

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְעִשׂוֹנֵנִי

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים וחמישה

תשכ"א

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

לשוננו

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים וחמישה, חוברת א-ב — תשרי-טבת תשכ"א

התוכן:

	נ"ה טור-סיני	בעקבות הלשון והספר יא:
1	צבי רין	שורש או משרת בתיבה (סיים)
17	יהודה דביר	סיומת — לריבוי נפרד
20	משה אלטבאואר	ישי בית הלחמי (לחקר השם במקרא)
24	שלמה מורג	הגיית שמות תנ"כיים בתרגום סלאבי-מזרחי של מגילת רות
27	שרגא אברמסון	קטע של משנה בניקוד שבין בבל לטבריה
31	עוזי אורנן	הערות ל"פיוט ארמי לפייטן איטלקי קדמון" (לשוננו כא, 214 ואילך)
35	אוריאל וויינרייך	חלקי הדיבר
57	זאב בן-חיים	העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית (המשך)
81	גד בן-עמי צרפתי	הכינוס הבין-לאומי לשיטת המיכון בניתוח הספרותי ובמילונות
90		המיכון של חקר הלשון
	ביקורת וביבליוגרפיה	
97	יהושע בלאו	כיוונים ובעיות במחקר התחביר
	הערות	
111	שמאל א' ליונשטם	עבט = ערב ?
115	אפרים א' אורבך	"יהדות" במקורות

כתובת הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טור-סיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
Dr. Svi Rin, Oriental Studies, University of Pennsylvania, Philadelphia 4, Pa., U. S. A.

יהודה דביר, רח' המייסדים 10, בית הכרם, ירושלים
ד"ר משה אלטבאואר, רח' ארלוזורוב 198, תל-אביב
ד"ר שלמה מורג, רח' הרב חרל"פ 47, ירושלים
פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, רחוב סאלד, ירושלים

עוזי אורנג, רוממה 58, ירושלים
Prof. Uriel Weinreich, Department of Linguistics, Columbia University,
New York 27, New York, U. S. A.

פרופ' ז' בן-חיים, שיכון הריאל 5, בית הכרם, ירושלים
ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים
ד"ר יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
ד"ר ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
פרופ' א"א אורבך, רח' התיבונים 22, ירושלים

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתו

של המשורר והסופר הדגול

מאבירי השירה העברית וממבשריה ומגשימיה של התחייה העברית

יעקב כהן ז"ל

מוותיקי חברי ועד הלשון העברית

סגן-הנשיא של האקדמיה ללשון העברית

— א' בכסליו תשכ"א —

בעקבות הלשון והספר

יא

שורש או משרת בתיבה

(סיום)

ג) אותיות תוספת אחרות בראש המלים ובעיותיהן

כמקרהן של הברות בכלים, שנחשבו לפעמים בטעות כסימני היחס, ואילו במקרים אחרים לא הוכרו בתפקידן זה ונחשבו כחלק מעצם המלה או ממשקל צורתה, כן גם תכופות מקרהן של אותיות אחרות, המשמשות בתפקידים שונים במלים. כן קרה מקרה האותיות "איתן", כשהן באות לציין את כינוי הגוף בפועל, בצורות כגון: אשמור, תשמור, ישמור, נשמור ועוד; כן קרה גם מקרהן של מ"ם הבינוני, של נו"ן זו של בניין נפעל, ה"א זו של בניין הפעיל, הופעל והתפעל; ובעיות דומות מתעוררות גם לגבי א, ה, מ, ת, כשהן יכולות להיות או שורש או סימני משקל של השם. ושוב בא כאן מקרה זה של ה"א, שתוכל לבוא כשורש או כה"א הידיעה או ה"א השאלה, וגם של ש"ן זו, שתוכל להיחשב כשורש או כהברת הזיקה, ש"ש, ש"ש, במשמעות "אשר" או "כי".

האפשרויות להבנה לא נכונה מרובות הן עד מאוד בכתב שאינו מציין מראש את התנועות, ולמעשה כדאי היה לבדוק בדרך שיטתית את כל הצורות ללא ספור, אשר לעצמן ניתנות הן לקריאה ולהבנה שונה, כגון אֶבְלָה - אֶבְלָה, אֶכְלָה - אֶכְלָה, אָפַל - אָפַל, אֶבְנָה - אֶבְנָה, ועוד ועוד, באות הכינוי כנגד אות שורשית.

משפע העיבודות, שהמילון המקראי צריך לקבוע לגביהן הלכה, לא אוכל להזכיר כאן אלא דוגמאות ספורות, ואמנה ראשונה סוגי מקרים כאלה, שאין בדעתי להרבות בהדגמתם, של אות המשקל כנגד אות השורש. הנה, למשל, מלה כגון "מנחה", במשמעות מתנה וקרבת, אשר רבים חשבו לגזור אותה מן "נחה", בעוד שאחרים, וכנראה בצדק, השוו לה את השורש הערבי "מנח", שפירושו בפועל ובשם: מתנה, נתן במתנה; "מורשי לבבי" באיוב יז, יא אינו לשון ירושה, אלא פירוש, כדעת רבים היום: חבלי לבבי, כלשון "מרשא", חבל בסורית, במ"ם שורשית. "למשל עמים" באיוב טו, ו, אינו עניין משל, אלא הוא צורת מקור במ"ם מן "שלל" (עי' בפירושי). או, במסגרת התיזו, מלת "תלאה", שרגילים היו לגזור אותה מן "לאה", ובאמת שייכת היא לשורש "תלה" (תלו, תלא-), והיא מקבילה לערבית "תלא" במשמעות עקב, עד שעלינו לפרש את הפסוק באיכה ג, ה: "בנה עלי ויקף ראש ותלאה" במשמעות: בנה עלי גדר והקיפני בה ראש ועקב, מפנים ומאחור, סביב סביב - ואף דויד אלפאסי כבר מצא במלה תיזו שורשית, אלא שאין פירושו מכוח. "תמורתו" באיוב טו, לא; כ, יח אינו לשון חליפין ותמורה, מן "מור", אלא לשון עץ התמרה, בתיזו שורשית; בתהלים נח, ט: "כמו שבולל ת מ ס יהלך" לא הוברר, אם "תמס" צורת שם או פועל; ועוד.

בדברים שהובאו במערכה זו בספרות הפרשנית של ישנים ושל חדשים יש גם דברים תמוהים לרוב, כגון דעה זו, שהובעה גם היא בספרות הפרשנית, שיש לגזור - (פרי) מגדים - מלשון ג'ד- או ג'די-; ורסע-ג'גור, למשל, גם -מורדי אור- (איוב כד, יג) מן -ירד-; דויד אלפאסי במילונו א 183 מחבר נפש תורך- (תהלים עד, יט) עם -ותורך נוראות ימינך- (שם מה, ה), והרבה כאלה. אך, כאמור לא ארבה גם בהדגמת פרטים אלו. ואילו כאן אביא רק כמה דוגמאות, בסדר זה: א) לשימוש האותיות -איתן-, ובאות גוין לא רק של גוין הכינוי (כצורת נשומר), אלא גם של גוין זו של נפעל, ב) ה-א הידיעה והשאלה, ג) ש-ין של מלת הזיקה.

באות אל-ף של איתן אקדים את הדוגמה מתהלים סט, יא: וְאֶבְכֶּה בְּצוֹם נַפְשִׁי וְתָהִי לַחֲרָפוֹתַי לִי. הואיל וקשה הצירוף וְאֶבְכֶּה - בְּצוֹם נַפְשִׁי, הוצעו תיקוני גרסה, בחלקם קרובים בעניין אבל רחוקים בכתב (כגון וְאֶעֱנֶה), ובחלקם קרובים בכתב אבל רחוקים בעניין (כגון וְאֶדְכֶּה), או אף רחוקים בעניין ובכתב יחד (כגון וְאֶכְפֶּה). אבל כנראה הקושי העיקרי בכך, שאין כאן עניין כלל לפעולת הסובל עצמו על נפשו, ואין אל-ף זו שבראש (ו)אֶבְכֶּה- כינוי למדבר, בעתיד, אלא אל-ף שורשית. כנראה עלינו לבטא: וְאֶבְכֶּה בְּצוֹם נַפְשִׁי, מלשון וְיִתְאֲבַכּוּ גֵאוֹת עֶשֶׂן- בישעיה ט, יז, והכוונה בקירוב: והתעלפה בְּצוֹם נַפְשִׁי.

באיוב לא, לד, בהמשך לעניין של פס' לא-לב על גר זה שבא כאורח אל דלתו של איוב, ואנשי אוהלו אמרו: מִי יִתֵּן מִבְּשָׁרוֹ לֹא נִשְׁבַּע, נאמר: וְאֶדָּם לֹא אֵצֶא פֶתַח-, אבל (עי' בפירושי) כוונת הדברים היא כקריאת התרגום הסורי: וְאֶדָּם לֹא אֵצֶא פֶתַח-, כלומר: ואני לא הוצאתי את הגר שבא אל אוהלי פתחה, אל האנשים, שאמרו להתעלל בו.

בהושע יג, יד בא אֵהִי דְּבָרִיךְ מוֹת אֵהִי קִטְבְּךְ שְׁאוֹל נַחַם יִסְתֵּר מַעֲיִנִי כְּמֹלֶת קִרְיָה, כנראה לא במשמעות -איה- כמלת שאלה, אלא כמלת כאב וצער, שלדעתי כנראה הגייתה המקורית הייתה אֵהִי, קרובה אל יי-וֹאֵהֶה. ובפירושי לאיוב יב, ד -שחק לרעהו אהיה קרא לאלוה ויענהו שחוק צדיק תמים- הראיתי, שכוונת הכתוב היא לכך, שהצדיק התמים -שחק לרעהו וְאֵהִי- כשתבוא עליו, כי הוא -קרא לאלוה ויענהו- ויצילוהו מכל צרה. אבל בראשית הפרשנות העברית היו, שמצאו גם בצירוף שבהושע -אֵהִי דְּבָרִיךְ מוֹת וכו', את הפועל -היה- עם אלף הכינוי, כדויד אלפאסי במילונו, המבאר: אֵהִי הַיָּה סִיבַתְךָ בְּמוֹת, אביא עליך את העוֹשֶׁה.

באיוב לד, לב נוקד -בלעדי אֶחָזָה אתה הרני- כאילו מן -חזה-, אבל, כמבואר בפירושי, הכוונה ללשון אחיות משכן (ההרן- או רהן- בארמית).

בהושע יא, ו: -בְּחִבְלֵי אָדָם אֲמַשְׁכֶּם בַּעֲבֹתוֹת אֲהַבָה וְאֲהִיהָ לָהֶם כְּמִרְיָמִי עַל עַל לַחִיהֶם וְאֵת אֱלֹהֵי אוֹכִילִי- יש מבארים מלת וְאֵת- כצורה מן -נטה-, ולדעתי רק בכיוון זה יש לבקש את הנכון, בעוד שאחרים (כמו לאחרונה י' ריידר בעיתון Vetus Testamentum 2, 121, בגזירת -אוֹכִילִי- מן השורש הערבי -וכל- כלשון ביטחון) רואים בה את תואר הפועל -אט-, במשמעות -לאט-.

באיוב לר, ו-על משפטי א כ ז ב אנוש חצי בלי פשע- הכוונה, כנראה, כמבואר בפירושי: "על (היות) משפטי א ד ז ח", ואין כאן אל-ף הכינוי בפועל "כזב". בזכריה יב, ה כתוב: "ואמר אלפי יהודה בלכם אֶמְצָה לי יושבי ירושלים בה' צבאות אלהיהם", ונדמה, כאילו בא "אמצה" כצורה מן "אמץ", כלשון חזק. אבל כל הפרשה מדברת על דבר אחר, על כוס התרעלה, שהאלוהים מגיש לכל העמים וגם ליהודה, כלשון פס' א: "הנה אנכי שם את ירושלים סף ר ע ל לכל העמים סביב וגם על יהודה יהיה במצור על ירושלים", וכפי שהראיתי במקום אחר, כוונת הכתוב היא לקריאה: "וגם (על) יהודה יהיה בִּמְצוֹר על ירושלים". ועל כן גם בפס' ה "ואמר אלפי יהודה בלכם אֶמְצָה לי יושבי ירושלים בה' צבאות אלהיהם" צורה מן "אמצה" היא, כנראה במשמעות: ואמר אלפי יהודה (אלופי שבטי הזרם שהיו משועבדים ליהודה) בלבם: אעשה שגם יושבי ירושלים ימצו וישתו מסף הרעל המוגש על ידי ה' צבאות אלהיהם.

באיוב ט, כז הובן "אם אֶמְרִי אשכחה שיחי אעזבה פני ואבליגה" כצורה מן "אמר", אבל כנראה יש לבטא: אֶמְרִי - אמריא, במשמעות אפריח, אבליג ואשכח את כאבי, וקרוב לכך בפרק כג, ב: "גם היום מְרִי שחי (ו-א גם היום רציתי להמריא את שיחי, אבל) ידי (צִלִּי ידו - של האלוהים) כבדה על אנחתי, עד שלא אוכל להמריא ולהבליג אותה ממני".

בישעיה טז, ט "גפן שבמה אֶרְיוֹךְ דמעת" אין לבקש, כמו שהראיתי במקום אחר, צורה כגון "אֶרְיוֹךְ" מן "רוה", אלא המכוון הוא, במקור מן "ארה" באל-ף שרשית: על כי אָרַו אותך כל עוברי דרך (השווה תהלים פ, יט), על כך דמעת. בצפניה ב, יד נאמר על חורבנה של נינוה: "... גם קאת גם קפד בכפתריה ילינו, קול ישורר בחלון חרב בסף כי אֶרְוָה ערה", והפרשנות שלנו הבינה "אֶרְוָה" כלשון סיפון הֶאֱרֹז של בתי העיר. אבל כנראה צורת פועל מן "רוה" לפנינו, בקירוב בקריאה: "כי אֶרְוָה העיר", בהתאם להמשך בפס' טז: "זאת העיר העליזה וכו'. בתהלים נא, יח "כי לא תחפץ זבח וְאֶתְנָה" מן "נתן", גורסים רבים היום "זבח וְאֶתְנָה" כלשון מתנה, באל-ף המשקל, ואולי כך נכון.

והנה אביא כאן מקרה אחר של אל-ף בראש מלה, שאמנם במובן מדויק אינו מעניין האותיות "איתן", אבל אופייני הוא, לדעתי, להבנתו של נוסח המקרא שלפנינו. במלאכי ג, טו משמים בפי עובדי האלוהים המאוכזבים הדברים: "ועתה אנחנו מאשרים וזים גם נבנו עשי רשעה גם בחנו אלהים וימלטו", ובכל הספרות הפרשנית לא מצאתי מי שעמד על כל הקושי שבמלת "אנחנו" וי¹. מה שהכתוב רוצה לאמור, הוא כי, שלא כצדיק, הרשעים, הזדים ועושי רשעה מאשרים הם, ונמלטים מן הפורענות, אבל לא שאנחנו מאשרים אותם! והנה דבר ידוע הוא, כי בכתיב של תקופת המקרא כתבו במקום "אנחנו" גם "נחנו", בלי אל-ף. כן, כידוע, לא רק בפסוקים כגון בראשית

1. אין הצעת י' הלוי, "ועתה אמרו מאשרים זרים", מסירה קושי זה.

מב, יא (כלנו בני איש אחד נחנו); שמות טז, ז-ח; במדבר לב, לב; איכה ג, מב, אלא גם בכתובות לכיש ד, י-יא: "כי אל משאת לכש נחנו שמרם". ואכן כתוב היה במקומו: "ועתה נחנו מאשרים - זא נחנו, מאשרים - זדים", בהקבלה מלאה אל ההמשך: "גם נבנו עשי רשעה וכו' כנפעל מן חנו" ולא במשמעות "אנחנו!" והשווה כתובים כגון, למשל, "יחן רשע כל למד צדק" (ישעיה כו, י), "לא יחן בעיניו רעהו" (משלי כא, י). והמעתיק, שחשב למצוא כאן את שם הגוף "נחנו", בא כאילו לתקן את הכתיב, בהשלמת האליף: אנחנו, ועל ידי כך ודאי שקלקל והטעה את הבאים אחריו.

באשר לאות יוד, כבר הובאה לעיל הדוגמה של משלי יב, כו: "יתר מרעהו צדיק", שהובן בה "יתר" כלשון "יתרון", בעוד שהקריאה המכוונת היא: "יתר", מן "תור", ביוד הכינוי. ואין גם "יתור" באיוב לט, ח שם עצם, כהנחת רבים, אלא פועל, כאילו נוקד יתור, מן "תור", וכן תרגם כאן רסעג.

באיוב מא, כד כתוב: "אחריו יאיר נתיב יחשב תהום לשיבה", אבל, כמבואר בפירושי, אין כאן פועל "יאיר", אלא כוונת הכתוב היא: "אחריו יאור נתיב יחשב תהום ליבשה".

שם י, טז "ויגא"ה כשחל תצודני ותשב תתפלא ב"י אין להבין "ויגאה" כצורת פועל עם יוד הכינוי מן "גאה", וכפי שמבואר בפירושי, יש לצרף מלה זו לנאמר בסוף הפסוק הקודם: "שבע קלון וראה עני ויגא"ה", בהבנת "גאה" כלשון יגון ותוגה. במקום "השלך על ה' יה בך והוא יכלכלך", בתהלים נה, כג, אשר הפרשנות המסורתית מצאה בו שם-עצם "יהב", במשמעות זו או זו (וקרוב לכך בלאטיני של הירונימוס *caritatem tuam* זא: אהבתך), מצאו תרגומים קדומים אחרים, עקילס, סומכוס והעמודה החמישית של אוריגנס, פועל במשמעות "יאהבך", ביוד של "איתן"; ועל כל פנים קשה הביטוי. והשווה למבנה המשפט: "גל אל ה' יפלתהו" (תהלים כב, ט) כנגד "גול על ה' דרך כך" (שם לו, ה); "גל אל ה' מעשיך" (משלי טז, ג).

מלה בכתוב ובניקוד "יהיר" באה במקרא פעמיים, גם בחבוק ב, ה "ואף כי היין בוגד גבר יהיר ולא יגוה, אשר הרחיב כשאל נפשו וכו' וגם, במשלי כא, כד "וד יהיר לץ שמו עושה בעברת ודון", ועל פי שימוש השורש "יהיר" בלשון חזל, רואים כאן מדקדקים ומילונאים תואר במשמעות גאה, גאות. ואולם אין שני הכתובים מובנים בדרך זו. בפסוק בחבוק בודאי לא על "היין" מדובר, ולא הוא שכאילו נקרא "גבר יהיר", וגם הוצעו הצעות תיקון, שאין כאן די מקום לדון בהן, אבל על כל פנים אפשר להביא בחשבון, שהכוונה בקירוב, למשל: "כי הנה הוין בוגד" כנראה במשמעות: מאסף הון, כעניין שמדובר עליו בהמשך, ובהתאם לכך: "צבר יחד ולא ינוח". ואשר לפתגם שבספר משלי, ודאי אין מקום אחרי מלת "וד" לתואר נוסף, שלמעשה גם פירושו אינו אלא "וד", שמתגאה. ומה כוונת הפתגם, אם אינו בא לאמור אלא, כי זד יהיר הוא שנקרא בשם "לץ"? לפי הרגשתי גם כאן דרוש פועל ולא תואר במקום מלת "יהיר", בקירוב בכיוון כזה: זה אשר יבחר או יכבד זד, או שיתייחד

עמו, הוא שנקרא לץ וכסיל; הרי היה עליו לדעת, שאותו וד עושה בעברת ודוך. במקום קריאת המסורת בקהלת ב, כה כי מי יאכל ומי יחוש חוץ ממני כצורת עתיד מן חושי, הסברתי בהלשון והספר א, 353 וכו', במהדורה שנייה, 379 וכו', ושוב שם בכרך ב, 403, את הקריאה שבשינוי הניקוד בלבד: כי מי יאכל (מן הנחלה), ומי יחוש חוץ (ו-א: ומי מיוחס לחוץ, ואינו משתייך למשפחה), ממנו (כלומר: מהאלוהים הוא).

בברכת נח לשם וליפת בניו בבראשית ט, כו יפת אלהים ליפת וישכן באהלי שם קשה צורת הפועל יפת. ואמנם בדרך כלל גזרים אותה מן הפועל פתה, במשמעות שבארמית, כלומר: ירחיב אלהים ליפת; אפשר היה לנקד, בשימוש עברי של פתה: יפת אלהים ליפת, בנפעל, כלשון ירמיה כ, ז: פתיני ה' נפתה, ואכן קשה ביטוי כזה, כשהמדובר על אלוהים. בעיבוד החדש של תרגומי הלועזי ניסיתי לבאר את הפועל, בדומה להמשך וישכן באהלי שם, על פי משמעות הפועל פות בפירוש ארץ-ישראל: סור אל הבית: יסור נא האלהים אל אוהלו של יפת. בימי הביניים היו שרצו לגזור יפת זה מן יפת בירד שורשית, ודוד אלאסי במילונו ואחרים סותרים דעה זו. ואולם חזל במגילה ט עב דרשו משפט זה, כידוע, כלשון יפיתו של יפת יהא באהלי שם, ומי יודע, אם בעיקר לא הייתה כוונת הכתוב קרובה לכך.

בתהלים מא, ט נאמר על התלחשות אויבי המשורר: דבר בליעל יצוק בוואשר שכב לא יוסיף לקום, ולמשל ראב"ע מפרש: חלי קשה קבוע בו כמו (איוב מא, טז) לבו יצוק כמו אבן, בינוני פעול מן יצק. אך השבעים מתרגמים בקירוב: דבר בליעל ישימו (κατέθετο) בו, וכן הסורי: במלתא דעולא רינן הו, כהנחת פועל בעתיד, בירד הכינוי, והתרגום הארמי גרס כנראה יצוק, שכן תרגום יפתיה, ואולי בכיוון כזה יש לבקש את כוונת הכתוב.

את המלה יקוט באיוב ח, יד אשר יקוט כסלו ובית עכביש מבטחו ראו פרשנים מרובים כצורת פועל בירד הכינוי, ואחרים כשם עצם, ואילו בפירושי הוסבר, כי כנראה לפנינו שם עצם בירד שורשית, מלה, שאולי מקבילה היא לערבית נקט או נקיס, אשר הוראתה בלשון זו: חור באדמה, שהמים מתקבצים בו.

במקום הביטוי הקשה בהושע יא, ז (ועמי תלואים למשובתי) ואל על יקראו יחד לא ירומם גרסו השבעים כנראה בקירוב (עי' בתנ"ך של קיטל-קאהלה): ואל על יקראו יחרה, בירד שורשית. ואמנם אין לחפש בכיוון זה את פשט הכתוב. באיוב י, כ הלא מעט ימי יחדל ישיית (קרי: ושיית) ממני ואבליגה מעט, ושוב שם לח, יא ואמר עד פה תבוא ולא תסיף ופא ישיית בגאון גליך רואים רבים צורה מן ישיית, בעוד שאחרים מציעים במקום השני תיקוני גרסה. אך בפירושי ניסיתי להראות, כי בשני המקומות תואר הפועל, המורה על דחיית דבר, לפנינו, בצורה ישיית, מקביל לאכדית ishit, המשמש בחשבונות קדומים להוצאת יחידות, שאינן מצטרפות למניין.

במערכת האות נרין נביא ראשונה את הכתוב בישיעה ל, יג: "לכן יהיה לכם העון הזה כפרץ נפל ונבעה בחומה שנשבה אשר פתאם לפתע יבוא שברה", וכאן נחשב "נבעה" על פי רוב כצורת נפעל מן "בעה", אבל לדעתי בא "נבעה", כדוגמת "קצה" או "רעה" על יד "קץ, רע" במקום "נבעה", מן "נבעה", כלשון מים נובעים, מקביל אל "פרץ", שפירושו: פרץ מים. ועי' בדומה לכך את הנאמר בהמשך על "נשפה".

על "קול גיידים נח באו ולשונם לחכם דבקה" באיוב כט, י כתבתי בפירושי (עי' שם), שאין כאן צורת נפעל מן "חבא" אלא צורה מן "נחב", בנרין שורשית, פועל שפירושו בסורית התייבש: קולם יבש בחכם.

נכונים בעיקר גם היום דברי אבן עזרא ב"שפת יתר" על המשפט "כי היה דבר המלך נחוצ" בשמואל א כא, ט: "אמר הגאון כמו לחוצ בחלוק נ' בל", ויאמר ר"א שהוא מגזרת וחצית את המלקוח, וזה טעות גדולה בדקדוק, כי הנ' שורש וכו', ולא יתכן היותו מבנין נפעל וכו', ולדעתי דברי הגאון נכונים בטעם, כי פ' נחוצ כמו לחוצ...

לאותו סוג של צורות, שנחשבו אך בטעות כשייכות לבניין נפעל, יש לצרף, לדעתי, גם מלת "נמס" בנאמר על המן בשמות טז, כא: "וילקטו אתו בבקר בבקר איש כפי אכלו וחם השמש ונמס". אין "נמס" זה לשון מסיסה, כדעת הפרשנות, אלא מקביל "נמס" זה לערבית "נמס" בנרין שורשית, שפירושה בלשון זו: התקלקל, נסד, בפרט לגבי השומן והחמאה.

במקום "ונסתם" גיא הרי כי יגיע גי הרים אל אצל, כאילו מן "נוס", בזכריה יד, ה, מתורגם לא רק בשבועים ואצל סומכוס, אלא גם בתי המסורתי ויסתתם ז"א: ונסתם, כצורת נפעל מן "סתם", בשינוי להמשך הכתוב: "ונסתם כאשר נסתם מפני הרעש בימי עזיה מלך יהודה", שתמורתו בתי: "ותערקן כמה דערקתן" וכו'. ועי' על כך בכל פירושי החדשים.

לכאן שייך מה שכתב בן-בלעם על רסעג ועל תרגומו לישעיה א, ח: כעיר נצורה. ופותר הגאון כקריה מכ'צוצה (בנוסח שלפנינו: מכ'צצה, ז"א: מיוחדת) ורצה בו שבתי העיר הם כבתים הנעשים מקנים (כוונתו למלת "נצרים" במשמעות זו), וזה צמח וכו'.¹ ואמנם ספק אם יש לגזור "נצורה" כנפעל מן "צור" או כבינוני פעול מן "נצר".

באיוב כג, יז נוקד: "כי לא נצמתי מפני חשך ומפני כסה אפל" כצורת נפעל מן "צמת", ואילו בפירושי הוברר, כי לפנינו צורת פיעל – "נצמתי", מן "נצם", שורש המקביל לערבית "נטם", שהוראתו: ערך, סידר. הכוונה, כמבואר שם בפרטים רבים, לצירוף החזור: "ערך מפני חושך, נצם מפני חושך", וגם "צלמות ולא סדרים" (מפני החושך), במשמעות עריכת השבעות נגד שדי החושך; והשבעה כזאת, שהיו עורכים

1. דבר זה מביא דירנבורג בהערותיו לתרגום רסעג. והוא מוסיף ואומר שם: "ונראה שהגאון

זור מלת 'נצורה' מן 'נצר', וספק, אם כיוון בהערתו זו.

ומסדרים אותה נגד שדות חונקות, המאיימות על הישן בלילה, אף נמצאה והובאה בפירושי בקשר עם איוב י, כב.

במאמר שבישעיה יג, ב 'על הר נשפה' שאו נס' ראו רבים 'נשפה' כצורת נפעל משורש 'שפה', אבל אחדים מפרשנינו בימי הביניים, וביניהם גם ראב"ע, ראו בצדק, שאין 'נשפה' אלא צורה מורחבת מן 'נשף', והצירוף מקביל לנאמר בירמיה יג, טז: 'בטרם יחשך ובטרם יתגפפו רגליכם על הרי נשף'. והשווה את הנאמר לעיל על 'נבעה' בישעיה ל, יג.

בעברנו כעת אל אותיות אחרות בשימושיהן השונים בראש המלה, נביא ראשונה דוגמה מאלפת של ה-א כזאת, שתוכל להיחשב או שורש או ה-א של בנין הפעיל. במשלי יט, יח נאמר: 'יסר בנך כי יש תקוה ואל תִּהְיֶה מִיתוֹ אֶל תִּשָּׂא נַפְשְׁךָ', אפשר להבין 'אל המיתו' כצורת הפעיל מן 'מות', כלשון התרגום 'ולמיתותיה', או בהבנה זו של רש"י בפירושו: 'אל תכהו מכת מות', או כפירוש המובא במיוחס לאבן עזרא: 'שאחרים ימיתוהו', או אף בהבנה, שכתוצאה מהזנחה מצדך יהיה סופו למות בחטאיו, ועוד; אבל אפשר לגזור 'המיתו' גם משורש 'המה', כאילו נוקד 'הִמְיָתוּ', כלומר: ואל בכיו אל תשא נפשך, כמו שהובעה דעה זו בספרות. ולפי שכתבתי בספרי 'משלי שלמה', אולי התכוון הפתגם גם להבנה כפולה כזאת, בחידוד מכון.

קרוב לכך, בכיוון אחר, הוא דבר הכתוב הידוע בתהלים קטו, טו 'יקר בעיני ה' הַמְּוֹתָה לַחֲסִידָיו', כצורת שם 'מותה', שאין לה דוגמה במקום אחר, עם ה-א הידיעה, בעוד שאפשר להציע את הקריאה הפשוטה: 'יקר בעיני ה' הַמְּוֹתָה (במשמעות להמית) לחסידיו, כצורת הפעיל.

בישעיה סד א, נוקד 'כקדח אש הַמְּסִים מים תבעה אש', כאילו הייתה כאן מלת 'המס' בריבוי, בה-א שורשית; אבל (עי' 'הלשון והספר' ב, 423) הכתוב התכוון לצורת פועל בהפעיל: הַמְּסִים, במשמעות: כקדח אש, כך המס אותם האלוהים. באיוב ד, ב 'הַנֶּסֶה דבר אליך תלאה ועצר במלין מי יוכל', אין 'הנסה', כמבואר בפירושי, צורה מן 'נסה' בתוספת ה-א השאלה, אלא צורת מקור מן 'הנסה', במשמעות אסור, מנוע: 'אסור דבר אליך תלאה' (= לא תוכל) ועצר במלין מי יוכל. בעיה מעין זו קיימת, כידוע, גם בתהלים עה, ז 'כי לא ממוצא וממערב ולא ממִדְבַּר הָרִים', אשר התרגום הארמי הבין בו: 'ולא מן צפונא דמדברא ומן דרומא אחר טוריא', כלשון הררים; וכן הסורי: 'מן מדברא דטורא', והיווני: ἀπὸ ἐρήμων ὄρεων. ואילו רש"י, למשל, מבאר: 'לא בכל אלה להרים קרן', מן 'רום', בהתאם להמשך בפס' ח: 'כי אלהים שפט זה ישפיל זה ירים', כאילו נאמר ביתר דיוק בניקוד 'מִמִּדְבַּר הָרִים'. ובין בהבנה זו או בהבנה זו קשה העניין, ואין תיקוני החדשים מסתברים.

בתהלים עז, יג 'זכר עדתך קנית קדם וכו' הרימה פעמיך למשאות נצח' אין הכוונה כאילו להרמת רגלי האל, בצורת הפעיל מן 'רום', אלא לקריאה: 'זכר... הָדָם פעמיך (שהיה) למשאות נצח', בה-א שורשית.

מבעית היא הידיעה והשאלה אזכיר כאן מקרים נבחרים אלה:
 בישעיה כו, ו' ה' באים ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל ומלאו פני תבל תנובה-
 אין 'הבאים' בינוני מן 'בוא' בהא הידיעה, אלא, כפי שהראיתי במקומות
 אחרים, צורת ריבוי ממלה, המצויה בסורית בצורת 'הַבְּתָא', בריבוי 'הַבְּתָא', בהא
 שורשית, במשמעות פרחים, צמחי פרחים, והכוונה: צמחי פרחים ישרש יעקב
 ויציץ ופרח ישראל.

בצירוף איש הבנים, ככינוי לגלית הפלשתי בשמואל א יז, כג, כלולה לפי
 הניקוד צורה מן 'בין' בהא הידיעה, אבל (עי' 'הלשון והספר' ב, 414) למעשה
 'הבנים' הוא שם עצם בריבוי, בהא שורשית, מקביל אל 'הבים', במשמעות פילים,
 כמו בצירוף 'שנהבים', שני פילים. השם הזה קורא לענק על פי גודלו 'איש הבנים',
 זא איש פילים. וייתכן, שהיה גם מי שקדמני בדעה זו.

ביחזקאל ז, טז נאמר: 'ופלטו פליטיהם והיו אל ההרים כיוני הגאיות כלם
 המות איש בעונו', וכפי שמוכר גם בהערותיו של יהואש לתרגומו של המקרא לאידיש,
 היה מי שהציע כאן, על יסוד אחת הנוסחאות שבתרגום השבעים, את הקריאה 'כיונים
 הגאיות'.

באיוב מא, א נאמר בדברי האלוהים לאיוב על ליתן: 'הן תהלתו נכובה הַגִּם
 אל מראיו יטל'. אבל, כמבואר בפירושי, אין כאן הכוונה למלת 'גם' בהא השאלה,
 אלא נאמר כאן על ליתן המורד באלוהיו, כי 'הַגִּם אל מְרָאיו יטל', כלומר:
 כשהתקיף – כהוראת הפועל 'הגם' בערבית – אל מְרָאיו, זא אדוניו, הוטל, הושלך
 והופל ארצה, בהא שורשית.

על 'כי הנה היין בנד' בחבקוק ב, ה, הוער כבר לעיל, בקשר עם מלת 'יהיר'
 ונאמר, שכנראה לא על 'היין' דובר כאן, אלא לפנינו צורה כגון 'היין', שמשמעותה
 אולי: יאסוף הין.

בעיה זו של שורש או משרת יש להכיר פה ושם גם לגבי ויז בראש המלה.
 בדברי הימים א ו, יג בא כאילו שם פרטי, הפותח באות ויז: 'זבני שמואל הבכר
 וְשְׁנֵי וַאֲבִיהֶ', אבל בשמואל א ח, ב כתוב, כידוע, אל נכון: 'ויהי שם בנו הבכור יואל
 ושם משנהו אביה', וכנגד זה יש להשלים גם בדברי הימים, כדעת רבים: 'זבני
 שמואל הבכר [יואל] והשני אביה', בווי החיבור.

כנגד זה באים מקרים, כגון במשלי כא, ח 'הפכך דרך איש וזר חך ישר פעל'
 ואפשר לחשוב, שכאילו כאן מלת 'זר', הפותחת בווי, או מלת 'זר' עם ויז החיבור.
 אבל כנראה אין לסמוך על הנוסח, ואף על פי שברור כי הושפעה קריאת המלה
 ממלת 'זוך' שאחריה, לא נפתרה חידת השם 'זור' בכל מאמצי הפרשנות והמחקר,
 ואולי יש לגרוס 'איש זד' או 'איש (אשר) יזד'.

שוב מקרה זה של משלי יז, כו, על פי הכתיב נאמר שם: 'חושך אמריו יודע דעת
 וקר רוח איש תבונה', אבל יש להעדיף, אולי בתוספת ויז החיבור, את כוונת הקרי:

יִקְרֶה רוּחַ, כלומר: זה המייקר להוציא את רוחו בדיבור, הוא היודע דעת ולסיום הפרשה הזאת עוד דברים אלו על הברת הויקה שֶׁ, שֶׁ:

רבות התלבטו פרשנים ובלשנים – ואף אני, עוד במילין בן-יהודה – בנאמר בבראשית ו, ג וַיֹּאמֶר ה' לֹא יִדּוֹן רוּחִי בָאָדָם לְעֹלָם בְּשָׁגָם הוּא בָשָׂר וְהָיָה יָמֹו מֵאָה וְעֶשְׂרִים שָׁנָה, הואיל ובהבנה הטבעית של 'בשגם הוא בשר' לא נמצאה תשובה לשאלה: גם הוא? למי עוד זה יכול לרמז? ועל כן היו גם כאלה, שמצאו כאן מלת 'שג' (עם כינוי הרבים), מקבילה למלת 'שג', במשמעות בשר, בחבשית (השווה לאחרונה, בדברי אשכולי ב' לשוננו, ח, 59). ורק אחרי שנתברר לי, מה שהסברתי במאמר בגיליון ערב ראש השנה לקראת שנת תש"ך בעיתון 'דבר', שכונת הכתוב הייתה לקריאה: וַיֹּאמֶר ה' לֹא יִדּוֹן נָח (במקום 'לא ידון רוחי', בכתוב הקדום: 'ידון רח') באדם לעולם, בשגם הוא (נח!) בשר, והיו ימיו (ימי שבתו בתוך בני האדם) מאה ועשרים שנה, הבינתי, שגם כאן 'שגם' מורכב הוא מן מלת הויקה שֶׁ- עם גֶם, ולא במלה זו הקושי שבכתוב.

לעומת זאת מצאו פרשנים מרובים מלת ויקה זו בנאמר באיוב יט, כט: גִּזְרֵי לֶכֶם מִפְּנֵי חֶרֶב כִּי חֲמָה עֲזוּתָה חֶרֶב לִמְעַן תִּדְעוּן שְׂדֵינִי, שפירשו אותה: 'שש-דין', בעוד שאחרים רצו למצוא כאן את כינוי האלהים: 'שדי'. אבל הואיל ומדובר כאן על 'עזות' (על כל עניין הכתוב ע' בפירושי), עלינו להבין 'שדין' כצורת ריבוי מן 'שד', בדומה לצורות ריבוי אחרות על משפט הארמית בשירת איוב, כגון 'מלין, חייין'.

ונזכיר עוד, כי, כידוע, הובן עצם השם 'שדי' כתואר לאלהים (בראשית יז, א ועוד) בדרשת חז"ל, כאילו פירושו: זה 'ש' אמר לעולמו די', ולפי זה הלכו פרשנים מרובים. והשווה גם עובדה זו, כי תי' לשמואל ב א, כא מתרגם בדרוש דומה 'וְשָׁדִי תְרוּמָתָה': 'כמסת דיעבדן מנה חלתא', כלומר: כדי שיעשו ממנו תרומות.

ד) שורש או משרת בסופי המלים ובתוכן

הנה כמה מקרים שלא ידעו הפרשנים לקבוע לגביהם, אם אות זו הבאה בסוף המלה סיומת היא או שורש:

על תהלים מב, ה... כי אעבר בסך אדרם עד בית אלהים בקול רנה ותודה המון חוגג אומר אבן עזרא ב'שפת יתר': '...ופ' ר' אדונים מגורת דום לה' ומי יתן וידום, או טוב לו! כי אין לפ' זה טעם וריח, אחר שהמשורר אמר כי אעבור בסך, ולמה ידום? ועוד שהנה אחריו בקול רנה ותודה ז'. ועד כאן בוודאי צדק ראב"ע, אלא שעדיין אנו מתלבטים בפירושו המכוח של החרח הקשה הוה, ושל המלה, אשר כמות שהיא אינה מתבארת בדקדוק. ואמנם אין הקושי במלה זו בלבד אלא גם במלת 'בסך' שלפניה, ואף הצעות התיקן אינן מניחות את הדעת.

בתהלים עג, ד 'כי אין חרצבות למותם ובריא אולם' ראו כמה מפרשים בימי הביניים את שם העצם 'אולם'. כדברי רש"י: 'בריאם כאלם בלא יסורים', או

כדברי אבן עזרא: "חסר בִּית והטעם באולם, כל אחד בריא באולמו, וכו', והמליצה "בריא אולם", גם לגבי היחיד, הייתה נפוצה עד ימינו בספרות ובדיבור. אבל היום דבר ידוע הוא, שאין לפנינו אלא מלת "אול" במשמעות כוח וחיל, עם כינוי הרבים, ועי' לאחרונה במה שכתבתי על כתוב זה ב"לשוננו" כג, עמ' 16.

בישעיה יט, ג אין "האטים" על ידי האבות והידענים צורת ריבוי מן "אט", אלא מלה המקבילה לאכדית etimmu, רוח המת; ועי' "הלשון והספר" ג, 157 בעמוד ח, יד "הנשבעים באשמת שמרון ואמרו חי אלהיך דן וחי דרך באר שבע" דרושה במקום "דרך" מלה בתוספת כ"ף הכינוי, המציינת אלוהות זרה; ועל כן הוצעו כאן קריאות כגון "וחי דך" או "פחדך", ואפשר להביא בחשבון גם קריאות אחרות, כגון "אֲדַךְ", ועוד.

על "ולא ממדבר הרים" בתהלים עה, ז דובר לעיל (בקשר עם האות ה"א שבראש המלה).

בישעיה א, ז "...אדמתכם לגדכם זרים אכלים אתה ושממה כמהפכת זרים" רצואף חכמים בימי הביניים לראות צורה משורש "זרם", כדברי דויד אלפאסי במילונו (בעברית): "זכבר היה אחד מן האנשים (כן למעשה רסעג בתרגומו), שאמר על (כמהפכת) זרים: זרמים (בערבית: סיול), וכוונתו בזה לדור המבול, מן זרם מים. וזה בלתי אפשרי מפני שב"זרם" המ"ם שורשית, ואילו ב"זרים" הוא סימן הריבוי מן "זר". ואמנם בצורה אחרת הובעה דעה קרובה לזו, שיש לראות ב"זרים" משקל פעיל מן "זרם", גם בימינו, אך לפי העניין מסתבר, שכאן הקריאה המכוונת היא "כמהפכת זרים", כדעת אחרים.

בשם ארץ חדרך, הנוכרת בזכריה ט, א, הידועה היום היטב גם מן הכתובות (עי', למשל, באנציקלופדיה המקראית, כרך ג', עמ' 33 - 35), חשבו אחרים¹ למצוא את המלה "חדר" העברית, עם כ"ף הכינוי, כדברי דויד אלפאסי: "יש מפרשים ארץ חדרך מן חדר", והוא מוסיף: "והוא אל קדס, ז"א "והוא ירושלים" בדומה לכך הוא מפרש "חלכה" בתהלים, י, ח, ושם פס' יד, וכן את צורת הריבוי בפס' י, שגם הניקוד "חִלְפָאִים" כנראה ראה בה שתי מלים, כביטוי מורכב מן "חל" (= חיל) וממלת "כה", בריבוי "כאים", במשמעות "נכאה", בעוד שבעלי הניקוד ראו באותיות "ך" או "כה" את תוספת הכינוי והבינו זאת במשמעות: החיל שלך.

באיוב לט, יד "כי תעזב לארץ בציה ועל עפר תחמם" אין הפועל שבסוף החרח לשון חימום אלא, כמבואר בפירושי, הכוונה: תחמם אותם, במשמעות תזניח אותם, כהוראת הפועל "חמא, חמי", עזוב, הזניח בארמית ובסורית. באיוב לח, יד "תתהפך כחמר חותם ויתיצבו כמו לבוש" אין "חותם" לשון חתימה בחותמת, אלא (עי' בפירושי) הקריאה המכוונת היא חֻזָּתָם, במשמעות מקוויהם (של המים), במ"ם הכינוי, בהקבלה לערבית "חווה" בהוראה זו.

1. אולי מן הקראים, אשר דברי התלמוד המובאים גם בפירוש רש"י לא נאמנו בעיניהם.

על - כידו - באיוב כא, כ דובר לעיל, בקשר עם בעית האות כף שבמלת
 "כדוי" (שם ו, ז), והחכר שם, כי יש בסוף המלה וי"ו שורשית ולא תוספת לכינוי.
 בדברו על "יכרסמנה חזיר מיער חזו שדי ירענה", מן "כרסם", בתהלים
 פ, יד, יכול היה עוד דויד אלפאסי להניח, שהוראתו, כאילו בשתי מלים: יכרס מנה,
 במשמעות ימלא כרסו ממנה.

כבר החכר לעיל, בקשר עם בעית למ"ד שבראש המלה, המירה של איוב כ,
 כג: "וימטר עלימו בלחומי", שאין בו צורה משורש "לחם", אלא צורה עם כינוי
 הרבים מן "לחי": "בלחיימו" או "בלחיימו".

ביחזקאל כח, ג נאמר על גניד צור: "הנה חכם אתה מדינאל כל סתום לא
 עממוך", ולפי צורת הריבוי שבפועל "עממוך" וגם לפי ההקבלה שביחזקאל לא, ה:
 "ארזים לא עממם בן אלהים, ברושים לא דמו אל סעפתיו וכו', צפריה הייתה
 כאן, במקום "סתום", צורה בריבוי, מכוונת לאישים רבים, ולא לסוד "סתום", ביחיד.
 ולמעשה מתורגם בשבעים "סתום" במשמעות חכמים (*σοφοί*), כאילו בקריאת מלה
 בסיום הריבוי "ים", במקום "ום". ואם נביא בחשבון, כי גם בכתוב שבתהלים נא, ח
 בא "ובסתום חכמה תודיעני" בהמשך אל "כי אמת חפצת בטחות", מלה
 המשמשת במשמעות עופות חכמים באיוב לט, לו: "מי שת בטחות חכמה
 או מי נתן לשכוי בינה", לא רחוק הוא לחשוב, כי כוונת הכתוב לצורת ריבוי
 במקום "בסתום", ואולי יש לחפש כאן וכאן מלה הכתובה באותיות "סת" בלבד,
 והמורה בריבוי על דמויות חכמות. ואמנם אין בידי לפי שעה להגיע למסקנה ברורה
 בעניין זה.

במקום "עצמותיו מלאו עלומו ועמו על עפר תשכב" באיוב כ, יא היה המכוון (עי'
 בפירושי): "עצמותיו מלאו (ואיבשו) עליומו וכו', ואין כאן צורה עם מ"ם שורשית.
 כמבואר בהערתי במילון בן-יהודה עמ' 5011 אין "פסים" שבצירוף "כתנת פסים"
 בבראשית לו, ג ועוד צורת ריבוי מן "פס", אלא מלה משורש "פסם", המציינת מיני
 בגדים גם באכדית.

את הביטוי הסתום שבהושע יד, ג "אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה
 סרים שפתינו" פתרתי, לדעתי, בדבריי ב"לשונו" כ, 91 וכו'. כפי שהראיתי שם,
 אין "פרים" צורת ריבוי מן "פר", אלא שם-עצם משורש "פרם" זה, שהוראתו קרובה
 אל "פתח, פצה" וכדומה. הנדר הוא, שנקרא "מפתח שפתיים", אשר פצו שפתיי,
 וכאן גם "פרים שפתינו" בא באותה הוראה: מפתח שפתינו. אין ונשלמה פרים שפתינו-
 אלא: ונשלמה את נדרינו.

שם בנימן צעיר ר'דם בתהלים סח, כח הובן בשבעים (*ἐν ἐκστάσει*) ובחולגטה
 (*in mentis excessu*) כלשון תרדמה נבואית, ובדרך זו הלך גם דונש בן לברט, אבל,
 אף על פי שאין הניסוח ברור כלל, יש להעדיף את ההבנה המקובלת יותר בפרשנות
 העברית, בראיית המ"ם שבסוף המלה ככינוי, בהקבלה אל "שרי יהודה רגמתם-
 שבהמשך. ועי' בדבריי ראב"ע ב"שפת יתר" על כתוב זה.

בישעיה לב, יב -על שְׁדִים ספדים על שדי חמד על גפן פריה- אין שדים- לפי העניין ריבוי מן שדי- אלא שם בצורת שְׁדִים או שְׁדָם, שפירושו שדמת- גפנים, כרם הגפן.

בהושע ה, ב -ושחטה שטים העמיקו- (עי' לשוננו כ, עמ' 87) אין שטים- ריבוי מן שט- אלא שם עצם מן שטם- במשמעות משטמה, מצודה.

ונוכיר עוד, כעובדה תמוהה, שהיו מפרשניו בימי הביניים כאלה, שפירשו את הביטוי שבשופטים טז, כח: ואנקמה נקם אחת מ ש ת י עיני מפלשתים- מלשון שתם העין- (במדבר כד, ג ושם פס' טז), ועי' על כך בדברי ר' ישעיה די טראני הראשון לשופטים שם; וכנגד זה אזכיר, שתרגום רסע-ג בישעיה נט, טז: וישתומם כי אין מפגיע- ושוב שם טג, ה: וישתומם ואין סומך- אטרקתם, אטרקתהם, בגורו גם פעלים אלו מן שתם- (וכן גם דעת מנחם בן סרוק), עם מים הכינוי, במקום, כהתפעל, מן שמים-.

ואסיים בדוגמה בודדת של הנחה מוטעית כזאת של אות משרתת בתוך המלה, בצורות הפועל אלת ש ת ע כי אני אלהיך- (ישעיה מא, י), ושוב וונשת עה ונרא יחדיו- (שם פס' כא), שהתירו שבהן נחשבה כסימן ההתפעל, בגמירת הצורה מן שעה-, בעוד שהיום, בפרט על יסוד כתובות כנעניות ואוגריות, ידוע לנו, כי לפנינו צורות קל מן ש ת ע-, כלשון יראה ופחד, בתירו שורשית.

רשימת הכתובים שנדונו במאמר זה

בראשית	במדבר
ג, כד (הכרבים)	יא, ח (לשד השמן)
ו, ג (בשגם הוא)	יג, כא (לבא חמת)
ט, כז (יפת)	דברים
טז, יד (לחי ראי)	יה, ח (ממכריו)
יז, א (שדי)	לב, כד (לחמי)
כד, א (בכל)	לג, ג (מדברתיך)
כה, ג (לטושים)	יהושע
כב, לא. לג (כיום)	יא, ח (משרפות מים)
לא, כט (יש לאל ידי)	יב, ח (לשרון)
לה, טז (כברת)	יג, כז (לדבר)
לו, ג (פסים)	יט, לג (אלון בצעננים)
מט, כ (מאשר)	שופטים
שמות	ד, יא (בצענים, בצעננים)
טז, כא (ונמט)	ה, ח (או לחם שערים)
יז, יב (וידי משה כבדים)	ה, י (על מדין)
לב, כב (ברע הוא)	ה, יא (מקול)
ויקרא	ט, לא (בתרמה)
כא, ד (בעל בעמיו)	ט, מא (בארומה)

טו, כח (משתי עיני)

כ, מג (מנוחה)

שמואל א'

א, ט (אכלה בשלה)

ב, טז (כיום)

ד, יט (הרה ללת)

ט, יב—יג (כי היום, כהיום)

יז, כג (איש הבנים)

כא, ט (נחוצ)

כה, ג (והוא כלבו)

שמואל ב'

א, כא (ושדי תרומת)

ו, ה (בכל עצי ברושים)

ז, כא (וכלבך)

יג, יח (מעילים)

יט, מד (ברוד)

כג, יא (לחיה)

מלכים א'

א, נא (כיום)

ז, ט (כמדות)

י, כח (מקוה)

כב, ה (כיום)

מלכים ב'

ד, מב (בצקלנו)

כג, יב (משם)

ישעיה

א, ז (זרים)

א, ח (כעיר נצורה)

ב, יח (כליל)

ה, ה (לבדכם)

ה, כה (כסוטה)

ח, כב (מעוף, מנדח)

י, יג (ואוריד כאביר)

י, כט (מלון לנו)

יג, ב (נשפה)

יד, יט (לבוש הרגים)

יד, ל (בכורי דלים)

טז, א (כר משל)

טז, ט (אריז)

יח, ב. ז (בזאו נהרים)

יט, ג (האטים)

כא, א (בנגב לחלף)

כב, יח (כדור)

כג, יג (אשור יסדה לציים)

כו, י (יחן)

כו, ו (הבאים)

כט, ג (כדור)

ל, יג (נבעה)

לב, יב (שדים)

לב, יט (וברד ברדת)

לד, טו (בצלה)

מ, טו (מדלי)

מא, י (אל תשתע)

מא, כא (ונשתעה)

מב, כב (הפח בחורים)

מג, יד (ברחים)

מו, יד (לחמם)

נג, ד (לשון למודים, לעות)

נג, ט (במתיו)

נח, ד (כיום)

נט, טז (וישתומם)

סג, ה (ואשתומם)

סד, א (המסים)

ירמיה

ח, יח (מבליגיתי)

ט, ב (את לשונם)

יד, ו (כתנים)

יז, ב (כזכר בניהם)

יחזקאל

ז, טז (כיוני הגאיות)

י, יב (ברוך)

כו, כא (בכרים)

כו, לב (כדמה)

כח, ג (סתום)

ל, ט (בצים)

הושע

ה, ב (שטים)

ט, א (כעמים)

יא, ז (יקראהו)

יא, ח (ואט)

יא, ט (ולא אבוא בעיר)

יג, ב (כתבונם)

יג, יד (אהי)

מב, ה (אדם)	יד, ג (פרים שפתינו)
מה, ה (ותורך)	יד, ז (ילכו)
מה, י ((ביקרותיך)	יואל
מט, יג, כו (אדם ביקר)	א, טז (מגפתייהם)
נא, ח (ובסתום)	עמוס
נא, יח (ואתנה)	ד, י (באש מחניכם ובאפכם)
נה, כב (מחמאת)	ה, יד (דרך באר שבע)
נה, כג (יהבך)	מיכה
נח, ט (תמט)	ב, יב (כצאן בצרה)
סג, ד (בקדש חזיתך)	נחום
סח, כח (רדם)	ב, יב (לביא)
סט, ה (מצמית)	חבקוק
סט, יא (ואבכה)	א, ח (בגוים)
עב, יב (משוע)	ב, ה (היין, יהיר)
עג, ד (ובריא אולם)	צפניה
עג, ו (מחלב, משכיות)	א, יז (ולחמם)
עד, יג (הרימה פעמך)	ב, יד (ארוה)
עד, יד (לעם לציים)	ג, ז (מעונוה)
עד, יט (תורך)	זכריה
עה, ז (ממבר הרים)	ט, א (חדרך)
פ, יד (יכרסמנה)	ט, ח (מצבה)
פה, ט (ואל ישונו לכסלה)	יב, א (במצור על)
פח, יט (מחשך)	יב, ה (אמצה)
פט, מה (מטהרו)	יד, ה (ונסתם)
צ, יב (לכב חכמה)	מלאכי
קד, יז (ברוישם)	ג, טו (אנחנו מאשרים)
קטז, טו (המותה)	תהלים
קכג, ד (לגאיונים)	ט, א (על מות לבן)
קמו, יז (כפתים)	ט, י (לעתות בצרה)
משלי	י, ח וכו' (חלכה, חלכאים)
ג, יב (וכאב)	י, יא (לעתות בצרה)
ו, כו (בעד אשה)	יב, ט (כרם ולות)
יא, כד (מישר)	כב, יז (כלבים, כארי)
יא, כה (נפש ברכה)	לא, טז (בידך עתתי)
יב, י (בהמתו)	לב, ד (נהפך לשדי)
יב, כו (יתר, מרעהו)	לה, טז (בחנפי לעגי מעוג)
טו, ד (שבר ברוח)	מא, ט (יצוק)
יז, כג (מחק)	
יז, כז (וקר רוח)	
יט, יח (המיתו)	
כא, ח (וזר)	
כא, כד (יהיר)	

כג, ב (שכין בלעך)	כד, יג (במורדי אור)
כג, כח (ובוגדים באדם)	כו, יג (ברוחו)
כו, כג (כסף סיגים)	כח, י (בצורות יארים)
כו, ט (מעצת)	כח, יא (מבכי נהרות)
ל, א (לאיתיאל)	כט, י (נחבוא)
לא, א—ד (למואל)	ל, ד (לחמם)
איוב	כט, יב (משוע)
ג, ה (כמרירי יום)	ל, כד (בעי)
ד, ב (הנסה)	לא, יח (גדלני כאב)
ה, ה (ואל מצנים)	לא, לד (ואדם לא אצא)
ה, יח (יכאיב)	לג, ו (כפיר)
ו, ז (כדוי לחמי)	לג, יו (מעשה)
ו, י (בחילה)	לד, ו (אכזב)
ו, יד (למס)	לד, לב (אחזה)
ז, ד (ומדד ערב)	לה, יד (לבוש)
ז, טו (מעצמותי)	לו, יט (לא בצר)
ח, יד (יקוט)	לו, ג (ישרהו)
ט, כז (אמרי)	לו, יא (אף ברי יטריח)
י, טז (ויגאה)	לו, יז (בגדיך, מדרום)
י, כ (ישית)	לה, יא (ישית, בגאון)
יא, ג (בדיך)	לה, יז (נבכי)
יא, ו (כפלים)	לה, יד (חותם, לבוש)
יב, ד (לרעהו אהיה)	לה, ל (יתלכדו)
יב, ה (לפיד)	לט, ח (יתור)
יב, כג (לגוים)	לט, יד (תחמם)
יג, יב (לבבי)	מ, לא (ובצלצל)
טו, כד (לכידוד)	מא, א (הגם אל מראיו)
טו, כט (מנלם)	מא, ד (בדיו)
טו, לא (תמורתו)	מא, ט (יתלכדו)
טו, ו (למשל עמים)	מא, יא (כידודי אש)
יו, יא (מורשי לבבי)	מא, יב (כדוד)
יט, כט (שדין)	מא, כד (יאיר)
כ, יא (מלאו עלומו)	
כ, יח (כחיל תמורתו)	
כ, כג (בלחומו)	
כא, כ (כידו)	
כב, כד (בצור נחלים)	
כב, כה (בצירך)	
כג, ז (משפטי)	
כג, יב (מחקי)	
כג, יג (והוא באחד)	
כג, יז (נצמתי)	
כז, ט (משד)	
	שיר השירים
	א, ה וכו' (בנות ירושלים)
	איכה
	ג, ה (תלאה)
	ג, מט (מאין הפוגות)
	ד, י (לברות)
	קהלת
	ב, כה (יחוש)
	ד, ד (קנאת, מרעהו)

דברי הימים א'

ה, כו (לחלח)

ו, יג (ושני)

ז, יט (וכלבך)

ז, כג (בריעה)

יג, ה (בכל עז ובשירם)

יו, יט (וכלבך)

דברי הימים ב'

א, טז (מקוא)

טז, יד (אבל מים)

יט, ד (כיום)

ה, טו (כל עמת)

יב, יב (ולהג)

דניאל

(לחנה, בארמית)

ב, יב וכו' (כל קבל)

עזרא

ד, יג (בלו)

נחמיה

ה, יא (כהיום)

ו, ו (בגוים)

סיומת יי לריבוי נפרד

מאז ומקדם התמיהה את האדקדקים מילית היחס-המפרידה בין הנסמך לסומך-או מילית היחס בכינויים המשמשת סומך, וכדומה, בצירופים כגון: הרי בגלבע (ש-ב א, כא); שמחת בקציר (יש' ט, ב); השכונני באהלים (שופ' ח, יא); הולכי על-דרך (שופ' ה, י); יורדי אל-אבני-בור (יש' יד, יט); כל-חוסי בו (תה' ב, יב); משחרי לטרף (איוב כד, ה), וכיוצא באלה רבים¹. אף שם קראו לתופעה זו – נסמך לפני מילית יחס – כמצוי ברוב ספרי הדקדוק ההיסטורי.

אולם עצם המונח 'סמיכות' מורה על כך שהנסמך סמוך אל הסומך ומתחבר עמו ליחידה אחת, בעלת הטעם ראשי אחד, ואין להפריד בין הדבקים. ואם באה מילית כלשהי וחוצצת בין השניים, אין עוד כאן לא סמיכות, לא סומך ולא נסמך, שכן אין הנסמך סמוך אל הסומך; גם אין כאן יחידה אחת, אלא שתי יחידות: לא הרי גלבע, אלא הרים אשר בגלבע; לא שמחת קציר, אלא שמחה אשר בקציר וכו'. מן האפורסמות היא, ש-צורת הנסמך אינה צורה מיוחדת, אשר נוצרה במתכוון ובמיוחד למען צירוף הסמיכות. אין היא אלא צורה קדמונה, ששימשה בעבר הן לנפרד הן לנסמך², או צורה שנתקצרה תנועותיה בשל העתק הטעם אל הסומך, והדברים ידועים יפה יפה.

אף שבעברית ההיסטורית כבר נתגבשה צורת נסמך נבדלת, הנה במשקלים מסוימים אין הבדל בין צורת הנסמך לצורת הנפרד אף בלשון המקרא (ועד לימינו), ממש כבלשון הקדם-היסטורית, כגון בשמות הסגוליים בלשון זכר, בשמות בעלי י, או ו' באמצע, בהרבה שמות בני הברה אחת, בשמות רבים בלשון נקבה בסיומת ת³, ועוד. בכל אלה אין צורה מיוחדת לנסמך, ורק מעמד תגלה בתוך המשפט הא הקובע הנפרד הא אם נסמך.

גם השמות, שסיומת הריבוי שלהם היא -ות (מלשון זכר ונקבה כאחד), שווים בצורתם הן בנפרד הן בנסמך, ושינויים לא בסיומת, שיש במקצתם, הם שינויים מאוחרים. ואכן, בערבית, למשל, אין כלל שינוי תנועות ברבות ביחסת הקניין: بنات الملك – בנות המלך, ורק סיומת היחסה, תנועת i, היא המציינת את יחס הקניין, וסימן ההיכר

1. הללו מסורטים לסוגיהם אצל Kautzsch & Cowley, *Gesenius' Hebrew Grammar*, §130 (2nd Eng. Ed. 1910).

2. ועיין למשל Carl Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 475 (§247).

3. כך בניבים הקרובים למקרא: הבמת זאת (מישע, שורה 3); לרבת אתרת ים (אוגרית 16:41), וכך אף במקרא עצמו: אשת יפת תאר (דב' כא, יא); ביום מלחמת ש-א יג, כב); פנת יקרת (יש' כח, טז) וכו', ובשמות ע-מ פְּעֻלָּת: גברת, אדרת וכו'.

היחיד לנסמך הוא העדר היידוע והשמטת התנוי. ואף במקרא יש שרידים לניקוד, שאינו מבדיל בין נפרדות לנסמכות.⁴

יוצאים מכלל זה של שוויון צורות הנסמך והנפרד (בלשון ההיסטורית או הקדם-היסטורית) נראים לכאורה שמות העצם שריבויים ימים, שכן בהם כמו קיימת צורה מיוחדת לגמרי – סיומת יי (מְלָכִים לעומת מְלָכִי). אולם בהניחנו כנ"ל, שתבניות הנסמך מקצתן אינן אלא צורות קדומות ששימשו בעבר הן לנפרד הן לנסמך (ורק מעמדם במשפט הא שקבע את טיבם), מסתבר שאף סיומת יי אינה אלא סיומת ריבוי קדומה, שבשעתה לא היתה מיוחדת לנסמך בלבד.

סיומות הריבוי המקובלות, –ות, –ים לא היו בשום פנים הדרכים היחידות להבעת מושג הריבוי. לכך שימשו בימי קדם שמות הקיבוץ⁵, הריבוי ה"שבור" או הפנימי⁶. סיומת –י⁷, סיומת –י⁸ וכדומה. ונראה כי בצד אלה, או כהשתלשלות מאחד מאלה, הייתה קיימת אף סיומת יי, יי לריבוי⁹, ושרידים לה במקרא: חלוני¹⁰ (יר' כב 14); ידי (יח' יג, יח); שרי (שופ' ה, טו); חשופי (יש' כ, ד); הרי (זכ' יד, ה); חזוי (דהי"ב לג, יט); עושי¹¹ (איוב לה, י), ועוד, ומסתבר שאף שם האלהות אדני אינו אלא ריבוי כזה, לגדולה¹².

נראה כי מהתכווצות יי נוצרה אף הסיומת יי¹³ לריבוי, הן בנפרד הן בנסמך.

4. כנון לממשלות בלילה (תה' קלו, ט); מסגרות להם ומסגרות בין השלבים (מ"א ז, כח).

5. כנון: דגת הים, חית השדה, בהמת הארץ, עוף השמים, סוס פרעה, צאן, בקר, עם (עם יורדים! שופ' ט, לו) וכד'.

6. כנון עבדה, זכור, כהנה, אני וכד' וראה, J. Barth, *Nominalbildung*, II, 1891, 419 (263).

7. שרידים לכך בפועל, בנוף שלישי רבים (קטלו וכו') וכן אולי בכמה שמות עצם בצורות "כתיב": וקדשו (מ"א טו, טו), נביאו (מ"ב יז, יג), רבו (הוש' ח, יב) ועוד, וראה מ"ב שניידר, תורת הלשון בהתפתחותה, § 318 ד.

8. ממנה שרדו למשל מני (תה' מה, ט) = מנים; חמי (תה' קמד, ב) ועוד, וראה רד"ק, מכלול (מהד' חומסקי), §45c, הר זהב, דקדוק הלשון העברית ד (תורת המלה חלק ראשון), 208. 9. רד"ק, שם d.

10. ראה כבר K.H. Graf, *der Prophet Jeremia*, p. 298.

11. ברוקלמן, שם, §19.

12. אמנם רגילים לבאר צורה זו כצורת רבים לגדולה בכינוי הקנין בנוף ראשון (האדונים שלי, כך מד"ק בערך "אלהים", האנציקלופדיה המקראית, כרך א', עמ' 311), חזת גם בהסתמך על דוגמות אחרות של שמות בכינוי קנין שהפכו שמות עצם כלליים, כנון רבי, מרי (ביחוד בפי התימנים). וכן בלועזית Monsieur, Madam וכד'. ור' גם מד"ק, שם עמ' 307, על "אלהי". לאור הדוגמות האחרות של יי לריבוי מסתבר יותר שצורת הריבוי הארכאית יי יוחדה לאלהות, לעומת הריבוי הרגיל, אדונים (לגדולה), המכוון לאדון בשר ודם: אדונים קשה (יש' יט, ד); ואם אדונים אני (מלאכי א, ו) (אלוהים דובר כמו לו היה אדם). כלומר אדוני אינו אלא אדון בריבוי לגדולה, ממש כאלהים, בעלים, תרפים וכד'.

13. ראה, למשל, Barth, *ZDMG*, 1904, 431, וכן שניידר, שם §318.

סיומת זו שכיחה בארמית לניביה, בעיקר בארמית המזרחית. גם בתרגום אונקלוס שכיח הריבוי – יִמְמִי (בר' א, י): = ימים; נשמתא דחַי (שם ב, ז) = נשמת חיים וכד'; וכך בתפילת ערב יו"כ (המאה העשירית): כל נדְרֵי ואסְרֵי וקוֹנְמִי וכוֹנְיִי וקְנוֹסִי וגו', שתרגומה¹⁴: כל נדרים ואסרים ושבועות וקיומין והרמין וגו' – כלומר, ריבוי נפרד. ואם קיימת סיומת – לריבוי נפרד בניבים של לשון שְמִית צפֹנִית-מערבית אחת, יש יסוד לחפשה אף בניבי כנען, השייכים לאותו סעיף לשונות. ואמנם, אם נראה נכוחה, נמצא את הריבוי הנפרד הקדום הזה גם בלשון המקרא: ויעש לבית חֲלוֹנֵי שְׁקָפִים אֲטָמִים (מ"א ו, ד), שאינו אלא חלונִים או חלונות שקופים וכו'. נראה שהוא הדין לגבי "לבד מֵאֲנָשֵׁי הַתְּרִים" (מ"א י, טו), שאינו "נסמך לפני חואר"¹⁵, אלא ריבוי נפרד בסיומת –י, ומשמעו: האנשים התרים. וכן קִנְצִי למִלִּין (איוב יח, ב, ויהי אשר יהיה משמעה של "קנצי", ברי שזה ריבוי נפרד). נפרדים נוספים בסיומת –י הם: בְּנֵי שְׁלִשִׁים (בר' ג, כג, וכך בשבעים); יָמֵי אֲשֶׁר הִגַּעַב בּוֹ (ויק' יג, מו); נְטָעֵי נַעֲמָנִים (יש' יז, י); אֲדִירֵי כָל-חֲפְצֵי-בָם (תה' טז, ג); מִלְּאֲכֵי רַעִים (תה' עח, מט). עתה ברור גם עניין ה"נסמך לפני מלית יחס": מבנה זה שכיח בעיקר בלשון נמלצה ופיוטית. וכידוע בוחר הסגנון הנשגב בצורות קמאיות. אין תמה אפוא, שלצורך המליצה בחרו המליצים בצורת ריבוי קדום, בסיומת –י. ריבוי זה – בניגוד לדעת המדקדקים הרואים בו צורת נסמך¹⁶ – אינו נסמך כלל, לא במהותו אף לא בצורתו. נוכח עובדת קיומה של סיומת –י לריבוי נפרד, הן בארמית הן במקראית, ברי כי "הָרִי בִּגְלָבוֹעַ" משמעו פשוט הָרִים בִּגְלָבוֹעַ, וכאן הָרִי וְ-הָרִים חד המה; הַשְׁכָּנִי בִּאֵהִלִּים = השכונים בִּאֵהִלִּים; הוֹלְכֵי עַל דֶּרֶךְ = הולכים וכו', וכן הלאה. סיומת –י היא אפוא סיומת ריבוי רגילה, אם כי קמאית, ואין לה כאן ולנסמך ולא כלום, שהלא לפי התחביר, שהוא הוא הקובע, אם נסמך השם או נפרד, אין כל הגל נסמכים.

14. לפי סידורו של רב עמרם גאון, עמ' 47.

15. פירוש מ"צ סגל, שם, שם.

16. אמנם, כל המדקדקים עומדים על משמעותם הנכונה של הצרופים שיש בהם "נסמך לפני מלית יחס", אך גם החדשים רואים בהם צורת נסמך, ועיין למשל: גויניוס, שם §130; H. Ewald, *Syntax of the Hebrew Language*, 1879, 156; F.W.M. Philippi, *Status Constructus*, 1871, 11, 57; Brockelmann, *Grundriss II*, 232, שניידר, שם §82; דוד ילין, דקדוק הלשון העברית §39, וכן אחרים.

ישי בית הלחמי

(לחקר השם במקרא)

תמיהות הרבה לנו בשם יָשִׁי. בראש וראשונה גרסתו השנייה אִישִׁי בַּא', דוגמת אישבעל = ישבעל, בלא א'¹; אמנם "אישִׁי" מצוי במקרא פעם אחת ויחידה בלבד (דהי"א ב, יב), ואף על פי כן לא דבר ריק כאן. כשם שאין הסירוס ל-ישבעל חסר כוונה מיוחדת, וביתר ייחוד סירוסו ל-אישבעל.

תמיהה אחרת, והיא כבדת משקל, שלעולם אין אתה מוצא בצד שמו של ישי את שם אביו כמקובל, וכפי שראוי היה לגבי אביו של מייסד המלוכה בישראל עד סוף כל הדורות; כך ראה, דרך משל, את הפירוט היוחסני אצל שאול: "ויהי איש מבן ימין ושמו קיש בן אביאל, בן צרור, בן בכורת, בן אפיח... ולו היה בן ושמו שאול" (ש"א ט, א-ב); בדומה לכך אצל שמואל: "ויהי איש אחד מן הרמתיים צופים... ושמו אלקנה בן ירחם, בן אליהוא, בן תחו, בן צוף אפרתי" (שם א, א); וכיוצא בכך במרדכי (אס' ב, ה). לסברתנו, רשימת היחס במגילת רות, כספר עצמו, תכלית ברורה הייתה לפניה, והיא נתחברה לאחר שהשם יָשִׁי נשתרש בעם כתוכן חדש וכדמות חדשה². שמה שינוי תכנים זה בשם הבן הוא שהצריך גם שינוי מעיקרו בשמו של האב? היינו הסופר הנביאי, בשקידתו לזכך את הדמות המשיחית שבבן, כתפיסתה הרשמית של הנבואה, מצא פסול כלשהו, מזכיר עוון, בשם האב, ובכך מצא לו עילה לשנותו מן המטבע הראשון אף הוא?

ואף בכך תמיהה: יָשִׁי בודד הוא במקרא ללא אח, קרוב, גואל או מודע, והדבר אומר: דרשני. ולא במקרא בלבד; באוצרות השמות של המזרח הקדום אין אתה מוצא לואקוויאלנט של ממש; השערתו של דרייבר, שהשם מצוי בתעודה ארמית ממצרים, והשוואתו לשם Ishiya שבכתבי מורשו³, עדיין היא צריכה הוכחה לא רק ממקום אחר, אלא גם ממקורו זה עצמו, שקריאתו מפוקפקת מאוד. ואם כך, כלום אין לנו עסק כאן בשם פונקציונלי, כדרך שהגדרנו מהותו בכמה ממחקרינו בשם המקראי? ואם שם פונקציונלי לפנינו כטביעה מאוחרת, לאחר מות בעליו, הרי מן הדין, שהא קיים לצידו גם השם הריאלי, הראשוני, השם שמלידה, שמבית האב; ותפקידו יהא מעתה לחפשו ולגלותו מתוך המקרא עצמו.

מקום כאן לאנלוגיה מעניינת: ישי בית הלחמי-יואש אבי העזרי. לעולם הכתוב תולה בישי את התואר בית הלחמי⁴, ובדומה לכך הוא תולה את עיר המושב במקום שם האב באביו של גדעון: יואש אבי העזרי⁵. ביאוש הסיבה לכך ברורה: עובד הבעל שוקד להפיץ פולחנו ברבים ובונה לו מזבח ואשרה,

1. ש"ב כג, ח; דהי"א יא, יב; ז, כז, ב.

2. עמדתו על כך במפורט במאמרי על "דוד".

3. Egypt. Arch. 25. 175, וראה אנציקל' מקר', ע' ישי והביבליוגרפיה שם.

4. ש"א טז, א; יז, נח.

5. שופ' ו, יא.

הרי אם סתם הכתוב ייחוסו, אין זה אלה משום סרחון הבעל שבידו; ואילו ישי – כלום מה סרחון בידו אף הוא?

מצד שני אנו מוצאים את המטבע בן ישי בלא זיקה לשם דויד. היינו, "בן-ישי" היא כאן בבחינת חליף ל-דויד⁶. אבל כיצד יש להבין חליף-כינוי זה? יש רואים בכך השפלה ובזיון לדויד, ובדין, אך מה השפלה ובזיון כאן? ושמה אנו רשאים לצרף לכאן מקרא בודד, שבו "בן-ישי" נראה לנו כאדם אחר לצד דויד: "לך דויד ועמך בן-ישי"⁷, שהמפרשים נבוכים בפירושו ורבו ה:רסאות בו⁸. כלום אין בכך משום עדות על הפרובלימטיות שבשם ישי?

עד כאן תמיהותינו; מעתה אנו יכולים לפתוח בהרצאת תפיסתנו שלנו בשם מוקשה זה. ובתחילה בבחינתו האטימולוגית-הצורנית-הדקדוקית. ישי דוגמתו חֲשִׁי, גָּפִי, שָׁרִי, סַבְכִּי, עַמְשִׁי, אַבְשִׁי⁹, גְּבִי, סְלִי, מְלִלִי, גְּלִלִי, וְכִיּוּצָא באלו רבים במקרא. האות י שבסוף התיבה, הסיומת, לא הוטלה אלא כתוספת, להורות אם על תכונת בעליה, ואם על שייכות המקום. וכך נשתיר לנו היסוד ישי, ובצידו גם איש. 'יש' המילונים גוזרים מן ישה, פועל המורה על מציאות הדבר בהווה (בן-יהודה); או ש-ישה ענינו יסד, חזק, אחי אשה (שטיינברג); כיצא בהם מנדלרן (extare, existere, praesto, adesse); וכן אחרים. אתה מוצא את המלה באוגריתית אש, באכדית אשו, בארמית אית, ובערבית בשלילה לא יש (ليس). פעמיים היא מצויה באלף: אש – איש¹⁰, כדרכה בלשונות הנל. מכאן תוֹשָׁה, ובכך נמצאנו מגיעים לעיקר תוכנו של ישי. כסבורים אנו, שיוצר השם נתכוון להשחיל בו את התכנים, שמוזגים בתושיה ובנרדפיה במקרא, כגון עמו עוז ותושיה; לי עצה ותושיה; הפליא עצה ותושיה וכיוצא בהם. בדעבד ראוי להם לתכנים אלה, מבחינת התפיסה הנביאית בדויד, שהיו אחוזים ודבוקים בשם אביו של דויד. אך גם אישי יפה מבחינתו זאת, שכן גם איש עיקר ענינו כמו אש, ר-ל עצם יש, ה:ה ונמצא (שטיינברג); איש – יסודו אוש; חזק, התאשש (גוניס), דליטש, בן-יהודה); ואף זאת: איש בדרך כלל לשון של חשיבות, כמפורש במדרש: "ואין אומרין איש אלא לאדם חשוב"¹¹; וכן שם: איש – זה משה, האיש המסוים באנשים¹². קצת מקראית: והאיש משה; נח איש צדיק תמים היה; איש אשר רוח אלהים בו; איש האלהים; ה' איש מלחמה; והאיש גבראל ורבים אחרים; גם לסתירה; "עשרה נקראו איש האלהים"¹³. הוזה אומר, ראוי לו לאביו של דויד, שייקרא איש, וראוי לעשות את התכונה שבאיש תכונתו העיקרית, ומשום כך אישי, דוגמת שָׁרִי, מְלִלִי וכיוצא בהם. שתי הצורות יפות לתכלית: האישי, שהעמיד את מלכות בית דויד.

ואנב, אנו שוללים כל אפשרות להיות ישי קיצורו של שם תיאופורי, כדעת יש סוברים¹⁴. השם המקראי הפונקציונלי די לו ברוח המקראית, ושוב אינו נזקק

6. ש"א כ, כו; ל, לא; כב, ז, ח, ט, יג, כה, י; ש"ב כ, א; כג, א; מ"א יב, טז; דה"א יב, יח.

7. דה"א יב, יח.

8. ראה ביבליה הבראיקה לקיטל-קאהלה, ועיין במפרשים השונים.

9. אין כל קשר, כמובן, בין זה לבין ישי, כאילו היה זה צורתו המקוצרת: באואר. ZAW 48,77

קהלר, לכסיקון; אנציק' מקר', ע' ישי.

10. ש"ב יד, יט; מיכה ו, י; וראה קיטל שם ש"ב, יד.

11. תנחומא שמיני ט; וראה שם כל אותה פסקה.

12. שם וישב ד. 13. ספרי וזאת הברכה.

לסממנים תיאוריים, כדרך השם הכללי בעיקרו; ראה משה, גדעון, לוט, זמר, שמות השבטים כולם; ואפילו אברהם הטיל בו המקרא ה' להפקיעו מתיאוריות האליליות, וכבר עמדתי על כך במקום אחר, ואין כאן מקום להאריך.

מתעוררות כאן שתי שאלות: מה ראו לשנות מן המטבע הראשון, ומשינו, מה הוא אפוא השם המקורי, שמלידה? אשר לשינוי, יכול שיהא טעם כפול לו: אם משום המביש שבישן, ואם משום חפץ ההשגה שבחדש. במקרה שלפנינו גרמו שניהם כאחת. המקרא שייר לנו עדות מאלפת וניצחת, שהרי ישי קרוי גם כן ש: "ועמשא בן איש ושמור יתרא הישראלי, אשר בא אל אביגיל בת נחש, אחות צרויה אם יואב"¹⁵. וכלום לעדות נוספת אין צריכין? למולנו היא שרירה וקיימת, ובפי רזל: "ועמשא בן איש וכולי – וכי בת נחש היא? והלא בת ישי הוא? וגו'"¹⁶. סגל לא יכול היה להתעלם מכך: "וכבר דרשו רזל, שנחש הוא ישי".

נחש הוא שם מואבי-עמוני, והוא הולם את משפחתו של צאצא מצאצאי בועז, שמלבד החיתון השיר במואב, הרי כמשפדה משבט יהודה מרובים בה – כאשר הראינו במקום אחר, וכדעה המקובלת על החוקרים – יסודות אתניים זרים. מגילת רות, שכל עיקרה, לדעתנו, ללמד זכות על אבות יסודות מואביים זרים, משום הקטרוג בעם על בית דוד – סופרה אינו יכול שיגרוס את השם נחש, והריהו יוצר תחתיו, ברוח המקרא, בריאה חדשה, ללא אחות ודוגמה לה בסביבתה הקרובה והרחוקה: ישי.

ועדיין לא תמו עדויותינו. גם תרגום השבעים בנוסחת לגרדיאנה, ולא בה בלבד, גורס במפורש "אביגיל בת ישי" במקום "בת נחש" הרגיל¹⁷.

מכאן, שיש אינו אלא שם שמתפקיד, שלא בא לעולם אלא לשמש את דוד, ונולד ימים ושנים לאחר מות שניהם; בן בלי אב הוא, ומשום כך אין אביו יכול שיצטרף אליו, שהרי בנו של עובד אינו ישי אלא נחש, וכיצד יהא תולה עצמו באילנו? ואשר לכינוי החוזר ונשנה בפי שאול ובפי המתמרדים בבית דוד, בן-ישי (שבע בן בכרי ועם פילוג המלוכה בשכם), שכאמור, אין לראותו אלא ככינוי של גנאי. השפלה זה מקבל מעתה תוכן חדש וחותר מיוחד; שכן אנו מניחים ואומרים שהנוסח המקורי גם כאן היה לא בן-ישי, שהשם עוד לא בא אז לעולם, אלא בן נחש; בכינוי זה בא לידי ביטוי זעם ההאונים כלפי המוצא הזר והעוין; ואילו המטבע החדש, בן-ישי, מטשטש אותו זעם, ובעיקר שהוא שוללו מידעת הדורות הבאים. במטבע "בן-ישי" יש מן הנאמץ המכוון של הסופר הנביאי להשגיב את בית דוד ולהאחיבו על העם, שכה רבו קטרוגיו כלפי "בית הדמים". מתקבל על הדעת, שבין הגורמים ליצירת מגילת רות יש למנות גם את הכינוי "בן נחש", עהפך והיה סיסמת קיטרוג רווחת כעדות המקרא בפי המלעזים כנגד בית דוד. מעתה נתפלסה לפנינו הדרך להסיר המכשולים בהבנת המקראות הסותרים

14. אנציק' מקרא' שם; משינה אתה השערה, שגזרת ישי מ"ישבעל".

15. ש"ב יז, כה; וראה מנדלקרן ומיל בן של קהלר; וכן דהיא"ב, יז; ואביגיל ילדה את עמשא, ואבי עמשא יתר הישמעאלי – הרי כאן אישיר לנאמר בשמאל; ואין הדין עם שטיינברג, שסביר, שאביגיל וצרויה היו אחיות לדוד רק מצד אמם; כלום יבוא הכתוב לפרט בשמות הילדים שילדה אשת ישי קדם שהייתה לאשת? אתמהא.

16. שבת נה ע"ב.

17. ראה קיטל שם; וכן קהלר ומנדלקרן; פרסיתיו של סגל אינן עומדות בפני היכחותינו.

בעניין גלית. במחקר מיוחד אנו מוכיחים, וכבר הועלתה דעה זאת ע"י אחרים, שדויד הוא אל חגן, אך הרי אלחנן אינו בן ישי, אלא בן נחש – נמצאנו מתקרבים בכך להבנת ריבוי השמות באישיותו של אבי דויד. הנדרש, שרואה בבן-יערי – בן שהיה גדל ביער, עדיין המסורת המקראית של מדרש תוכן המעשים בשמה של הדמות הייתה קיימת בידו, ויכול היה להבין בלא קושי כלשהו, שמחבר אותה רשימה הכרח היה לו להתעלם מן השם הריאלי של האב ולתפוס תחתיו שם, שהולם את המציאות החדשה, כדרכו של המקרא. ניתן דעתנו על כך, שאין אנו מוצאים בקרב משפחות ישראל במקרא את השם נחש. וצרף לכאן פרט רב עניין אחר, שהשם נחשון אף הוא שמו של נשיא יהודה דווקא¹⁸, ולאור בירורינו חשיבות מיוחדת בעובדה זאת. ואילו הרשימות של מעשי הגבורה של דויד עצמו ושל גיבוריו – הללו נרשמו, כאשר הוכחתי במקום אחר, בטרם יהיה אלחנן לדויד. ונחש – לישי. הסופר המאוחר, שהגיה לתכלית התפיסה הנביאית בבית דויד את כל המקומות, שבא בהם השם אלחנן וישי, שוב לא היה לו צורך בתיקונו של יערי אורגים, שנראה לו כשר לתכליתו.

מעתה לא נשאר לנו אלא הנוסח המוקשה שבספר דה"א כ, ה שגורס, כידוע, ויך אלחנן בן יעור את לחמי אחי גלית הגת"י. דבר אחד ברור כאן: סופר דה"א אין לחשדו על נטייה להמעיט דמותו של דויד; ואדרבה: הוא קובע את כל ההיסטוריה במסגרת הנבואה על מלכות עולם לדוד ולביתו¹⁹. ומצד שני, פוסק בו קויפמן, שהוא יעיבד את החומר העתיק עיבוד יסודי: הוא השמיט, הוסיף ושינה ויצר מן החומר העתיק יצירה חדשה... הוא מוסיף חידושי אגדה ומשלים ומתקן את העובדות לפי האידיאות שלו²⁰.

מהו אפוא פשר הנוסח שלפנינו? כיצד נתהווה? כלום באמת היה לגנד עיני המחבר נוסח מעין זה? אין ספק, שהספר נתחבר לא לפני תקופת פרס²¹, ובתקופה זאת כבר הספיק השם אלחנן כשמו מלידה של דויד, להימחות מוכר הדור, ושוב לא היה רוח בעם אלא השם דויד בלבד. אך בכך נמצא הסופר מקפח את דויד את ניצחונו המזהיר על גלית, שהיה לו לאחד הגורמים החשובים ביותר לפופולריות שלו בקרב העם. נאמן לתפיסתו על ייעודו של דויד לא יכול להשאיר את הניצחון על גלית בידי אלחנן, ששוב נעלמה הימנו זהותו, והריהו "משבש", משנה ומתקן" כאילו היה לו לגלית אח בשם לחמי, ובכך הוא מחזיר את עטרת הניצחון על גלית ליושנה. והדין עם קויפמן, שרואה את ספר דה"א כלקט בלול מזמנים שונים (שם)²².

נציין, שקרבת מה לסברתנו זאת בדעה, שסופר דה"א השתדל להביא לידי הרמוניה פסוק זה שבש"ב כא, יט עם ש"א יז, נח, מתוך ששינה את 'בית הלחמי' ל'לחמי אחי גלית'²³.

הצד השווה שבשניהם, שכשם ש'בית הלחמי' אינו ישי, כך לחמי אף הוא אינו אחי גלית.

18. במד' א, ז; בשבט זה עצמו אתה מוצא גם השם עיר-נחש: תחנה אבי עיר נחש (דה"א ד, יב).

19. תולדות האמנה הישראלית, ספר ה, ע' 458.

20. שם, ע' 456 – 457.

21. ראה קויפמן שם.

22. בעל מקרא כפשיט: סביר, שהכתוב הזה משבש על פני כלו, והדברים כעקס ויך אלחנן בן יעיר

את לחמי אחי גלית ככתב בדה"א כ, ה; ש"ב כב, יט" (ע' 230).

23. צירלס גור A new commentary on Holy Scripture

הגית שמות תנכיים בתרגום סלאבי-מזרחי של מגילת רות

תרגומים מן התנ"ך לסלאבית-מזרחית, שנשתמרו בכתב-יד מן המאה ה-17 (מס' 262 בספרייה המרכזית של אקדמיית המדעים הליטאית בוילנה¹), אפשר שעשויים הם לתרום תרומת מה לחקר הדיאלקטולוגיה ההיסטורית של העברית, ובמידת מה לחזק את מסקנותיהם של ח' ילון (במאמרו על ההגייה הספרדית באשכנז ובביהם ב"לשוננו", ב"קונטרסים" וב"עניני לשון") ושל מ' ווינרייך על "בני הית ובני חית" (ב"לשוננו" כג).

בספרו הגרמני על הספרות הבילורוסית², בפרק על התקופה הקדומה בספרות זו (עמ' 97-98), כותב פרופ' קארסקי Е. Ф. Карский את הדברים הבאים על תרגומים אלה, ובכללם תרגום מגילת רות:

"Von den Übersetzungen der Heiligen Schrift verdienen hauptsächlich die in der früheren Wilnaer Öffentlichen Bibliothek unter Nr. 262 aufbewahrten, unmittelbar auf hebräische Originale zurückgehende Handschriften Beachtung. Übersetzt worden sie wahrscheinlich von gebildeten westrussischen Juden, vielleicht um die Lehre der Judaisierenden (zidovstvujscije) zu verbreiten".

ולהנמקת השערה זו הוא כותב (שם, עמ' 98):

"Für das hebräische Original der Übersetzung sprechen die Formen vieler Eigen- und sogar Gattungsnamen"³.

בעוד שבכל התרגומים הסלאביים-הכנסייתיים-העתיקים וכן הסלאביים-המזרחיים צורתם של השמות התנכיים הושפעה מן הלשון המתווכת – היוונית – ומחמת תיווך זה הפכה, בין השאר, ש העברית ל-s (ולעתים ל-z), פ ל-v, צ ל-s ול-z, ת (הרפה) ל-f (דרך ה היוונית) וכו' – הרי בתרגום שלפנינו כל השמות צורתם כבהגייה העברית הספרדית, פרט לשינויים מספר, אשר הגייתו הסלאבית של המתרגם (או של המעתיק?) גרמתם.

והרי רשימת השמות, לפי סדר א-ב לאטיני ובתעתיק לאטיני (כדי למנוע קשיים טכניים בסידור האותיות הקיריליות-הכנסייתיות שבתב-היד):

§

Aminadavъ; Betlehemъ, Batlehemъ⁴; Boazъ; Checronъ (Хевронъ); Childe.

1. אחדים מתרגומים אלה (מגילת רות ואסתר) נתפרסמו במאה העשרים על-ידי וי' פרץ (Перц) החוקר הידוע של הספרות הרוסית העתיקה. אבל, מאחר שלא השגתי בארץ את כתבי-העת, שנתפרסמו בהם התרגומים, פניתי ישר אל הספרייה של אקדמיית המדעים הליטאית בוילנה וקיבלתי תצלום של כתב-היד של מגילת רות (ללא כל תשלום, ואני מודה בהודמנות זו להנהלת הספרייה הנ"ל). הרשימה הבאה של השמות היא לפי כתב-היד הנ"ל.

Geschichte d. weissrussischen Volksdichtung u. Literatur von E. Karskij, 2. Berlin u. Leipzig, 1926. בפרק הנדון גם ביבליוגרפיה מקיפה.

3. לדעת, מעידים על המקור העברי כיסוד לתרגום – נוסף על צורת השמות הפרטיים – גם תרגומי שאילה רבים, מתחום המילון והסגנון ואף מתחום התחביר, אבל לא כאן המקום ליחד את הדיבור עליהן.

4. צורה זו עם a- מקורה ב"אקאניה", כלומר הגיית o ו- בלתי מוטעמות כ-a.

ch

Chilion⁵, Kilbenovo⁵; David⁶; Efrate⁶; Elimele⁶; Farec⁶; Ihudy, Ihudē, Ijudinoi, Ijudina; ^ñ v^ñ Israele, (boga) Israeliviho; Īsai; Leja; Mah^ñlo Mahlon^ñ, (žonu) Mahlonovu; Maavskoe⁷, Maav⁸ + סיומות סלאביות; Naomi⁹, Naami¹⁰ + סיומות סלאביות; Nachson¹¹; Oved¹¹; Orpa; (dom^ñ) Perecov¹¹, (vody) Perecovy; Rahel^ñ; Ram^ñ; Rut^ñ; Salmo, Sal^ñmona¹²; Tamar^ñ.

כן יצוין, כי פעמים אחדות מופיע בצורתו העברית שם ה': Adonai, ופעם אחת – בגלל ה"אקאניה" (הגיית o כמו a), ומכאן שהטעמת המלה היתה מלרע – בצורה: Adanai; וכן מופיעה הצורה Īsadai (ללא הכפלת d).

אותם השמות שהבאנו לעיל הם בכל התרגומים (וגם ביצירות מקוריות) הכנסייתיים = הסלאביים-העתיקים והסלאביים-המזרחיים לפי המתכונת היוונית, בהתאם לשינויים לגבי העברית כמפורט לעיל, ועל כן:

Vithleem^ñ, Vooz^ñ, Esrom^ñ, Fares^ñ. Iz(d)rail^ñ, Nason^ñ חצרון, פרץ, ישראל, נחשון.) (= בית לחם, זעון,

וכן השם "רות" שהוא בתרגומים אלה Ruf^ñ (ב"פִּיטֶה").

גם בתרגום הוולגאטה צורת השמות התנ"כיים האלה שונה מן המקור העברי וכן מצורתם של השמות בתרגום רות הנ"ל, למשל: Nahasson, Phares, Esron, Booz וכו'.

עד כאן רשימת השמות. ומה המסקנות?

כמובן, אין לנו כל אפשרות לקבוע בוודאות, אם המתרגם היהודי הגיע לליטא מן המזרח, או נכון יותר מדרום-מזרח, מחופי הים השחור או מחופי הים הכספי (ואז אין כל פליאה על הגייתו הלא-אשכנזית), או שהגיע מאשכנז ועדיין שמר על שרידי ההגייה הספרדית (ואפשר בנקל להקדים את זמן התרגום הרבה לפני המאה ה-10, ואז נתקרב לתקופה שעסק בה ח' ילון). אך אשכנזי את השערתו של פרופ' קארסקיי, כי תרגומו נערך מן המקור העברי במישרין ועל-ידי יהודי בילורוסי – הרי מתעתיק השמות ניתן לקבוע את העובדות הבאות על הגייתו העברית של המתרגם:

א) קמץ = a;

ב) צירי וסגול שווים;

5. הצורה ב-k מעידה, שהמתרגם התמצא בחוקי הפונטיקה העברית במה שנוגע לחילופי כ-כ; בתרגום השבעים וכן בוולגאטה כל שלוש הצורות הם ב-Ch (*Chelion, Xelaion*).

6. עיין להלן הצורה Perecov^ñ: הצורה ב-F אולי באה בהשפעת הצורות היוונית ובלאטינית.

7. הצורה ב-Moav- – מצויה רק פעם אחת.

8. בצורה Maav- ה-a הראשונה היא תוצאה של "אקאניה" – אנב דבר זה מוכיח על הטעמת מלרע Ma'av, אחרת לא היה קיים תנאי להפיכת ה-o בהברה ראשונה ל-a.

9. רק שלוש פעמים בצורה זו.

10. ב-a השנייה ב-Naami משתקפת אולי הגייה של קמץ קטן כ-a, או ה"אקאניה", אולם אז יש

לקרוא את המלה בהטעמה: Naamⁱ, כלומר מלרע, כי בלעדי הטעמה זו אין מקום למעבר o ל-a.

11. עיין ערה 6.

12. על s במקום ש (שמאלית) ראה להלן בטקסט הסקירה.

ג) אין הבחנה בין ח לבין ־ (רפה), ושני העיצורים מועתקים בכתב־היד באות הקירילית X (על כתיב השמות בית־לחם, רחל ומחלן ראה להלן);

ד) התעתיק Naomi (על Naomi ראה בהערה 10) מעיד על הגייה המקובלת אצל ה־ספרדים (בתרגום השבעים הצורה היא *Naemi* ובולגאטה: Noëmi).

ה) יוצא־דופן הוא התעתיק, Rahel, Mahlon, Btlchem, כלומר h במקום ח העברית; אמנם אין להתעלם לגמרי מטיבה של h בבילורוסית, שהיא קרובה במידת מה לחיתוכה של ח, אך עם זאת אולי מותר לראות בכתיב זה של שני השמות הראשונים שריד של הגייתם של "בני הית", ומעניין שאותן שתי הדוגמאות – "לחם" ו"רחל" – (שבהן ח באה בין שתי תנועות) הביא גם מ' וויינרייך במאמרו מתוך רשימות בלועזית ו"רליקטים" באידית¹³.

ו) מעניינת גם ה־š (במקום ש (השמאלית) בשם של־מן. ושוב קשה להחליט, אם כתיב כזה משקף תכונה ידועה במערכת העיצורים הבילורוסית במחוות אחדים, המצויה כבר בתעודות ספרותיות מימי הביניים¹⁴, או שמא מותר לראות בכך תכונה "יהודית", – ערבוב š/s בכמה גיבשים יהודיים של ליטא, תכונה שהועברה אף להגייתם של רבים מיהודי ליטא בעברית החדשה בישראל?

יהיה ערכן של מסקנותינו הדיאלקטולוגיות מניחוח כתיב השמות בכתב הקירילי אשר יהיה, אך אולי מן הראוי להביא לפני קוראי "לשוננו" ידיעה על תרגום סלאבי עתיק של מגילת "רות", שבוודאי נעשה מן הלשון העברית, וחוקר הדיאלקטים העבריים יוכל במידת־מה להיעזר בו לחיזוק דעותיו והשערותיו על הגיית העברית באירופה בתקופה זו.

לאחר שמסרתי את סקירתי למערכת "לשוננו" קיבלתי – באדיבותה של הגב' פרופ' ריט מאין מן המכון לחקר הספרות ליד אקדמיית המדעים הפולנית – תצלום של מגילת רות בתרגום הפולני של האריאני שמעון בודני (*Biblia Brzeska* או *Biblia Budnego*) משנת 1572). שעליו אמר מזמן אלכסנדר בריקנר, כי הוא גרוש הבראזייליים¹⁵. והנה התברר, שגם בתרגום זה קריאת השמות התנ"כיים היא "עברית", כבתרגום המזרחי המלאבי האמור. כגון:

Nahomi, Machlon, Chyl-ion (!), Horpa, Bohaz, Rachel, Perec(cw), Parec, Checron, Haminadaw, Nahaszon, Salmon, Howed, Iszai.

יתר על כן, כפי שאנו למדים מן התעתיק הגיל מקפיד בודני בקביעות על ציון האות עיין על ידי האות h.

אם אמנם קיים קשר בין שני התרגומים (היוולנאי קדם על־כ־פנים לזה של בודני) – תשובה לשאלה זו לא תשנה הרבה לגבי המסקנות ה"הפראיסטיות" המעניינות אותנו בכלי־מבטא לחקר הלשון העברית.

13. השווה: "בני־חית ובני־חית באשכנז: הבעיה – ומה היא באה להשמיענו", "לשוננו", כ"ג עמ' 90,

סעיף 10; עמ' 91, סעיף 14.

14. השווה: E. F. Karskij, Belorusy. Jazyk belorusskogo naroda. Vypusk 1. Moskva, 1955, p. 360.

15. גם פרטים אחרים בלשון התרגום, ובמיוחד בהערות המתרגם, המודפסות בשולי הטקסט, מוכיחות כי התרגום נעשה מעברית. המתרגם עימד במקומות שונים על דקדוקי תרגום, שלא יכול להביעם מחמת ההבדלים שבין מבנה הלשון העברית לבין הפולנית וכן על מקומות, שיש בהם לשון נופל על לשון בעברית, שאין התרגום מסוגל להביעם.

קטע של משנה בניקוד שבין בבל לטבריה

הדף המתפרסם כאן, הכולל עיקרה של המשנה הראשונה של מסכת ברכות, הוא מן הקטעים של א'סך טיילור-שכטר שבספריית קיימברידג' והוא מעניין בניקודו (מספרו: T.-S. E. 1,1).

סימני הניקוד טברניים הם, אבל מסורת ההגייה המשתקפת בניקוד אינה טברנית. תיבות, שיש בהן עניין מיוחד, הן: לֹא־כָל, בְּתִרְוֹמָתָן, וְחֻכָּמִים, אָפֶם, אֵלָא, מְצֻוֹתָן (פעמיים), מְצֻוֹתָן (פעם אחת), וְאַבְרָיִן. בחינת דרכו של הנקדן מלמדת את העובדות הבאות:

(א) סגול משמש תמורתו של פתח טברני: תופעה זאת חלה שלוש פעמים בפתח הבא לפני חטף-פתח שבא' או בח' (לֹא־כָל, וְאַבְרָיִן, וְחֻכָּמִים) ופעם אחת גם שלא בצירוף זה – בתיבה אָפֶם.

(ב) פעם אחת משמש פתח כתמורתו של סגול טברני: אֵלִיעֶזֶר.

(ג) בתיבה אחת החזרת פעמיים משמש הפתח תמורתו של חטף-פתח טברני: שִׁיעֲלָה (שו' 12 ושו' 14 – אבל השווה שִׁיעֲלָה בשו' 7).

(ד) חטף-פתח מופיע כתמורתו של חטף-סגול טברני: אֵלִיעֶזֶר.

(ה) חטף-פתח מופיע כתמורתם של פתח ושל סגול טברניים: שֶׁהִפְהִיִּים, אֵלָא.

(ו) סגול כתמורתו של קמץ טברני מופיע בכינוי השייכות של הנסתרות: בְּתִרְוֹמָתָן, מְצֻוֹתָן (פעמיים), מְצֻוֹתָן.

(ז) פעם אחת מצוי בקטע זה פתח כמקבילו של קמץ טברני: מְצֻוֹתָן.

חמש התופעות הראשונות הן אופייניות לנקדנים שעברו מן המסורת הבבלית לטברנית והניקוד הטברני שבידם מגלה את תיבה של השפעה בבלית; התופעות (ו)–(ז) אינן טיפוסיות לכתבי היד הבבליים. רק כתבי יד בבליים מעטים ביחס נזהגים חילופי פתח וקמץ¹, ואילו ניקודו של כתב היד שלפנינו בכללו אינו מעיד על חילופים

1. כנח כתב היד Ms. heb. c. 113 של אוקספורד: ראה אצל קאהלה, Masoreten des Ostens (לייפציג, 1913) מס' 29 (עמ' 40). לשאלת חילופו של קמץ בפתח בכתבי יד בבליים ראה גם ברושטריסר בדקדוקו העברי, חלק א' עמ' 50; א' פורת, לשון חכמים לפי מסורות בבליות שבכתבי-יד ישנים (ירושלים, תרצ"ח), עמ' 8 הע' 1; ח' ילק, קונטרסים לענייני הלשון העברית שנה ב', קונטרס ב' (ירושלים, תרצ"ט), עמ' 86. A Díez Macho, Un manuscrito babilónico de Onqelos en el que se confunden los timbres vocálicos pataḥ y qameṣ, Sefarad 19(1959): 273–282 (וראו להעיר, שבכתב יד זה אין לפנינו המרה שיטתית של קמץ בפתח. מרובים בו המקרים ששתמר בהם בעינו היחס ההיסטורי בין קמץ לבין פתח, ואילו אותם מקרים שסימן הפתח משמש בהם כתמורתו של הקמץ ההיסטורי, לא בני סוג אחד הם כולם: כמה גורמים פעלו כאן פעולתם, ואכמ"ל).

קבועים של פתח וקמץ (תופעה שהיא טיפוסית כידוע לנקדן ארץ-ישראלי או לנקדן ספרדי)². אין בידיו להסביר את הפתח שבתובה מְצוֹן (בשורה האחרונה) אלא כטעות של נקדן; ואילו בסגול שבכינוי השייכות של הנסתרות נהג הנקדן שלפניו קביעות, ואפשר משתקפת כאן צורה מיוחדת של כינוי זה שנהג בלהג מלהגיה של העברית. צורה זאת אינה קיימת אף באחת ממסורות ההגייה והניקוד הידועות לנו³.

פרטי נוסח וניקוד

שו' 5: ניקודה של התיבה 'רָבִי' ידוע מכמה וכמה מקורות, שבעל-פה ושבתב: ראה י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגלת ישעיהו השלמה ממגילות ים-המלח (ירושלים, תשי"ט), עמ' 48–49 ו-458–459 והמקורות המובאים שם.

שו' 6: 'רָבִי' – הפתח שבב' מלמד, שהנקדן ראה תיבה זאת כבנויה מן 'רָב' והסיומת הארמית של הכינוי החבור למדברים (= 'רָבִי') – היינו, כתואר שהוראתו 'רָבִי' צורה זאת, רָבִי, היא הנוהגת גם במסורתם של בני תימן⁴. המנקד רָבִי שוב אין גירונה של התיבה מחזור לו, והריהו נהג בה כבשם תואר שמשקלו קָשָׁל.

שו' 8: הנקודה התחתונה של הסגול בתיבה 'מַעֲשֶׂה' מטושטשת משהו; בכל זאת ניתן להבחין בה בצילום.

שו' 10: צורתו של הפתח בש' של 'השחר' שונה במקצת מצורתו של הפתח הרגיל היוצא מעטו של נקדן זה. ודומה היא במעט לקמץ; אבל השוואת צורתם של הקמצים האחרים בדף זה מלמדת, שאין כאן קמץ, אלא פתח שנתעבה באמצעותו עי' נקודה, שכנראה שרדה מניקוד טקסט שנכתב לפני כן על אותו הדף, שהוא פאלימפסטס.

שם: 'מותרין' – ולא 'חייבין' – כך הנוסח גם בכתב-יד קאופמן ובפירוש המשנה של הרמב"ם (ראה הצילום במהדורת ששון).

2. תיבה אחת, שבה אפשר מצוי בניקוד שלפניו קמץ כמקבילו של חטף-סגול טברני (היינו, לפי דרכו של נקדן זה, כמקבילו של פתח טברני: ראה לעיל (ג) ו-(ד) היא התיבה 'הנאכלין' (שו' 14), אלא שמחמת הקרע שבדף אין הקמץ בא' של תיבה זאת ודאי. ואנב תיבה זאת – צא וראה, כמה פנים לצורות הבינוני של הנפעל של פועלי ס-א במסורת הבבלי: נֶאֱכַל, נֶאֱכַלְתָּ, נֶאֱכַלְתָּ, נֶאֱכַלְתָּ, נֶאֱכַלְתָּ, נֶאֱכַלְתָּ (פורת, שם עמ' 66; קלאר, קרית ספר טו (תרצ"ח-תרצ"ט), עמ' 172).

3. גם בסורית נהגת תיבת רָבִי כתואר קבוע.

4. והיו מחזות בתמן, שבהם שימשה התיבה כתואר שנהגו בו התלמידים כלפי רָבִי: ראה גייטין, מגמות ב' (תשי"א), עמ' 168.

5. העירני פרום בן-חיים על האפשרות, שהסגול בכינוי הנסתרות בא משום דימוי לכינוי הנוכחות. שווין דומה בתנועות בכינויים אלה נהג בארמית.

מִכֵּת בִּרְכוּיָה

מֵאַמְתִּי קִירִיז אֶת שְׁמִעַ בְּעֶרְבִיז מִ
 מִשְׁעָה שֶׁהַכֹּהֲנִים נִכְנָסִין לֶאֱכֹל
 בַּתְּרוּמָתוֹ עַד סוּף הָאֲשִׁמוֹרֹת הָרִ
 הָרֵאשֹׁנָה דְּבָרֵי רַבִּי אֱלִיעֶזֶר וְחֲכָמִים
 אוֹמְרִין עַד חֲצוֹת בֵּין מִלְּאֹמֶר
 עַד שְׁוֹעֵלָה עַמּוּד הַשַּׁחַר
 מֵעֵשָׂה שֶׁבָּאוּ בָּנֵי מִכַּיִת הַמִּשְׁתָּחָה
 וְאָמְרוּ לוֹ לֹא קִרִּינוּ אֶת שְׁמִעַ אֲמַר לָהֶם
 אִם לֹא עֲלֵה עַמּוּד הַשַּׁחַר מוֹתֵרִין אַתֶּם
 לַקְרוֹת וְלֹא זֶז בְּלֶכֶד אֶלָּא כָּל שֶׁאָמְרוּ
 חֲכָמִים עַד חֲצוֹת מִצֹּתוֹ עַד שְׁוֹעֵלָה
 עַמּוּד הַשַּׁחַר הַקָּטָן חֲלָבִים וְאַבְרִיז מִצֹּתוֹ
 עַד שְׁוֹעֵלָה עַמּוּד הַשַּׁחַר כָּל הַנֶּאֱכָלִין לְיוֹם
 אֶחָד מִצֹּתוֹ עַד

שו' 13: 'הַקָּטָר' – מחמת דרכו של הנקדן בחילופי סגול ופתח אין בידינו לדעת, אם ביקש להבחין בנקודו בין 'הַקָּטָר' לבין 'הַקָּטָר'.
 שו' 14: ניקודה של הא' בתיבה 'הנאכלין' אינו ברור; ראה לעיל, הערה 2.
 הקו שתחת סימן הפתח בא', שאפשר להבחין בו בצילום, הוא קצה של אות שהיתה כתובה מעל האות ע' של התיבה עֵד בשו' 15: הקרע שבדף אינו מניח לנו לעמוד על מהותה של אות זאת.

הערות ל"פיוט ארמי לפייטן איטלקי קדמון" (לשוננו: כרך כא, עמוד 214 ואילך)

הפיוט החשוב, שפרסם פרופ' שירמן, וכתוב בלשון ארמית מורכבת, קשה ההבנה הוא, וייתר כוחו של המהדיר, שפרסמו כמות שהוא והאיר את עינינו בהערות שנותנות לנו לרדת לסוף דעת הפייטן.

לפי דעת המהדיר, הפיוט הוא "רשות", רצה לומר פתיחה, לקריאת התרגום של פרשת בשלח, כלומר לשביעי של פסח. אלא שמהטור האחרון של הפיוט "קהלא קדישא מהרמנא באוריתא לאשמועי קושיא ופירוקא" לא משמע כן. על קריאת התרגום אין גופל הלשון "קושיא ופירוקא". יתר על כן, לפי מה שנתבאר בהערותיי לטורים כ ואילך, קרוב יותר, שאין עניינו שלפיוט לשביעי של פסח, אלא לשבועות, היינו על מתן תורה. והרי כמה הצעות של פירוש למקומות קשים.

טור ה: מהנומין כנשינון ובחלא כגלי לטראקא.

לנכון העיר המהדיר שהכוונה למים¹. אלא שלא מצאנו פתרון, כיצד מתפרש מהנומין – מים; מקובצין. והנה אף על פי שאין "מהנומין" בתלמוד, אבל זוהי תיבה רגילה בספרות הגאונים. בהלכות גדולות, עדות, מהדורת ראש טרייב דף סוף ע"ג (= הג' אספמא, מהדורת ר"ע הילדסהיימר, עמוד 425) נאמר: והילכתא קרוב (הג'א: וחמסון) וגולן פסולין בין לעדות בין לדין היכא (הג'א: והיכא) דקביל עליה קרוב או גולן בין לעדות (הג'א: לעדים) ובין לדין שפיר. ואי בעי למיהדר לא מצי הדר. ודוקא דדייני (הג'א: ודוקא דדאין) דינא דאורייתא ודרבנן אבל דינא דמגיסתא ודהנומאי ולא כלום (הג'א: דמגיזתא דהטמין = [דהנומין] או דמסיק על דעתיה ולא כלום הוא).

ותוכן הדברים נמצא אף בהלכות גדולות, נחלות, דף קו ע"א-ע"ב: היכי דמי כגון דקנו מבעלי דינן דכל מאי דפסקינן עליכון בין לזכות בין לחובה מקבלתון ופסקו עליהון מאי דפסקו אי דפסקו עליהון מדינא דאורייתא או מדרבנן ובטעמא דרבנן, אמרו לא מצו בעלי דינן למהדר בחד מינהון ואפי' בשודא דדייני. כי הא דאמרינן (שבועות מח ע"ב) האי דיינא דעבד כר' אל(ה)עזר עבד כרב ושמואל עבד. אבל ודאי פסקו עליהן דינא דלאו כאורייתא ורבנן אבל מדעתייהו – הדרך בעלי דינן בהן².

וביתר ברור בהלכות פסוקות, מהדורת ששון, עמוד סג-סד: והיכא דקבליה עילוייה לקרוב או לגולן וכו' ודוקא הוא דדייני דיני דאורייתא או דרבנן אבל ודאי דאנו דינא דמגיסתא ומאי ניהו דהנומין או נמי מאי דאסיק על דעתיה ולא כלום (הסוף – כמו בהג' אספמא, לעיל). ב"הלכות רא", שהוא תרגום עברי של "הלכות פסוקות", עמוד 51: ומי שקיבל עליו לקרוב או לגולן בין לעדות בין לדין יפה הוא ואם ביקש לחזור אינו יכול. במ' דב' אמ' (= במה דברים אמורים) שדנו דין

1. והפרשן הקדים פירוש בין השיטין: מקובצין.

2. כל הפסקה מכוונת לבבא בתרא קכח ע"א, אבל הקשר שבינה ובין העניינות הקודמים נשמט.

ובאמת בהג' כ"י פריז וכן בהג' אספמא ליתא כאן.

שלתורה או שלחכמ' אבל וודי דנו דין דהנומן (כן בכתב היד, ולא דהנימן שבדפוס) ומה שעלה על דעתם לא כלום.

בפירושו תיבה זו, 'דהנומן' דנו חכמים. בריל, ספרי השנה שלו, כרך ט 125/6, משער: 'דהנומן' הוא גליון ל-'מגיסתא' ובעקבותיו פרלס מונססשריפט כרך 37, עמ' 61/2 Beiträge = עמוד 33: פרסית anguman = קהל עם, כלומר דינים עממים כמו כנופיא דארומאי גיטין יא ע"א³. השערתו של בריל מתאשרת על ידי הלכות פסוקות ששן, שכתב שם: דיני דמגיסתא ומאי ניהו דהנומן. אם כן, הנומן הוא פירוש למגיסתא, מצד שני, בהלכות ראו השמיט מגיסתא, והשאיר רק הנומן. ובספר המליצה⁴ לרבי שמואל בר שלמה, באכר, ליקוטים, עמ' 55, סי' 384: הנומן (בפרסית) באורגאנאן, דינא דהנומן ל (כלומר לקוח מהלכות גדולות), ובחלק הגרמני, עמוד 82, ציין כבר באכר לפיין סמית 1082 = המון. אם כן הוא, והנומן (כן נכון!) הוא המון, הרי מתפרשים דברי הפייטן בפשיטות: את המון (המים, הים) כנס ועשה לו גבול חול הים לסגור עליו כמו דלת. 'המון' = מים (ע"פ לשון הכתוב: לקול תתו המון מים בשמים, ירמ' י, יג) רגיל בפיוט⁴.

ראוי להעיר אף כאן על קטע של פירושי מלים בערבית להלכות פסוקות, שנמצא בכ"י קמברידג' (ויפורסם במקום אחר), ושם מפרש: דהנומן (כך!): הו"ל, לשון מורא ותדהמה, רעש וגעש. לגבי דיינים ודאי משמעו מבוהלים, ונקט הפייטן לשון זה ככינוי למים, והוא הולם את לשון הכתוב בירמיה "אשר שמתה חול גבול לים חק עולם ולא יעברנהו ויתגעשו ולא יוכלו יהמו גליו ולא יעברנהו".

והרי כמה הערות קצרות:

טור א: ולהוד למרקא. הפרשן הקדמון פירש: לגמור (ועפ"ז תורגם: והשלמת ההודיה). ופירושו זה קשה: סגנון זה מצוי בספרות העברית בהשפעת הערבית ('אמא בעד'). אף על פי שלא הזכיר קודם דברי שבת. אבל ספק הוא, אם הפייטן השתמש בסגנון זה⁵. קרוב בעיניי יותר לפרשו על פי לשון התלמוד בשבת לג סוף ע"א: כל הממרק עצמו לעבירה חבורות ופצעים יוצאין בו שנ' (משלי כ, ל) חבורות פצע תמרוק ברע, וכפי פירושו של רש"י: מפנה לבו לכך; ממרק עצמו משאר עסקים להתעסק בעבירות (ועיין ערוך השלם ערך מרק ב). ולפי זה פירושו – ולהודות להיפנות, והוא הולם את ראשית הטור: אול גלג פתגמין; והוא כלשון 'אקדמות': אקדמות מלין ושריות שותא אולא שקילנא הרמן ורשותא.

טור ט: יצר בקדמייתא כל חייוותא ובעירא דמזירקא. 'מזירקא' = ורידים, כמו שמפרש הפרשן הקדום, נמצא כמה פעמים בתלמוד ובהלכות גדולות, טריפות, אלא

3. על מגיסתא עיין כעת שפיינזהדלר HUCA כרך 26, עמ' 244 ואילך.

4. ראוי להעיר על כינוי אחר למים, שלא עמדו עליו: בסדר העבודה לר' נחמיה בן שלמה בן הימן הנשיא, זולאי, ידיעות המכות לחקר השירה העברית בירושלים, כרך רביעי, עמ' רכב, טור מא: הסיג לחל דות חול וארץ כאי לחול, חוק עולם לחול, כבין קודש לחול. אין ספק ש'חלודות' פירושו מים, משום שחולדין והותרים תחת הארץ, כשם שחולדה נקראת על שם שחולדת בקרקע, ועוד.

5. לפרשו כפשוטו אי אפשר, שהרי אין טעם להזכיר בתחילה את השלמת השבת!

שהענין מוקשה, למה תפס ורידים כאן? ואפשר שכיוון אף לתרגום ישעיה נא, כ: כ תוא מכמר כמזרק מצדן? ותפס בהמה אחת על שם הכלל?

טור יב: ולא בבקא סריקא, ובהערה, עמוד 217. יש להוסיף, שכך פייט אף ר' יוסף אלברדאני בקרובה לשביעי של פסח, גזוי שכטר חלק ג', עמ' 137: מכות עשר לקו בים חורקים (= רשעים) אשר נמשלו בכדים ריקים. ואין כל קושי בביטוי, כמו שנתקשה המהדיר שם.

טור יד: ומותיב מלכים בגוהרקא. צריך לתרגם: מושיב מלכים לכיסא (או: בכיסא); 'גוהרקא' אינו דווקא כיסא כבוד, ולא 'מרכבת כבוד', אלא כיסא, וכל הטור הוא ע"פ הכחוב: לא יגרע מצדיק ענינו ואת מלכים לכסא (איוב לו, ז).

טור טו: קיים קייטא דקמיה רהט כרכשא ברקא. נראה לי, שצ"ל קיימא, כלומר קיים את הברית (שכרת עם) זה שרץ לפניו כסוס משובח. והכינוי לאברהם, שהלך לפני הקב"ה (אין לפרשו על קריעת ים סוף, שהרי כאן מדובר לפני קריעת ים סוף), והלשון כמו בפתיחתא איכה רבה פתיחא כד: לא רועה נאמן הייתי על ישראל ארבעים שנה ורצתי לפניהם כסוס. (ואם לדקדק – אפשר שרמזו למשה, כי בטור הסמוך הוא מדבר על חרטומי מצרים!)

טור יז: להטיהו דילמא שבקו. ג"ל = די למא, כלומר הניחו את להטיהם, אשר לא ייעילו (למא, למה, רגיל בחזל ובתרגום = לא כלום; תרגום ש"א יב, כא).

טור יט: בדשתא. הפרשן פירש בשער, כנראה על פי דשא = דלת. ואולי יש לפרש דשתא = שדה = בקעה, ורמז לאבות דר"ג פליג ושינ: ונעשה לפניהם כבקעה וכו'. דשתא במובן זה נמצא בהלכות גדולות, סוף עירובין: ומאן דאיתיה בדשתא בשבתא. אמנם בה"ג אספמיא 131: בשיירתא, וכן בסידור רש"י, עמ' 238, סי' תסט: ומי שהוא בשיירא. אבל נראה, שהכול הוא תיקון לתיבה בלתי רגילה, ועיין תוספת הערוך השלם, ערך דשתא.

שם: במיא דלבורני חורקא. אין ספק, שכיוון לצי אדיר, כמו שציין אף המהדיר. בורני רבתא נמצא כבר בתוספתא סוטה פ"ג למקרא זה), אלא שבורני כשלעצמה אינה דווקא גדולה (בורני רבתא!). וע"כ הוסיף (ו)חורקא. ותיבה זו למובן ריבוי וגודל הובאה אף בספר המליצה של ר"ש בר"ש, באכר ליקוטים, עמוד 56⁴¹² (בטעות זידקא).

טורים כ–כב. לנכון העיר המהדיר, שטור כ מיוסד על שה"ש א, ד, אלא שיש להוסיף שהפסוקים ג–ד נדרשו על מתן תורה, וזהו כוונת הפייטן, וכך הבין אף המפרש הקדום, אלא שלא דייק לפרש את הלשון; ודאי שחסר, כמו שהעיר המהדיר, בטור כ, ויש להוסיף מעין: נתת להם דברי תורה שהם כיון צלול⁶ טובים מכל היינון שבעולם; הדברים ניתנו רק לישראל, ולא לאומות העולם.

לפרטים: טור כא: מ"ב דרך ודאי משובש; המפרש הקדום, שהבין את ענינו של הטור, פירשו ע"פ תהלים יט, יא. אולם הב' מסופקת, ונראית כג' או כו'. אם ג'

6. חמ"א מרקא נמצא בעירובין כא ע"ב וגיטין סט ע"ב, ופיר"ח בעירובין שם הוא כפ"א שבערוך ערך מרק. רש"י פירש בכל המקומות מזוג, וכן הפירוש הראשון שבערוך. (ביבמות פ ע"א ואיכא דאמרי חזק).

הוא הנכון, הרי יש לקרבו לגורח (= גרף), שהובא אצל אסף, ליו, פלורא חיד, עמ' 170: עסיס ענבי בוסר.

טוליא. הוא טיליא, שנזכר בתלמוד בע"ז ל סוף ע"א: שלוש יינות הן חד, מר מתוק. חד טילא חריפא דמצרי זיקא, וגרסת הגאון, ת"ג הרכבי, עמ' 23: טיליא, ופירשו: שיש בו חדות ביותר ובטיית נודע מייבכתו, ועיקרו לשון פרסי וכו'. ובגטין ע"א: מאן דשתי טילא חיורא – בפירוש מלים של ר"ש ורב האי, גזוי קדם ספר ה, עמ' 12: טיליא חיורא נוע מן אל כמר באל עראק (= מין יין בבבל).

וסירקא, קשה לפרשו על פי בירת סיריקא (ויש נוסחאות אחרות), ואולי גרס הפייטן בירוש' שבת פ"א סוף ה"ט: וכל מיני סיריקון, במקום סיקריקון (וכל העניין שם: שחק הוא מרק (מרך) קונדיטון ביומא טבא אל אין וכל מיני סיקריקון). ולפי זה פייט, וצ"ע. ועיין ליו, פלורא ח"א, עמ' 753; דמין שפיר וכו'. הטור הוא ע"פ דברי חז"ל, שגוי אסור בדברי תורה. סנהדרין נט"א ועוד. אבל כג"ק אינו "פרי ערלה", כמו שפירש המפרש הקדום, אלא או "בוסר" או "גריר". ו"אסירין" כאן אינו אסור ממש, אלא אינו ראוי, כמו בוסר או גרירים.

טור כד. צ"ל לאנדיסקי, לא (טעות הדפוס).

טור כה. על פי אבות פ"ג מ"ה, וברייתא בכתובות סו ע"ב (ושם נסמן ביפה עינים): בידי אומה שפלה וכו'.

טור כז: בהתין וכו'. כל הטור על פי ישעיה ג, ז, ועיין סנהדרין צ"ג ע"א ברק טבעו, ובמיוחס לרש"י שם.

טור כז: ועינא שירקא. כך הייתה גרסתו בעבודה זרה כח סוף ע"ב: דשורייקי דעינא, כגרסת אור זרוע שם ובהלכות יום הכפורים סימן רפ (סד ראש ע"ג), ועיין מש"כ בהערותיי למסכת ע"ז כ"י ספרדי, שהוצאתי, דף פז (לדף כו ע"א, שורה ו).

טור כח: רצוצי ורבבי. נראה שצ"ל: ודבבי = שונאים!

טור ל: זרוי גרמי למימר מילי כמסמרא ערקא דלא מיערקא. צריך לתרגם: אני מזרז עצמי לומר דברים כמסמרות נטועים שאינם נעקרים (הלשון ע"פ תרגום לאיוב ח, יא: אחו = ערקא), ורמז לדרשת חז"ל בחגיגה ג ע"ב ומקבילות על הכתוב דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים, אי מה דרבן מטלטל אף דברי תורה מטלטלין ת"ל מסמרות. אי מה מסמר חסר ולא יתר אף דברי תורה חסירין ולא יתירין ת"ל נטועין. מה נטיעה זו פרה ורבה אף ד"ת פריין ורבין. ואולי כיוון לדרשת פס"ר ג, דף ח ע"ב: אימתי, בזמן שבעל תורה נכנס לתלמוד והם נאספים לשמעו. וכעין קהלת רבה יב.

לפי זה ברור יותר מה שכתבתי בתחילת דבריי, שכאן פתיחה לדרשה ולא לתרגום.

בין הטורים כט–ל חסר טור, שהתחיל באות ח (כצ"ל בהקדמת המהדיר, עמוד 212).

חלקי הדיבר¹

0.0 כל העוסק בלשון העברית יודע, שמיון המלים לחלקי דיבר אינו פשוט, והוא חש לא אחת, כי לפי מיון זה מתעוררות לפעמים בעיות שקשה לפתור. ואף כי ידוע, שהמיון הזה הובא ללשונו מבחוץ, הנה – למרות הטענות הנשמעות פה ושם – שולטים "חלקי הדיבר" ביד רמה בספרות הדקדוק שלנו, ועד כה, כמדומה, לא נעשה אצלו ניסיון להתגבר עליהם, ולחפש פתרון הולם אחר לבעית מיון המלים.

0.1 אכן בעיה זו אינה מיוחדת לעברית. הרבה שפות מודרניות קיבלו עליהן את "חלקי הדיבר" הלאטיניים, ואף העוסקים בהן מתחבטים בקשיים דומים, ועל כן שאלת חלקי הדיבר יותר משהיא שאלה פרטית לכל לשון ולשון, הריהי שאלה שעוסקים בה בעיקר אנשי הבלשנות הכללית, וכוונתם בדרך כלל להציע שיטת פתרון שתוכל לשמש לשונות רבות.

0.2 הכוונה במאמר זה היא לסקור את השיטות למיון חלקי הדיבר, כפי שהן מצויות בספרי דקדוק מקובלים, וכפי שהן מוצעות במחקרים חדשים, להצביע על ליקוייהן, ולרמוז על התחום, שבו ראוי לחפש דרך לפתרון טוב יותר. במאמר אחר, שהעני מקווה, כי אוכל לסיימו בקרוב, אנסה להציע אפשרות של תחליף לחלקי הדיבר, תחליף שייקרא בשם "חלקי השמש".

1. מקומם של חלקי הדיבר

1.1 מיון המלים ל"חלקי דיבר" הוא מיון עתיק, הנמשך מימי היוונים הקדמונים ומצוי במשך כל הדורות בדקדוקיהן של הלשונות. אמנם רוב הבלשנים המודרניים מתייחסים אליו באיבה ובחשד, ומהם אף מבטלים אותו כליל², אבל אחרים מוסיפים להחזיק במיון זה או במעין זה לצרכים שונים – בייחוד בתחום התיאור המורפולוגי של לשון, כמיון ראשון של המלים לקבוצות ראשיות³.

1. מאמר זה הוא עיבוד פרק אחד מתוך עבודת גמר, שנעשתה בשנת 1957/58 בהדרכתו של פרופ' ז' בן-חיים בחוג הלשון העברית באוניברסיטה העברית. העיבוד החדש נתאפשר במידה רבה הודות להשתתפותי בצוות-מחקר לבעיות התרגום המיכני בשנות 1958–1960. הנני מודה לפרופ' י' בן-הלל, שעמד בראש הצוות, על הדרכתו בתחומי הבלשנות המתמטית ועל הערותיו החשובות למאמר זה לפני הידפוס.

2. כך לפי F. W. Thomas, "Parts of Speech", *Transactions of the Philological Society*, 1949, p. 117-134; E. Sapir, *Language*, New-York, 1921 (1949); ור' בייחוד 117 f.

3. E. A. Nida, *Morphology*, 2nd ed., Ann Arbor 1949 (1956), p. 148: "כשמתארים מורפולוגיה של לשון, עוסקים בעיקר בקבוצות המורפולוגיות". בהמשך דבריו מתברר, שהקבוצות הללו הן חלקי הדיבר; C. C. Fries, בייחוד בספרו *The structure of English*, מעמיד את "חלקי הדיבר" (אמנם בדרך שונה מהמקובל) במרכז שיטתו, ור' בהמשך דיון מיוחד עליו; וכך R. H. Robins, *Ancient & Mediaeval Grammatical Theory in Europe*, London, 1951, p. 94-95. מפקפק

1.2 ככל מיון גם המיון לחלקי הדיבר עיקרו חיסכון במסירת העובדות: במקום לציין את תכונתיה של כל צורה לחוד, אפשר לציין בבת אחת את התכונה המשותפת למספר גדול של צורות – ע"י הודעה, שצורה פלונית שייכת לחלק דיבר פלוני. התכונה המשותפת שנבחרה כסימן ויהי להשתייכותה של צורה לחלק דיבר מסוים, תיקרא התכונה המזהה⁴, אבל בכל צורה כלולות כמה תכונות⁵, ותיאור מלא של הצורות צריך שיהיו בו פרטים על כל התכונות. תיאור מורפולוגי מלא לא יסתיים אפוא בקביעת 'חלקי-הדיבר', אלא יהיה לו המשך, והמשך זה יהיה לפי הקווים הבאים:

1.21 א. אפשר שמלבד התכונה המזהה, המצויה בכל אחת מן הצורות שבחלק הדיבר הנבדק, יש עוד תכונה משותפת. המצויה אף היא בכל אחת מן הצורות הללו. יש לציין אפוא בראשית המשך הבדיקה את התכונה הזאת, שתחשב כתכונה מתארת לחלק הדיבר הזה.

1.22 ב. אם אין תכונה נוספת כזאת, המשותפת לכל הצורות שבחלק הדיבר, או אחרי שתכונה זו כבר צוינה, הרי ציון חדש בצורות חלק הדיבר הזה מבחינת תכונה אחרת עשוי לגלות, שהצורות חוזרות ומתמיינות, והפעם לקבוצות פנימיות. התכונה המשותפת לכל צורות הקבוצה הפנימית, שלפיה זוהתה השתייכותה של מלה לקבוצה הפנימית, אף היא תכונה מזהה.

1.23 ג. ושוב אפשר, שמלבד התכונה המזהה הזאת, המצויה בכל אחת מן הצורות שבקבוצה הפנימית הנבדקת, יש עוד תכונה משותפת. המצויה אף היא בכל אחת מן הצורות הללו. גם תכונה זו תחשב כתכונה מתארת של הקבוצה הפנימית. 1.24 ד. בדרך זו – של קביעת תכונה מזהה ממיינת ותכונה מתארת לאחר המיון – יש להוסיף וללכת, עד שכל צורות הלשון יהיו ערוכות בקבוצות קבוצות, הולכות ומצטמצמות בהיקפן, ועד שכל צורה וצורה תיראה במקומה המדויק במערכת הכללית של צורות הלשון.

1.3 מן הנאמר עד כאן ברור, ש'חלקי הדיבר' נתונים בתחום המורפולוגיה. אבל התיאור המורפולוגי המלא כולל, כאמור, את ציון כל התכונות של הצורות, ותכונות אלה אינן תכונות מורפולוגיות בלבד, אלא גם פוניטיות, תחביריות או סימנטיות. ומכיון שאין שום הבדל עקרוני בין התכונה המזהה הראשונה ובין שאר התכונות של הצורות – מתארות-ראשיות, מזהות-פנימיות או מתארות-פנימיות – יש לומר, שאף אם נתון המיון לחלקי הדיבר בתחום המורפולוגיה, הנה מצודתו פרושה בכל תחומי הלשון.

כלל בחלקי הדיבר כקאטיגוריות ראשיות, ור' את דברי Thomas הנ"ל, בייחוד בסוף המאמר; על חשיבותם של חלקי הדיבר עומדים גם A. Penttilä, "Concerning the So-Called Parts of Speech" *Studia Linguistica* 5 (1951), 1-6; K.G. Liunggren, "Towards a Definition of the Concept of preposition" *Studia Linguistica* 5 (1951), 7-20; V. Brøndal, *Les parties du discours*, Copenhagen, 1948 ורבים אחרים.

4. התכונה המזהה חייבת להיות, כמובן מאליו, לא רק תכונה משותפת לכל המלים בחלק דיבר זה, אלא גם תכונה בלבדית, כלומר אסור שתימצא במלים שאינן שייכות לחלק דיבר זה.

5. ר' בהמשך את הדיון בשאלה מה מן התכונות הללו ראיה להיבחר כתכונה מזהה.

2. הנדרש מן המיון ל־חלקי דיבר-

2.0 המיין לחלקי הדיבר ייחשב לטוב – ככל מיין אחר – אם ייווצרו לפיו קבוצות, שצירופן יכיל את כל היחידות העומדות למיין, ואם כל אחת מן היחידות תימצא בקבוצה אחת בלבד. כלומר –

2.1 א. המיון חייב להיות כולל:

אם לא יועמדו למיין כל צורות הלשון – הרי התיאור המורפולוגי לא יהיה מלא, שכן המיין לחלקי הדיבר הוא ראשיתו של התיאור המורפולוגי, וצורה, שלא תיכלל מבחינה בחומר המיין, לא תתואר כלל. מכאן, שיש להעמיד למיין את כל צורות הלשון, חפשיות וכפותות כאחת,⁶ וכל אחת מהן חייבת למצוא את מקומה.⁷

2.2 ב. המיון חייב להעמיד קבוצות בלבדיות (אקסקלוסיביות):

אם תשתייך צורה אחת לשתי קבוצות ראשיות, יכילו גם המיונים הנוספים בכל שלב את אותה הצורה לפחות פעם אחת בכל מקום, ומכאן שבתום המיון תימצא הצורה בשתי קבוצות סופיות (או ביותר). ולא בקבוצה אחת. ע"י כך יהיה המיון מ צ ט ל ב (ר' להלן 6.30). במיוחד חמור עניין זה כאן, שכן ליקוי בתיאור המורפולוגי עלול להפריע גם בתחומי תיאור אחרים, שהרי התכונות המזהות והמתארות של הקבוצות לקוחות מכל תחומי הלשון.

2.21 הביקורת על המיץ לחלקי הדיבר באה בעיקרה בשל אי-קיום כלל זה, או בשל "קיומו" בדרך מלאכותית⁸. דוגמות יובאו בהמשך.

6. ואמנם, למשל, בתיאור חלק-הדיבור "כינוי" מקובל לציין גם את כינויי הנזף התכורים — ולווראת הקובנה (יִי, דִּדָּה, יֵדָה, וכו'), לטוראת הנזשא (אָ—, תָּ—, מִי—, תָּ וכו'), ולווראת המזשא (יֵינִי, דִּדָּה, יֵדָה, וכו').

C.F. Hockett, "Two Models of Grammatical Description" *Word*, 10 (1954) .7

מסכים, שהמודל יכול "את כל החומר או את רובו" (עמ' 232). אך אין להבין מכאן אלא שבתיאורה של לשון מותר להביא רשימות לא-מלאות של מלים או של צירופים; אבל בכל מקרה, או ברוב הגדול של המקרים, שתתגלה מלה נוספת או צירוף חדש, צריך שיהיה אפשר לצרפה למודל הקיים. אין כוונתו שמותר להוציא קבוצת מלים שלמה מכלל דיון והגדרה בגלל אילו תכונות שלה.

8. מאחר שכל מיון מבקש להעמיד קבוצות בלבדיות, אין אומרים, שמלה פלונית "שייכת לשני

חלקי דיבר", אלא נוהגים יותר לומר, שהיא "שייכת" לחלק דיבר פלוני, אבל "עשויה לבוא גם בתפקיד של חלק דיבר אחר" (ר' למשל 6.27). רק מי שמוותר מראש על המיון לחלקי דיבר יכול שלא להשתמש בניסוח כזה. למשל, 474-494, 1-30, *Language* 28 (1952) Z.S. Harris, "Discourse Analysis", שבלשון האנגלית "יש מורפيمات כה רבות שמוצאים אותן בקבוצות דקדוקיות שונות", וכוונתו כנראה לקבוצות מסוג חלקי הדיבר. ואפילו L.A. Bloomfield, *Language*, New-York, 1933 (1951), הקובע (עמ' 269) ש"קבוצות הצורה אינן קבוצות בלבדיות, אלא מצטלבות, חופפות וכוללות זו בזו" – אינו אומר שחלקי הדיבר (שאף הם "קבוצות-צורה" לפי הגדרתו) גם הם "מצטלבים, חופפים וכוללים זה בזה", אלא הוא אומר שרשימת חלקי הדיבר תלויה בהחלטתנו מהו "התפקיד העיקרי של כל מלה" ושיוכה לפי החלטה זו לאחד מחלקי הדיבר.

3. כללים למיון חלקי-הדיבר
3.0 כדי להגיע לתוצאות הרצויות במיון, יש לנקוט בכללים הבאים:

3.1 א. יש למיין כל שלב ע"פ אותה בחינה 9:

אם חלק דיבר א' יוגדר מבחינה ל', וחלק דיבר ב' מבחינה מ' – הרי אפשר שאותה מלה תשתייך מבחינה אחת (ל') לחלק דיבר א', ומבחינה אחרת (מ') – לחלק דיבר ב', כלומר המיון לא ייצור קבוצות בלבדיות, אלא קבוצות חופפות, או חופפות בחלקן; לעומת זאת, אם כל מלה תיבדק לפי אותה בחינה, וכל תשובה שונה על בחינה זו יהיה פירושה חלק דיבר שונה – לא ייתכן, שמלה אחת תשתייך ליותר מאשר חלק דיבר אחד, כלומר המיון ייצור קבוצות בלבדיות.

3.2 ב. יש להבחין בין תכונה מזהה ובין תכונה מתארת:

אם "תכונה מזהה" של חלק דיבר א' היא התשובה לבחינה ל', שנבחרה כבחינה למיון, ו"תכונה מתארת" של חלק דיבר א' זה היא תשובה לבחינה מ', שלא נבחרה כבחינה למיון – אין להביא את התכונה המתארת כ"סימן היכר נוסף" לחלק דיבר א', אפילו אם במקרה תכונה זו נוגעת באמת ל כל המלים מחלק דיבר א'. שכן הבאתה כ"סימן היכר נוסף" לחלק דיבר א' תצדיק את הבאתה גם בחלקי דיבר אחרים (לפי כלל א. לעיל), ומסתבר כי במקרים רבים מאלה עלולה הוספת הבחינה מ' ליצור "השתייכות כפולה" של מלים, ליותר מחלק דיבר אחד. מכאן, שיש להבחין בין תכונה מזהה ובין תכונה מתארת, ולא להביא תכונה מתארת אלא בתום המיון של אותו שלב, ולפני המיון של השלב הבא.

3.3 ג. יש למיין על יסוד עובדות הלשון, ולא על-יסוד מסגרות מוכנות מראש:

כלל זה מובן מאליו, ואין צורך לבארו¹⁰. נזכיר רק כי השוללים את "חלקי הדיבר" המסורתיים מציינים כולם, כי חלקי הדיבר האלה לקוחים כמות שהם, או בשינויים קלי ערך, מן היוונית או מן הלאטינית – והם נכפים על לשונות אחרות, שאינן מתאימות למיון זה – אף אם המיון העתיק אולי מתאים ללשון היוונית וללשון הלאטינית¹¹.

3.4 ד. יש להבדיל בין מונחים מ"שפת המורפולוגיה" ובין מונחים מ"שפת התחביר":

3.40 מלים-תקדירות¹², המצויות לפנינו בטקסט, ניתנות לעיון משתי בחינות: אפשר

9. ש"ה ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, ירושלים תשי"ד, 126, ור' בהמשך כאן, ואח שיקליו של Fries בספרו הנ"ל בעמ' 97 ואילך.

10. ר' Nida, שם, עמ' 150; "General Linguistics & Descriptive Grammar", J.R. Firth, *Transactions of the Philological Society*, 1951, p. 79.

11. בטענה אחרונה זו לא נעסוק כלל, כי מתוך בדיקת התאמתם של חלקי הדיבר המקובלים ללשונו (וללשון האנגלית, כדוגמה נוספת), עשויים הליקיים להיראות גם בלי ההשוואה ליוונית וללאטינית, ובלי הדיון – המצריך ידיעות עמוקות משלי – אם חלקי דיבר אלה מתאימים ללשונות אלה.

12. "מלה-תקדירה" – occurrence, token או running-word: "מלה-תבנית" –

לנו להתבונן בכל מלה-תקרית כנציגה של המלה-התבנית, ואפשר להתבונן בכל מלה-תקרית כחלק של הפסוק.

3.41 ההתבוננות במלה-תקרית כחלק של פסוק יצרה את "שפת התחביר". שפה זו מתעניינת בפסוק כיחידה שלמה, והמונחים שבה הם שמות מופשטים למסגרות הריקות, שהמלים-התקריות בפסוקים הממשיים ממלאות אותן. מפני מיעוט מספרם של השמות למסגרות הריקות ומפני החוקים המגבילים את אפשרויות צירופיהן – כל הפסוקים הממשיים, שמספרם אין-סופי, ניתנים לתיאור קצר לפי הערך ב"שפת התחביר", תיאור שיש בו, למעשה, מספר מוגבל של "נוסחאות תחביריות" (כגון: "נושא + נושא + מושא", "נושא + לוואי + נושא + תיאור + מושא + לוואי" וכד').

3.42 ההתבוננות במלה-תקרית כנציגתה של מלה-תבנית יצרה את "שפת המורפולוגיה"¹³. המונחים שבשפה זו הם (בין היתר, שאינם לעניינו) כינויים לקבוצות של מלים-תבניות בודדות, הוכללות בקבוצה ע"פ איזו תכונה קבוצה, הנמצאת מיד בכל מלה לחוד, בלי קשר הכרחי אל מעמדה בפסוק. תכונה זו, שלפיה נקבעת הקבוצה, אפשר שתהיה מתחומי לשון שונים – ואף היכולת למלא "מסגרת" מסוימת ב"נוסחה תחבירית" מסוימת היא תכונה של המלה הבודדת¹⁴ – אבל לעולם תהיה התכונה מצויה במלה עצמה, והיא מעין תו זיהוי הדבוק אליה, ואינו נפרד ממנה.

3.43 הבחנה זו אפשר לראותה כהבחנה בין ה"תפקיד" וה"סוג":

3.431 ההשתייכות לסוג קבוצה היא, ואינה בת-חלוף. המלה-התבנית שייכת לסוג זה בכל מקרה ובכל מעמד – בין שתקריטה נראית לבדה, או בתוך מילון, או בכל שורה של מלים. וכשהתקרית נמצאת בתוך פסוק, הרי היא ממלאת תפקיד בפסוק זה – ותבניתה שייכת לסוג המסוים, לחלק הדיבר הקבוע שלה.

3.432 לעומת זאת ההשתייכות לתפקיד ארעית היא ובת חלוף. המלה-התקרית ממלאת תפקיד רק אם היא באה בתוך פסוק, ויש שבפסוקים שונים – או אף באותו פסוק! – עשויות תקריות שונות של אותה תבנית למלא תפקידים שונים. לעומת זאת, מלה-תקרית כשהיא לבדה (להוציא מלה-תקרית כשהיא פסוק), או כשהיא רשומה במילון, או בכל שורה של מלים שאין בה משמעות מבנית – אינה ממלאת שום

type, design, pattern; למשל, במובאה "קל ה' יחיל מדבר יחיל ה' מדבר קדש" יש חמש מלים תבניות, ולשלוש מהן יש שתי תקריות לכל אחת, כלומר, בס"ה יש כאן שמונה מלים תקריות. על הוראה שלישית למונח "מלה" ר' 5.1; 9.2 להלן. במונחים העבריים "תקרית", "תבנית" השתמש, כנראה לראשונה, פרופ' י' בריהלל בהרצאותיו בשנת 1950.

13. או, במקובל, "שפת הדקדוק". אולם מונח זה אינו הולם די הצורך את הכוונה שבו. הוא מיוסד על ההבחנה העממית הרווחת אצלנו בין "דקדוק" (הנה וצורות) ובין "תחביר".

14. לפי תכונת-פוטנציה זו הגדיר Fries את חלקי-הדיבר שלו, אבל תכונה זו מצויה במלה – כפי שגם הוא מטעים – גם כשזו כלולה ברשימה של מלים, כלומר היא תכונה הנמצאת במלה מיד.

תפקיד. כל מלה-תקרית בתוך פסוק שייכת אפוא למלה-תבנית (ולחלק דיבר) ע"פ צורתה, ולמסגרת תחבירית ע"פ תפקידה¹⁵.

3.44 הממין מלים ל-חלקי דיבר- חייב להישמר מפני ערבוב בין תחומי-שפת המורפולוגיה לתחומי-שפת התחביר. כפי שנראה בהמשך, בצלו של ערבוב כזה גדל מין מצטלב ופורות קבוצות לא-בלבדיות. יכולים אנו אפוא לסכם ולומר:

3.45 תכליתו של המין לחלקי הדיבר היא להעמיד דרך חסכונית לתיאור מורפולוגי של לשון, וזאת ע"י פתיחת חוליה ראשונה בשרשרת מיון של כל הצורות בלשון לפי תכונותיהן המהותיות. מיונים רצופים אלה יעמידו קבוצות בלבדיות בכל שלב, קבוצות שיוגדרו ע"פ התכונות המשותפות והבלבדיות של הצורות הכלולות בהן, עד שבסופו של דבר ייראה מקומה המדויק של כל צורה במערכת הכללית של צורות הלשון, ובכך יוקל הדיון גם בתורת ההגה, התחביר והסימנטיקה וקשריהן אל תורת הצורות.

4. התכונות המהותיות להגדרת חלקי הדיבר

4.0 המין המקובל לחלקי הדיבר בוחר כ-תכונה מזהה אחת משלוש התכונות העיקריות שיש לכל מלה: משמעות, צורה, תפקיד. בכל מקרה כזה יהיה התיאור הנוסף (לפי שימוש המונח הזה לעיל, 3.2) של כל חלק דיבר נסב על תכונה אחרת (שהיא תהיה תכונה מתארת). למשל, במין לחלקי הדיבר ע"פ המשמעות כתכונה המזהה יוגדר השם בערך כך: שם הוא מלה המסמנת עצם, וכתכונה מתארת יובאו תכונותיו מבחינת הצורה: הוא עשוי לבוא בריבוי, הוא בא בנטיית יחסה (בכמה לשונות) וכדומה; בהגדרת הפועל ע"פ המשמעות ייאמר: פועל הוא מלה המסמנת פעולה, ובתיאורו – שהוא בא בנטיות הגוף-הנושא, שיש לו זמנים, שתפקידו בפסוק לשמש נשוא וכדומה.

4.01 מאחר שכל מין חייב להתייחס על תכונה מהותית, ולא מקרית, עלינו לבדוק, אם כל אחת מן התכונות הללו היא מהותית בכל המלים, וע"י כך לקבוע, אם אמנם כל אחת מהן עשויה לשמש יסוד למין המלים ל-חלקי הדיבר.

4.02 גם בדיקה זו מחייבת להבחין בין מלה-תקרית ובין מלה-תבנית. מאחר שתכונותיה של מלה-תבנית הן אוסף התכונות הממשיות של הרבה מלים-תקריות שמשייכים אותן ל-מלה-תבנית אחת, ומאחר שכל ההוכחות על תכונותיה של מלה-תבנית זו תבססנה בהכרח על המלים-התקריות – ראוי שבדיקת התכונות של מלה-תבנית תתפרש לעולם כפעולה שראשיתה – בדיקת תכונותיה של מלה-תקרית.

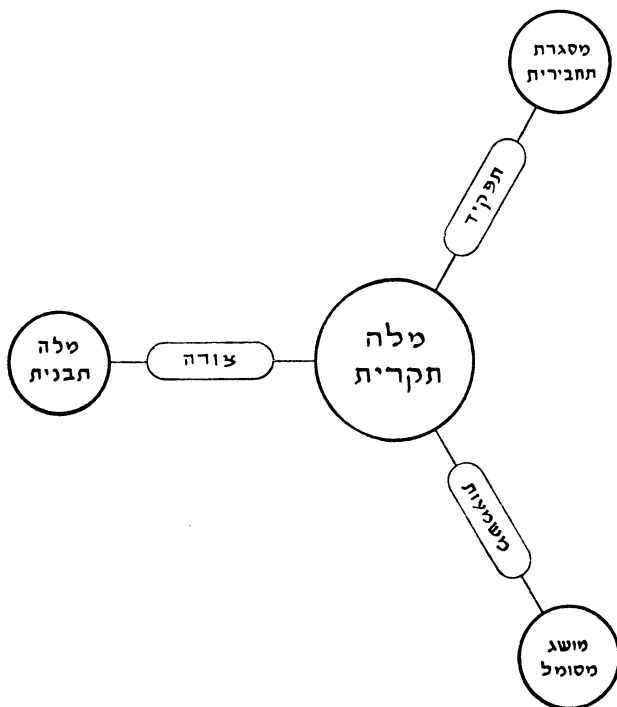
4.1 את שלוש התכונות הנ"ל של כל מלה (= מלה-תקרית) נוכל להגדיר כך: משמעות המלה היא הקשר שבין המלה-התקרית ובין המושג המסומל בה, מושג הנמצא בעולם¹⁶; תפקיד המלה הוא ייחוסה של המלה-התקרית (בתוך פסוק מסוים) למסגרת תחבירית המשמשת מונח ב-שפת-התחביר; צורת המלה היא ייחוסה של המלה-התקרית אל מלה-תבנית.

15. בהודגות קודמת ("לשון מתקנת", הארץ, 26.1.54) המשלתי את חלקי-הדיבר לדרגה

צבאית ואת המסגרות התחביריות לתפקיד צבאי. על השגיאה בהמשלה זו ועל תיקונה בהודגות אחרת.

16. על כך מיד בהמשך.

4.11 תיאור זה ניתן לסרטוט בדרך הבאה:

על כך יש עוד להעיר, כי מלים-תקריות, שהן ביצועים של אותה מלה-תבנית, מסמלות בדרך כלל אותו מושג, ומשום כך – בהתעלמות מסוימת מן הדיוק – אפשר לדבר גם על משמעות של מלה-תבנית, כפי שעושים, למשל, במילונים.

4.2 תיאור זה אינו סותר את התיאוריה הסימנטית, שלפיה יש להבחין בדין לשוני בין הלשון המתוארת לבין הלשון המתארת. הלשון המתוארת הפשוטה ביותר – לשון יום-יום – היא המשמשת אותנו כדי לסמן בה עצמים ומושגים מן העולם; הלשון המתארת – היא לשון הבלשנות – משמשת אותנו כדי לסמן בה מלים ופסוקים הקיימים לא ב"עולם", אלא בלשון יום-יום, והיא הנקראת מטא-לשון¹⁷.

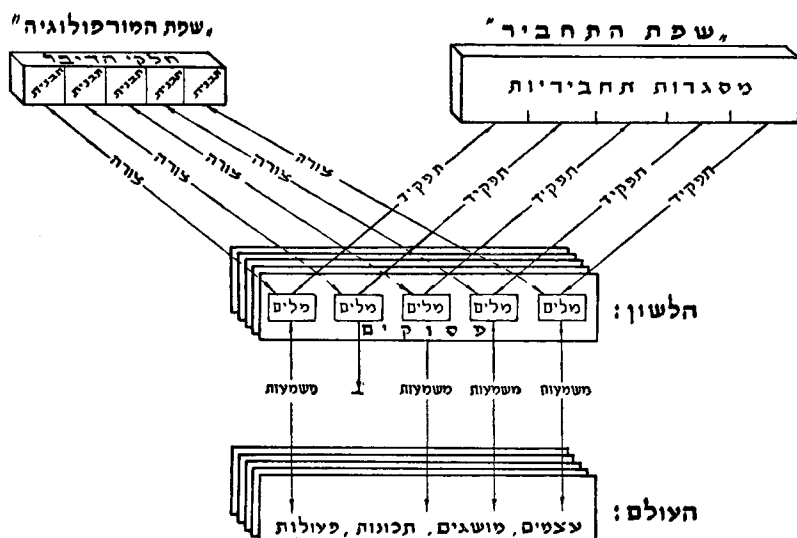
4.3 בעלי תיאוריה זו מוסיפים עוד, כי ללשון מתארת אפשר להתייחס גם כאל מתוארת ולהשתמש לצורך זה בלשון מתארת אחרת. מכאן, שהלשונות בנויות כאילו

17. A., Tarski, "The Semantic Conception of Truth", *Semantics & the* ר' A. Tarski, *Logic*, וכן גם *philosophy of Grammar*, (ed. Linsky), 1952, p. 13-47; (197, 402 ועוד); *Semantics, Mathematics*, Oxford, 1956, סקירה קצרה על כך – אצל A. Rapoport, "What is Semantics?" *Language, Meaning & Maturity* (ed. S. I. R. Carnap, The Logical Syntax of – Hayakawa) New-York, 1954, p. 11-14. *object language, syntax* מכנה לשונות אלה בשם *Language* London, 1937, p. 4, 153 *language*; לתולדות המונח קט' – ר' Carnap, שם, עמ' 9.

במישורים זו מעל זו: לשון יום-יום היא במישור 1 (לשון 1), לשון התחביר – במישור 2 (לשון 2), הלשון המתארת את לשון התחביר – במישור 3 (לשון 3) וכו'. פיתוח בכיוון כזה מצוי ב-סימנטיקה הכללית- מיסודו של Korzybski¹⁸ (392 וכו'), ושם סרטטים רבים, המראים גם את מישור "העולם", הנמצא נמוך ממישור לשון 1. סרטוט דומה, אך מפותח אחרת ומלא יותר, מצוי בדו"ח סמינר פנימי של Carnap¹⁹. 4.4 אולם בסרטטים של בעלי התיאוריה הזאת אינה מובלטת ההבחנה בין מלים-תקריות ובין מלים-תבניות, ומשום כך לא ברור מקומם של המונחים מתחום "חלקי הדיבר": הרי אלה הם מונחים המסמנים מלים, ומלים אלה הם המסמנות את "העולם". לפיכך ברור, שמונחים אלה אינם שייכים ל-מישור הלשון, אולם מצד אחר רשפת התחביר- (במובנה כאן) אינה כוללת את המונחים של חלקי הדיבר. מכאן שיש לתאר את אלה במקום מיוחד.

4.5 שימת לב לדבריו של Hjelmslev²⁰ (24-25) על process ו-system עשויה לפתור את השאלה: מלים-תקריות שייכות ל-process, מלים-תבניות ל-system, מכאן שיש באמת שתי מטא-לשונות: המונחים המסמנים מלים-תקריות כחלק מטקסט ממשי (process) הם המונחים של התחביר, "מסגרות תחביריות", והמונחים המסמנים מלים-תבניות כחלק של פאראדיגמה (system) הם המונחים מתחום "חלקי הדיבר".

4.6 סרטוט היחסים שבין "העולם", "הלשון" וה-מטא-לשון- מיסודם של הסימנטיקאים, ראוי אפוא ללבוש צורה מתוקנת כזאת:

4.7 מן הסרטוט האחרון מתברר, כי מיון המלים ל-חלקי דיבר, כלומר מיון מורפולוגי של המלים, חייב להתבסס דווקא על צורתה של המלה,

18. A. Korzybski, Science & Sanity, 3rd ed., Lakeville, 1948 (1950).

19. Seminar Notes on Semantics, 1954/55, Univ. of Cal. at Los-Angeles, 1955.

20. L. Hjelmslev, Prolegomena to a Theory of Language, Baltimore, 1953.

ולא על משמעותה או על תפקידה. שכן עיון מורפולוגי דן במלים-תבניות, ולא לאין קשר ישיר לא אל התפקיד אף לא אל המשמעות. יתר על כן, מלים-תקריטיות של אותה מלה-תבנית עשויות למלא תפקידים שונים או גם להיות בעלות משמעויות שונות.²¹ לעומת זאת צורתן של כל התקריטיות של אותה מלה-תבנית אינה משתנית לעולם.²² הצורה היא אפוא התכונה היחידה של מלה שהיא תכונה קבועה, ומשום כך היא גם התכונה היחידה שהיא מהותית לה.

4.8 אמנם אפשר שיהיו מלים-תבניות שבהן קיים קשר חד-חד-ערכי בין משמעות תקריטית וצורתן, או בין תפקידן וצורתן, ואת אלה אפשר יהיה להגדיר ע"פ המשמעות או ע"פ התפקיד; להלכה אפשר גם שיהיו שפות, שבהן בכל מלה-תבנית יהיה קשר חד-חד-ערכי בין תפקיד תקריטית, משמעות וצורתן. בשפה כזאת יוכל המיון לחלקי הדיבר להיעשות לפי כל אחת מן התכונות הללו, אולם בשפות טבעיות, וע"פ בשפות הטבעיות המוכרות לנו יותר, אין מצב כזה, והניסיון לייסד מיון מורפולוגי מסוג המיון לחלקי הדיבר על המשמעות או על התפקיד אינו יכול להתקיים:

4.8.1 אם המיון לחלקי דיבר יהיה מיוסד על המשמעות, הרי בלשון שבה יש לתקריטיות של אותה מלה-תבנית משמעויות שונות זו מזו, ייצור מיון זה קבוצות לא-בלבדיות, שכן רק אותן המלים-התבניות שיש לכל תקריטיותן אותה משמעות יהיו שייכות לבטח לחלק דיבר אחד, ואילו מלים-תבניות שתקריטיותן עשויות להיות במשמעויות אחדות – אפשר שיהיו בהן שישתייכו לחלקי דיבר אחדים.

4.8.2 אם המיון לחלקי דיבר יהיה מיוסד על התפקיד, הרי בלשון שבה יכולות תקריטיות של אותה מלה-תבנית למלא תפקידים שונים זה מזה, ייצור מיון זה קבוצות לא-בלבדיות, כלומר אותה מלה-תבנית תהיה "שייכת" לחלקי דיבר שונים.

4.9 ברור אפוא, שבלשונות כאלה אין לייסד מיון בלבדי לא על המשמעות ולא על התפקיד.

5. מיון לחלקי דיבר ע"פ הצורה

5.1 Penttilä מתלונן, במאמר קצר אך מאלף²³, על חוסר הבהירות של מלה-בניסיונותיהם של בלשנים ומדקדקים להגדיר חלקי דיבר. לדבריו, רבים מהם תופסים "מלה" במובן "מלה-ערך" ("מלה-ג" בלשון, או "מלת-מילך" אצל אחרים), והוא טוען כי כל עוד לא יובהר שב-מלה הכוונה היא ל-מלה-תבנית ("מלה-ב" בלשון) – לא ייכון המיון לחלקי הדיבר. טענתו זו מתחזקת לפי השיקולים הקודמים: "מלה-ערך" כוללת צורות אחדות, כלומר אין הצורה תכונה קבועה של "מלה-ערך". מכאן, שאם המיון עשוי ע"פ "מלות-ערכים", הרי אי אפשר כלל למיין את המלים לחלקי דיבר – לא לפי הצורה, כמוסבר כאן, ולא לפי המשמעות או התפקיד, כפי שהוכח לעיל.

5.2 אולם כשאנו מתכוונים ל-"מלה-תבנית", הגה לכל מלה-תבנית יש צורה

21. לא לכל מלה בלשון יש קשר אל העולם. אלו הן המלים חסרות המשמעות, כגון, "המלים הדקדוקיות" (מלות חיבור, סימני שעבוד, מלות יחס וכו'). אולם לכל תקריט יש תפקיד, והיא שייכת לתבנית.

22. שינוי צורת מלה-תקריט יוצרת באופן אוטומטי גם מלה-תבנית חדשה.

23. הערה 3 לעיל.

אחת והיא קבוצה ומהותית, ומפני המספר הרב של מלים-תבניות בכל לשון אפשר להניח, כי להרבה מן המלים שבכל לשון יש תכונות צורניות משותפות, ומכאן שאפשר למיין את המלים לפי צורתן בכל לשון.

5.3 אבל לא בכל הלשונות יש למלים אותם סוגי הצורות, ולכן בלשונות שונות יביא המיין ע"פ הצורה למערכות שונות של קבוצות צורניות. ומכאן, שאין לדבר על מיין כל הלשונות לפי "חלקי הדיבר" המסורתיים.

5.4 עניין זה מודגש בדבריהם של כמה חוקרים. Jespersen, למשל, מבקר את מיונו הצורני של Varo²⁴ בטענה, שהמיין מתאים רק ללא טינית, ובטענה דומה הוא יוצא נגד ניסיון אחר למיין ע"פ הצורה; וכש-Collinson²⁵ מזכיר את מיונו של Bloomfield (עמ' 324), הריהו מסכם, כי מספרם של חלקי הדיבר והגדרתם נקבעים ע"פ העובדות של כל לשון במיוחד²⁶. ואמנם Bloomfield, שיחסו השלילי לחלקי הדיבר כבר הוזכר (לעיל, הערה 8), קובע (198-199), כי באנגלית יש "לפחות חצי תריסר" חלקי דיבר, ואילו בשפות שמיות שלושה בלבד, ובסינית – שניים.

5.5 בדברי Robins²⁷, יש מעין סיכום: מאחר שלכל לשון צורות משלה, הרי קאטיגוריה, שהקריטריון שלה הוא הצורה, בהכרח אינה קאטיגוריה כללית, ומשום כך ניסיונותיהם של בלשנים לקבוע קאטיגוריות צורניות מבטלים את האפשרות לניסוח דקדוק כללי²⁸.

5.6 על דברים אלה יש רק להעיר, כי המונח "חלקי דיבר" מסמל קבוצות מלים קבוצות זה מאות רבות של שנים, והמוני בני אדם משתמשים בו ביד רחבה בלשונותיהם השונות, כאילו מתוך אמונה ש-מושגי חלקי הדיבר... כפופים לסדרי הטבע²⁹. משום כך נראה כי מוטב לא להשתמש כלל במונח זה לצורך סימון קבוצות צורניות הממוניות שלא כדרך המיין העתיק של היוונים והרומיים. שימוש חדש במונח זה, לסימון מושגים אחרים, אינו עשוי להבהיר את המושגים החדשים, ולהפך, יש חשש,

24. O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, London, 1924 (1950), p. 58-59.

סקירה על Varo אצל Robins, *Theory* עמ' 54 וכו' (ר' הערה 3 לעיל).

25. W. E. Collinson, "Some Recent Trends in Linguistics Theory", *Lingua*.

1 (1948), 306-332

26. Bloomfield משייך צורות ל"קבוצות צורניות" ע"פ הצורה (בעיקר הצורה החיצונית, כלומר,

קשריה אל צורות אחרות, מציאות "צ"נים" מיוחדים לידה, סדר המלים הקובע וכד') – למשל מס' 2 בעמ' 268

(מס' 3 – ע"פ הצורה הפנימית!), או ע"פ התפקיד בפסוק (עמ' 185, 271 ועוד).

27. R.H. Robins, "Noun & Verb in Universal Grammar", *Language* 28 (1952), 27.

p. 293

28. ר' סיכום דומה גם אצל Jespersen, Phil. p. 60.

29. כהערתו של ח' רון, עברית טובה, ירושלים, תשי"ח, עמ' 122, וכן Bloomfield, שם,

עמ' 299. וראה את דברי Mautner שמביא Collinson (עמ' 311) בשם חוקרים אחרים: "לולי היה אריסטו

דובר טינית או דקוטית, היה עליו לבחור בהגיון שונה בתכלית, ובכל אופן בקאטיגוריות שונות בתכלית".

והשווה את הנאמר ב-The Encyclopedia Americana, Vol. 13, New-York, 1955: "חלקי

הדיבר הללו עשויים להשתנות בלשונות שונות, אבל ... למעשה ... ניכר שהחלוקה הנפוצה כל כך היא

חלוקה טבעית והגיונית" (עמ' 114).

שהמשמעות הקודמת תמנע את הבנתם³⁰. מטעם זה, כנראה, נמנעו רבים מהבלשנים המודרניים מלהשתמש במונחים "אבודים" אלה: Fries, למשל, השמיט כל מונח מן המונחים המקובלים, וסימן את חלקי הדיבר שלו במספרים ובאותיות³¹, וקדם לו בהשמטה זו Sapir, שבמידת חריפות התנגדותו ל-חלקי הדיבר – אין שני לו, כמדומה – אף כי גם הוא עסק, כמוכן, במיין הצורות.

6. חלקי הדיבר המקובלים

6.0 עיין קל בלשון העברית או בלשון האנגלית³² עשוי ללמדנו – לפי המסקנות הקודמות – שבלשונות אלה אין "חלקי הדיבר" המקובלים יכולים לעמוד בפני הביקורת: חלקי דיבר אלה – ועכ"פ לא כולם – אינם מוגדרים בלשונות אלה לפי הצורה, אלא לפי המשמעות או לפי התפקיד או לפי המשמעות והתפקיד כאחד. אולם בלשונות אלה יש מלים-תבניות, שתקריותיהן בפסוקים שונים מסמלות מושגי יסוד שונים – ועל כל מושג יסוד כזה מוגדר חלק דיבר אחר, וכן יש מלים-תבניות, שתקריותיהן בפסוקים שונים ממלאות תפקידים שונים – ועל תפקידים אלה עומדת הגדרת חלקי דיבר שונים. התוצאה הברורה היא, שאותה מלה-תבנית עשויה להשתייך לכמה חלקי דיבר, כלומר להפר את עקרון "הקבוצות הבלבדיות".

6.01 כך, למשל, המלה "על" עשויה לבוא לא רק כיסוד ראשון בצירוף הממלא תפקיד של תיאור פועל (וזה שימושה הרגיל: שכב על מיטתו), אלא גם כיסוד שני בצירוף כזה (המטוס המריא אל על), או אף כיסוד יחיד (נושא עיניו על); הוא הדין במלה "מול": כשהיא באה אחרי מ" או ל" עשוי הצירוף למלא תפקיד של תיאור פועל, כאילו הייתה המלה "מול" שם-עצם כשמות-העצם האחרים.

6.02 והמלה "מאז" למשל, תיחשב כמלת-יחס, כמילת-קישור וכתואר-פועל בשלושת הפסוקים הבאים, לפי העניין:
"ותעמוד מאז הבקר" (רות ב, ז),
"מאז שכבת לא יעלה הכורת עלינו" (יש' יד, ח),
"הראשונות מאז הגדת" (יש' מח, ג).

6.03 ובדומה לכך המלה "כמו" בשלושת הציטוטים הבאים (משירי ביאליק):
"ועתה מעיני כמו-פצע" (זרית לרוח, 9),
"ופעם יתעלמו כמו תהומות צללו" (זהר, שו' 81),
"אי-זה הפה שידלנו... וישיחנו כמו" (משומרים לבקר, שו' 11)³³.

6.04 מבחינה עקרונית מסוימת אפשר להביא כאן גם דוגמה כגון "לפני": בכתוב פונימטי תהיה צורתה /לפנים/. התנאי לביצוע [לפני] הוא היקשרותה של מלה זו אל

30. Nida, שם, עמ' 4: "השימוש במלים קיימות במשמעויות שאינן המשמעויות המסורתיות עלול לחזק, בהקנתו ללומד הרגשת ביטחון כחבת, כאילו הוא מבין את המשמעות".

31. Fries, Struc. (הערה, עמ' 205) מזהיר את קוראיו שלא לחשוב, כי, למשל, "מחלקה 3" שלו היא "אותה הגברת (adjective) בשינוי אדרת". מכאן, שאפילו שינוי מונח אינו מציל תמיד מפני הבלבול. ור' הערה 58.

32. וברבות אחרות, אלא מפני מיעוט ידיעותיי ומשום ההכרח לשאוב מכלי שני לא אנע בהן.

33. אמנם כאן, כפי הנראה, פסוק מקוטע, ובדומה לת' ענ, טו.

המלה שאחריה (וזה שימושה כמלת-יחס). אם אין היא נקשרת אל המלה שלאחריה (וזה תפקידה האדורביאלי), יהיה הביצוע [לפנים]³⁴.

6.05 בלשון האנגלית, הידועה בתכונתה האנליטית, רחב יותר תחום השימושים של אותה מלה. כך, למשל, מביא Phil. Jespersen, עמ' 61, את המלה round, ומראה שהיא עשויה להיחשב – ע"פ תפקידיה השונים – כשם-עצם, תואר, פועל, תואר-פועל ומלת-יחס!³⁵

6.1 ואעפ"כ קיים עד היום המיון המסורתי לחלקי דיבר, ומדקדקים ובלשנים רבים – ביחוד מן העוסקים במורפולוגיה ובתחביר – משתמשים ביד רמה בחלקי הדיבר המסורתיים, או בדומים להם. איך נוכל להבין עובדה מוזרה זו, שמיון העומד על יסודות רעועים, ותוצאותיו מביאות להכרה בקבוצות לא-בלבדיות, אינו מתערער כליל? – התשובה היא, שמציאותן של הקבוצות הלא-בלבדיות מיטשטשת ע"י יסודות המיון הלקויים: אי-הבחנה בין מונחים תחביריים ומורפולוגיים (לעיל, 3.4), מיון שלא ע"פ בחינה אחת (3.1) ואי-הבחנה בין זיהוי לתיאור (3.2).

6.2 אי הבחנה בין מונחי התחביר ובין מונחי המורפולוגיה

6.20 הטיפול המקובל בחלקי-דיבר – ובכלל זה הניסיונות המודרניים לשמור עליהם – אינו מבחין בבהירות בין תחום חלקי הדיבר ובין תחום המסגרות התחביריות, ובדרך כלל משמשים המונחים של חלקי הדיבר לא רק לצורכי סימון הסוג, אלא גם לצורכי סימון תפקיד. כך, למשל, המלה adverb (ובדומה לה גם תואר-הפועל) מסמנת לרוב הן את חלק הדיבר תואר-פועל, הכולל, למשל, מלים כמו פתאום, חנם, כהלכה, gladly, והן את המסגרת התחבירית תיאור פועל, הכולל למשל צירופים מעין הצירופים שבפסקים הבאים: "עבדתי ברצון", "הנשיא יבקר שם לאות רצון טוב", "He turted with disgust"³⁶.

34. ובצורות לשון הדיבור גם [לפנים], כגון: "חמש דקות) לפני או אחרי?" גם תופעה זו ניתנת

להסבר בקיטוע.

35. ור' דוגמה אחרת אצל S. Reiss, The Rise of Words & Their Meanings, New-York, 1950, p. 129. את הפסק הבא מצאתי ב-Word, X עמ' 237: "We want to know all its ins and outs" דוגמה אחרת: "לגלות את האז והשם בתוך העתה והכאן" (ב' קורצווייל, הארץ, 25.58).

36. ר', למשל, מ' ברייטברד, ספר דקדוק לתלמידים, ב', מה' 2, ת"א תרצ"ז, 2, 118: "תואר הפועל מתבטא ג"כ ע"י שם או פועל בתמונת המקור"; מ"א ויזן, תורת הלשון, וינהברלין, תרפ"ג, טוען (199), כי תוארי הפועל "יכולים להיות" בין היתר "שמות עצם או שמות תואר", וכן כי ברוב המקרים יקבלו שמות העצם מדי בואם בהוראה אדורביאלית אחת מאותיות היחס: "נ' זיגל, דקדוק לתלמיד, ת"א, ב' מביא (64) את הדוגמאות הבאות כ"תואר-הפועל": וישב יעקב בארץ כנען, מפני חטאינו גלינו מארצנו, סרו מהר מן הדרך; א' כהנא, דקדוק הלשון העברית, ת"א, תרצ"ג, מביא (116) בין הדוגמאות ל"תארי-פעל" את: חליפות, פלאים, עזות, יהודית, ראשונה; י' לבני, דקדוק הלשון העברית, ירושלים, ה'תש"ב, קובע (קפד), כי בתואר הפועל מוצאים שם תואר, שם-עצם, שם בצירוף יחסים, מספר, שם-יחס, שם-גוף; מ' נאור, עיקרי הדקדוק העברי, מה' 2, חיפה, תרצ"ז, 45: "המקור ... ישמש לפעמים ... בתורת תאר-הפעל"; 60: בין תוארי הפועל נמנות המלים יפה, ברור, קשות,

6.21 כפל-משמעות זה איפשר למנסחים להחזיק בהגדרת חלקי הדיבר ע"פ התפקיד – אף כי הגדרה כזאת מביאה ליצירת קבוצות לא-בלבדיות בשייכה את אותה המלה לשני סוגים – בלי שהם או קוראיהם יחששו בשיגאה, כי תמיד עשוי אחד השימושים במונח להתפרש לא כשם הסוג, אלא כשם התפקיד³⁷.

6.22 כך, למשל, ל"מלת-הקריאה", הנחשבת משום מה כחלק מ-חלקי הדיבר³⁸, משייכים מחברים רבים לא רק מלים שכל תקריותיהן ימלאו תפקיד של קריאה, כגון "הו! אבו! האח!", אלא גם מלים השייכות לחלקי דיבר אחרים, אלא שכמה מתקריותיהן באות בתפקיד של פסוק קריאה. למשל מצ' סגל, בדקדוק לשון המשנה (42) מביא בין "מלות הקריאה" שלו גם את המלה "האלהים" – כשהיא באה בתפקיד של קריאה. וגוטשטיין-לבנה-שפאן מביאים בין מלות הקריאה (167) גם את המלה "הו!". ראוי להעיר כי באותה מידה של הצדקה אפשר לקבוע "חלק דיבר" נוסף, והוא "פנייה", ובו להביא מלים כגון: "עקב, ראובן, המורה, אדוני", ודומיהם.

6.23 עירוב התחומים ניכר לא רק בספרות הדקדוק של העברית: גם בחיבורי דקדוק ובלשנות בלשונות לועזיות מוצאים אנו דיונים על מלים שהן adverbs ומשמעותם גם כ-prepositions, או להפך³⁹, או על conjunctions שהם adverbs and/or prepositions also⁴⁰, אחרים מרבים להשתמש במונח verb הן כחלק הדיבר הן כמסגרת תחבירית⁴¹.

6.24 מעניין לבחון את דברי Jespersen. בכמה מקומות הוא מטעים את הצורך בהבחנה ברורה בין שני התחומים⁴², אולם במקום אחר (phil, עמ' 61) הוא טוען, כי אין אפשרות למצוא את חלק-הדיבר כשמתבוננים במלה הנפרדת, אלא שבכל מקרה מוחשי שמופיעה מלה בדיבור היא שייכת רק לחלק דיבר אחד. Jespersen מציג

רכות: "אפשר שני הגיוני לשון, ת"א, תש"ז, 241: "בעברית ישמש התואר לפעמים גם תואר הפועל; ש' נהיר, עיקרי תורת המשפט, מה' 3, חיפה, תשי"ג, 22: "תיארי הפועל (1) מובעים... על ידי שם-עצם, ע"י שם-תואר וע"י מקור או שם-פועל, כשהם ממלאים תפקיד של תואר הפועל" (בספר זה מצויה הבחנה ברורה בין שני התחומים, ומותר להניח כי המלים האחרונות אינן אלא שרבו של טעות, שהרי אין בהן כל צורך!); גוטשטיין-לבנה-שפאן, הדקדוק העברי השימושי, ירושלים-ת"א, תשי"ד, מדברים (157) על "שמות המשמשים בתפקיד של תארי פועל: היום, הערב, נצח... ברור, טוב (כאן אין המלים מיותרות, והן מגופו של ענין); ד' ילין, דקדוק הלשון העברית, ירושלים, 1942, 266: "יש שיבוא התואר בצורת שם מפשט בתור סומך... כגון: בגדי-הקדש... בהוראת: הבגדים הקדושים"; "פרץ, עברית כהלכה, א, ת"א, תשי"ג, 100: "שמות התיאור בעברית... משמשים גם שמות עצם"; ר' גם Fries, Struc. עמ' 239, וכן הערתו בעמ' 187.

37. ר' הערה 8 לעיל.

38. ר' ביקורת מצוינת על כך אצל Jespersen, Phil. עמ' 60.

39. ר', למשל, F. T. Wood, The Groundwork of English Grammar, London, 1954, עמ' 156.

40. Liunggren op. cit., p. 19.

41. ר', למשל, אפילו בלשן כמו Nida: בנשימה אחת ובאותו טור (עמ' 100) מוזכרים המונחים verb, attribute, noun; וכן Sapir עמ' 115, 119; Reiss עמ' 204 (כל מונחיו – לסימון התפקידים).

42. למשל, Philosophy, עמ' 98, 160-167, וכן Analytic Syntax, London, 1937.

למעשה מיון תחבירי, העומד על זיהוי תפקידה של מלה-תקריט, חונח כליל את פרשת חלקי הדיבר, שעיקרן מיון המלים-התבניות! אלא שהוא עצמו אינו חש בכך, ומדבריו משתמע כאילו המלים-התקריטיות ניתנות למיון מורפולוגי.

6.25 לו הייתה הבחנה ברורה בין מונחי הסוג ובין מונחי התפקיד, הרי הגדרה ע-פ התפקיד עשויה הייתה להביאנו הרבה פעמים לידי הכרה שאותה מלה משתייכת גם לסוג זה וגם לסוג זה, ולמשל, צריך היה להסיק, שהמלה ראשונה היא גם תואר-שם או מספר (בפסוק 'נפגשנו בשנה הראשונה'), גם תואר-פועל (בפסוק 'נפגשנו ראשונה השנה') וגם שם-עצם או כינוי (בפסוק 'את הראשונה פגשתי השנה').

6.26 במקרה כזה היה מתברר יפה, כי בשיטה זו אנו ממיינים קבוצות לא-בלבדיות, ומכיוון שקיומן של קבוצות לא-בלבדיות מערער בעצם את כל שיטת המיון, היו הבלשנים מנסים ודאי לשפר ולשכלל את ההגדרות ל-חלקי הדיבר-או נוטשים אותן כליל⁴³. אבל ערבוב התחומים הזה, בין מונחי התחביר ומונחי המורפולוגיה, המביא רבים מן המונחים לכפל משמעות, מנע לכאורה את הצורך בתיקון של ההגדרות הלקויות⁴⁴, שכן אם התפקיד והסוג נקראים באותם השמות, הרי תמיד אפשר להתחמק מהכרעה על ידי אמירה, שלאחד מאלה המלה 'שייכת' (וזהו הסוג) ובשנייה היא 'משמשת' (וזהו התפקיד)⁴⁵.

6.27 הבעיה, איך לקבוע את ה-שיוך ואת ה-שימוש, אינה כה קשה לפתרון: אפשר ע-פ ריבוי השימוש או מיעוטו, אפשר ע-פ שימושם של הדורות הקודמים, או ע-פ קביעת המדקדקים הקודמים, או בדרך אחרת. למשל, מלה כמו 'קשה' תיחשב לסוג 'תואר-שם' ולא 'תואר-פועל' משום שרוב שימושה הוא בתפקיד לוואי, ולא בתפקיד תיאור פועל, ומלה כמו 'הרבה' – כ-תואר-פועל ולא כ-פועל (בתמונת המקור) – מטעם דומה. אמנם אולי לא קל יהיה להחליט על סוגן של מלים כמו 'חמה', 'לבנה', 'אדומי', או של מלים כמו 'שנית', 'נגד', 'על-יד' – אבל חוקה על המבקשים 'לפתור' – ויהי מה! – שיעשו ויצליחו.

6.3 מיון לפי בחינות אחדות

6.30 בראש רשימת 'עצות לחלוקה טובה', שמביא ברגמן (עמ' 126), מובאת האזהרה ש-בכל צעד וצעד צריכה החלוקה להיעשות על פי יסוד אחד⁴⁶, שאם לא כן 'הרי יצא שהמינים שיווצרו שוב לא יוציאו זה את זה' ויהיו 'מיני החלוקה 'מצטלבים' ומין אחד חופף בחלקו מין אחר'. מצב זה מתואר שם כ-קלקלה שאין לה תיקון'.

6.31 מתברר, כי בעניין 'חלקי הדיבר' יש תיקון לקלקלה זו, שהרי אם מציאותן של קבוצות מצטלבות וחופפות מיטשטשת – ע-י עירוב התחומים בין חלקי דיבר ובין מסגרות תחביריות – שוב אין חשש למיין את המלים לחלקי דיבר שלא לפי בחינה אחת.

6.311 ואמנם, מי שמעיין בהגדרותיהם של חלקי הדיבר המקובלים בספרי

43. ואמנם טובי הבלשנים נטשו – לפחות להלכה – מיון זה.

44. ר' את דברי N. Chomsky, Syntactic Structures, 's-Gravenhage, 1957, p. 5.

על ערכו של הניסוח המדויק.

45. ר' הערה 8. 46. ר' לעיל, 3.1.

הדקדוק השונים⁴⁷ – הגדרות שלפיהן נערך מיון המלים לחלקי דיבור – יראה מיד שההגדרות נערכות ע"פ בחינות שונות: יש חלקי דיבור המוגדרים ע"פ המשמעות, אחרים – ע"פ התפקיד, ועוד אחרים, ובלשונות שונות – ע"פ הצורה.

6.32 כך, למשל, מקובל להגדיר את השם-הפועל ע"פ המשמעות, אבל מי שינסה להגדיר ע"פ המשמעות גם "כינור" – יזכה לביקורת קטלנית⁴⁸, ועכ"פ גם אדם המבקש להגדיר הכל ע"פ המשמעות – לא יוכל להגדיר כך, למשל, את מלת-הקישור.

6.33 הנה נהיר, המקשר את כל חלקי הדיבור שלו ישר אל העולם- (כלומר, אל המושגים – מגדיר ע"פ המשמעות). בהגדירו את מלת-החיבור הריהו נוטש את העצמים והפעולות ומודה שמלה זו יש לה עסק במלים ובפסוקים (7): "מלה המחברת מלים או משפטים".

6.34 גם Liunggren, ההולך בעקבות Brøndal בהגדרות ע"פ המשמעות, מודה (17), כי כדי להבחין בין פרפוזיציה וקוניונקציה (משעבדת) יש לאחוז בבדיקה לפי התפקיד. ולפי עדותם של Thomas (119 וכו') ושל Robins (40, Theory), הרי גם בין היוונים הוגדרה מלת-החיבור אמנם כמלה המחברת יחד את המחשבה עם הסדר (ניסיון הגדרה לפי המשמעות), אבל גם כממלאה את הרווחים שבפסוק. 6.35 הוא הדין ביחסי הגדרות של השם ותואר השם. לפי Phil., Jespersen (74 וכו') מקובל לומר, שהשמות מסמנים עצמים, והתארים – תכונות, אבל הרי הרבה שמות נקבעים דווקא ע"פ תכונות! (למשל, "חמה" = שמש, או "לבנה" מישור, ועוד לרוב). ואם כי Jespersen רואה גם הבדל של משמעות ביניהם (השמות יותר מיוחדים, ספציפיים, מאשר התארים), הנה בסיכום (81) מודה הוא, שאין להשתמש בקריטריון זה להבחנה ביניהם, וטוען, שהקריטריון חייב להיות צורני⁴⁹.

6.36 Struc., Fries-ו (67, ר' גם 205) מזכיר, שהשם מוגדר בדרך כלל ע"פ משמעותו, והתואר – ע"פ תפקידו בפסוק מסוים. הוא מצביע על כך כחסרון של שיטת מיון, ומראה על קשיים, למשל, במלה כמו boy's, שלפי התפקיד היא תואר, אבל מבחינת הצורה היא שם ביחסת possessive⁵⁰.

6.37 גם הערתו של ילין⁵¹ (263), "חלק זה של הדיבור... איננו התואר של השם הניתן לעצם, כ"א של העצם עצמו" – נוגעת לבציה זו של יסוד ההגדרה והמיון: אם כוונתו שמלה מוגדרת כחלק הדיבור [שם] תואר ע"פ היותה מצטרפת (או: שייכת) למלה מחלק הדיבור שם-עצם – הרי זו הגדרה ע"פ התפקיד; ואם הכוונה שמלה

47. על שיטותיהם של Brøndal ושל Fries בהמשך לחוד.

48. ר' את דברי Phil., Jespersen (83) על ניסיון כזה של Noreen.

49. ר' את הערתו ב-Analytic Syntax עמ' 122. למרות דבריו הרי זו דוגמה יפה להראות, עד כמה אין המיון ע"פ המשמעות עומד על בסיס איתן. אם כי לכאורה מתיר Jespersen את דבריו מבקרי – מוכיח הדבר, כי המיון אינו קל כלל, וברי שאפשר לטעות בשיקול; לא קל גם להסכים עם תירוצו, שכן כדי להוכיח את צדקת דבריו נזקק Jespersen להמרת התואר בביטוי אחר.

50. הגדרת חלקי הדיבור על יסוד מלה-תבנית, כהצעתו של Penttilä (מלה-ב' אצלו) עשויה לפתור בציה זו, שכן ע"י כך ייחשבו boy, boy's למלים, ומובן שאין כל מגיעה לשייך שתי מלים לשני חלקי דיבור.

51. דוד ילין, דקדוק הלשון העברית, ירושלים, 1942.

תוגדר כ[שם]-תואר ע"פ היותה מסמנת את מושג התואר של העצם – הרי זו הגדרה ע"פ המשמעות.

6.4 אי-הבחנה בין "תכונה מזהה" ובין "תכונה מתארת"

6.40 מאחר שאין לבנות את ההגדרות של כל חלקי הדיבר על אותה בחינה, ומאחר שכל מלה יש לה תכונות רבות – מקובל מאוד להביא בהגדרה אחת בחינות אחדות.

6.41 גישה זו מצויה כבר בהגדרותיו של דיוניסיוס התראקי;⁵² ואצל Jespersen (Phil., עמ' 60) מובאת גישה זו כמחויבת.⁵³

6.42 אין ספק, כי לו הייתה אפשרות של מיון ע"פ בחינה אחת, שתגלה יסוד אחד – היו הכל ממינים רק ע"פ יסוד זה, ואת שאר התכונות (שיש, כמובן, לכל חלק דיבר) היו מביאים במקומן הנכון: בשלב התיאור הנוסף, לאחר המיון (לעיל, 1.21). 6.43 החירות שנוטלים לעצמם בלשנים ומדקדקים, לנטוש את עקרון המיון ע"פ אותה בחינה, מטשטשת אף היא את ההכרה של-חלקי הדיבר המקובלים אין הגדרות של ממש, שהרי אם אין הפרדה בין סימן זיהוי ובין תיאור נוסף, הרי כל תכונה מקרית וחסרת ערך עשויה להיחשב כסימן זיהוי נוסף, והצטברות כל התכונות הללו עשויה לעורר רושם, כאילו חלקי הדיבר בנויים על יסוד הבחנות ברורות המקיפות אותם "מכל הבחינות".

6.5 כדי להשלים את בדיקת מעמדם של "חלקי הדיבר" בבלשנות, ראוי שניתן את דעתנו לשני מחקרים נוספים, אשר האחד מהם מבקש במישרים לתת בסיס חדש לחלקי הדיבר, והשני עושה זאת אנג דיון תחבירי. כוונתי לספריהם של V. Brøndal ושל C. C. Fries.

7. שיטתו של ברונדל

7.0 ב-1928 פרסם Brøndal את מחקרו על "חלקי הדיבר" (Les parties du discours, Copenhagen, 1948), ובו הציע שיטה חדשה להגדרת חלקי הדיבר ולמינם. הוא יסד את שיטתו על העמדת ארבעה מושגי יסוד העשויים להימצא בכל מלה. הנחתו היא, שכל מלה מסמנת חומר, כמות, תכונה או יחס – או צירוף של שניים, שלושה או כל ארבעת המושגים הללו באפשרויות שונות.

7.1 קלותה של שיטה זו ניכרת בעיקר בסימון הפשוט של כל מושג-יסוד באחת מארבע האותיות d, r, D, R (חומר, כמות, יחס, תכונה – בהתאמה) וסימון כל אחד מ-15 חלקי הדיבר העיקריים (או כל אחד מ-45 חלקי הדיבר האפשריים בסיסה) בצירופים שונים של אותיות אלו⁵⁴, וכשבדקים אותה מנקודת ראותה, אפשר לגלות בה עוד שתי מעלות: (א) יש בה בחינה אחת למיון: משמעות; (ב) לדעת Brøndal עשויה השיטה לשמש את כל הלשונות, מאחר שביסודה מונחים מושגי-יסוד

52. ר' Thomas, p. 119; Robins, Theory, p. 40.

53. ר' גם שם 89 ובספרו *Analytic*, 105. איני סבור שאף בתחומי שיטתו יש צורך במונח המחודש Morphoseme, שכן לעולם אפשר לפרק את המיון לשני שלבים: משמעות וצורה.

54. למשל: שם-פרטי – R, מספר – D, "תואר-פועל אמיתי" – d, מלת-יחס – r, שם-כללי – Rd, כינוי-שם – RD, פועל – rd, מלת-קישור – rD וכו'.

המשותפים – לדעתו ולדעת רבים אחרים, אחרונים וקדמונים – לכל בני האדם. 7.2 בטרם נבדוק אם אמנם מעלות אלו יש בהן ממש, כדאי להזכיר, כי כבר Liunggren, ההולך בעקבותיו של Brøndal, מוכרח להודות ש"לא תמיד הנוסחות של Brøndal מתיישבות בלי דוחק עם הנתונים" (12). ואין לתמוה על כך, שהרי לא המלים הן נקודת המוצא לבדיקה: הממין בא אל המלה כשקני מידה קבועים מראש נתונים בידיו, וכל מלה "חייבת" להתאים עצמה לאחד מקני המידה האלה. 7.3 חסרון אחד הוא, שמשמעותן של מלים השייכות לאותו חלק דיבר מורכבת לעתים מכמויות שונות של אותם מושגי-יסוד. הסימנים – למרות ההדפסה באותיות שונות-עובי ושונות-צורה – אין בהם כוח לסמן גם את כל גוני הכמויות של מושגים אלה. ואף גם זאת: עולם המושגים אינו נראה לעין, ו"מושגי היסוד" של המלה לא רק שאינם סימן חיצוני בולט וברור, שכל הבודק את המלה עשוי לגלותו בנקל – אלא שחיפושם עשוי להעלות אותנו בהרבה מקרים על פסים של בדיקה היסטורית, ונמצאים אנו מערבים בדיקת לשון ההווה (מיון לחלקי הדיבר יכול להיות וצריך להיות חתך סינכרוני טהור) בנתונים של התפתחות לשונית, דיאכרונית. 7.4 אבל בדיקה נוספת תוכיח, כי גם שתי התכונות שבשיטת Brøndal, שהובאו קודם כמעלות לשיטה, אינן ממלאות את התקוות שתלה בהן:

7.41 א. אמנם יש כאן בחינה אחת לחלוקה, אבל התכונה המתגלית אינה תכונה מהותית של המלים. כבר הוכח, כי אם נסמוך על המשמעות כבחינה למיון, נגיע בהכרח למסקנה, כי אותה מלה-תבנית תצטרך להשתייך לפעמים ליותר מחלק דיבר אחד, לפי המשמעויות השונות של תקריותיה. ולפיכך הרבה מן המלים (כגון המלה round) יזכו גם לפי שיטת Brøndal ביותר מסימן אחד⁵⁵, כלומר אף שיטתו תעמיד קבוצות לא-בלבדיות.

7.42 ב. גם ההנחה, ששיטתו של Brøndal טובה כשיטה כללית, עשויה להתערער. אם אמנם מושגי היסוד שלו מצויים בלשונות רבות, אין מכאן ראייה, שהם נמצאים בכל הלשונות, ואפשר שבכמה לשונות יש מושגי יסוד אחרים⁵⁶.

8. שיטתו של פֶּרִיז

8.0 יסודה של שיטת Fries הוא בהבחנה בין המשמעות המילונית של מלה ובין המשמעות המבנית שלה. המשמעות המבנית ניתנת בדרך כלל ע"י סימנים צורניים שהמלים נושאות (בין "סימנים פנימיים" מתחום המורפולוגיה ובין "סימנים חיצוניים", ר' הערה 26 לעיל). צירוף שתי המשמעויות הללו של המלים במבצע נתון – הוא המשמעות הבלשונית של המבצע.

8.1 בהיפוך גומור מדרכו של Brøndal מציע Fries למיין את המלים לחלקי דיבר ע"פ הסימנים הצורניים של המשמעות המבנית. וכשמוזהים – לפי כללים פשוטים שהוא מעמיד בספרו – חלקי הדיבר, שהמלים משתייכות אליהם,

55. למרות דבריו בעמ' 102. ביקורת עקיפה עליהם כבר הובאה לעיל (4.81).

56. ר' למשל את תיאור לשון הופי בפי B. L. Whorf, "The Relation of Habitual Thought & Behaviour of Language", *Language, Meaning & Maturity* (ed., S.I. Hayakawa), 1954, p. 225-251. כלל לא ברור, אם המלים המציינות בלשון זו את הזמן (לפי מושגיני ב- SAE) אינן זקוקות למערכת סימולים אחרת. ור' גם הערה 29 לעיל.

מאפשר זיהוי זה את קביעת המבנה התחבירי של הפסוק. מכאן, שאפשר לנתח פסוק בלי להזדקק כלל למשמעות המילונית של המלים, ובלי לשים לב לתוכנו – וזוהי המסקנה, שאליה הוא מכון את ספרו *The Structure of English, Now-York, 1952*.⁵⁷

8.2 לצרכיו כאן עלינו לבדוק באיזו דרך הולך Fries, כדי לזהות את "חלקי-הדיבר" שלו: מתוך הקורפוס שלו (שיחות טלפוניות, שנמשכו 50 שעות בין אנשים שונים) נבחרו שלושה פסוקים, שלדבריו הם "מבעים חפשיים מינימליים", ונקבע כי, למשל, כל המלים, שיוכלו לעמוד במקומה של המלה השנייה בכל אחד מן הפסוקים, יצורפו יחד לרשימה, שתיקרא בשם "רשימת המלים של מחלקה 1", או, למשל, שרשימת כל המלים, שיוכלו להחליף את המלה השלישית בפסוקים אלה, תיקרא "רשימת המלים של מחלקה 2". כך הגיע פריז לארבע "מחלקות", ועליהן הוסיף עוד חמש עשרה "קבוצות".

8.21 קל לראות, כי Fries הלך למעשה בדרך של מיון חלקי הדיבר ע"פ התפקיד: המלה השנייה בכל אחד מן הפסוקים משמשת בתפקיד נושא, ומכאן שמח' 1 שלו מכילה את המלים העשויות לבוא בפסוקים בתפקיד נושא, כלומר מח' 1 שלו היא חלק הדיבר "שם" לפי הגדרת התפקיד (סימן ההיכר הנוסף – היכולת לעמוד כמושא בפסוק, עמ' 75 – אף היא מתכונתיו של ה"שם" בתיאורים המקובלים). הוא הדין, למשל, בסימן ההיכר של מח' 3 – אפשרותה של מלה לשמש הן כנושא אחרי האוגד "הוא" והן כלואי לנושא: בתחום התכונות התחביריות של חלקי הדיבר ייאמר, כי מלה כזאת היא "תואר-שם".

8.22 הבדיקה המלאה תוכיח, שאם נבקש ל"תרגם" את מונחיו של Fries למונחים שהשתמשו בהם לעיל, הרי ארבע המחלקות שלו ייקראו במונחים "שם", "פועל", "תואר-שם" ו"תואר-פועל". כשהם נתפשים כמונחים המצויים בתחום חלקי הדיבר בלבד, ומוגדרים ע"פ התפקיד⁵⁸. אך מכיוון שלאחר המיון אפשר לתאר את תכונותיהם הצורניות, הרי מתברר, שאפשר לזהות את המלים גם כשאין נמצאות כלל בתוך מבע, או כשהן נמצאות רק בצירוף חלקי. כלומר, בשלב גילוי השיטה משמש התפקיד לזיהוי, והתכונות הצורניות הן התיאור הנוסף, ואילו בשלב שימוש השיטה התכונות הצורניות הן המשמשות לזיהוי, ורק בהמשך מתואר התפקיד.

8.3 ספרו של Fries הוא הישג נכבד בתחום ניתוח הפסוק: ההבחנה בין המשמעות המילונית ובין המשמעות המבנית נוצלה יפה וביד חרוצים, והאפשרות הטכנית שנתגלתה – לנתח פסוק לפני הבנתו השלמה – היא העשויה להפוך את ניתוח הפסוק לכלי מועיל, ולהוציאו מחוקת תרגיל תלמידים בלבד.

8.4 אולם אף כי מיונו של Fries הוא מיון כולל, והוא יוצא מעובדות הלשון בלבד, ממין כל שלב ע"פ אותה בחינה, ומבחין יפה בין זיהוי לתיאור נוסף – הנה בכל זאת אין שיטתו מעמידה קבוצות בלבדיות, ואף מערבת היא מונחים מתחום המורפולוגיה במונחי התחביר.

57. בשבחה של דרך זו דיברתי בלשוננו כ"ג, 243–258.

58. למרות דבריו, ר' הערה 31 לעיל. וכדאי לציין כאן, כי Paul Roberts, שהוא תלמידו של Fries וממשיך דרכו במפרש ובמודע, נטש בספרו *Patterns of English* (1956), שהוא ספר-לימוד המכוון לבתי-ספר תיכוניים, את סמליו המספריים של Fries, וחזר בפשטות למונחים המקובלים noun, verb, adjective, adverb, ר' ספרו זה בעמ' 12 f. ועוד לרוב.

8.41 לעיל (4.82) כבר ראינו, שהמיון ע"פ התפקיד יכול להעמיד קבוצות בלבדיות רק בלשונות, שבהן כל מלה ממלאת תפקיד אחד קבוע, ושמשום כך בלשון כמו האנגלית, שיש בה מלים רבות היכולות למלא תפקידים שונים, אין סיכוי למיון טוב ע"פ בחינה זו. מאחר ש-Fries ממיון את חלקי הדיבר לפי התפקיד – ברור שבשיטתו יהיו מלים רבות שייכות ליותר מחלק דיבר אחד.

8.411 אם נסתפק בכמה הבאות מתוך ספרו בלבד נמצא, למשל, כי כמה מלים, השייכות לקבוצה A (89) או לקבוצה I (99), שייכות גם למח' 1; וכן המלים הבאות שייכות ליותר מחלק דיבר אחד:

now – קב' K (102) ומח' 4 (139); over, in, on – קב' F (96) ומח' 4 (139); and, but – קב' E (94) וקב' J (100); not – קב' C (92) וקב' E (94); fast – מח' 3 ומח' 4 (138); מלים בסיומת ing משתייכות למח' 1 (115) ולמח' 2 (125)⁵⁹; use – מח' 1 (77) ומח' 2 (88); English – מח' 1 (77) ומח' 3 (83); lost – מח' 2 (80) ומח' 3 (83), first, last – מח' 3 (83) ומח' 4 (84).

8.412 ומוכן, שאם נחפש דוגמות נוספות, שלא הובאו במקרה בספרו כשייכות לשני חלקי דיבר – נמצאן למכביר. למשל, המלים הבאות, הרשומות כדוגמות למח' 1, יכולות לבוא גם כשייכות למח' 2: name, note, report, dance, thought, care; ולהיפך: help, change, work; המלים tried, painted, correct; רשומות כמח' 2, אבל close, open, drunk – כמח' 3; abstract: sixth, green, positive, רשומות כמח' 1, אבל Eight, white, red, principal. כמח' 3.

8.5 תירוציו של פֿריז ובדיקתם

8.50 מציאות קבוצות לא-בלבדיות הביאתנו לעיל לפסילת המיון המקובל לחלקי דיבר, ואכן גם Fries חש בקשיים אלה, אלא שהוא מתרצם בהערות אחדות הפוזרות במקומות שונים בספר:

8.51 א. יש לתפוס את המלים שברשימות רק במשמעות המילונית המיוחדת, שיש להן בפסוקים שמהן נלקטו (עמ' 79, הערה 8);
8.52 ב. אותה צורת מלה יכולה להיות התגלמותן של מלים אחדות (הומונימים; עמ' 96, הערה 9);

8.53 ג. יש גם ש"מלה אחת יש לה אותה צורה בשניים מחלקי הדיבר או ביותר (עמ' 118), וכן יש מקרים, שבהם, למשל, "הצורה הממשית של מלה ממח' 4 שווה לצורה הממשית של מלה ממח' 3" (עמ' 138);

8.54 ד. יש להבחין בין "מלה" ובין "יחידת תפקיד" ("functional unit"), ולמשל מלים ממח' 3 באות לעתים קרובות עם ציינים של מח' 1 בתור יחידות תפקיד ממח' 1 (עמ' 223; ר' גם 41–140), וכן, למשל, הציינים a, the, ודומיהם מזהים את "המח' הצורנית המתפקדת" ("functioning form-class") של מלים כמו make, catch, walk, jump, שהיא במקרה זה לא 2, אלא 1 (118).

8.6 מתן ארבע תשובות שונות לשאלה אחת מעיד, כמדומה, על מבוכה וחוסר פתרון. האם, למשל, המלה "round" היא (א) מלה בת משמעויות מילונית

59. ונראה, כי, למשל, בצירוף כמו the crying heart או wuthering heights אפשר לחשבן כשייכות למחלקה 3 (אבל אין הוא טובה כך בעמ' 239).

אחדות? או (ב) קבוצה של הומונימים? או (ג) מלה אחת שיש לה אותה צורה בחלקי דיבר אחדים? או (ד) מלה מחלק דיבר פלוגי הבאה בתור יחידת-תפקיד של חלקי דיבר אחרים?

8.60 נראה כי אף אחת מן התשובות הללו לא תוכל לעמוד בפני הביקורת: 8.61 Fries א. הראה (64 ועוד) שההבדלים העיקריים שבין חלקי הדיבר הם ההבדלים שבמשמעות המבנית. מכאן, שאין הגדרה (א) מתאימה ל-round, ואמנם קשה לומר, למשל, שיש הבדל במשמעות המילונית בין שימושה כ-adverb ובין שימושה כ-preposition. אף אין בזה פתרון לשאלת המיון המצטלב: הן אותה מלה-תבנית תהיה שייכת ליותר מחלק דיבר אחד.

8.62 ב. גם אם לא נבין הומונימים כמלים השייכות לפאראדיגמות שונות, שבמקרה השתוו הגאיהם (למשל, נרדם: נפעל של ר-ד-ם, ונַרְדַּף בכינוי הקניין של הנסחרים), אלא כמלה-תבנית אחת, שיש לה משמעויות שונות (כך לפי מילון אוקספורד) – אין בזה פתרון, שכן גם כאן אותה מלה-תבנית (אותה צורה!) תהיה שייכת ליותר מחלק דיבר אחד, לאמר, המיון מצטלב.

8.63 ג. לפי תשובה זו מסתבר שגם, למשל, silk ו-silky הן אותה מלה, אלא שיש למלה זו, במקרה, צורות שונות בחלקי דיבר שונים. אין צורך לסתור מסקנה זו: גם Fries אינו מתכוון לכך.

8.64 ד. לתשובה זו יש ליחס את הערתו של Fries – (269) Bloomfield הולך בעקבותיו מדעם ובנאמנות: "הרשימות של חלקי הדיבר יהיו נתונות בהחלטתנו השרירותית" אילו מן התפקידים אנו רואים כחשובים ביותר. ואמנם, בכל מקרה שתתקבל תשובה זו, ייווצר מצב, שבו אנשים שונים עשויים להגיע למיון שונה⁶⁰. 8.65 טענה אחרת של Fries היא (76, בהערה), שלא נעשה בספרו ניסיון למיין מלים פרודות (כלומר, מלים-תבניות), אלא מלים ממבעים ממשיים (כלומר מלים-תקריות), שבהם המשמעות המילונית המיוחדת מזוהה, ואף כשהמלים עומדות ברשימותיהן (כלומר מלוקטות לחלקי דיבר), יש להתייחס אליהן תמיד כשייכות לעמדה המיוחדת בפסוק הבוחן⁶¹.

8.66 אולם המיון לחלקי הדיבר, אם יתעניין רק במלה-התקריית (ועל ידי כך יסכים למציאות מלים-תבניות בקבוצות חופפות⁶², כלומר, למיון מצטלב) – יאבד חלק גדול מערכו: אמנם הוא יוכל לשמש את הצרכים התחביריים, כעזר לגיתוח הפסוק – אבל לא יוכל לשמש בסיס לתיאור המורפולוגי. ואז תתעורר השאלה, אם לא מוטב לוותר כליל על המיון לחלקי דיבר, או לפחות על רבים מפרטיו, שכן לא קשה להראות, שזיהוי התפקידים בפסוק יכול להיעשות באורח עצמאי, ע"פ סימנים אחדים של המשמעות המבנית – בלי להטריח את כלל המלים למסגרות של "חלקי דיבר", ובלי ליצור מערכת כפולה של מונחים: חלקי דיבר מזה ומסגרות תחביריות מזה.

60. ר' הערה 8 לעיל. יש להסיף כי אמנם בלשנים רבים מודים בחוסר האפשרות ליצור קבוצות בלבדיות, ר' למשל Jespersen, Phil. (84): "לעולם יהיו מקרי ספק"; Liunggren (17): "אין להימנע מתחומים חופפים"; ור' גם דוגמה אצל L. & A., Wundheiler, "Some Logical Concepts for Syntax" Machine Translation of Languages, (ed. Booth) 1955, p. 204, שלפיה מותקף מילון ובסטר.

61. על בסיס זה עומדת גם הטענה (א) שהבאה לעיל, 8.51.

62. כך בספרו המענין של Roberts, שהוזכר בהערה 58.

8.7 עירוב תחומי המורפולוגיה והתחביר

8.70 טעות אחת שנשתרבה לספרו של Fries עשויה ללמד, כי הגדרת חלקי הדיבר ע"פ התפקיד עלולה לגררו לערבוב בין תחום חלקי הדיבר ובין תחום המסגרות התחביריות.

8.71 בפסוק (1) The walk home was very tiring for her מסמן Fries את כמלה השייכת ל"מח' 4 (עמ' 210), כאילו לפי העיקרון שחלקי הדיבר הם "מלים נושאות תפקיד" (עמ' 110, 112, 140, הערה ב' 141 ועוד), ואילו במקום אחר (78) רשומה מלה זו בקבוצת מלים השייכות ל"מח' 1.

8.72 אף אם יסכים אדם למיין מצטלב – אין סימון זה של home בפסוק זה מוצדק, שכן הנושא (המצומצם) בפסוק הוא walk. ומלה זו היא שם-פעולה, כלומר נקסוס⁶³, הכולל נושא ונושא, וכאילו מוסתר בו פסוק שלם; מכאן, שפסוק זה יוכל להיפרד לשני פסוקים: (2) She walked home, (3) It was very tiring for her (המלה it ב(3) באה כרמזה לפסוק (2), ושלוש המלים הראשונות בפסוק (1) באות אף הן במקום פסוק (2)).

8.73 בפסוק (2) ממלאת אמנם את המסגרת התחבירית "תיאור פועל-modifier, ר' למשל דוגמות בעמ' 230), אולם בפסוק המצורף (1) הפך הפועל walked לשם walk, ולכן תפקידה של home כאן יהיה לוואי. לשיטתו של פריז ראוי היה אפוא לסמנה כ"מח' 3!⁶⁴, אלא שעל צד האמת בסימונים "מח' 4 או "מח' 3 אסור לנו להתכוון לתפקיד התחבירי שממלאת המלה-התקרית, אלא להשתייכותה של המלה-התבנית לאיזו קבוצה!

8.74 כלומר, כדי לקיים בכלל מערכת של "חלקי דיבר", ראוי לסמן תמיד מלה כגון home באותו סימן, ולא להתחשב בתפקיד, שמלה-תקרית זו או זו ממלאת בפסוקים שונים; את התפקידים השונים הללו עלינו לסמן במונחים מתחום אחר, תחום המסגרות התחביריות. אולם אם יבחר אדם את התפקיד כסימן ויהי, עלול הוא לגלוש בנקל לסימון מלים-תקריות, כלומר לסימון מסגרות תחביריות, במקום שיסמן מלים-תבניות, כלומר חלקי דיבר.

8.75 המסקנה העולה מאליה מדיון זה היא, שההבחנה בין התחומים "חלקי דיבר" ו"מסגרות תחביריות", וביסוסם, בהתאמה, על "מלים-תבניות" לחוד ו"מלים-תקריות" לחוד, עשויה להושיענו – לפחות כאן – גם מצרת המיין המצטלב, משום שאפשר לנו לומר ש-home היא מלה השייכת ל"מח' 1" באופן קבוע, והיא משמשת כנושא, תיאור-פועל או לוואי. אכן לשם כך יהיה עלינו לוותר על קנה המידה "תפקיד בפסוק מסוים" כסימן-ויהי, ונצטרך לבקש לנו קני מידה אחרים להגדרת קבוצות המלים.

63. ר' Jespersen, Phil., 137.

64. ראוי להזכיר כאן גישתו של N. Chomsky לגיתוח התחבירי, שראשיתה כבר בעבודותיו של Z. S. Harris. לדעתו יש לעסוק בניתוחים של פסוקי יסוד בלבד, ולא של פסוקים שעברו טרנספורמציה. לצורך העניין נביח, שפסוק (2) ופסוק (3) הם פסוקי יסוד. פעולת צירופם לפסוק אחד (1) היא פעולה של טרנספורמציה. הניתוח התחבירי חייב, לדעתו, לגלות איזו טרנספורמציה אירעה כאן, ומה הם פסוקי היסוד. לא כאן המקום להאריך בתיאור דברי Chomsky, ואולם עם כל ההערכה המרובה שראוי לה השקפה מהפכנית זו – שאפשר כי תשנה בעתיד את כל מושגינו על התחביר – עדיין נותר לשפר הרבה בתחום הדרכים המקובלות יותר.

9. סיום

9.1 סקירה זו הוקדשה לבדיקת המיון לחלקי הדיבר, כפי שהוא מצוי בספרי דקדוק מקובלים וכפי שהוא מוצע במחקרים חדשים. הסקירה הוכיחה שכל שיטות המיון לקיוות, ואין "חלקי הדיבר" מערכת של קבוצות בלבדיות וברורות.

9.2 התרומה החשובה ביותר לקידום המיון לחלקי הדיבר ניתנה, כמדומה, במאמרו של Penttilä, שהעלה את השאלה מהי כוונת הבלשן באמרו "מלה", והציע לערוך מיון לא לפי "מלה" – ג' (כמקובל למדי, ר' למשל Struc., Fries, 96, קבוצה G), אלא לפי "מלה-ב" (ר' 5.1). לעיל (הערה 50) הובאה דוגמה, שלפיה ניכר יתרונה של גישה זו, וכנראה עשויה היא לסייע גם במקרים אחרים בפתרון בעיות של המיון המצטלב. אכן אין בכוחה של גישה זו לפתור את כל בעיות המיון המצטלב, משום שגם הרבה "מלים-ב" משמשות בתפקידים אחדים (כפי שמזכיר אף הוא עצמו, בדוגמה מן הלשון הפינית). מכאן שיש לחפש מיון חדש למלים, מיון שיעמיד קבוצות בלבדיות, וישמש יסוד נאמן לתיאור הלשון, תיאור תחבירי ומורפולוגי כאחד. מיון זה חייב לעמוד על הבחנה ברורה בין "מלה-תקריט" ל"מלה-תבנית".

העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית

(המשך)

3. הגיאוגרפיה של רכיב לשון-הקודש המותך בתוך היידיש

3.1 שכבות שבגדר דיפרנציאציה ושל לא בגדרה

כא. בכל הספרות הדיאלקטולוגית על יידיש, הרי בעית הרגיונאליזם ברכיב העברי של יידיש – במידה שנידונה בכלל – צומצמה על השאלה לגורל התנועות בעיקר, ובקצה המולג גם לגורל העיצורים, בהסתעפותם של הדיאלקטים שביידיש²⁵. אנב כך נתחוויר עד מהרה, כי מצויה תאימה מפליגה בהתפתחות הנאים במלים המותכות של הרכיבים השונים, למשל כי ההתפתחות של ה העברית תואמת לחלוטין את δ, θ הגרמני-עילי-בייני ואת σ הסלאבי בהברה פתוחה של מלים שנקלטו מכבר: *ברויט 'לחם', המוציא 'פרוסת לחם', קוילעטש 'תלה'²⁶ – כולן יש להן oj מוטעמת בקצת גלילות, eu או ei בקצתם, ou ו- au באחרים. דרך כך נתבלט הסדיר, הצפוי, ונתעלם מן העין המיוחד, המפתיע מבחינה גיאוגרפית²⁷. אולם האמת היא, כי כשהדברים אמורים בפוניטיקה, הרי דווקא הצורות שאינן סדירות של העברית המותכת הן החשובות ביותר לגבי גיאוגרפית הלשון ולגבי ההיסטוריה הממשית של הלשון המבוססת על גיאוגרפית לשון. הרי דרך משל התיבה *נדן 'נדוניה'. האיסוגלוס הפוניטי הסדיר שבין ההיגוי $nadn$ ו- $nodn$ אינו מוסיף כל חידוש, לאחר שהגבול בין a ל- o כבר הוכח במאות מלים (נאס 'רחוב', מאמע 'אם', שבת); יש מקום לומר, כי דוגמת נדן, ככל דוגמה נוספת, היא טאוטולוגית לגבי האיסוגלוס של a ההיסטורית. לעומת זאת הגבול שבין השטח המטעים את המלה בהברה הראשונה (נדן $nadn, nodn$) ובין השטח ההוגה נדן ($nodán$)

25. כך מ' וויינער (1929), פ"י בראנק (1958).

26. בסימן * מסומנות מלים הנכללות בשאלון האטלס, הוראת המלה בעברית מובאת במרכאות יחידות, להוציא המקרים שבהם ההוראה ביידיש ובעברית אחת היא, הגראפיקה (ב=ב, ג=ג, פ=פ) והניקוד נוהגים לפי 'תקנות פון יידישן אויסלייג' (1937), סעיפים 20 ו-21. הכתיב המלא הוא גם המקובל ביידיש, סימון ניקודה של תנועה במלה מורה על מקום הטעם; במקרים של ספק הרינו מסתייעים גם במתג לציון הטעם הראשי (למשל ים-סוף, קבר-אבות). הניקוד מורה על הגיית המלים ביידיש (למשל חוב לעומת זור). ערך הנקודות בהגיית התקן ביידיש כך הוא: קמץ = o , טגול = e , קיבוץ = שורק = u , חולם = oj , צירי = ej .
27. זה מקרוב התגלע ויכוח בעניין מבנה-רבידים פנימי של העברית שביידיש, לרגל הסברה, שקצת מלים הותכו בתוך היידיש בצורתן ההבבילית (קמץ = o , כגון צבר), בעוד שמלים אחרות נשארו ביידיש בצורה הארץ-ישראלית-צרפתית שלפני התחייה האשכנזית-בבילית (קמץ = a , כגון תבר יידיד); השווה י' בך-נון (תשי"א), עמ' 139; מ' וויינר־ניך (1954), עמ' 93. אבל מבנה הרבידים הגינאלוגי אין לו, כנראה, מקבילת-הדין גיאוגרפית ביידיש, כלומר אין ראייה לכך, כי השפעתה של המסורת ההבבילית הייתה עזה יותר בקצת סביבות אשכנז מבקצתן. השווה גם להלן סעיף עח והערה 82.

את הרגיונאליזמים על טרביט מציגים. האטלס מבקש לבוא עד חקר "אבני השתייה" של שכבת הסגנון של יידיש, ואפילו עדים יודעי ספר נשאלים לידיעתם בצורות הסותרות את הדקדוק הרשמי³¹.

עתה אנו עוברים לבחינה הגיאוגרפית של העברית שביידיש. נעסוק בה באותה בעיה בשלוש כותרות: א. בחירת אוצר המלים העברי והסימאסיולוגיה הדיאלקטית שלו; ב. רגיונאליזמים בסיגולה הדקדוקי של העברית המותכת; ג. רגיונאליזמים בסיגולה הפונטי.

3.2 ליקוט אוצר המלים העברי והסימאסיולוגיה הדיאלקטית שלו

3.21 דרגת ההיתוך בתורת בעיה מתודולוגית

כה. מלכתחילה היה מקום לסברה, כי אם תיבה של לשון-הקודש נכנסה לתוך היידיש, הריהי מופיעה בכל הדיאלקטים, באותה הוראה עצמה ובאותה צורה עצמה. הרי ידענו, כי אוצר המלים העברי-ארמי, שהותך בתוך היידיש, מקורו לרוב מן החומש וההפטרות, מן התפילה ומן הגמרא. ולפי שהטקסטים המקודשים היו שווים לכל דוברי יידיש, היו ידיים לשער, כי גם חלקה של לשון-הקודש ביידיש יהא שווה בכל הדיאלקטים. אולם באמת אין דיוקו של הדבר כך. יש מלים בנות מוצא עברי, שתפוצתן ביידיש היא רגיונאלית גרידא; ויש גם הבדלים גיאוגרפיים בהוראתם של העבראזמים שביידיש. מכאן עולה לפנינו עיקרון-שביסוד לגבי חקר ייחוס הלשון היידיש-עבריים: היינו, שאף שכל מלה עברית עשויה ב כוח להיות מלה יידיש, הרי חדירתה או אי-חדירתה לתוך שכבות השתייה של יידיש היא עובדה בלשנית ממשית, אירוע היסטורי שהתארח במקומות מסוימים, בזמנים מסוימים – בין שיש בידנו ובין שאין בידנו למצוא את המקום ואת הזמן. בלשון אחר, ידיעת העברית בקיבוץ דובר יידיש זימנה לו שעת כושר ליטול אוצר מלים מעברית, אבל לעניין כל מלה ומלה לגופה, הרי שהקיבוץ ההוא נסתייע בה או פעמים הרבה, או פעם אחת, או שלא נסתייע בה כל עיקר.

כו. אפשר וכדין אפשר לערער על כך, שהגבול שבין עברית ויידיש לא תמיד הוא קבוע ומוצק. בין שתי הלשונות הייתה, כפי שכבר רמזנו בהערה 4, כעין ארץ הפקר – ביתר דיוק כמין "ארעא-דתרוויהו", שבה עשוי היה הבקי להנהיג חידושים לפי התביעות המודמנות של הנושא ושל הסגנון³². אם להמשיך את משל-ההיתוך, ניתן לומר, כי ככל שגדלה הלומדות, כן נמכה נקודת ההיתוך, כלומר הלומדים חלק

31. העבודה סביבי האטלס כבר הספיקה לרשום צורות משונות, כגון "ימים-נאראנים" תחת "ימים-נאראנים" (כסילים) "רמלאך-הקוות זין" "לנחם אבלים" (בלבול של מלאך-הקוות עם מנחם-אבל). אם אין צורך להתחשב במיני צורות כאלה, הרי זה לא משום שהן הדיוטיות כל-כך, אלא משום שהן נראות אינדיבידואליות ובנות יומן גרידא.

32. בליטא, כותב י' מארק (1951), עמ' 465, "היה האוויר רוחש מימרות של תלמיד-חכם. ידיעת יידיש הייתה כרוכה למעשה ובממש בידיעת עברית הגונה למדי... במידת-מה כל דעת לשון הקודש של הלומד כאילו נבלעה בים יידיש הרחב." ב"פתחות" כזאת של גבולות הלשון (השווה גם לעיל הערה 4) הייתה באפשר

מרוכה יותר של מטענם העברי עמד במסמוסו ונוזילותו, מוכן ומזומן בכל שעה לרהוט לתוך היידיש. ודבר זה נוגע בסגולת ההשוואה של החומר שבעל פה. נאמר, למשל, כי עד ליטאי מעיד לפנינו, כי אָפֿשֶׁר 'אולי' היא מלה יידיש, בשעה שעד הונגרי ישיב כי אָפֿשֶׁר היא לשון-קודש³³. האם לפנינו כאן הבדל בדיאלקטים בתורת גיבושי צורה גיאוגרפיים, או הפרש בלומדות? ואם העד הליטאי דילן הוא למדן יותר – האם זה מקרה גרידא, או בנותן טיפוס? יכול שיהיו לנו סיבות עקיפות לסברה, שאין זה מקרה³⁴, אולם אין לצפות. כי האטלס יקרב או ידחה השערה על דרך סטאטיסטית מוכיחה. בחירת העדים לשם האטלס אינו טוען לבחינתם של דקדוקי לומדות של האוכלוסייה; תביעה כזאת עשויה להכביד על גביית העדות עד לבלי הכיל.

כו. מאידך גיסא, אף שהגמישות של הגבול המילוני שבין העברית-ממש ובין היידיש הלומדית מכבידה על החקירה הגיאוגרפית של הרכיב המותך, אין היא מבטלת אותה אפשרות לגמרה. נדגים זאת בארבע מלים, הנפוצות הרבה בחלקים מסוימים של לשון העם היידיש-מערבית³⁵: *קֶצֶן 'איש עשיר', גֶּאָט, עֵיווֹת 'עיוות, גידוף' ו-חֶרֶשׁ. בעניין שתי המלים הראשונות יצויר, כי תלמיד החכם הליטאי, שמילא כרסו ספרי רבנים, יהא מפקפק: שמא *קֶצֶן ו-גֶּאָט הן – בתנאי סגון

תופעה של "שאיילה פורייה", כלומר העשרה רוהטת של אוצר-המלים, שפריונה כשל תוצרת-מלים (גזירה) במקרים מצויים. כשם שלגבי דוגמאות עושות פרי של תוצרת-מלים אין בידנו לפסוק, אם מלה קיימת בלשון, או עשויה שתהא קיימת בה, כך ממש, לגבי גבולות לשון פתוחים, אין בידנו לידע, אם מלה כבר שואלה, או לא. – בעניין פעילות גדולה יותר של רכיב לשון-הקודש בקרב "השכבה העילית הלומדית-סוחרית" ובקרב הגברים לעומת הנשים ראה ג' שטיף (1929), עבודה שיש בה להעיל על אף הזיהוי הפשטני של לומדות ועשירות. בעניין לשון גברים ונשים, ראה גם לוי (1924). ק"ו פרידריך (1784) מביא לעניין אסותא: "השובה היא... 'ברוך תהיה', ואלו נשים משיבות על פי רוב, 'וויל געשע איין!'".

33. צ' שפירן (1926), עמודה 199, כותב: "... היסוד העברי ביידיש ההונגאריה הוא זעום, ובפרט זה אין מקום להשוואה עם היסוד העברי ביידיש האירופאית-מזרחית. מלים כמו תמיד, דווקא, תיפף, א סך, לגמרי, סביבה, אפֿשֶׁר, אפֿילו, מסתמא... אינן ידועות אלא לבני-תורה". אין לתלות ערך מוחלט בקביעותיו של שפירן; החמרים שבעל-פה של האטלס החדש מורים, כי מלים כמו אפֿשֶׁר, אפֿילו וכדומה ידועות כן ידועות בהרחבה אפילו ביידיש המערבית של הינגריה, וכן מביאים גם המילונים של יידיש מערבית הישנה יותר בגרמניה הרבה מן המלים האלו (להוציא סביבה ומסתמא). אבל בנותן ציון הוא עצם העקרון, כי מלוא עם מסביבה אחת אפשר שתהייה מלידא-רייטא בסביבה אחרת.

34. "היכן מקומות יהודיים, שיהו בהם יותר למדנים מכפי שהם ב ז א מ ו ט ? העוים דקלם, היו מתחכמים, יודעות גם הן דף גמרא, והסובלנית במקווה דטלו ודאי שהיא רבנית" (י' מארק [1951], עמודות 438–439).
35. שלא להאריך את המאמר יתר על המידה ויתרתי על זיהוי המקורות לכל צורה מובאת, האסופות החשובות ביותר שבנמצא, שהסתייגתי בהן, הן: י"מ ליפשיץ (1876) ול' סיניאן (ראה ח' גינצנבער 1954) ליידיש מזרחית-דרומית; ח' ספירא-קא-קא-קא (1911) ונ' פערעפֿערקאוויטש (1929) ליידיש מזרחית-צפונית; ה"ל שטראק (1926) ליידיש-מרכזית, א' הארקאווי (1928) ונ' סטוטשקאו (1950) כסיכומי יידיש המזרחית. ליידיש המערבית שימושי בעיקר ליטקה (1733), קאלנברג (1739), רייצנשטיין (1794), טירש (1777), פרידריך (1784), זליג (1792), שאלר (1800?), שטרן (1858), טנדלאו (1860), נאשר (1910), ווייל (1921), גונגהיים-גרינברג (1954), בים (1959). קיומה של כל צורה מובאת ערובתו ברישומה במקור אחד או בכמה מקורות, או בחמרים שבעל פה של

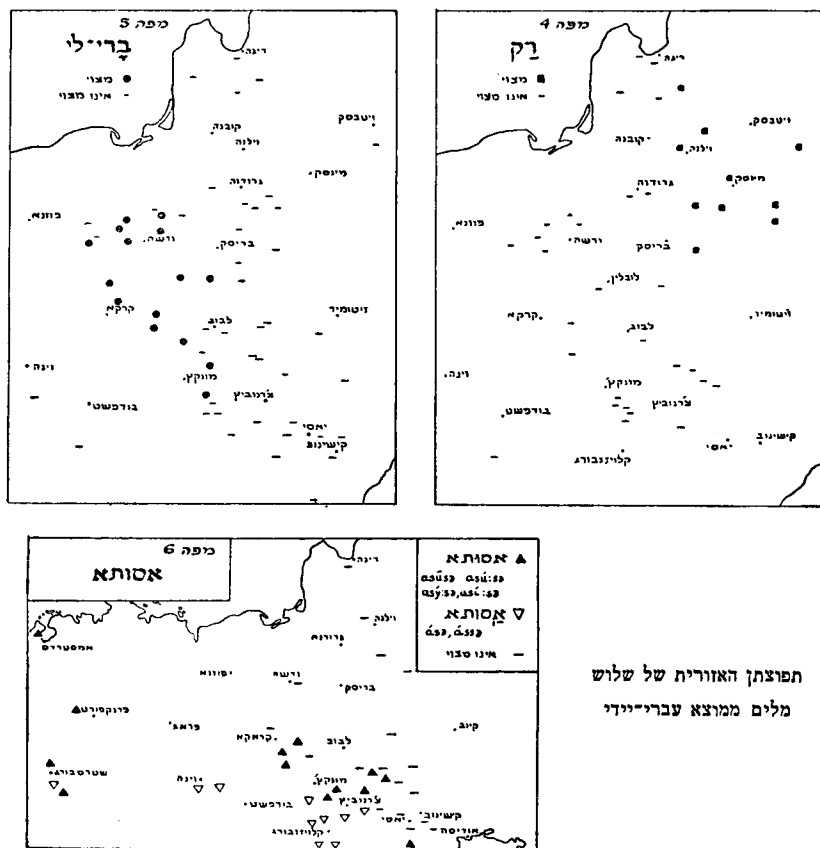
מסוימים – אף מלים יידיות. אבל בענין *חרש ו-עיוות ודאי הוא, שאפילו גדול הלמדנים לא יחשבו מלים יידיות³⁶. מכאן אנו למדים שני לימודים. ראשית: כשאנו יורדים אל שכבת סגנון יסודית למדיי של לשון יידיש, אפשר שנגיע לכלל תשובות-לאו מפורשות בענין קיומם של עבראיזמים מסוימים, והלאו של קצת עדים משווה ממילא ערך שבתאיור להן של שאר העדים. והנה החומר הזה הוא חוט השדרה של מחקרנו. שנית: עם זאת דין שנדע להעריך את חומר הלוואי הנצמח, בתורת תוספת לתשובות ההנין והלאווין, מתוך הערות של העדים המסיחים לפי תומם. אם מבין 16 דוברי יידיש מרואיינים ממולדובה העירו 8 בענין תיבת *מַלְבוּש, שהיא לשון-קודש, בעוד שמניין עדים מואמוט לא נמצא בהם אחד, שיאמר מאליו הגדרה כזאת, על כורחך אתה אומר, לא ש-מַלְבוּש אינה ידועה ביידיש הרומנית, אלא שהיא נמנית, בדיאלקט ההוא, עם שכבת-סגנון אחרת – היתוכה עמוק פחות³⁷. בקונטרס השאלות נכללו מלכתחילה קצת מלים, שאנו מבקשים לידע, באילו מחזות הן פוסקות להימנות עם שכבת-הסגנון הלומדית ומגיעות עד מסד סגנונה של הלשון: *בר-מין 'גווייה' (מעיקרו: לא עלינו), *סעודת-הבָּרָאָה, *קַעֲרָה 'קערה לתרומות לטובת החברות, המוגשת בבית הכנסת בערב יום-הכיפורים', *זאת-תְּנוּכָה 'היום האחרון של תנוכה'. אגב כך עלינו להיות מוכנים לכך, שלא יתאשרו הסברות השגורות בענין תפוצת הלומדות בין היהודים. כי הנה רשימת מלות יידיש מאלזאס-לותרניגה – שלא נתפרסמה ביותר בלומדותה – כלולים בה ביטויים כמו מוציא דִּיבָה (זיין) 'להוציא דִּיבָה', פֶּרְעוֹן, הִיכֶר, מִשְׁנֵה-צוּרָה ויין³⁸.

האטלס החדש (שיווהו במידת-השלמות עם פרסומו של האטלס גופו); התפוצה הגיאוגרפית של הצורות תהא בחזקת השערה, עד שחשתיים עבודת האיסוף לשם האטלס. היידיש המערבית כוללת את הדיאלקטים למן הולנד ואלזאס-לותרניגה עד הונגריה (קויפן פֿלייש 'לקנות בשר' [ka:fn fla:s]), היידיש המזרחית נחלקת ליידיש מרכזית בפולין וגליציה (kojfn flajš) וליידיש מזרחית במובן המצומצם יותר, שגם היא נחלקת חלוקת-משנה ליידיש מזרחית-צפונית של ליטא ורייסן (kejfn flejš) ויידיש מזרחית-דרומית (kojfn flejš). פעמים נוחא לדבר על יידיש מרכזית ויידיש מזרחית דרומית כאחת (כלומר על דיאלקטים במזל (kojfn) כעל יידיש דרומית. בענין תקבוצת הדיאלקטים של יידיש ראה מ' וויינרייך (1939), עמודה 69.

36. אפילו אסופות מקסימאליסטיות של עבראיזמים כשל ספיוואק־הוואָש (1911), י"ח טביוב (1923), וב' פערע־ערקאָוויטש (1929) אינן כוללות מלים אלו (אלא אם יִרְש הוראתו אחרת – 'בסודיות' – וכך במליצה חרש שוטה וקטן). ואגב, המקורות מראים, כי קָצִין מצוי יותר מן גָּאָת, גם ביידיש-מערבית וגם ביידיש מזרחית. 37. כל מה שנאמר בהבחנה הגיאוגרפית דין לחזור עליו לענין ההבחנה הכרונולוגית של הרכיב העברי שביידיש, גם בשיעור זה אנו מוצאים (כפי שכבר הראה י' בִּי־נון [תשי"א], עמ' 139) לא רק מלים, המצויות היום בלשון ולא היו מצויות בה לפנינו, אלא אף איפכא (למשל מִקְבֵּץ זיין 'לבקש נדבות', אָקְנָה 'דת', לְנוּיָה טָאָן, 'ללוח' [ולאו דווקא מת]), המהלכות בספרות יידיש מן המאה ה־12. השווה גם א' וויינרייך (תשי"ח), עמ' 56. 38. שתי המלים האחרונות לא נרשמו לחלוטין במילונות היידיש של שאר הדיאלקטים. אך, כדרך הרגיל, אין בכך סימן, שלא היו קיימות. מִקְבֵּץ (מערב גליציה) זוכר יידי דניאל לייבל ער האָט מִשְׁנֵה-צוּרָה געווען 'שינה את סבר-פניו' (צורה הוראתה כאן מצומצמה, כדרכה ביידיש, 'פָּנִים'). והגב' שרשנה ערליך מביאה מצ'כובוצה (צפון פולין): ער איז געוואָרן מִשְׁנֵה-צוּרָה 'נשתנה סבר פניו'.

3.22 קצת מפות לדוגמה

כט. כראיה לכך, כי מצויות מלים עבריות שלא הותכו בתור היידיש אלא על בסיס רגיונאלי, הרינו מביאים את המפות 4–6. המלים שעל גבי המפות נמנות, במקום שהן מצויות, עם שכבת הסגנון היסודית שביסודית של הלשון; במקום שאינן מצויות, לא יטען אפילו בן תורה, שהן מלים יידיות. שלוש המפות מראות כאחת, כי

תפוצתן האזורית של שלוש מלים ממוצא עברי-יידי

העבראזמים הרגיונאליים אינם מונופולין לשום אחד משטחי הדיאלקטים. בליטא הולמדית, שבה תיבת *רק היא תואר-הפועל בהוראת 'רק ותמיד', אין אומרים כנראה *אסותא (ברכה למתעשש). וכן לא בריי-לי 'ברור לי, ודאי, אפילו', מלה שהיא שגורה בפולין כמעט על פי כל יושבת קרנות³⁹. הרינו באים עתה לסרטט את

39. קצת סמלים על המפות נסמכים על ראיונות שיטתיים למען האטלס; סמלים אחרים מקורם בחקירות ודרישות מוקדמות מיוחדות. הריני מחזיק טובה הרבה לידידי ד"ר משה אלטבאואר (תל-אביב) ולגב' שושנה ערליך (ניו-יורק) על עזרתם, עזרת מומחים נלהבת, באיסופו של החומר. כמובן, התמונה לא באה עדיין על תכליתה, ודין שנהא מוכנים לכך, כי מפות האטלס המוגמרות יטילו תיקונים.

הטיפוסים החשובים ביותר של התמונות הקרטוגרפיות, שיעלו ככל הנכון המפות של אטלס הלשון והתרבות האשכנזי בזיקה לליקוט הרגיונאלי והסימאנטיקה הרגיונאלית של היסודות העבריים המותכים בתוך היידיש.

3.23 תמונות קרטוגרפיות טיפוסיות

3.231 הבחנה מזרחית-מערבית

ל. מזרח ומערב – הרי ההסתעפות העיקרית של הדיאלקטים ביידיש, הבאה על ביטוייה בכל תחומי הלשון: המבטא, הדקדוק, המלים⁴⁰. ואין תימה, שגם ליקוט אוצר המלים העברי והסימאנטיקה שלו ניכר בהם הבדל חשוב בין מזרח למערב. לא כל הייחודים המילוניים ניתנים בנקל למעשה סיווג (השווה להלן סעיף לח), אבל קצת קבוצות אפשר לסווג כבר עתה.

(א) המנהג ומינוח

לא. החלוקה התרבותית של אשכנז לאגף מערבי ולאגף מזרחי, המשתקפת בסדר-התפילה על דרך החציצה בין מנהג אשכנז (במובנו המצומצם יותר) ובין מנהג פולין יש לה גם מקבילה לשונית: מושגים שווים-ערך נסמנים במונחים שונים. ואגב, אפשר ששני הרגיונאליזמים יהיו לא-עבריים כמו לעניין 'התפלל': במערב *אָרן, במזרח *דאווענען. אולם בוויכוח עתה דעתנו נתונה לאותם צמידים, שבהם מונח יידי אחד או שני המונחים היידיים – המערבי והמזרחי – מוצאם עברי.

המושג	יידיש מזרחי	יידיש מערבי
(1) 'לבדוק את החמץ'	*בּוּדֶק-חָמֶץ זײַן	*חָמֶץ-בֵּטלען
'לחם לבן לשבת'	*חֵלֶה, קוֹילעטש	*בֵּרֶכּוֹת, בֵּרֶכּוֹת
'היום האחרון של חנוכה'	*זָאָת-חֲנוּכָּה	*חֲנוּכָּת-הַמְּזוּחָה
'שבת פ' בשלח'	*שַׁבַּת-שִׁירָה	*פֶּרֶשֶׁת בִּשְׁלַח
'לנדור בעלייה לתורה'	*מֵנֶדֶר זײַן וגם שְׁנָדֶרן	*שְׁנָדֶרן בלבד

צורך האיטוגלוסיים המבדיל בין מזרח למערב נמשך, משערים אנו, לאורך נהר האלבה דרך גרמניה וביהם, משמע דרך טריטוריה, שבה היידיש הצמיקה עוד במאה הי"ט, אף על פי כן ניתן עוד במקצת להעיד על מהלכו לפי גביות עדויות שבעל פה, שכן מינוח המנהג השמרני דווקא נתקיים, לפרקים הרבה, בין נכדיהם המגורמים של דוברי יידיש. שעל כן אולי יינתן לבדוק, אם האיטוגלוסיים למלים מיוחדות הם בחזקת חפיפה מדויקת. חריגה מעניינת נראית, למשל, לגבי *בֵּרֶכּוֹת. ששטחה אינו כולל את הולנד.

(2) 'מקום טבילה'	*מִקְוֶה	*טוֹק
'לספור את העומר'	*צִיילן ספֶּרָה	*עוֹמֶרן
'להזכיר נשמות'	*מִזְכִּיר-נִשְׁמוֹת זײַן	*מִזְכִּירן
'להתפלל תפילת ערבית'	*דאווענען מַעֲרִיב	*מַעֲרִיבן

40. מ' וויינרייך (1958), עמ' 158; פ"י בראנק (1957), עמודה 1974.

בקבוצה זו, המלים המערביות אינן נפוצות בכלל הטריטוריה היידיש-המערבית, אלא באזורים מוגבלים בלבד, הצריכים בירור על-ידי האטלס. ייתכן שבעבר הגיע שטחה של מלה כמו 'טוק' 'מקוה' עד הגבול המזרחי-מערבי (השווה טוקערין 'טבלגנית מקצועית במקוה' ביידיש המזרחית), אבל כיום מצטמצמת המלה, כנראה, לאיים נפרדים בגרמניה.

(3) 'תכריכים'	*תכריכים	*סאַרגענעס
'אוסף הפילות לחגים'	*מחזור	*קרובות
'עלייה לתורה'	*עליה	*מיצווה
'מצה שמורה'	* (מצה-) שמורה, שמורה-מצה	*מיצווה

בעוד שמלות קבוצה זו שייכות לחציצה ה"קלאסית" שבין מזרח למערב, מתברר שבמקומות רבים שבאשכנז המערבית היו ידועות (בזמן האחרון לפחות) שתי בנות-הזוג, אבל בהוראות מובחנות. יש ש-תכריכים משמעותה כמו בעברית, שעה ש-סאַרגענעס מציין אך ורק את המעיל (קיסל ביידיש המזרחית). 'קרובות' (במבטאים שונים) משמעותה לעתים הפיוטים לרגל פורים או לפורים וגם להושענה-רבא (השווה גם הערה 54). ויש מקומות, שבהם מציינת 'מיצווה' עלייה לתורה בשבת ו-'עליה' מרמות על ימי-חול. באזורים רחבים 'שמורה' ו-'מיצווה' הם דברים שונים: 'שמורה' היא מצה ששומרים עליה משעת הקצירה, שעה ש-'מיצווה' היא מצה אפוייה בציבור בערב פסח⁴¹.

לב. לגבי קבוצת מלים נוספת מתחלקת יהדות אשכנז לא לשני אנפים, אלא לשלושה. סביבות כמו ביהם ומהרין, וסביבות, שאוכלוסייתן היהודית באה בחלקה מהן (הונגריה, בורגנלאנד, סלובקיה המערבית, טרנסילוואניה), הן מעבר בפרטים דיאלקטיים הרבה, אבל בחלוקה המסורטטת לעיל אוחות הן מקום לחוד. למשל, להיפוך ל-'טרייבערן המזרחי' ול-'פאַרשן המערבי' (משמע 'לנקר'). אומרים דוברי-יידיש שבדרומם של הקרפאטים *רייניגן. עם קבוצה זאת נמנות גם המלים הבאות:

המ'שג	יידיש מזרחית	יידיש דר'ם-קרפאטית	יידיש מערבית
'ברית מילה'	*ברית	*סעודה	*ברית-מילה
'מאכל שאינו בשר ואינו חלב'	*פאַרעווע	*קשר	*מיניך
'אוסף תפילות לכל השנה'	*סידור	*סידורל	*תפילה

לגבי המלים הנדונות בסעיף לא, שייכת, כנראה, הטריטוריה הנזכרת למזרח ולא למערב, פרט לשתי המלים הראשונות שבקבוצה (1).

(ב) סלנג

לג. מאז ניסתה חכמת-ישראל לתלות בו ברכיב העברי שביידיש תפקיד של יהדות מסורתית, נתקלו וחזרו ונתקלו החוקרים בעובדה הסותרת, כי מחוץ לאוצר המלים העילי של

41. החלוקה כביכול לטריטוריה מערבית עם פֿרינס ולטריטוריה מזרחית עם ראש-הקהל (ו-גבאי באמצע הבהימה-מיהרי), כפי שמביא, ללא כל חומר היכחה, פֿי בראנק (1959) בנויה על טעות דומה. אלו הם תפקידים מיוחדים בקהילה, המזדמנים כולם כאחד גם באותן קהילות עצמן.

הישיבה, ואפילו מהוץ למלים הניטראליות מבחינה סימאנטית וסגנונית, מצויה קבוצת מלים עבריות, שהיא ניגוד גמור וחלוט לאותו כלל, שכן שימושה לסימונם של עניינים שבכל יום על דרך גסה במעט או בהרבה⁴². אנו מסכימים, כי לפנינו כאן משהו, שאינו מתאים לסברא, אלא שאנו סבורים, כי העניין לא בא על ניתוחו כצורכו. דין להעלות את הבעיה דרך־כך: בכלל המלים היידיות בנות המוצא העברי מצוי מיעוט, המקיים ייחוס נרדפות חי ומודע ביותר לגבי מלים בנות מוצא אחר. לא תמיד הייחוס שבין הנרדפות הוא בשווה, וניתן להבדיל אילו קבוצות:

(1) שולחן – מיש, רצועה – באַגנר, אַבְנֶט – גאַרטל, וכדומה: בְּהַצמד הראשון מורה על הפץ שנתייחד לפולחן (שולחן) – לקריאת ספר התורה, רצועה – של תפילין, אַבְנֶט – של תכריכים), בְּהַצמד האחרון מורה על דבר חולין שלא נתייחד (מיש 'שולחן רגיל', באַגנר 'רצועה רגילה', גאַרטל 'חגורה רגילה').

(2) חֶלֶק – טייל, קוֹל – שטים, בִּשְׁעַת – ווען, וכדומה: המוצא העברי אין לו כל שייכות להוראה היידית; אם יש הבדל מה בגיוון הסימאנטי של כל צמד, הרי אינו תלוי באטימולוגיה. (3) נִתְנֶעַן – געבן (... אין יד אַרְיִין) לַתֵּת (בעיקר שוחר), מִבֵּין זִינן – פֶּאַרשטין 'להבין', מתוק – צוקער 'סופר', אַחי – ברודער 'אח' וכדומה: בְּהַצמד הראשון משמש במעמדו של גוי המבין את היידיש הרגילה, והמדבר רוצה לומר מה ליהודי אחר, באופן שהגוי לא יבין. אנו אומרים, כי בלשון־מבין־כדיבור⁴³ זו מקיימים העבראויזמים תפקיד של עילום (תפקיד קריפטי).

(4) אַוויר – געשטאַנק 'סרחח', (יידיש מערבית: אַוויר 'קטב'), מִשְׁתִּין זִינן – פ . פ . . 'להשתין', (גין אויף) גדולים – ק . . . 'לעשות צרכיו', וכדומה; דבר 'מגונה' מכונה כינוי נאה יותר, שמוצאו בדוגמאות המפורשות כאן, מלשון־הקודש. לכך אנו קורין תפקיד של ל שון נקיייה (אופטיזם).⁴⁴

(5) אַכלען – עסן 'לאכול', לִקְהענען – נעמען 'לקחת (בעיקר בגנבה)', יִידִים – הענט, רגליים – פֵּיס, עֵינִים – אויגן, בָּנים – זין, יִכלען – קענען 'לדעת', סוסים – פֶּערד, פֶּלב – הונט. בצמדים של הסדרה הזאת אין כל הבדל שבין קדושה וחולין, שבין יהידות וגיות, והשימוש שבִּעֲבֵרֵאויזמים אף אינו מותנה בכוונות של העלמה. העבראויזמים משמשים כאן מטרה סגנונית גרידא – להיינו, כדי לציין פשוטי דברים על דרך גסה, צורמת, מעונת ריגוש. תפקיד סגנוני זה, ולא אחר, קרוי לנו עגה (סל גג).⁴⁴

לד. יש הבדלים דקים מן הדקים, אך חשובים, באופן שימושה של העברית, למטבעות עגה ביידיש המערבית והמזרחית. ראשון ההבדלים הוא חיצוני, כלומר עניינו בתפקידה של העגה. כדי שהעגה יהא בידה לקיים את שליחותה הסגנונית

42. ביקורת על דרכו של ירט ליפמאן צונץ, שנמשכו לה מחקים, והיא בקשת 'תפקיד סוציאלי' לרכיבים האטימולוגיים של יידיש, פרסמו ח' גינינגער (1954), 'עמ' 168–169 ומ' ווינרביך (1953), 'עמ' 506–505.

43. השווה ב' שטיף (1929), עמודה 19. לא תמיד נשמרה אנינות הטרקלין של העברית: הנה מציין ב' סטוטשקאו (1950) – חיבור בעל כוונות נורמאטיביות – עבראויזמים 'צצים' 'אשכים' ו'נפִתָּה' כ'יולגאריה'. סברה היא, כי מִקִּיא(נען) 'להקיא', תחתונים, אינם ביידיש דהאידינא 'אלגאנטיים' יותר מנרדפיהם שאינם ממוצא־העבית.

44. העגה של יידיש היו לה צורות העשרה שונות (שלא נחקרו עדיין) והשימוש בנרדפים עבריים, לפחות במזרח־אירופה, היה אחת הצורות המיוצגות במידה הפחותה ביותר.

המיוחדת, דין שתהא קיימת לשון במלוא חייה, שדובריה עודם בעלי אפשרויות של הבחנה סגנונית ועודם זקוקים לה. כשלשון מצמיקה והולכת, הרי הדיאפאזון הסגנוני שלה מצטמצם והולך, ובטל ההבדל בין עגה וחילופה: ניתן לומר, שכל הלשון הגוססת סופה עגה. וזה, כנראה, מעמדה של היידיש המערבית ברוב שויריה, המסוגלים עוד היום לחקר שבעל פה⁴⁵. בעוד שהיידיש המזרחית *אָכלען הוא בה היריב-שבענה ל-עסן 'לאכול', סוסים ל-פֿערד, וכדומה – הרי בשוירי יידיש המערבית נעלם תפקיד העגה של המלים האלו: *אָכלען נמסר כמקביל התקין של essen, manger, וכן *סוסים נרשם כמו chevaux, Pferde גרידא; ואגב כך כל הלשון כולל שוב אינה אלא הלצה לחברת גברים ממורטטת⁴⁶. אפשר שההבדל הזה לא חל על כל הזמנים, אבל היום הוא בולט ביותר. האטלס יבחן אותו בהבעת הערכות סגנוניות, שהעדים העריכו את מלות הדגם *אָכלען ו-*סוסים. לה. ההבדל השני הוא בכך, שסכום מלות העגה (ה-סלֶגֶן) בנות מוצא עברי שבענה האשכנזית-מערבית מרובה יותר מכפי שהוא בעגה האשכנזית-מזרחית. לגבי היידיש המזרחית קשה היה להגדיל את קבוצת הדוגמאות מכפי שהבאנו; ביידיש המערבית אפשר שהרשימה תתארך הרבה. היא עשויה לכלול מקצת המלים האלו עצמן (*אָכלען, *סוסים, אבל כנראה לא בנים, תחתונים, יָכלען) ולחות סדרה משלה עצמה, שאינה נכנסת בכלל העגה היידיש-מזרחית: *בית, טוֹב, *לֵב, *לֶחֶם, *פֶּה, יִשְׁנען 'לישון', חיותן 'לחיות'. משכבת העגה יצאו אולי גם הוראות המלים היידיש-מערביות עצה 'מועצת העיר', רישעות 'שנאת ישראל', *מָקוֹם 'עיר'⁴⁷, *יִישׁוֹב' 'כפר'⁴⁸. בייחוד חביבים עליה על העגה היידיש-מערבית צירופים: קופה-

45. ביתר דיוק אמורים הדברים לגבי היידיש, שדובריה בטרנסילבניה הלשון הגרמנית (ולאו בטרנסילבניה סלובקית והונגרית). השווה דברי א' נאשר (1910): "Wohl haben 'Unterschauspieler' in zotenhaften Possen den jüdischen Jargon als Humor sui generis ihrem Publikum vorgelegt, so dass in vielen Gesellschaftskreisen der jüdische Jargon für sich allein schon komisch aufgefasst wurde". (אמינם 'שחקנים-דתת' היו מגישים, במהלת לוצצות, את הלהג היהודי, בחינת הומור מיוחד במינו בפני קהלם, באופן שחוגי חברה רבים נחשבו להם הלהג היהודי כשלעצמו בחזקת קומיות"). וראה גם מ' סיאדס (1948) וא' וויינגרין (1953), עמ' 95.

46. אילו הוצרכנו להישען על מקורות שבכתב בלבד, היה משתייר חשד, כי שמיתתה של תשומת הלב מתפקיד עגה של מלים ביידיש המערבית כגון אָכלען, סוסים לא באה אלא מתוך הרמה הפרימיטיבית של המילונות; אפילו המדייקים יותר בין מתארי יידיש המזרחית, כמו א' האַקראַוי (1928) וספיוואַק-יהוּאַש (1911) החסירו את ציון עגותיהן של אָכלען. אך חקירותי שבעל-פה בין יהודים אנשי בורגנלאנד, שווייץ ואולאס מאשרות את ההשערה, כי העגות של המלים האלה טבעו בתוך העגות של שיירי הלשון בכלל.

47. גם ביידיש המזרחית הישנה יותר הייתה הוראתו של מָקוֹם 'עיר' או ביתר דיוק 'רובע נכרי של עיר', ונשתמרה בשמות מקומות מאובנים, כמו למשל בורשה: דאָס מָקוֹם 'העיר העתיקה'.

48. ביידיש המזרחית הוראתו של יִישׁוֹב' היום היא 'נקודה מאוכלסת', אבל בחיבת יִישׁוֹב־ניק יישובאי, יהודי כפרי' בתקיימה ההוראה הישנה, המיוחדת יותר. בתקופתו ד' הארצות פירושו של יִישׁוֹב' היה עדיין 'עיר קטנה'; השווה ש' דובנאָר (1904), עמ' 253. בכלל ניכר איזה צד דומה בין העגה של יידיש המערבית ובין הלשון העברית-יידיש המערבית של הסופרים (השווה א' וויינגרין [תשי"ח]).

חבר'שותף' (קופה/שותפות), יד-מעות 'דמי קדימה' (השווה האנט-געלט), פג-ראקער 'גס' בית עולם נוצרי, יצצה-בית 'בניין העיריה' (השווה: ראט-הויז), ראש-עירון 'ראש העיר', לב-גב 'מפתה' (השווה יידיש-מזרחית [ווארשה] הארץ-גב 'רמא'), שחור-מים 'קפה', *חדש-אמנה 'הדת הפרוטסטנטית', *טפל-אמנה 'הדת הקתולית', מנעלים-מלאכהנער 'סנדלר' (השווה: שוכ-מאכער), גירה-מקום 'עיר רדיפות', (מודרנית) G. N. = גויים-נחת 'תענוג של נוצרים', וכיוצא באלה⁴⁹. טיפוס זה של טביעת ענה הוא כמדומה קדום. זוהי אול התרומה החשובה ביותר של יידיש לעגה הגרמנית וההולאנדית וללשון הגנבים⁵⁰, ונראה כי גם בלשון העגבים היידיט-מזרחית נשתמרו יסודות מטיפוס העגה היידיט-מערבית (שחדל מהיות מקובל ביידיש המזרחית התקינה): יד-נקב 'חור להכנסת ידו של הגב בדלת', גלח-בית 'ביתו של הכומר', נפקה-בית 'בית זונות', ועוד כהנה. (לענין מרוויחער השווה הערה 62.)

לו. לא קשה להבין, על שום מה נועד לה ללשון-הקודש תפקיד גדול יותר בעגה היידיט-מערבית מכפי שנועד לה בעגה היידיט-מזרחית. ראשית: במקום שהיידיש הייתה חיה וקיימת בסביבת לשון גרמנית, הרי מלות העגה, שנטבעו על יסודות גרמניים, היו שקופות למדי, בולטות למדי כלפי הרקע הלשוני משתהיינה עשויות לשמש תפקידי גירוי או צרימה של עגה שטיבה בכך. שעל כן הוצרכו להזקק לרכיבים שאינם-גרמניים שביידיש. שנית: בעוד שדובר יידיש מזרחית היו לפניו מקורים סלאביים, אנוס היה האשכנזי המערבי ליטול מלשון-הקודש, שכן נגיעתו של הרכיב הסלאבי ביידיש-המערבית הייתה בקצה האצבע; השווה מלות העגה היידיט-מזרחיות: ודעבע 'בית', טשעלאוויק 'איש' (מאוקראינית) למלות-העגה היידיט-מערביות בית, איש. שלישית: בסביבה המערבית התפתחו בשיעור מרובה יותר התפקידים העילומיים והלהגיים (ראה סעיף לו) של לשון-הקודש. הרי את הרכיב הגרמני של יידיש הבין ברגיל הקונה או המתחרה הגרמני, שעל כן נדרש הדיבור ליותרת חיפוי – על ידי מלה עברית⁵¹. ממילא נתמלא חלל האוויר מלות עילום בנות מוצא עברי, שהיו עשויות לשמש גם תכליות עגה יהודיות פנימיות. אך

49. בעיניי ראיתי יהודי המערב מתגלגלים מרוב צחוק לשמע אימפרוביזציות של צירופים כגון יד-לשון 'דיבור בידים'.

50. השווה ר' גלאנץ (1928).

51. שעל-כן אנו מוצאים, אמנם, במילונים היידיים-גרמניים מן המאה הי"ח, שציר-כוונתם הייתה לפענח את צפונות דיבורם של היהודים, מאות מלים ממוצא עברי שלא היו, כנראה, שגורות מעולם ביידיש המזרחית. פשיטא שיהודי מזרחי לא היה מבין אמירות של יהודי מערבי כגון: "ווי הלבנטס?" (= ווי גייטס? ר"ל 'מה נשמע?'), או משפטים כגון: "ש'תקן אדער אני ירקן שלך צור פתח החוץ?" ('שתוק או אורקן אל מחוצה לפתח') – ליטקה (1733), עמ' 45. התפקיד של לשון נקייה (ראה סעיף לג, 4) כמותו כתפקיד של עילום, שמקיימות מלים בנות מוצא עברי – שניהם נפטלו לא אחת מרוב שימוש. באלזאס הודיעוני כי פליטה 'פשיטת רגל' 'היא מלה גרמנית'; ואילו המלה היהודית (כלומר, העילומית) היא מכולה. מלה כמו גוי מצויה למדי מכדי שתעמוד בעילומה, ואפילו חילופה זרל נתפנחה גם היא, שעל כן יהודי אלזאס נעזרים במלה se:g (מוצאה

שימוש נרחב נעשה, בעצם, בקצת עשרות שרשים עבריים המצויים ביותר – אלו שהיו מסוגלים להתפענע תוך כדי שמיעה ואפילו לעם-הארץ, שאם לא כן, היה ערך הענה שבהם מתקחה. שעל כן הענה היידיית-מערבית, במקום שתהא שואבת, לשם העשרתה, משכבות נדירות יותר של אוצר המלים העברי, בנתה צירופים מגרים ומצחיקים על דרך חיבורם של השרשים המצויים ביותר. תמציתו של הבדל זה ניכר מתוך עימות האמירה היידיית-מזרחית (עילומית) מִבֵּין וִיין עם האמירה היידיית-מערבית (עגה, עילום) פֶּאַרעמֶדן 'להבין', שבניינה פֶּאַר-שטיין (שטיין 'לעמוד')⁵².

האטלס מתכוון לבחון את ההשערה, שהעדים היידיים-מערביים ימסרו, והעדים היידיים-מזרחיים לא ימסרו בתשובותיהם את המלים, שנזכרו לעיל, כדוגמאות של עגה.

ג) להגים מקצועיים

לז. במערב אירופה התפתח להם לסוחרי בהמות וסוסים להג מקצועי מיוחד (השווה גוגנהיים-גרינברג [1954]). בטביעת דפוסו של הלהג הזה נתלכדו שתי כוונות העבראיוציה – כוונת העילום וכוונת העגה. הלכך אין תימה, כי עיקר מקורו של אוצר המלים של הלהג הייתה לשון-הקודש. באלזאס, בשווייץ, בגרמניה ובהולאנד הכפריות היה עוד הלהג חי בזמננו, בעוד שיידש כלשון תקינה כבר גוועה ולא הייתה. הלהג יש לו לא רק בחירה מיוחדת של מלים (*פרה, *עגל, *עבד 'פועל משקי'), אלא הוראה מצוינת בייחודה של מלים נפוצות בכלל: חֶדֶר 'רפת', פֶּלֶבֶתא 'סוטה', מלאכהנען 'לשוף שיני הסוס לשם הסתרת גילו לאמיתו', נְעֵלִימֶער 'פרסות סוס'⁵³, *רופֶא 'טרינאר', לְשון-הקֹדֶשׁ (losnekoudəs) 'שם הלהג גופו', אֶשכֶנו 'גרמני' וכדומה. האטלס שואל לקיומו של המלים המכובכות ומנסה להתחקות על כך, באילו טריטוריות הן מקיימות את משמעותן הלהגית.

ד) הבדלים אחרים

לח. יתר על הקטגוריות הנזכרות מצויים עוד באוצר המלים של היידיש המזרחית והמערבית הבדלים אחרים בעבראיומים, שאין זו מלאכה קלה לסייגם לא לפי תפקידם הסגנוני-סימאנטי הסינכרוני, ולא לפי ההבדלים ההיסטוריים-

אינו מחזור ל'). לפי אותו עיקרון עצמו ניתן לבאר את מלת-הענה ביידיש המערבית: ברכות-הולכן 'ללכת קדימה': ברכות היא חילוף של עילום לתיבת טלאה (= הֶלָאָה) שהיא (בבלבול h עם x ביידיש המערבית) שוות הגייה לתיבת תלה.

52. השווה גוגנהיים-גרינברג (1954), הערה 9, מקורי יידיש מערבית גדושים דגמי סתר של עילומי עגה מבוזחים כאלו: פֶּאַר־נֶשְׁבֶּנֶס 'ממושכן' (השווה פֶּאַר-זעצן; זעצן 'לישב'); אָנְמֶבֶיאן 'להביא למקומו, לתכליתו' (השווה אָנ-ברינגען); פֶּאַר־זוהנען 'לאסור' (השווה: פֶּאַר-ביטן; ביטן 'לצוות'); ואפילו בקברן (זליג [1792], עמ' 270), כנראה זימן של מקברן ושל בא-גרָאָבן.

53. ביידיש המערבית שאינה מלוהגת מלאכהנען פירושו 'לעשות' (המלה היא מקבילה שבעגה של טון, מאכן); בעגה של יידיש המזרחית כוונתה גם לעשייה גרועה וכן לעשיית צרכיו של אדם.

תרבותיים, שבהם הם ניתנים להתחבר. הלכך קשה לבחור מהם דוגמות מייצגות, העשויות להיכלל באטלס. שעל כן חייבות להמתין לחקירה מיוחדת מלים כגון: בידיש מערבית: אָחוּז האָבן 'להחזיק בממושפן', בטוח 'עשיר', חרפהנען זיך 'להתבייש', חרש, גורן 'לאחל (בעיקר שנה טובה)', מְשַׁלַּע 'סיפור מבודח', גַּבְלֵעַן 'לשחוט שלא כדין', קָצִין (אָדיר) 'איש עשיר', תִּיקוֹנֵלַע 'תיקון סופרים (כלומר חומש שנדפס שלא במנוקד)', ורבים כיוצא באלו; בידיש מזרחית: גָּאון, מסתמא, בְּטֵלֵן, השְׁעֵרָה, פֶּשְׁטֵל 'הסבר פלפולי', מלאפום-וואָו ו', (ג)חֹת-דֶּרְגַּא, עִלּוּי, ורבים כיוצא באלו.

3.232 ארכאיזמים בשולי טריטורית יידיש

לט. בגיאוגרפית הלשון קיים ועומד עקרון גודע האומר, כי בשולי טריטוריה משתמרים, פעמים הרבה, יסודות ארכאיים של הלשון, שכבר נדחקו ממרכזה ככוחם של חידושים. גם בידיש מצויים חזיונות כאלה: געוועלטל כבינוני של וועלן 'לרצות' בליטא ובהונגריה (במרכז נחלף ל-געוואָלט), פֿלעק/פֿליק 'טלאי' בקורלאנד, זאמוט והונגריה (במרכז נדחק על ידי לאַטְס); וכדומה הרבה. גם בבחירת העבראיזמים והסימאנטיקה שלהם ניתן לצפות במרכז תפוצת חידושים, שלא הגיעו עד שולי הטריטוריה. וכאן מצויות שתי קאטיגוריות:

(א) עבראיזמים ארכאיים בשוליים, שנחלפו במלים אחרות במרכז. לכאן שייכים אולי: *אַרבע-פֿנּוֹת 'טלית-קטן', שנדחק על ידי (לייב-)סערדאָקל (ברוב שינויי-גרסה), *קברן 'חופר קברות', שנדחק על ידי קֶבֶרוֹת-מאַן, גרעבער וכו'; *קצבֿ שנדחק בקצת גלילות על ידי (פֿלייש)העקער; *אַרֶון 'ארון קבורה' נעלם באילו מקומות במרכז; מגיד 'מטיף דתי נודד שאומנותו בכך' נחלף במרכז על ידי בַּעַל-דֶּרְשֶׁער; *תַּפִּיס 'בית סוהר' נדחק במרכז על ידי קרימינאַל, טורמע.

(ב) עבראיזמים - חידושים במרכז: *עוֹקֶץ 'טיפה', *יהדות 'מצפון', *הריסות (ri:səs) 'מהומה', יתרות 'יתרון', *בֶּרִי-לִי 'ברור לי' (ראה מפה 5), קֶטֶב־מִרְיִי 'משפחה מתקוטטת', *יוצֶר 'פיוטים' (בביטוי: זאָגן יוצֶר || פיוט⁵⁴). לכאן

54. כל עניין הפיוט ומינוחו בידיש היא בעיה מפתח למחקר גיאוגרפי-היסטורי. שלא כחלקי סדר התפילה הישנים והקבועים, קבע הפיוט את עצמו, לאחר שיהדות אשכנז כבר נתפשטה, ושעל כן השתקף בו המשחק של כוחות כובשנים ועוצרנים של מרכזים וסביבות שונים. דין להעמיד את הסטגוניות מעוטת-השטח של מסורת-הפיוט במערב-אשכנז, שבה קבוצת קהילות היו להן נוסחאות שלהן, לעומת הגודל היחסי של שטחים אחדים של המזרח שיושב אחר כך. דין לנתח את התנאים שהביאו לידי כך, שפולין גדול וגרודנה יתא להם טיפוס משותף של מחזור תפילות. דין להגדיר במדקדק את הערך הסימאנטי, את השרשים ההיסטוריים ואת הרוח הגיאוגרפי של המונחים קרובות (בשינויי-גרסה שונים, גם בלשון קרובץ), פּוּט, פֿיט, יוצֶר (בהיפוך לְיוצֶרֹת). מר יוסף הגלילי, מחבר עיירה (תל-אביב, תשט"ז), מסר לי, כי בעירתו הקארפאטו-רוסית טורון, כשהיו נשמעות קריאות-תגרה ומחאה, שהחזן יאמר פיוט פלוני או אלמוני, לא הייתה המחלוקת מתיישבת בעניין אמירה או חילופה, אלא משנמצא מי שטפח על השולחן וקרא: 'בוידיצ'ויב אומרין!' לאיזה

שייך אולי הייחוד הסימאנטי של חֶרֶב 'חולה' (במקומות אחרים 'נחרב') וההגדרה לגריעותא של *חולה: בליטא ואוקראינה זהו שם-עצם שמשמעותו מנומסת, ואילו בסביבות המרכז זה נעשה נשוא תוארי בגיון של עליבה ('דער גוי איז חולה', 'ביסט ניט חולה אליין צו גיין').

3.233 מלים, צורות-מלים ומשמעויות הנפוצות בגלילות

מ. כשאנו מצמצמים את קנה המידה של התבוננותנו בכלל הטריטוריה האשכנזית על גלילות דיאלקט בודדים, אנו מוצאים גם עבראיזמים גליליים מיוחדים במינם, ששיעור פשיטתם צריך עוד האטלס לקבוע במדויק, קודם שיהא אפשר לסייגם או לנתחם מבחינה היסטורית. והרי קצת דוגמאות:

מא. ליטא: *רַק 'רק לתמיד' (ראה מפה 4), *חַיִּית 'נחת, שביעות רצון' (שלא כ-חַיִּית, 'חיים' באידיומים שונים); *מַאָל 'דבר נחמד, לאו דווקא לאכילה' (במקומות אחרים למוזנות בלבד); הַרְעֻנֶען זיך 'להכות; להלקות' (במקומות אחרים 'להמית'); *מֵיִצֵּא meica 'פרוסת לחם'.

מב. אוקראינה: נְהַרְג 'מכה, פצע' (במקומות אחרים כנראה כבר נשתקע חוץ מן הנגזר צֶנְהָרְגֵן); *פֶּטְרֵן 'להשליך, ליפטר מ-' (במקומות אחרים 'לקלקל'); *מֶשֶׁךְ, בביטוי אין זײַן מֶשֶׁךְ 'בזמנך'; לֹא-דָבַר 'דבר חשוד', חֲבֵרָה קדושה (במקומות אחרים חֲבֵרָה-קדושה).

מג. ליטא ואוקראינה: *לֶאֱחָדִים 'בקמענות' (במקומות אחרים אויף ענצל, אויף דעטאַיל וכדומה); *בִּדְחֵן 'מבדח בחתונות שאומנותו בכך' (במקומות אחרים מֶאַרְשַׁעֲלִיק); *חִינָה פֶּרְנֶסֶה (במקומות אחרים לא ידוע).

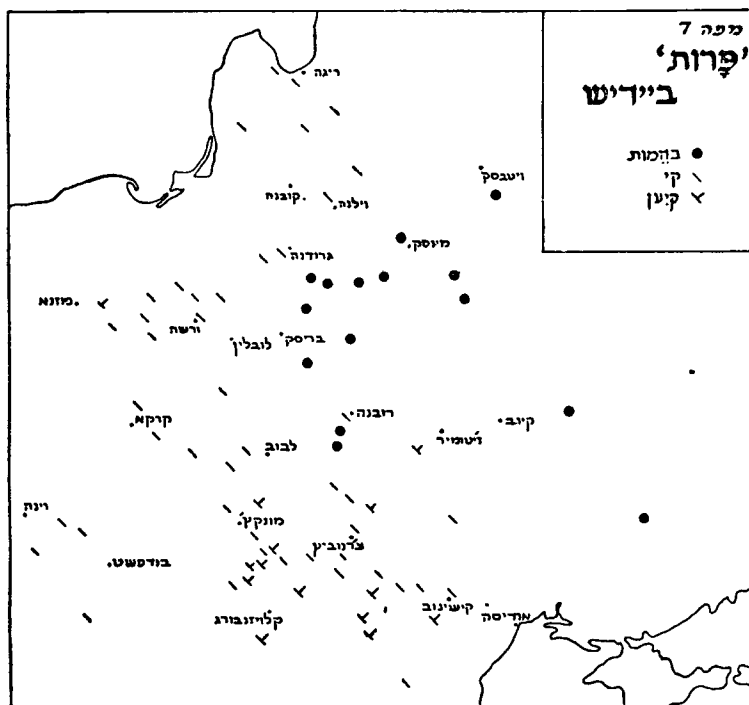
מד. רוסיה הלבנה וצפון-וולין: *בִּהְמוֹת 'פְּרוֹת' (במקומות אחרים קי, קיען); ראה מפה 7.

מה. גליציה, אוקראינה רומניה: *תִּמְחָה 'ארמני', *קְרִיאַת-שְׁמַע-לייענען (שם-עצם) טָקס קודם לברית המילה (שיוור של טקס הוואַכנאַכט הקיים בשטחי מנהג אשכנז ומנהג ביהם); *קֶךְשִׁים 'קרשי קבורה' (במקומות אחרים ברעטער או לא ידוע); שְׁוֹנָאִים 'שונאי ישראל' (במקומות אחרים סתם 'אויבים'). מו. וילנה, וורשה: *עֲגֵלָה 'עגלה להובלת מתים' (במקומות אחרים אינה בכלל שימוש?).

מז. באדן: *שְׁטֵיטס 'יב הנרות המודלקים לרגל ברית מילה' (במקומות אחרים לא ידוע).

מח. יידיש מרכזית וכן (חלקים של) יידיש מערבית: *גִּיֹּת 'הגויים', *אַפֿֿילִיק 'אפילו' (במקומות אחרים אַפֿֿילו), מוֹשֵׁב 'סחורה גרועה, לכלוך'.

(ביידיש מזרחית אינה בכלל שימוש); לעולם לאמיתו של דבר' (במקומות אחרים אייגעטלעך, בעצם).

3.234 היישוב הישן בארץ-ישראל

מט. מקום מיוחד במחקרנו תופסת כדין היידיש של היישוב הישן בארץ-ישראל בשני חילופי גוססא: ירושלים וטבריה-צפת. אלו הם דיאלקטים קולוניאליים מופלאים של יידיש⁵⁵, שיש להם לא בלבד איתור גיאוגרפי משלהם עצמם, אלא גם צורה מיוחדת של חיי צוות עם העברית. חיי-הצוות עם עדות לא-אשכנזיות⁵⁶ לא זו בלבד שבראו שעת כושר לנסות ולחזור לנסות לדבר לשון-קודש עוד לפני תחייתה של הלשון. האווירה השלטת של הישיבה, שנתחזקה כמה מונים בכוח תודעתו של הדר בארץ הקודש, הריחה את הבניין ואת החיים ברוח המשנה והנהיגה בלשון דיבורה של יידיש מלים כגון חצר, כור (למי גשם), פח⁵⁷, מעקה, פרידה ואחרות –

55. בטבריה וצפת – על בסיס דרומית-פרודולית, בירושלים – על בסיס ליטאית (ביתר דיוק: ליטאית ישנה: בויך 'בטן'—boux, פֿלויס 'שזוף'—floum), אולם בעירובים רבי עניין של סביבות אחרות (בענקל 'כיסא', קלייט 'חנות' וכדומה מיידיש מזרחית-דרומית).

56. ראה מ' קאסאדור (1954).

57. מ' קאסאדור (1932, 1947).

מלים שמחוץ למאספים המנופחים-במגוון של עבראיומים יידיים-מערביים במאה הי"ח לא נהגו ביידיש כל-עיקר. יתרה מזו, לתוך היידיש הארץ-ישראלית חדרו מלשונם של הספרדים כאחת עם הלאדיניזמים כמו קווינע 'מטבח', סאָווינע 'ציפה', גם מלים מסוימות ממוצא עברי כגון חכם, חנוכיה⁵⁸. רק על גבי השכבה שנתעצמה במאה הי"ח-הי"ט, התרבדה תוספת המלים המוצקת של העברית המתחיה במאה הכ' (כמו קיבוץ, הסקה, מס'הכנסה, וכדומה).

3.3 סיגולו הדקדוקי של הרכיב העברי בשעת היתוכו
נ. לעומת כל הצדדים השווים הכלל-יידיים בסיגולם הדקדוקי של היסודות העבריים, אין ההבדלים הדיאלקטיים נזקרים לעין. אבל חיפושנו אחרי איסגולוסים, בבחינת גרגרים לטחנתו של היסטוריון הלשון, כופה עלינו להעלות אפילו את ההבדלים הזעירים. נסייגם כאן לפי מחלקות מלים.

3.31 הפועל

3.311, נטייה ישירה כנגד נטייה עקיפה

נא. ההבחנה הראשית של פעלים יידיים ממוצא עברי בנויה על-כך, אם נטייתם היא ישירה או עקיפה (פריפראסטית). בנטייה הישירה נוספת הסופית בסמוך לשורש כמו למשל ב-פֿטרן 'לקלקל': (איך) פֿטר, (דו) פֿטר-סט, (ער) פֿטר-ט, (מיר) פֿטר-ן (בדיאלקט גם: פֿטר-מער), (איר) פֿטר-ט (בדיאלקט גם: פֿטר-ץ), (זיי) פֿטר-ן; ביוניים: גע-פֿטר-ט, פֿטר-נדיק. בנטייה העקיפה עומד היסוד בעינו ('אינוואריאנט'), והנטייה נעשית בכוחו של פועל-עזר, כמו, למשל, מקנא זיין 'התקנא': בין מקנא, זיינען (זענען, זעמער) מקנא, מקנא זיינענדיק וכו'⁵⁹.

נב. יש מספר פעלים, המזדמנים אף ביידיש הספרותית הן בגרסאות ישירות והן בגרסאות עקיפות. ניתן לומר בוודאות גמורה, כי *טוֹבלען וכן *טוֹבל זיין 'לטבול', *מֶלן (או מֶלען) וכן מֶל(ע) זיין 'למול', מעלה-גֶרֶה וכן מעלה-גֶרֶה זיין 'להעלות גירה', מֶפלען וכן מֶפיל זיין 'הפיל', פֶילפלען זיך וכן מֶפלפל זיין 'להתפלפל', דורסן וכן דורס זיין הם מקובלים במידה שווה בלשון המתקוננת, שהגרסה העקיפה יש לה אולי בת-גון לומדית יותר. בצמדים אחרים ניכרת הבחנה סימאנטית: בֶדקען 'לבדוק' הוא מעניינה של שחיטה, ואילו בודק זיין הוא לא רק לומדי יותר בסגנונו, אלא גם רחב יותר במשמעו. מֶשדך זיין זיך 'ליכנס לכלל ייחסי משפחה' גם הוא לומדי יותר מכפי שדכנען זיך 'לחזר אחרי...'. גוזר זיין 'לגזור' הוא באלואס לומדי יותר, ומשמעו אחר משל גֶזרן 'לאחל' (בעיקר שנה טובה). על

58. מ' קאָסאָווער, שם שם.

59. השווה א' זאָרעצקי (1929), עמ' 117 – 121; ע' פֿאַלקאָוויטש (1940), עמ' 207 – 210; ש' בירנבוים

(1922), עמ' 32–33; י' בן-נון (תשי"א), עמ' 143–144.

סמך כך ניתנת להתאשר סברתו של י' בן-נון, כי הנטייה הישירה של העבראזמים היא הקדומה והעממית יותר.⁶⁰

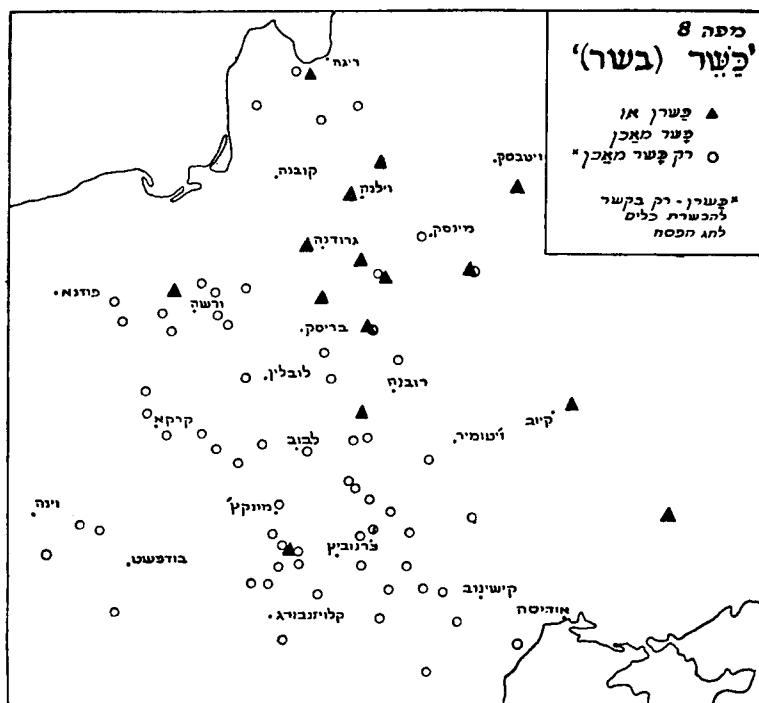
ג. מעניין הוא, כי אף שהיה זמן, שבו היו פשוטים בידיש המערבית פעלים עקיפים⁶¹, לא נשתמרו אלא במעט, באופן שלגבי שורה של פעלים אופיינית כיום בידיש המזרחית הצורה העקיפה, ואילו לגבי היידיש המערבית – הצורה הישירה. הרינו מוצאים בידיש מערבית דהאידנא נוקמען זיך 'לנקום' (מזרחית: נוקם זיין זיך); קנינען 'לקנות' (מזרחית [בנדיר]: קונה זיין); רואהנען 'לענה' (לראות' (מזרחית: גם רואה זיין); ויברחן 'לברוח' (מזרחית: מאכן ויברח, כלומר פועל + שם-עצם); *מעריבן 'להתפלל ערבית' (מזרחית: דאווענען מעריב, גם כאן פועל + שם-עצם)⁶²; געניצלט 'ניצל' (> ניצלען? – מזרחית: ניצל ווערן 'לינצל'); ניפטרן 'ליפטר מן העולם' (מזרחית: ניפטר ווערן). בטבלה שהבאנו לעיל בסעיף לא ניכרת עם זאת, כי במקום שהפועל המערבי והמזרחי עשויים שרשים שונים, הרי המערב הוא ישיר, והמזרחי הוא עקיף.

נד. על גבי מפה 8 נראה הבדל דיאלקטי מפתיע: בחלקים של יידיש מזרחית-צפונית אומרים גם פשרן 'להכשיר [כלים] לפסח' גם פשרן 'לכשר (בשר)'; בשאר הדיאלקטים נודעת לו לפועל הישיר ההוראה הראשונה בלבד, ואילו ההוראה האחרונה ביטויה על דרך נטיית פועל עקיף, היינו כשר מאכן.

60. במיוחד בולט הניגוד בידיש המערבית דהאידנא, שנוקרת לעינינו הדיוטיות הנטייה הישירה של הפעלים (מפיהנען 'להלקות', כנינען 'לככות', פלינען 'לחלות', צעקענען 'לצעוק', קנינען 'לקנות') כנגד הנטייה הלומדית של גונב-נעט זיין, מוציא-דיבה זיין, וכיוצא באלה.

61. הענה של יידיש המערבית בתקופת פריחתה, המשתקפת במילונים של המאה הי"ח (השווה הערה 35), הייתה משתמשת במשקל העקיף על דרך פורה ביותר ליצירת פעלים קצרי קיום, שלא נשתמרו לא במזרח ולא במערב. ליטקה (1733) מביא קורא זיין 'לקרוא' (kreie sey, כאילו שרשו קורען), פועל זיין 'לפעול, לבצע' (היום בכל מקום פועל בלבד), משלח זיין (ביידיש מערבית דהאידנא על הרוב משלחן), ואפילו יצירי בוהו כמו מדיברע זיין (בסמוך ל-דיבורן) 'לדבר', צוה זיין (בסמוך ל-צוהן) 'לצוות'. זליג (1792) מביא לא בלבד את השגור אכלען 'לאכול', אלא גם אוכל זיין; לא בלבד כנינען, אלא גם בוכה זיין; לא בלבד גוססן, אלא גם גוסס זיין; לא בלבד פרגענען, אלא גם הורג זיין; לא בלבד מדברן, אלא גם מדבר זיין; לא בלבד פטרן 'להלשין', אלא גם מוסר זיין; לא בלבד נהנען, אלא גם נוהן זיין; וכן פועל זיין, קורא זיין, משלח זיין, ממיט זיין (היום ברגיל ממיט בלבד), שותהנען וגם שותה זיין, ואפילו מגול זיין (בעברית אין פיעל, וזו גזירה מלשון גולן, השווה שדכן – משוך זיין). מפי דובר ממזרח גליציה רשמתי בלבול של מיעוט זיך 'להשתולל (בעיקר לפני כיסא הכבוד)' עם היפסבדור-עבראזיים מיעוט זיין זיך.

62. תוצרת פעלים שנטייתם ישירה במינוגונים בלשון הקודש בבניינים ה"כבדים" (משלחן 'לשלח, לגרש', מקברן 'לקבור', המתניען 'להמתין', מרמהנען 'לרמות', מפרצן 'לתרץ') כמעט שאינה בגדר האפשר לפי הכללים של יידיש המזרחית; שם לשונם מרמה זיין, מפרץ זיין (או אפילו פארפירצן). מן השייכים המאובנים של הקבוצה בידיש המזרחית שוב אין נותנים לרשום אלא משלמען 'לשלם' (ביידיש מערבית גם משולמען), מקיא(נען) 'להקיא', ממיטן 'לחבול קשה, לפצוע קשה', וכן מרוויחער 'גנב זריו' (השווה יידיש מערבית מרויחן, מוויחן 'להרויח', אבל בידיש מזרחית מרויח זיין [לומדיי]).

3.321 שינויי-גרסה בפעלים עקיפים

נה. כאן מצויים הבדלים דיאלקטיים מועטים להתמיה. ניכרת יותר יציבות של כל הקאטגוריה, אפילו במקום שהצורה של האינואריאנט נוטה מן הכלל העברי. כל הדיאלקטים היידיים מצוי בהם, ככל הנדון, מִגֶּדֶר זײַן 'לנדור' (ולא נִדֶּר זײַן; ואילו המילונים העבריים אינם יודעים על פיעלז), מִגֶּזֶם זײַן 'להגזים' (ולא מִגֶּזֶם זײַן; המילונים העבריים אינם רושמים פיעל בהוראה זו). איסגלוס אולי היה מתקבל בין היידיש המרכזית קוֹבֶר זײַן ובין השימוש היידי המתוקן מקבר זײַן 'לקבור'. לפעמים מבצבץ במקורי יידיש הפרש באינואריאנט (מתחייב זײַן || מתחייב זײַן 'לחייב') או בבחירת פועל-העזר (מִבְטֵל זײַן || מִבְטֵל מאַכן 'לבטל'), אך ההבדל היחיד שהוא יציב כדי חקירה במיתוד של האטלס הוא השימוש בפועל-עזר שני בזמן עבר (האָב || בין *מספים געווען 'הסכמתי', האָב || בין *מקנא געווען 'התקנאתי').

3.313 שינויי גרסה בפעלים ישירים

קצת משופעים יותר הם שינויי הגרסה בפעלים שנטייתם ישירה. נו. קודם כל נפרדים הדיאלקטים בכך אם הפועל גזר ישר מן השורש הפועל (פִּסְקֶענען 'לפסוק') או משם-עצם (דוכנען 'לברך ברכת כוהנים') או מצירוף

תחבירי (שנדרן > (בעבור) שנדר). אנו מוצאים שינויי גרסאות כגון דברן (דבר) – דברן 'לפטפט'; סרענען || סרעהנען 'להסריח'; שתקענען || שתקהנען 'לשתוק'; חקרענען (> חקר) – חקירה(נען) 'להתפלסף'; קנינען (> קנה) || קנינען (> קניין) 'לקנות'; בכינעו (> בכה) || בכיען (> בכי) 'לבכות'; אויססדרן (> סדר) – אויססדרן (> סדר) 'להסדיר'; (יידיש מערבית) צוהנען (> צוה) || צוהנען (> צוה) 'לצוות'; גנבענען || (יידיש מערבית) גנבן (> גנב) 'לגנוב'; (יידיש מערבית) שתינענען (> שטה) || (קורלאנד) שתינהנען 'לשכור'; פעמים באותו דיאלקט עצמו בהוראות שונות: קנסענען 'לקנוס' || (פאר)קנסן 'לארס'; או כשינויי גרסה חפשיים: יידיש מערבית (עגה): חיותן (> חיות) || חיהנען (> חיה) 'לחיות', שוחטן (> שוחט) || שחטן (> שחט) 'לשחוט'; אם הבררה של שינויי הגרסה השונים מכל טיפוס וטיפוס יש בה מגמה גיאוגרפית מסוימת, עודנו עניין הטעון חקירה.

נו. פעלים גזרי שמות-עצם מסתייעים לגבם החלקים המורחיים של יידיש המערבית פעמים הרבה בסופית משרישה (stem-forming suffix) –עצ-, שאינה פורה ביידיש המזרחית⁶⁴. על כן אנו מוצאים חכמהצן || חכמהן ויך 'להתלוצץ', קהלעצן || קהלן ויך 'לעסוק בענייני ציבור' ועוד כמה שינויי גרסאות.

נח. פעלים גזרי פעלים ממש אנו מוצאים בהם שלושה טיפוסים של סיגול שורש הפועל: פועל- (רודפן 'לרדוף, פועלן 'להצליח בהשתדלות'); פועל- (יידיש מערבית בכינען 'לבכות, מפנינען 'להכות להלקות'); ו-פועל- (אסרן 'לאסור, פטרן 'לקלקל').⁶⁵ טיפוס פועל – נראה שהוא מצומצם לפועלי ל-ה בתוך (חלקים של) יידיש המערבית⁶⁶. לגבי פועל- / פועל-מצויים שינויי גרסה, בעיקר בעגה:

63. קושיא היא, אם פעלים כמו שדכענען ויך, חקרענען ויך, פסקענען מקורם הפעלים שדך, חקר, פסק, או שמות-העצם שדכן, חקרן, פסקן. אנו נוטים לגזור ישר משורש הפועל, שהרי יש לנו, למשל, גם הליכע(נען) 'ללכת', שרפע(נען) 'להבעיר', אף שאין שמות עצם הלכן, שרפן, ולא עוד אלא שאנו סוברים כך גם לגבי פסקען, געפסקעט – אף שיש בה בעברית ממש פסקן (ביידיש יותר פוסק). מקרה שבאטימולוגיה הוא הצמד שווה ההגייה חזירן 'לטנף' (> חזיר) – חזירן 'לשנן (לחזור)'.

64. השיורים המאבנים עודם ניכרים במלים ויפצן 'להיאנח', גרעפצן 'לגחק', קרעכצן 'לגנוח' (ביידיש מערבית: ויפצען, קרעכצען, גרעפעצן), הירצן 'לפנות אל משהו בלשון איר (אָפּם) ולא בלשון דו (אָפּה)' גרילצן 'לצרצר, לצרוב'. הסופית –עצ- נחלפה, בתפקידה הפורה, ביידיש מזרחית על ידי –קע-; השווה את הטיפוס הישן אָכצן 'לצעוק אח' לטיפוס החדש אַיקען 'לצעוק איי'.

65. הטיפוס פועל- צריך אולי חלוקה לפועל-ול-פועל-ע, השווה ביידיש מזרחית אַכלען axlen וביידיש מערבית גם אַכלן axeln; אולי דין לצרף לכאן גם את הצמד גנבען – גנבן, שסייגנו קודם כהבדל שבין פעלים גזרי פועל ובין פעלים גזרי שם-עצם. הטיפוס העתיק פועל, כמו שחטן 'לשחוט', מעקן (> מחקן) 'למחוק', פסק מכבר פריזנו. בעניין פעלים כמו צעקענען – ראה להלן, סעיף פו. גוססן 'לגסוס' יש לו גם שינוי גרסה עממי, שבסיסו מקוצר – גוסען.

66. אנב כך מתחלפת ה'ה' של השורש ל-י'. לכאן שייכת גם תליגן, תלגען, תלגען 'לתלות', שתגען 'לשתות' – תיקוני-יתר של דיאלקט שו ג, אחרי e, i ואחרי עיצורים, מתחלפת ב- j (השווה יידיש אלזאסית reje רעגן 'גשם', harjet האר גאט 'ד' אלוהינו'). השווה ב' פורגס (1921), עמ' 197, אבל אנו מוצאים

(במערב) גוטנען || (במזרח) גם גוטנען, (במערב) לוקחן || (במזרח) לקחענען, (במערב) הולכן || (במזרח) גם הלכענען.

נט. לגבי סופית הנטייה הנטייה הישירה דין להבחין שלושה טיפוסים:

- (1) עם נ בשורש-הפעל: איך פסקן; ער פסקט; געפסקט; זיי פסקענען.
 - (2) בלא נ: איך פסקע; ער פסקעט; געפסקעט; זיי פסקען.
 - (3) במעורב (עם נ ברבים בלבד ובמקור) – איך גנבע; ער גנבעט; זיי גנבענען.
- בעניין פעלים מסוימים מורגש הבדל דיאלקטי: *פסקעט || פסקט פוסק, *ירשען || ירשענען לדרוש דרשה. מסתבר כי יידיש המזרחית-צפונית והמערבית מעדיפות את תצורת השורש עם נ.

3.314 רפלקסיביות

ס. שייכותם של פעלים עקיפים ממוצא עברי לקאטיגוריה הרפלקסיבית או שאינה רפלקסיבית יציבה היא להתמיה בדיאלקטים של יידיש. לא זו בלבד שנשמר, דרך משל, הכלל, כי פעלים עם אינוואריאנטים בהתפעל נטייתם הרפלקסיבית על דרך זיין זיך (מתווכח זיין זיך 'להתווכח'), ואילו פעלים עם אינוואריאנט בנתפעל פעלים עומדים הם, ונטייתם היא על דרך ווערן בלא זיך (נתגלה ווערן 'להתגלות'); נפוצה גם הצורה הרפלקסיבית של פעלים מסוימים שהאינוואריאנט שלהם אינו בבניין התפעל, ושאינו להם ביידיש טראנסטיב פעיל: גוקס זיין זיך (או אף גוקמען זיך) 'לגנום', גוהג זיין זיך 'לנהוג', מרחם זיין זיך 'לחוס', מפלפל זיין זיך 'להתפלסף', סודען זיך 'להסתודד', (יידיש מערבית) חרפהנען זיך 'להתבייש', וכדומה. ואדרבה – בדרך כלל נשמרת הנטייה הלא-רפלקסיבית בקצת הפעלים ההם עם אינוואריאנטים של התפעל, שנטייתם, שלא ככלל הנהוג, היא בלא זיך: מתפלל זיין 'להתפלל' (ולא: מתפלל זיין זיך), מתרעם זיין 'להתרעם'⁶⁸, מאידך גיסא עלו ביידיש המזרחית כמה וכמה רפלקסיבים חדשים בעלי תפקיד 'מדיאלי' (שפילן זיך 'לשחק', ענדיקן זיך 'לחדול', שלאגן זיך 'להתכתש'), שלא כיידיש המערבית וכגרמנית הנוהגות: שפילן, ענדיקן, שלאגן⁶⁹; אגב ההתפתחות נשתרבו גם קצת

גם צוהנען, לא צווייען, בענה של יידיש מזרחית מצויים גם שוורים של צורת פֶעל בפועלי ל"ה – זכיען 'לבכות', תליען 'לחלות' (א' וויינרניך [1955], עמ' 606).

67. מבחינה היסטורית ניתן וודאי להסביר לפי הנדרשות המודעת-שלפנים של הפעלים עם גרמניזמים חחרים: רעכן זיך, פִירן זיך, שעמען זיך, דערבארעמען זיך, ליטקה (1733) מביא גם מוּוּכּ זיין, מפלפל זיין כתרומים של הפועל העומד disputieren; זליג (1792) מביא מפלפל זיין disputieren.

68. כך מביאים ספירואק-יהאָש (1911) ופערעפֿערקאָוויטש (1929), זליג (1792), שטרן (1858) (mitraim), אף שוודאי מצוי גם מתרעם זיין זיך. ברשימת הישנות של יידיש המערבית מעולם לא הקפידו די הצורך על מסירת הצורה החדשה. זליג מביא גם מתערר זיין שתרנוגו ermuntern 'לעודד', ושמה שייך לכאן גם מפפל זיין זיך 'לטפל' – כמובן אם אין לראות שיבוש של בינוני התפעל מפפל.

69. א' וויינרניך (1958 א), עמ' 386, על ההשפעה הפוכה של החזון היידי על העברית הישראלית ראה ח'

עבראזימים-פעלים, שידגימו, ככל הנכון, פילוג מערבי-מזרחי: יידיש מזרחית – חכמה זיך 'להתלוצץ', קהלן זיך 'לעסוק בענייני ציבור' || יידיש מערבית – חכמהצן, קהלעצן.

3.32 שם-עצם

3.321 המין הדקדוקי

סא. יידיש המזרחית-צפונית קיפחה, במהלך-התפתחותה, את המין הסתמי הישן⁷⁰. כל המלים, שהיו, מבחינה היסטורית, ממין סתמי, עברו שם למין זכר או למין נקבה – והעבראזימים בכללן. אנב-כך פעלו אילו מגמות כלליות: מלים שסופן -ות נעשו (במעט חריגים, כגון דלות, זכות, רחמנות⁷¹) מין נקבה; כמעט כל השאר נעשו מין זכר (לשון, פנים, קול וכדומה)⁷².

בין ליטא לפולין חופפים כנראה איסוגלוסי-המינים של המלים ממוצא העברית בדיוק את גבולי קיומו של המין הסתמי בחזקת קאטיגוריה. שעל כן איסוגלוס כמו דאָס פֿנים || דער פֿנים הוא, בתחום ההוא, תוצאה-שממילא של צמצום המינים, ואין לו ערך גיאוגרפי-לשוני עצמאי (השווה את הוויכוח דלעיל סעיף כא). לעומת זאת אתה מוצא ביידיש המזרחית-דרומית מעבר של קצת מלים ממין סתמי למין זכר, אף שהמין הסתמי, בחזקת קאטיגוריה, לא בטל שם. הלכך יש מקום לצפות ברוב עניין לאיסוגלוסים, שהאטלס עתיד, ככל הנכון, להעלות על פני הטריטוריה של אוקראינה בין שינויי מינים כגון *דאָס || דער מַת גווייה, נפטר, דאָס || דער ברית 'ברית מילה' (כדגמים של קאטיגוריה גדולה יותר, הכוללת גם מַנין, דור, קבֶר ומלים אחרות, וגם של רכיבים אחרים ביידיש, כגון אויער 'אוזן, טויער 'שער'). עניין גיאוגרפי עצמאי יהא נודע גם לאיסוגלוסים של חילופי זכר ונקבה במקום שבעית המין הסתמי אינה מסובכת כל עיקר. לכאן שייכים, דרך משל, שמות האותיות (*דער || די ריש).

3.322 תצורת מספר רבים

סב. בקצת שמות-עצם במין זכר הסדירה יידיש את מספר הרבים: מקורים 'מקורות (ספרותיים)', שָׁבֶתִים 'שבִּתות' (נוסחה קמאה יותר: שִׁבְתות), קֶבֶרִים (אבל בית-הקֶבֶרֶת, ועל-כן אף דער קֶבֶרֶת 'בית עלמין'). בקצת מלים ההסדרה מוגבלת הגבלה דיאלקטית: האטלס בוחן זאת על פי הדגם *חסרונות || חסרונים (כך ביידיש המרכזית).

70. השווה, למשל, י' מארק (1951), עמ' 451.

71. י' מארק (1943) עם הערות לגבי קצת מלים.

72. ש' בירנבוים (1922), עמ' 34.

סג. מצויים בה ביידיש שמות-עצם, שצורת הרבים שלהם כפולה: משקות – משקאות, דוגמות – דוגמאות. אפשר שמדקדקים משכילים הם שהנהיגו צורת-ות; אך האטלס בוחן את האפשרות של הבחנה גיאוגרפית בדוגמה *תָּגאס || תָּגאות 'מועדי הנוצרים' (אצל זליג [1792] גם תָּגאים).

סד. קצת חילופים בתצורת הרבים של שמות עצם מין זכר תפול בהם, כמדומה, אף הגדרה גיאוגרפית. האטלס דורש לאיסוגלוסיים *קיסרים || קיסרים || קיסריים; חולים || חולאים || חוליים, ומספר רבים של רבי ירבעם של חסידים: רביים || רבאים || רביס || רבנים (ביידיש-מזרחית-דרומית, כלומר בלא הבחנה לגבי מספר רבים של רב). קבוצת חילופים אחרת, שגם אותה ממצה קונטרס השאלות של האטלס, משייך לה מספר רבים של *לולב (לולבן, לולבעס || לולבים). הגיאוגרפיה של שימוש ים, שמוצאו עברי, לגבי שרשים לא-עבריים נבחנת על פי *פוערן || פוערים 'איפרים', *דאקטערס || דאקטארן || דאקטוריים 'רופאים'; וכן: נאראנים || נאראים 'כסילים'.

3.323 לדרכי הנטייה

סה. ביידיש הספרותית נוהגים קצת שמות-עצם במין זכר בדרך הנטייה של שמות פרטיים (דעם טאטן את אבא, כמו שמואלן את שמואל). הדקדוק הדיאלקטי מגלה הבדלים גיאוגרפיים לגבי קצת שמות-עצם, בכללם גם העבראזמים *רבי (כלומר דעם רבין || דעם רבי) וכן גבאי (דעם גבאי || דעם גבאין gabm בטראנסילוואניה).

3.324 גזירה

סו. הבדלים דיאלקטולוגיים בצורות הגזירה לשמות-עצם כוללים ממילא קצת עבראזמים, אף שגם כאן דין להראות על יציבות של צורות יידיש, אפילו כשהם נוטים מן הדקדוק העברי (למשל שיפרות 'שיפרון' > שיפור 'שיכור'). האטלס דורש לאיסוגלוסיים דלקמן: עשרות || עשירות (מופשט מן עושר 'איש עשיר'); *רשעטע || רשעטע || מרשעת 'אשה רשעה' (נקבה של רשע), (בעל-)סרסר || (בעל-)סרן (סרן) 'סרסור', *בעל-דרשער || בעל-דרשן 'מטיף דתי שאומנותו בכך'.

3.33 שם תואר

סז. כאן ניתן קודם כל להעיר על קצת חילופים דיאלקטיים בתצורת השורש. טיפוס הנטייה הישירה המיוצג בלשון הכללית וביידיש המזרחית על ידי מספר מועט בלבד של שמות תואר (פֶּשֶׁר: אֶפְשֶׁר-עַר... והוא הדין חֶשֶׁב נֶכְבֵּד, טְרִיף טְרִיף-עוֹד אחדים) הוא אולי נפוץ יותר ביידיש המערבית – ביחוד בלהגים הפרופסיונאליים

(טפֿל יִשן, קשיש, שְׁחור ועוד)⁷³. הטיפוס האחר, שהשורש העברי מצטרפת לו סופית לפני נטייתו, מגלה שינויי גרסה מסוימים בברירת הסופית, למשל חידושדיק || חידושלעך מפליא, שבתדיק || שבתלעך (יידיש מערבית) שפתי; גויש || גוימלעך (יידיש מערבית) של נוצרים, בְּדִלֹתִּיק || בְּדִלֹתִּיק יִדל אביוני, *פֿסחדיק || פֿסחיק של פסח. עמומה מבחינה אטימולוגית, אך נהירה מבחינה גיאוגרפית היא התפוצה היידיש-מערבית של קצת שמות-תואר, הבנויים על פועלי ליה, ושאינ בהם -ע המורחית אלא -עס: *קאַליעס || קאַליע 'מקולקל' (>פֿלֶהז), כאַליעס || חולה 'חולֶה'. ושמא עניין לכאן גם שם-התואר ביידיש מערבית: חולשות 'חלש', וכן חיות 'חיי' (ליטקה [1733], עמ' 35: חיות lebendig, ואף רפואות gesund).

סח. לא בכל הדיאלקטים מיוצגת בשווה תמורת ההגה של שורש שם התואר בתצורת היתרון (קלאָרער || קלערער 'בהיר יותר', אָרעמער || ערעמער 'ידל יותר'). האטלס דורש בנקודה זו גם לאיסוגלוס של שם התואר, שמוצאו עברי *חֲשׁוֹבֶער || חֲשׁוֹבֶער 'נכבד יותר'.

(הסיום יבוא)

73. איין טיבער איש 'איש טוב', איין גִּדלער בעל-חֹב, וכדומה (זליג [1892] עמ' 160, 134). מכאן

גם תצורות-לאחור כמו reich — ousche (שכן עושר reicher — ouscher); ליטקה (1733), עמ' 42.

הכינוס הבין-לאומי לשיטת המיכון בניתוח הספרותי ובמילונות

רקע הכינוס ומטרתו¹

כל מי שנתנסה בעבודה בלשונית או פילולוגית, בהיקף מצומצם או בהיקף נרחב, כגון חיבור מילונים, כתיבת ספרי דקדוק, הוצאת טקסטים על פי כתבי יד או דפוסים רבים, יודע יפה, שרוב הזמן הנדרש לביצוע עבודה מדעית בתחומים האלה החוקר משקיע באיסוף החומר הנחוץ לו כדי לתת לרציון, שהנה אותו, לבוש וביסוס מדעי. אמנם יש גם באיסוף החומר לצורך העבודה המדעית מן הפעולה האינטלקטואלית, הרוחנית, שהחוקר נקרא לעשותה, והוא עושה אותה מתוך חדות יצירה, ואינו נכון לוותר עליה, אבל הדברים אמורים אך בעצם מציאתו של החומר ובפענוחו, ואולם מכאן ועד לארגונו, כדי שיהא אפשר להועיל ממנו בעבודה הבלשונית, עדיין הדרך רחוקה מאוד. תחילה עליו לקטלג את החומר, ז"א לרשמו, אם בכרטיסים ואם בצורה אחרת, למיני ולסדרו. פעולות הרישום, המיון והסידור, שהן מיכניות גרידא, ברבות החומר הן מפרכות את הגוף ומייגעות את הרוח ואף מביאות לידי קיהוי החושים, והן הן האוכלות את רוב הזמן הנדרש לביצוע כל עבודה מדעית בתחומים האמורים, ובוודאי גם בתחומים אחרים. כמה וכמה חוקרים ויוזמי מפעלים מדעיים נתיאשו תוך מלאכתם ומשכו ידיהם ממנה מאימת שפע החומר שראו לגד עיניהם, ולא סברו – תרתי משמע – כי יהא לאל ידם, ידם ממש, להתגבר עליו.

עבודות בהיקף נרחב, כמו המילון שאנו מדברים בו, אין הבלשן מסוגל כלל לבצע בלא חבר עוזרים, ואם נתמזל מזלו ולרשותו חבר עוזרים, אז בעיה חמורה למדי מתייצבת לפניו: איך יהא חבר אנשים בחינת איש אחד, חדור אותה ההכרה ואותה הרוח המנחות אותו בכל שלבי פעולתו, ואפילו בשעת הפעולה המיכנית, והן שקובעות את הבחירה שבאיסוף: זה הן, וזה לא; ובלעדיהן עשוי כל איסוף, ובפרט איסוף של מלים, להיות לקט מקרי לחלוטין ולקוי עד מאוד מצד תועלתו לעבודה שלשמה לוקט, או אפילו חסר כל תועלת שהיא. יתר על כן: מלאכת האיסוף, המתמשכת שנים הרבה בידי אדם אחד בלבד, אף היא נפגמת לעתים קרובות, שכן ברבות הימים המאסף עשוי לשנות את ראייתו בעניין, ואפילו להטות

1. בימים 24-26 בנובמבר 1960 נערך בטיבינגן כינוס לשאלות המיכון במחקר הספרותי ובמילונות, וכותב טורים אלה השתתף בו מטעם מפעל המילון ההיסטורי מיסודם של האקדמיה ומוסד ביאליק. הדברים המתפרסמים כאן נאמרו במליאת האקדמיה ביום ט"ז בטבת תשכ"א (4 בינ. אר 61), והם באים כאן להשלים את המאמר בעניין המילון ההיסטורי שנדפס בלשוננו (כרך כג, עמ' 102-123).

מתוך סדר היום של הכינוס:

פרופ' ר' פוקס (אכן): על ניתוח מתמטי של הלשון.

פרופ' א' ולטר (דארמשטאדט): מכונות חישוב אלקטרוניות וחשיבותן למדע.

פרופ' ר' בוחה (גאלארטה): כלים אוטומטיים חדשים לחקר הלשון וללקסיקוגרפיה.

פרופ' ר' שאדיוואלד (טיבינגן): הערכה של שיטות המיכון בלקסיקוגרפיה.

את מגמת מחקרו בכלל; נמצא, שהחומר שכונס בזמנים שונים שוב אינו אחד הומוגני, ועובדה זו פוגמת בסופו של הדבר גם בעצם תוצאת המחקר. לפילולוגים אולי כדאי להזכיר מקרה, שאינו משמח, אך מצוי למדי. כשפילולוג מכנס גרסאות מכתבי יד רבים, ומספרן עולה לאלפים, הוא לעתים מוכרח להחליט, שישתפק במבחר גרסאות לפי הערכת חשיבותן או חשיבות כתבי היד שלפניו; אך מה עולה לו בסוף עבודתו, כשבהערכתו את כתבי היד חל שינוי, והלא בהערכתו הראשונה תלוי מבחר הגרסאות שלוקטו בעמל רב. דברים אלו מפורסמים הם, ונתנסו בחומרתם בייחוד אנשים, שהוטל עליהם לבצע עבודה בהיקף נרחב בצוותא. הרבה תקנות נתקנו למנוע תוצאה כזאת, בעיקר במפעלים לקסיקוגרפיים גדולים, אבל אין לומר, שהתקנות הייתה להן הצלחה גמורה: ככל שמרובים העובדים, כן יקשה למנוע ריבוי ראיות בחומר, אפילו בהדרכה מרכזית קפדנית, וככל שמתמשך האיסוף, ודאי שגדלות האפשרויות של מידות שונות בראייה ובהערכה, וכך נשארה השאיפה לאובייקטיביות הדוקומנטציה עדיין שאיפה שלא הושגה עם כל התקנות שהותקנו.

והנה לפני שנים אחדות עלו באופק הבלשנות כלים חדשים, העשויים לגאול את הבלשן ואת הפילולוג מן העבודה המיכנית המפרכת ואף לפתור את שאלת אובייקטיביות הדוקומנטציה ושל קצב השגתה פתרון גמור. עלו באופק כלים, ששיירו לבלשן אך את העבודה הרוחנית היוצרת. כוונתי למכונות מיון וחשוב חשמליות ואלקטרוניות, שהומצאו כלפני חמש עשרה שנה והן הולכות ומשתכללות בקצב מהיר ביותר. מכונות אלו, שנוצרו במחשבה תחילה לשמש בתפקידים אמרכליים, הגו אנשים אחדים בארצות שונות את הרעיון לרתום אותן לעבודה הספרותית והבלשנית. מאלה אוכיר אחד, שפעולתו ידועה לי יותר: האב בוזא, פרופסור לפילוסופיה בנאלאראטה שעל יד מילאנו, קיבל על עצמו בשנת 1946 לחקור את משמעותה ושימושה של מלת in הלאטינית בכתבי תומאס מאקווינו. הוא החל לשלול מלה זו מים המלים שכתב אותו סופר – בערך 13 מיליונים. משרשם עשרות אלפי מראי מקומות, ראה שעדיין רוב הדרך לפניו. העלה אפוא על דעתו, שמא תעשה המכונה עבודה זו בשבילו. למן הרעיון ועד להקמת המרכז הראשון בעולם ל-גיתוח ספרותי בשיטת המכונות – בשנת 1957 עברו אפוא 11 שנים של גישושים וניסיונות. כפי שאנו רואים, דווקא הצורך הלקסיקוגרפי הוא שהוליד את הרעיון הזה במוחו של אותו החוקר. במקומות אחרים צרכים אחרים מתחום הבלשנות: גיתוח תחבירי, גיתוח סגנון של סופר, ועל כולם תרגום מלשון ללשון – וזה צורך מעשי מאוד, שכנגדו הצורך בידיעת השימוש של in בלשונו של תומאס מאקווינו אינו נחשב כלום, לפחות בעיני מייצרי המכונות – אלה דחפו את הדחיפה לפתח את שיטת המיכון של העבודה הבלשנית. משנת 1957 לבשו כל הגישושים והניסיונות צורה מוחשית מאוד, והיום, במוצאי שנת 1960, כבר יש מרכזים אחדים בעולם, המפתחים שיטה זו בגיתוח הספרותי ובעבודה הבלשנית. בינתיים הולכת שיטה זו ותופסת מקומה בתחומי מדע אחרים, בפרט במדעי הטבע ואף ברפואה.

כיוון שהיום יש כבר כאמור כמה וכמה מרכזים לעבודה בלשנית בשיטת המכונות, וכבר נפרדו אלה מאלה בכמה דרכי עבודה ובסוגי המכונות, יזם פרופ' בוזא את הכינוס, שמטרתו המפורשת היא אלה:

(א) בירור הדרכים לסילוק כמה פגמים והגבלות בשיטה האמורה, המותנים במבנה המכונות, כגון: מיצוט האותיות ושאר סימני הכתב במערכת המכונה הכותבת;

קשיים במעבר מכתב אחד לזולתו, כגון מכתב לאטיני לכתב עברי וכיו"ב; (ב) סטאנדארדיזציה של שיטות, מידות וקודים ומונחים כדי להקל את המשא והמתן הבין-לאומי בתחום זה;

ג) הפחתת ההוצאות הכרוכות בביצוע העבודות בשיטת המכונות, כי בשעה זו הן מרובות מאוד, ומונעות מספר גדול של בלשנים מלהשתמש בשיטה החדשה בביצוע עבודותיהם.

אלה, כאמור, היו המטרות המפורשות, והן בעצם טכניות, אבל נדמה לי, שלא אטעה באמרי, שהמטרה הכלולה – ושמא היא עיקר בעיני המזמינים – הייתה לעורר בפילולוגים ובבלשנים את העניין בשיטה החדשה ולקנות את לבם, ובייחוד את לב מנהלי מפעלים בלשניים, לשיטה החדשה. כי עזרתם של הבלשנים נחוצה למפתחי המכונות האמורות, ואולי אף ליצירת מכונות מיוחדות מותאמות לעבודה הפילולוגית והבלשנית. מידת היעילות שבשיטה החדשה תלויה הרבה מאוד בצורה, שהחומר הלשוני מוגש למכונה. אם הבלשן רוצה להפיק את מלוא התועלת מן המכונה, הוא נדרש לניתוח מדוקדק יותר של מבנה הלשון, של כל לשון לעצמה, ולסיסטמאטיזציה של הגורמים הלשוניים. כי המכונה אומרת לבלשן: קח לך – משלך. אף זאת: המכונה עצמה העלתה שאלות חדשות התובעות מן הבלשן תשובה.

באי הכינוס ודרך עבודתו

האנשים שזמנו לכינוס הזה שלושה סוגים הם:

(א) מלומדים שכבר נתנסו בשיטת המכונות בעבודה הבלשנית, בעיקר לקסיקוגרפית;

(ב) מלומדים שנתנסו בעבודה הלקסיקוגרפית בשיטה המקובלת, אבל לבם פתוח ללמוד מה שהשיטה החדשה מציעה להם;

ג) מומחים היכולים להסביר באלו תנאים עשויה שיטת המכונות להועיל לעבודה הפילולוגית והבלשנית.

השתתפו כ-50 אנשים מ-7 ארצות: איטליה, אנגליה, ארצות-הברית, בולקס, גרמניה, ישראל, צרפת, ונציג של לא-מולדת – כמדומה לי בלגי – ראש EURATOM של אוֹרֶם. נציג אונסקו ונציגים של כמה ארצות אחרות נתעכבו מלבוא. המקום גרם, שרוב המשתתפים היו גרמנים מאוניברסיטאות שונות. המשתתפים היו באי כוח של אקדמיות, של חברות למדעים, של אוניברסיטאות ושל מכונים שונים. אוכיר רק אחדים שיש לנו עניין מיוחד להכיר עבודתם, והם עורך Thesaurus Linguae Latinae; עורך Thesaurus Graecus; עורך Goethe Wörterbuch; ראש המכון Vetus Latina; בא כוח של Mittellateinisches Wörterbuch; עורך praktische Sprachfragen, Bonn; מנהל עבודה לקסיקוגרפית בגרמנית העתיקה מקמברידג'; עורך Woordenboek der Nederlandsche Taal, שהכנתו ופרסומה נמשכים זה מאה שנה; ראש המרכז באיטליה; ראש המרכז ללקסיקולוגיה בביונסון שבצרפת. מרכז זה עושה את העבודה בשיטת המכונות בשביל כל אוניברסיטאות צרפת.

הכינוס שנמשך 3 ימים מלאים וגדושים נפתח, שלא כפי התכנית, בפגישה עם עיתונאים – (press conference). ובה נתבקשו אנשים אחדים לספר לעיתונאים על מוסדותיהם או מפעליהם ועל מטרת בואם לכינוס. לאחר דברי פתיחה של

היושב ראש קראתי מן הכתב דברים על הלשון העברית ועל המילון, שהאקדמיה ומוסד ביאליק החלו בהכנתו. אחריי דיברו נציגי איטליה ונציגי בנלוקס, עורך *Vetus Latina* ומתימטיקאי. בכינוס עצמו היו 4 הרצאות: שתיים של מתימטיקאים, של ראש המרכז בנאלאראטה ושל עורך המילון של גיטה (אגב אורחא, הוא בעל קתידרה לפילולוגיה קלאסית בטיבינגן). ההרצאות של המתימטיקאים נתלוו הדגמת העבודה במכונות, ולא היה אחריהן ויכוח, כי לא היו מי שיעמדו עמם בוויכוח, אבל היו שאלות והובעו משאלות. מובן מאליו, שנשאלו שאלות העברית: ראשית כול, כיצד להורות למכונות שיבחינו בטקסט העברי בין הומוגרפים, כלומר מלים הכתובות בשווה כגון פֶּתֶב, פֶּתֶב, פֶּתֶב וכיו"ב. בכל לשון יש תופעה זו, אבל בעברית ובכמה לשונות שמיות אחרות זו רעה חולה, שוועדת הכתיב מבקשת לה תרופה, ואפשר שהמיכון ידרוש תרופה זו בהקדם. שנית, איך אפשר להביע את סימני הניקוד במכונה, אלה דאגות, שבעלי המילונים האחרים היו פטורים מהן (ערבים ומחברי מילונים לערבית לא היו בכינוס). המומחים ציפו לשאלות כאלה וביקשו לשמען, וויכוח ממשי מעניין מאוד התפתח לאחר הרצאת עורך המילון של גיטה.

אם מבין אני לסכם במלים מעטות, מה שעלה מהרצאותיהם של המתימטיקאים – הרצאותיהם יתפרסמו בפרוטוקול וישמשו חומר לעיון – הרי הוא זה: א) כבר נעשו ניסיונות להשתמש במכונות לקביעת אוטנטיות של מקור ספרותי, אם יש לכך כמה נקודות אחיה. העניין עדיין בשלב ההתחלה, אך אוכיר מאמר שנכתב בשנת 1958, הוא עוסק בניתוח סגנונם של כתבי אפלטון לשם בדיקת האוטנטיות או הכרונולוגיה שלהם²; ב) בזמן הקרוב עשויים להסתיים הניסיונות לייצר מכונה, שתהיה מסוגלת לקרוא בעצמה טקסט, הכתוב באותיות דפוס – ואפילו מנסים את הדבר לגבי כתבי יד – וכשהמכונה תקלוט את הטקסט, היא עצמה – ללא עזרת אדם – תכתוב את הפתקאות ותגישן ערוכות לפי מה שיידרש לבלשן; דבר זה יהיה מהפכה בעבודת המוציאים טקסטים, שכן עם מסירת כל כתבי היד למכונה, זו תקלוט את כולם ותכתוב את הטקסט אך פעם אחת ותמציא את כל חילופי הנוסחאות עם הטקסט. חושבני, שדי לי להזכיר אך שני דברים אלה, שאם יתגשמו, לא יהיו בפינו מלים להעריך את חשיבות העזרה, שתוגש בהן לעבודה הפילולוגית והבלשנית. הצד השווה לכל סוגי העבודה בשיטת המכונות הוא – השגת שלמות הדוקומנטציה בזמן קצר ביותר וחישוב התוצאות בשיטות מתימטיות-סטטיסטיות. הכמות העצומה של הדוקומנטציה, שאך מכונה מסוגלת להתגבר עליה, מתגבשת ע"י תהליכי חישוב סטטיסטיים לאיכות גבוהה ואובייקטיבית יותר.

מסקירת ראש המרכז באיטליה אציין, שבאותו המרכז הוכנו רשימות מלים וקונקורדנציות מתוך טקסטים לאטיניים, עבריים (מגילות ים המלח) ומן הכרך השלישי של *Farbenlehre* של גיטה, וכן – וזה נראה לי דבר חשוב – נעשה ניתוח פונולוגי של הלשון האיטלקית שבימינו. המחקר נעשה כתזוה לחיבור הדוקטור

2. A.D. Booth, L. Brandwood, J.P. Cleave: Mechanical Resolution of the style in which a person writes is a personal characteristic, and he can be identified by it just as surely as by his fingerprints, provided that he does not deliberately set out to disguise it. *Linguistic Problems*, 1958; *Stylistic Analysis* pp. 50-65. – שם, עמ' 54 נאמר:

בפאדובה, המורה ותלמידו³ שניהם השתתפו בכינוס. כן נעשה ניתוח שלאותה הלשון בפני ילדים עד גיל 6 בשיטה זו, אף הוא באוניברסיטת פאדובה. כל מי שהתמודד ברישום מדויק של דיאלקט כלשהו, יוכל לצייר לעצמו לאיזה דיוק עשוי רישום להגיע, כשתשוכלל האפשרות להעביר את הטקסט ישר מן הסרט של הרשמקול אל המכונה לשם ניתוח, ומה ייחסך לו ביגיעה. אולם בשבילי, ודומה אני בשביל רוב הבלשנים, מרכזו העניין הייתה הרצאת העורך של מילון לגיטה. בעבודה הוחל בשנת 1947, והיא נעשית מטעם האקדמיה בברלין. עסוקים בה 15 אנשים בשלושה מרכזים: טיבינגן, ברלין ולייפציג. לפני זמן מועט נסתיים האיסוף. נוצלו כל כתבי גיטה, שבמהדורת ויימאר הם כלולים ב-142 כרכים. מספר הכרטיסים שלושה מיליונים. אמנם האיסוף נסתיים, אך לשם ביקורת הועבר כרך אחד מכתביו דרך המכונות. חבל, שהכינוס הוקדם בכמה חדשים, ולא ניתנה שהות למפעל הזה להשוות את תוצאת עבודתה של המכונה אל תוצאת עבודת הידיים באותו הכרך. נימת העורך הייתה קצת ספקנית לגבי התועלת שבמכונה, והוא שאל, התוכל המכונה להגיש לעורך המילון חומר כה מחושב ומעובד, ששוקצה בו מחשבת אנשים מצוינים במשך שנים? אודה על האמת, לא יכולתי להשתחרר מרגש הקנאה למראה הכרטיסים המעובדים, ולמראה הערכים שהוכנו לדוגמה ומהם אף פורסם הערך *gesund* בחוברת לעצמה. חסידי השיטה במכונות חישבו שכרן והפסדן של שתי הדרכים, המקובלת והחדשה, זה כנגד זה, גם מן הצד הכלכלי. לי ברור, והוזכר הדבר בוויכוח, שאין שתי הדרכים סותרות זו את זו, אלא משלימות זו את זו. אין המכונה יכולה לתת את העבודה הרוחנית המשוקעת בכרטסט ענק כזו, אבל היא יכולה לעשות את העבודה המיכנית בזמן פחות הרבה, ואמנם אופייני הוא, שבדברי התשובה נסוג המרצה והודה בחשיבות הדרך החדשה לעבודה הלקסיקוגרפית, ואף נימק הודעתו בעובדה, שנתן הוראה להכין כרך אחד בשיטה החדשה.

אולי יותר ממה שלמדתי מן הכינוס עצמו למדתי משיחות עם באי הכינוס, שסיפרו על בעיותיהם בעבודתם, וראיתי שאמנם סדנא דארעא חד הוא. כדאי אולי לציין, שעניין העברית הוא מטבע, ששערו חריף בעולם, אפילו בעולמם של אנשי המדע והלשון. באתי אל הכינוס כנציג של מפעל, שאך בא לעולם, ואני מקווה שיהיה בן-קיים, וראיתי להביא עמי קצת אינפורמציה על המפעל. התקנתי את תכנית המפעל שאושרה באקדמיה לטעמו ולהבנתו של מי שאינו בקי בעברית, וזו תורגמה לאנגלית כחוברת בפני עצמם. בדברי ההקדמה לחוברת סופר על האקדמיה ועל מוסד ביאליק והוזכר המילון המקראי. חוברת זו היתה האינפורמציה היחידה, שהגיש מפעל מילוני – ThG, ThLL והמילון לגיטה לא היו זקוקים לכך – והיא תידפס בפרוטוקול של הכינוס. עורך ThG העיר, שיש לו בעיות דומות מאוד לאלה שיש לנו. מפעל זה קיים שנים מספר, ועדיין לא החל לכתוב את כרטיסי ההבאות, עדיין הם שקועים בהכנות. להפתעתי היו אחדים, בעיקר מן הכמרים והתיאולוגים, שידעו מקצת עברית, ובעיות של המילון העברי לא היו זרות להם לגמרי.

המסקנות וההחלטות

הכינוס נסתיים בקבלת החלטות, שאזכירן מיד, אע"פ שאיני בטוח, אם דקדקתי די הצורך במסירתן. עדיין אין הפרוטוקול של הכינוס לפניי.

(א) השם "קולוקביוס" לשיטות העבודה במכונות בספרות ובלקסיקוגרפיה⁴ שאליו הוזמנו, שונה לשם "כינוס בין-לאומי וכו".

(ב) בעוד 3 שנים יקום כינוס שני לסקור את התפתחות העניינים, שכן הכול היו סבורים, שתוך שלוש שנים תחול התפתחות גדולה בענף זה, ויהא צורך להכיר את השינויים, שיחולו במבנה המכונות ובסוגיהן. בכינוס הבא יוחלט, אם יש מקום לקיים מוסד נפרד, "כינוס של העובדים בשיטת המיכון", או שהוא יסונף כסקציה לאחד המוסדות הבין-לאומיים, כגון "כינוס הבלשנים" או כינוס העוסקים ב"תורת האינפורמציה" וכו'.ב.

(ג) יפורסם דין וחשבון על הכינוס בפרסום נפרד. על צורת הפרסום יחליט יו"ר הכינוס עם בא כוח הפקולטה למדעי הרוח של טיבינגן.

(ד) הכינוס ינסח דרישה אל מייצרי המכונות, שיעמידון בתנאים נוחים לעבודות הבלשניות ויטב את תשומת לבם לפגמים הצריכים תיקון, כדי שיהיו המכונות מתאימות יותר לעבודה הבלשנית.

אלה ההחלטות הפורמליות, והמסקנות, שהסקתי מן הכינוס, ושותפים עמי לפחות אותם בעלי המילונים, ששוחחתי עמהם באורח פרטי, ואותם שגילו דעתם בוויכוח, הן אלה:

(1) להבא לא תיתכן עבודה בלשנית, בפרט לקסיקולוגית בהיקף נרחב, שלא בשימוש המכונות. יהא זה מסוכן מדאי לסמוך על דוקומנטציה נבחרת במקום דוקומנטציה שלמה. במאמר שקראתי ביתיים אני מוצא משפט מסכם זה⁴: it is also true that computers make it possible to submit all the elements of spoken and written discourse to a systematic study impossible with the individual, manual methods of yesterday.

(2) מסתבר שהשימוש במכונות ניקוב ייסוג מפני המכונות האלקטרוניות, המצטיינות במה שהן מסוגלות להחסין בקרבן כמות עצומה של חומר לשוני בגלילים קטנים, בעוד שמכונות ניקוב הפועלות ע"י ניקוב כרטיסים מחייבות קיום כרטסות עצומות התופסות מקום רב. מכונות אלה מצוידות לא רק בויכרון עצום (מלאי החומר שנאצר בהן), אלא שעי יכולת קומבינאטורית הן מבצעות פעולות חשיבה מסוימות; ועליהן יאה המאמר שיוחס לתיאודור הויס: Das sind Maschinen, die zwar denken können, aber keine Phantasie haben.

(3) מפעל בלשני צריך שיהא מעובדיו איש, שהוכשר במיוחד להכין את החומר למכונה, ולזה נחוץ כישרון טכני מסוים וידיעות מסוימות במתימטיקה וסטטיסטיקה. האיש חייב, כמובן, להיות קודם כל בעל הכשרה בלשנית. אוכיר, שעורך המילון ההולנדי ישב חדשים מספר בביואנסון כדי ללמוד דרך העבודה באותו המכון.

(4) השאלה, כיצד תבחין המכונה את ההומוגראפים – ובעברית זו בעיה מיוחדת במינה בגלל היעדר תנועות בכתב – לא נפתרה עד עכשיו, והיא מחייבת עדיין התערבות האדם; על נקודה זו ימשיכו בוני המכונות ליתן את דעתם. ומכאן נובעת

4. מובא ע"י Th. A. Sebeok בחוברת שהגשה לכינוס: Notes on the Digital Calculator as a Tool for Analyzing Literary Information (Center for Advanced Study the in Behavioral Sciences and Indiana University).

5) השאלה, שאף היא צריכה עיון: באיזה שלב של העבודה יש להשתמש במכונות. שתי אפשרויות הן:

א) פְּרִיאָדִיצְיָה, כלומר התקנת הטקסט התקנה בלשונית קודם למסירתו למכונה ומתן הוראות מדויקות למכונה, ואז יושב חומר ממוין יפה יפה, כשם שנעשה הדבר ב-Prologomena של קאנט. בדרך זו ניתן לכל מלה של הטקסט סמל מיוחד, וזו עבודת הכנה עצומה, או

ב) מסירת הטקסט למכונה כמות שהוא והשקעת העבודה הרוחנית בחומר הגולמי, שהמכונה תשפיע בלבשן.

אשר לעברית – בראייה ראשונה הדרך הראשונה, ז"א פריאדיציה, נראית לי, שאם לא כן, יוצף כתוב הערך או העורך בחומר גולמי של הומוגראפים עד לאן שיעור. אבל – כאמור – עניין זה עוד צריך לימוד, וחושש אני, שעד שלא נעביר אחד הטקסטים דרך המכונה, לא נוכל להכריע מה טוב לנו. ומכאן אל

ל ק ח ה כ י נ ו ס ל ע ב ו ד ת נ ו

מן הראוי להעלות פעם אחת פרשת העבודה במילון לפני המליאה, לסקור את שעשינו, ועוד יותר את שנמנע ממנו לעשות, וזו פרשה לעצמה הצריכה דיון לגופה. אע"פ כן אי אפשר לי, שלא אציין כמה עובדות טכניות גם בהקשר זה.

תכנית עבודתנו נתקבלה בינואר 1959. על פיה היינו צריכים להתחיל בעבודות הכנה משני כיוונים, כשלוש וחמילון 3 עובדים מדעיים העוסקים במפעל כל אחד יום תמים. על פי ההערכה, שאמנם לא נתחייבתי עליה, הייתה עבודת ההכנה צריכה להימשך 3 שנים עד שעת כתיבת כרטיסי ההבאות מן המקורות באפרייל של אותה שנה נכנסו בשירות המפעל שני עובדים, האחד בשני ימי עבודה, האחר בשלושה ימי עבודה – יחד 5 ימי עבודה. כשלושה חדשים היו דרושים, כדי שהעובדים ילמדו את בעיות המילון, בעיקר את תפקידיהם המוגדרים לתקופת ההכנה. משוכנסה האקדמיה לבניינה, נוצר מקום העבודה, וצויד בספרים, ובמקצת גם ברהיטים הדרושים, ועדיין לא הושלם הדבר. בספטמבר של אותה השנה יכול אחד העובדים להוסיף 2 ימי עבודה נוספים, ומאז ועד נובמבר נתנו שני העובדים יחד 7 ימים בשבוע. בסוף נובמבר נצטרף עובד שלישי – 3 ימי עבודה – ומצב זה נמשך עד יוני 1960. אלא שמפברואר 1960 החלו הפרעות בעבודה, ובסופו של דבר נאלצנו להפסיק את עבודתנו ביולי, ורק עובד אחד, שלגביו הייתה התחייבות מפורשת מצד המזמין, מוסיף לשרת את המפעל ביום עבודה תמים. כך המצב עד עכשיו, ואיני בא בהאשמות אישיות, אלא בציון עובדות. דברים אלה בוודאי אומרים לחברים, היכן אנו בעבודתנו, ומה עבר על המפעל עם היווסדו. מתוך מפעלים לקסיגורפיים הרבים, הנעשים בגרמניה ללשונם וללשונות הלאטינית והיוונית ואחרות, אוכיר נתונים אלה של המילון לגיטה, שהועלו בכינוס. הוחל בו ב־1947. עסוקים בו 15 אנשים קבועים, נוסף על סטודנטים מסייעים באופן ארעי, בשלוש ערים. בשנת 1960 נסתיימה הכנת הכרטסת. היא עלתה שלושה מיליונים מארקים, ז"א מיליון וחצי מיליון לירות, לפי השער הרשמי. הווי אומר: מדי שנה בשנה הוצאו כמאה ועשרים אלף לירות להכנת הכרטסת בשביל מילון של גיטה. איני יודע, בכמה עולה להם הכנת המילון הכללי מיסודו של גרים. אם רק נעמיד את הסכום העלוו של 24 אלף לירות לשנה (שלא נוצל בשנה הראשונה בשלמותו) בשביל שני המילונים (המקראי

והכולל). ונמוד את העבודה, שצריכים אנו להשקיע בהכנות, עד שיהא אפשר לכתוב את הכרטיסים מן המקורות, בעוד שהעבודה במילון של גיטה נעשית ע"פ מהדורה מוכנה – יבין המבין, מה מגוחך הסכום שהועמד לעבודת המילון. בסכום כזה בשום פנים אין אפשרות ליצור צוות של עובדים, שיהיו נתונים בכל כוחם ולבם למפעל; אין להקים מערכת, שתקח על עצמה תפקידים מעשיים והם מרובים. בקיצור אין לדבר על מפעל המילון כראוי לאקדמיה ללשון. ואם בכל זאת אומר מלים אחדות המכוונות לעתיד עבודתנו, הרי רק מתוך אמונה, שהמצב ישתנה מיסודו שינוי גמור. אם לאו – כל זה יישאר בגדר מלים, יפות או רעות, שלא כדאי לבזבז עליהן זמן בוויכוח.

מטבע הדברים הוא, שכל זמן שהותי בכינוס ולאחר מכן הרהרתי בתכנית עבודתנו, אם כשרה היא גם לתנאי השיטה החדשה, ובייחוד בדקתי את שאלת הכרטסת, שעליה נאמר בתכנית שלפני 3 שנים⁵ כי היא טעונה בדיקה לאור השיטה החדשה, וזו הייתה ההזדמנות וגם המטרה שלשמה יצאתי להשתתף בכינוס שנתקיים בגרמניה.

שלושה שלבים יש להבחין בהכנת המילון: (א) הכנת המקורות למילון וניצול (dépouillement) של הספרות המקצועית, הדנה בפירושי המלים ובטקסטים שיתייסד עליהם המילון. זו מפוזרת בעיקר בעשרות כתבי עת; (ב) ניצול המקורות עצמם; (ג) כתיבת המילון. השימוש בשיטה החדשה מכון לשלב השני, ואפשרי אך בו. אבל הוא נוגע גם בדרך העבודה בשלב הראשון, שבו אנו עסוקים. השלב הזה צריך שיעשה ביתר הרחבה ביתר כוחות עבודה, וצריך להימשך זמן ארוך יותר משהובא בחשבון. אע"פ כן מבחינת הזמן הדרוש להכנת המילון אין הארכתו של השלב הראשון נחשבת כלום, שכן השלב השני, עשוי להימשך בשיטה הרגילה לפחות 20 שנה, ייעשה בקצב מסחרר ממש בשיטה החדשה. אלא ששיטה זו מחייבת הוצאות גדולות. בשלב הראשון אנו עסוקים בקביעת מבחר המקורות ובבירור בעיות ספרותיות הכרוכות בהם. שאלת המבחר היא לעולם קשה ומחייבת דקדוק רב, שלא יהא מקרי. ואולם אם נתכוון לשיטה החדשה, נוכל להיות ליבראליים יותר במבחר. אם לא נצל את כל המקורות, שישנם בתחום תקופה מסוימת, נוכל בכ"ז להקיף הרבה יותר ולהגיע אל מקסימום החומר בזמן קצר יותר. זה מקל הרבה מן האחריות שיש במבחר, אבל מרחיב את בירור הבעיות הספרותיות של מקורות רבים יותר. שנית, וזה בשבילי העיקר, כאמור, שיטת הפריאדיציה נראית לי יותר, פירושו של הדבר, שעבודת ההכנה עד לניצול לא תסתפק בבחירת המקורות ובבירור בעית הכרונולוגיה שלהם וכי"ב, אלא תהא חייבת בהתקנת הטקסט עצמו בצורה שהמכונה תחזיר אותו ממין מקסימום המיון שהיא מסוגלת לו. משמע, שדו"כ: בשיטה זו היא חלק מן העריכה. יהא צורך לנקד מלים בהבאות לסמן הומוגראפים, לציין בקודים חלקי דיבר שונים של כל טקסט שישלח למכונה. מכאן שיחס העבודה המשוקעת שבין הכנת החומר ובין כתיבת הערך עצמו משתנה בדרך החדשה לעומת מה שחשבונו.

המפעל חייב לדאוג, שיוכשר איש מבין עובדיו שישנם או שיהיו, להתקין חומר לשוני למכונה. הוא צריך להיות איש הביניים, בין הבלשן ובין מתקין התכנית של

המכונה, שכן עדיין אין מלמדים במחלקות לבלשנות את התקנת התכנית (דרך אגב אזכיר כי לימוד זה הוכנס בכמה מוסדות השכלה טכנולוגיים, והוא חובה על כל תלמיד). יש מבחן מיוחד הקובע, מהן התכונות הדרושות מאיש כזה, שיצליח בעבודתו. בשעת התקנת הטקסט למכונה בצריך יפה לדעת, איך ניתוח המכונה לניצול יעיל.

ובכן מסקנתי היא: דרך העבודה, שקבענו בתכנית ושאלנו הולכים בה, עומדת בהחלט גם בשיטה החדשה. פרט אחד בה עשוי להשתנות, ובכך עדיין לא התחלנו לעבוד. אמרנו שניצול הספרות המקצועית דין הוא שייכלל בכרטסת ההבאות לשם נוחיות הכותב. כלומר, שלאחר כל כרטיס ההבאה תבוא הספרות המקצועית הדנה בהבאה זו, כנהוג, למשל, ב-ThLL. זה לא יוכל להתקיים בשיטה החדשה, שמבנה הכרטיס שונה בה לחלוטין, ועל אחת כמה וכמה לא יוכל להיות, אם יוקלט החומר לתוך גלילים. מצד אחר, אין כל טעם להעביר הכרטיסים שיושגו מן הניצול של הספרות אל השיטה החדשה – זהו בזבוז כספים ללא צורך. לכרטסת של ניצול הספרות יש רק ערך מסייע, שייודעו, או שלא יישכחו, הדעות והקביעות לגבי ערך מסוים בשעה שייכתב, ולא עוד. מה שאין כן כרטסת ההבאות, שהיא כשל עצמה קניין יקר לכל עבודה בלשונית, וערכה מוחלט. שכן כלולים בה עדי השימוש של הלשון, ואלה אינם משתנים לעולם עם שום שינוי שיטה.

לפיכך תהיה כרטסת הניצול של הספרות אוטונומית, ויהא אפשר להתחיל בה בהקדם, כמובן לאחר שייקבעו כללים ברורים, אילו ספרים ואילו כתבי עת יש לנצל, ומאימתי, וינתן דפוס לדרך הניצול. כל זה מחייב מחשבה מסוימת, ויש לכך חומר בידנו.

איננו באים עכשיו, ואף לא בזמן הקרוב, לכתוב כרטיסים מן המקורות, אבל עבודתנו צריכה להתכוון לשלב זה. בארצנו יש כל אותן המכונות, שמשמשים בהן בארצות האחרות גם לעבודה הבלשונית. ודאי, בתחילה נהיה מוכרחים לעשות את עבודת השלב השני מחוץ לכותלי האקדמיה, אבל לאורך ימים לא יוכל מוסד לקסיקוגרפי לוותר על אחת או שתיים מן המכונות, נקווה שעד אז יהיו זולות יותר, ויהא בהישג ידה של האקדמיה לקנותן.

שמה לא תהיה זו העזה יתרה להביע בהודמנות זו את הרעיון, שהאקדמיה ללשון העברית, שנכנסה בעול מפעל כה גדול כשל המילון ההיסטורי, תהיה יוזמת ושותפת להקמת המרכז לניתוח ספרותי ובלשוני כדוגמת המרכזים באיטליה בצרפת והמוקמים בגרמניה ובמקומות אחרים. יש שמרכז כזה מוקם בשיתופם של מכונים שונים, מכון למתימטיקה, מכון לפילוסופיה ומכון לבלשנות. מה שלא ניתן לאדם או למוסד לעשות לבדו, אפשר לעתים קרובות לעשותו יחד, ותיטול האקדמיה את חלקה הנוגע ללשון העברית, ותהיה מספקת את הדוקומנטציה הלשונית לכל העולם העברי, כשם שביזאנסון מספקת אותה בתחום הלשון הצרפתית לכל אוניברסיטאות צרפת ומחוצה לה. הרי ממילא מפעל המילון ההיסטורי חייב להתפתח לכלי, ישירות את מחקר הלשון העברית לכל תחומיו ולכל היקפם.

המיכון של חקר הלשון

ברשימה זו ניתנים ראשי פרקים על דרכי העבודה ועל המפעלים של שני מוסדות – האחד באיטליה והאחד בצרפת – שהוקמו למטרה המיוחדת של פיתוח המיכון של האנליזה הספרותית – והם באים כהדגמה וכתוספת ביאור למאמרו של פרופ' בן-חיים.

החומר המוגש כאן נאסף מחוברות ומעלונים שונים, ובעיקר מן הפרסומים האלה:

R. Busa, Summary of the experience of the Centro per l'Automazione dell'Analisi Letteraria of the Aloisianum, Gallarate (Varese), Italia.

(הוגש ל-קולוקביום על השיטות המיכוניות של האנליזה הספרותית ושל: הלקסיקוגרפיה, טיבינגן, 24–26 בנובמבר 1960.)

R. Busa, Le fasi dell'Automazione dell'Analisi Letteraria. 2.

Spécimens de travaux lexicographiques et lexicologiques réalisés par le Laboratoire d'Analyse Lexicologique, Centre d'Etude du Vocabulaire français, Besançon, 1960. 3.

האמצעים שמשמשים בהם במיכון המחקר הלשוני הם משני סוגים: א) מכונות חישוב בכרטיסים מנוקבים; ב) מחשבים אלקטרוניים.

הפעולה הראשונה בעבודתן של מכונות החישוב בכרטיסים מנוקבים היא כתיבת הטקסט על ידי המכונה המנוקבת, אשר מערכת מקשיה דומה לשל מכונת כתיבה רגילה. בדרך זו הטקסט מועבר שורה שורה לכרטיסים מנוקבים שאפשר לבצע בהם פעולות של הכפלה, מיון וסידור בעזרת מכונות שונות. מערכת המכונות האלה כוללת: מבקרת, מפענחת, ממיינת, מזווגת, מעתיקה, ומלווחת. מכשירים אלו, או דומים לאלו, גמזאים היום בכל החברות המסחריות הגדולות ובמשרדים הציבוריים הגדולים (אף בישראל) לצורך עבודות של סטטיסטיקה ושל חשבונאות, ואפשר בהם להשתמש אף למחקרי לשון וספרות.

יתרון הכרטיסים המנוקבים הוא אפוא, שספירתם, סידורם, מיונם, הכפלתם והדפסתם נעשים אוטומטית – לפי קריטריון הניתן לבחירה ולקביעה על ידי החוקר, מתוך קריטריונים רבים שהכרטיסים מאפשרים. השיטה המיכונית מאפשרת אפוא ניצול של חומר רב ללא חשש של שכחה ושעות, ארגון מהיר של החומר הנאסף, מיון של סדרות כרטיסים שונות, או הפרדה של כרטיסים המכוונים לדרישה מסוימת, הפצת החומר (ע"י שכפול או הדפסה) – וכל זה במחיר שאינו עולה על מחירן של השיטות המקובלות.

בדרך זו המכונה מקטינה במידה עצומה את הזמן, שהחוקר צריך להקדיש ל-עבודה שחורה של חיפוש, רישום, סידור, חישוב, והיא דורשת ממנו ניצול מתמיד ונמרץ יותר של סגולותיו לניתוח, להבנה ולארגון.

לא נעסוק כאן בתיאור עבודת המחשבים האלקטרוניים: למעשה השניהם שווים לשל המכשירים מן הסוג המתואר לעיל. נזכיר רק לדוגמה, כי באוניברסיטה של מנצ'סטר נערכה על ידי מחשב אלקטרוני רשימת מלים של הטרגדיה Mithridate לראסין. הרשימה כוללת את כל המלים שבטרגדיה לצורותיהן השונות בסדר האלף-בית; על יד צורה החוזרת בטקסט לא יותר מ-64 פעמים, בא ברשימה זו מראה מקום שלם, ועל יד צורה שכיחה יותר בא רק המספר המציין את תדירותה.

א. המרכז למיכון האנליזה הספרותית בגאלאראטי (איטליה)

המרכז למיכון של האנליזה הספרותית נוסד בגאלאראטי, בקרבת מילאנו, למען הגשמת הרעיון של Index Thomisticus, הוא קונקורדנציה לכתבי תומס מאקווינו, הכוללים למעלה מעשרה מיליון מלים. הניסיונות המעשיים הראשונים נעשו בשנת 1949, ומאז עד עתה עסק המרכז בעריכת קונקורדנציות ורשימות מלים לכמה חיבורים לפי קריטריונים שונים והביא אותם לשלבי ביצוע שונים. עד סוף אוגוסט 1960 עובדו 20 טקסטים ספרותיים, ובהם הוולגאטה, מגילות ים המלח, Farben-Goethe של lehrte, מלבד כמה מחיבורי תומס מאקווינו – בסך הכול כמעט שלושה מיליון מלים בשלושה כתבים (לאטיני, יווני, עברי) ובשבע לשונות (יוונית, לאטינית, איטלקית, גרמנית, עברית, ארמית, נבטית).
אלו הם שלבי העבודה במוסד זה:

א. עריכה מוקדמת

החוקר עורך את הטקסט, ומוסיף בו את ההוראות המתאימות לניקוב.

ב. כרטיסי טקסט (text-cards)

א) כתבנית מעתיקה את הטקסט במכונה המנקבת, ומייצרת על ידי זה את כרטיסי הטקסט. בכרטיסים אלו באים כל המשפטים (או כל השורות) של הטקסט, משפט אחד (או שורה אחת) על כל כרטיס, כתובים על ידי נקבים לפי מפתח אלפביתי מוסכם; בראש כל כרטיס בא מראה מקום המשפט בטקסט, אחרי כן מספר סידורי, וציון מיוחד (עליו להלן).

ב) כתבנית אחרת בודקת באופן מיכני את כרטיסי הטקסט שנכתבו ומחליפה את המשובשים.

ג. כרטיסי מלים (word-cards)

מכרטיסי הטקסט מייצרת המכונה באופן אוטומטי את כרטיסי המלים, שכל אחד מהם נושא מלה אחת. מכאן שמתוך כרטיס טקסט המכיל משפט אחד מייצרת המכונה כרטיסי מלים כמספר המלים שבאותו משפט; בסך הכול יהיה מספר כרטיסי המלים כמספר המלים של החיבור. בהמשך פעולה זו מצרפים לכל מלה באופן אוטומטי את הציונים הבאים (או ציונים אחרים ואף רבים יותר, לפי תכנית העבודה):

1. מראה מקום המלה.
2. האות הראשונה של המלה שלפניה והאות הראשונה של המלה שלאחריה.
3. המספר הסידורי, המציין את מקום המלה בטקסט.
4. הציון המיוחד של המשפט שהמלה שייכת אליו (אם יש למשפט ציון מיוחד).

ציונים מיוחדים אלה נקבעים מראש, כדי לציין שהמשפט הוא מובאה מדברי מחבר אחר או מובאה מחיבור אחר של אותו מחבר וכיצא בהם. על גב הכרטיס ברווחים האופקיים שבין שורות הנקבים אפשר להדפיס באותיות רגילות את הקטע שאליו שייכת המלה (עד 12 שורות, שכל אחת נהן מכילה 64 סימנים).

ד. כרטיסי צורות (form-cards)

מתוך כרטיסי המלים מייצרת המכונה אוטומטית, ללא התערבות של עובד, את כרטיסי הצורות. הם מכילים את כל הצורות השונות הנמצאות בחיבור, כל אחת רק פעם אחת. (דוגמה לביאור: אם בחיבור נמצאות שש המלים, "דבר", "דבר", "דבר", "דבר", "דברים", "דברים", "דברים", "דברים", הן יתנושישה כרטיסי מלים, ומהם יתקבלו שלושה כרטיסי צורות: "דבר", "דברי", "דברים"). בשלב עבודה זה מחשבים כמלה קבוצת סימנים רצופים, שיש רווח לפנייה ואחרייה. תופסים כאן את המלה רק לפי אופייה הנראפי. המלים "הלכתי", "אלך", "לכתי", למשל, יופיעו כאן כשלוש מלים שונות: הראשונה תסודר עם המלים הפותחות באות ה, השנייה בין הפותחות בא', השלישית בל'. לעומת זה קבוצות האותיות "שמר" תיחשב כמלה אחת, אף על פי שהיא עשויה להיות עבר נסתר, ציווי, מקור, ועוד. אין המכונה מבחינה בין ההומוגראפים.

כמו כן "בבית" תיחשב כמלה אחת, ואילו "היה אומר" יחולק לשתי מלים. בכל כרטיס מן הכרטיסים האלה מצטרפים אוטומטית למלה ציון תדירותה והמספר המציין את המקום שהיא תוספת בסדרן של כל המלים של הטקסט המסודרות לפי האלף-בית. לתוצאה זו מגיעים על ידי התהליך הזה:

- (א) המכונה מסדרת את כל כרטיסי המלים בסדר האלף-בית;
 - (ב) המכונה בודקת את כל כרטיסי המלים במהירות של 6,000 לשעה והיא מדפיסה על דף רק את המלים השונות שהיא פוגשת.
- כך היא מלאכתה: היא מדפיסה את המלה הראשונה; אם המלה שלאחריה שונה ממנה, הריהי מדפיסה גם אותה; אם היא שווה לה, אין המכונה מדפיסה אותה אלא סופרת אותה; לאחר שספרה את כל המלים השוות, היא מדפיסה את המספר הכולל על יד המלה המודפסת כבר. אחר כך היא מדפיסה את המלה השונה הבאה מיד אחר כך, וכך היא ממשיכה עד הסוף. כשהמכונה עורכת בדפוס רשימה מסכמת זו של אוצר המלים של מחבר מסוים, באותה שעה היא אף מנקבת כרטיסים נפרדים לכל מלה שונה ורושמת על כל כרטיס את תדירות המלה ואת מספרה הסידורי בסדר האלף-בית (מספר סידורי ראשון).

ה. כרטיסי ערכים (main-cards)

- (א) החוקר בודק את הרשימה של כרטיסי הצורות ומקבץ את כל הצורות השונות של יחידה גראפית-סימאטית אחת, לערך אחד במיליון. הוא יקבץ, למשל, הלכתי, אלך, לכתי בערך "הלך".

(ב) יתר על כן, החוקר מבדיל את ההומוגראפים לפי הוראתיהם השונות. "ערב-למשל, יכול להיות: שקעה החמה, קיבל על עצמו אחריות, נָעַם (הוראות אלו –

לפי הניקוד עֶרֶב; אולם אם לא תרשום המכונה את הניקוד, מספר ההוראות יהיה גדול הרבה יותר).

ג) החוקר יערוך את רשימת הערכים.

ד) ערכים אלו רושמים אותם אחד אחד על כרטיסים, מסדרים אותם לפי סדר האלף-בית, ומסמנים אותם במספרים לפי סדרם, ועל ידי זה מקבלים את כרטיסי היסוד או כרטיסי הערכים.

הם מייצגים רשימה מסכמת שנייה של אוצר המלים של המחבר המסוים, לא רק על יסוד גראפי של המלים, אלא על יסוד גראפי-סימאטי.

ה) אחר כך מצרפים את כרטיסי הצורות ואת כרטיסי המלים לכרטיסי הערכים המתאימים. עם זה יירשם אוטומטית המספר הסידורי השני בכל כרטיסי המלים ובכל כרטיסי הצורות.

בו בזמן תוסיף המכונה בכרטיסי הערכים את ציון התדירות הכוללת, היא מספר הפעמים, שערך מופיע בחיבור לצורתיו השונות.

אם לא נעשה הדבר מקודם, "מפענחים" עתה את ארבע קבוצות הכרטיסים: המכונה תדפיס על כל כרטיס, לאורך צדו העליון, באותיות וספרות רגילות, מה שרשום בו על ידי נקבים.

על ידי זה יצרה המכונה, על יסוד הניקוב והאימות שבתחילה, שני העתקים שלמים של הטקסט (כרטיסי טקסט וכרטיסי מלים) ושתי רשימות מסכמות של אוצר המלים של המחבר (כרטיסי צורות וכרטיסי ערכים).

ו. רשימת מלים (index verborum) וקונקורדנציה
הכרסטת שנתקבלה בדרך זו תוכל ראשית כול להדפיס, על גבי דפים או בצורת קונטרסים או כרכים, "רשימות מלים" ו"קונקורדנציה" – כלי עזר חשובים למחקר פילולוגי.

לשם זה דינו, אם נכניס לתוך המכונה את כרטיסי המלים יחד עם כרטיסי הערכים או עם כרטיסי הצורות או עם שתי המערכות כאחת, והיא תדפיס בצורה מוגמרת, בעמודים מסודרים וברווחים נכונים, ללא צורך בהגהה, את כל העמודים, אשר יהיו את הקונקורדנציה של החיבור. אפשר להכפיל אחר כך את העמודים בליתוגראפיה או בדרך אחרת.

מהירות ההדפסה היא מ-4,800 עד 9,000 ועד 60,000 שורות לשעה, לפי סוג המכונה שמשתמשים בה.

ב. המעבדה לאנליזה לקסיקולוגית שעל יד המרכז המחקרי של המילון הצרפתי בביזאנסון (צרפת)

המעבדה לאנליזה לקסיקולוגית נוסדה בשנת 1959 כחלק של המרכז המחקרי של המילון הצרפתי שעל יד האוניברסיטה של ביזאנסון. מגמת המעבדה היא אוסף העדויות המילוניות הקיימות והשלמתן, תיאום עבודות המחקר השונות בתחום זה, ויצירת "כרסטת כללית של המילון הצרפתי". המעבדה שואפת לשיתוף פעולה עם מוסדות מחקר אחרים, הן בצרפת הן מחוצה לה. היא תוציא לאור במונוגראפיות או בנאמרים שבתוך מאספים את המחקרים שיעשו בה או בתיאום עמה והדגים באוצר המלים של הלשון הצרפתית ובתולדותיו (תעודות לקסיקוגראפיות, רשימות מלים

של טקסטים ספרותיים, של מחברים, של מקצועות ושל תקופות) – ומלבדם היא מפרסמת כתב עת Les Cahiers de Lexicologie ווג Bulletin d'Information. החומר שלא יתפרסם בדפוס, ובייחוד הכרטסות, יוכפל ויימסר למרכזים ולמוסדות דומים לשימוש החוקרים.

האמצעי הטכני המיוחד של המעבדה היא הכרטסת המיכנית, בדומה למרכז של גאלאראטי, אלא שכאן העבודה מתחילה בניקוב סרט, ולא בניקוב כרטיסים. מכוונת החישוב וההדפסה הרגילות הותאמו במיוחד לעבודה ספרותית, באופן שמספר הסימנים האפשריים הוגדל מ-36 עד 59, והם מספיקים לאותיות האלף-בית הלאטיני בתוספת האקצנטים השונים הנהוגים בלשון הצרפתית, לסימני הפיסוק ולמספרים. הצידוד הטכני של המעבדה כולל: שלוש מקבוצות סרטים – קוראת סרטים אחת – שתי קוראות-מקבוצות – מפענחת אחת – מפענחת-מעבירה אחת – מעתיקה אחת – מערכת אחת לקריאה פוטר-אלקטרונית – ממינת אחת – מזווגת אחת – מלוות אחת – שתי מדפיסות (59 סימנים).

במעבדה נעשות עתה הפעולות הבאות:

א. רשימת מלים

מגמתה היא עריכת מפתח שיטתי של כל המלים של טקסט מסוים בצירוף מראי המקומות של כל מלה בטקסט. שלבי העבודה הם:

1. ניקוב הטקסט – נעשה על ידי כתבנית, על סרט;

2. עריכת כרטסת – מתוך הסרט המנוקב נעשים באופן מיכני כרטיסי מלים; כל אחד נושא מלה אחת, רשומה בנקבים ואף כתובה באותיות רגילות, בצירוף מראה מקום המלה בטקסט; הכרטיסים נסדרים אוטומטית בסדר אלף-בית גרידא, ונסדרים שנית בסדר אלף-בית, אחר מיון ההומוגראפים והצורות הדקדוקיות השונות של כל מלה;

3. הדפסה של רשימת המלים – נעשית באופן אוטומטי, בצירוף המספר הסידורי ומספר המורה על תדירותה של המלה. בטקסטים פיוטיים אפשר לערוך גם רשימות המלים החוזרות.

ב. אוספים לקסיקולוגיים

כרטסת מילונית עשויה להיות בסיס למחקרים בלשניים, היסטוריים וספרותיים שונים. אחרי ההשקעה הראשונית ביצירת הכרטסת, ידרוש כל מחקר רק השקעה מועטת מאחר שאין צורך בכתיבת כרטסת חדשה לפי כל קריטריון חדש של מחקר, שכן אתה כרטסת ניתנת לסידור מיכני חדש במהירות רבה ואף להכפלה מיכנית.

כרטיסי האיסוף הזה נושאים:

1. ציון מספרי של הכרטיס
 2. מראה מקום המלה
 3. המלה
 4. פרטים דקדוקיים:
- איזה חלק מחלקי הדיבר, מין ומספר, צורה דקדוקית, מלים המלוות את המלה, לגבי פועל – עומד או יוצא
5. ידיעות סימאנטיות:
- התחום הסימאנטי של המלה: מלה של מקצוע מסוים, של שכבה לשונית מיוחדת

6. תאריך: תאריך הוצאת הספר שממנה לקוחה המלה
7. פרטים על המחבר: תקופתו, שכבתו התרבותית, השתייכותו החברתית, מוצאו הגיאוגרפי, דתו וכו'
8. פרטים על החיבור: פרוזה, פרוזה אמנותית, פרוזה שירית, שירה חופשית, שירה, טקסט ספרותי, טקסט לא-ספרותי או טכני, המקצוע שהטקסט עוסק בו, וכו'
9. פרטים על הקטע: הבאה, סיפור, דיבור ישיר או בלתי ישיר, תשובה; מעמדו החברתי של המדבר, גילו, משלח ידו; נוסח אחר או הגהה
10. פרטים על המלה: כתיבה באותיות מיוחדות, באותיות גדולות, בין מרכאות, וכו'; כתיב בלתי רגיל, צורה משנית, מקום המלה במשפט או בחרוז; מלה חוזרת, מלת פתיחה, וכו'
11. מספר סידורי של המלה.

הארגון השונה של הידיעות שעל גבי כל כרטיס, והידיעות שאפשר להוסיף על ידי כרטיסים נוספים, ניתנים לשיקול המומחים.

גם כרטסת זו נעשית בשלבים: רישום הטקסט על סרט מנוקב – עריכה מיכנית של כרטיסי טקסט – עריכה מיכנית של כרטיסי מלים. ראוי לציין, כי באמצעים טכניים פשוטים ניתן להגביל את כרטסת המלים ל-מלים מורות בלבד (מלים בעלות ערך סימאנטי, כגון רוב השמות והפעלים) או, להפך, ל-מלים-כלים בלבד (מלות קישור, מלות יחס וכיוצא בהן). ובוה משיגים חיסכון, בלי להשמיט כל חומר שהחוקר מעוניין בו.

הניצול המילוני של הכרטסת הוא רב-גוני ביותר; ממנה אפשר לקבל אוטומטית, למשל, כרטסת של לשון הרומאן במחצית הראשונה של המאה הי"ט, או כרטסת של שמות הצבעים במילון של האופנה הפאריזאית בין 1830 ל-1832.

ג. אוצר המילונים הצרפתיים

ניצול המילונים הצרפתיים בני התקופות השונות ויצירת כרטסת מתאימה, אשר תסכם, לפי סימנים מוסכמים, את הידיעות השונות, שהמילונים מוסרים על כל מלה. בעזרתה אפשר יהיה לערוך מחקרים על מעברי מלים משכבה לשונית אחת לשכבה אחרת, מסגון לסגון, מניב לניב.

ד. מפתח היסטורי לאוצר המלים של הצרפתית

המילונים השונים מציגים הבאות שונות למלים וקובעים תאריכים להופעה הראשונה של כל מלה בלשון הכתובה. למילונים מצטרפים גם מחקרים שונים כמקורות של ידיעות כרונולוגיות על המלים. אפשר לבנות כרטסת, אשר תרכז את התאריכים השונים, הניתנים במקורות לכל מלה ומלה, ותאפשר על ידי כך את קביעת התאריך המוקדם ביותר של כל מלה ואף את תיקון התאריך לפי המחקרים המתפרסמים מדי פעם בפעם. אפשר יהיה לשלב למילונים גם אוספים של חוקרים אשר עדיין לא נדפסו ולא נוצלו.

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

יהושע בלאו

כיוונים ובעיות במחקר התחביר

השינוי המהותי, שחל בבלשנות בעקבות תורת De Saussure והתפתחותה של הבלשנות המבנית, פסח במידת מה על מחקר התחביר. מצד אחד התרכזו המחקר החדש בתחום הפונולוגיה והמורפונימאטיקה, מצד שני היה התחביר עוד מקודם, מעצם מהותו, במידה רבה מבני, ואם כן, נקודות הראות החדשות שנתגלו (להוציא את הפרדת הבלשנות הדיאכרונית מן הסינכרונית) לא היו עשויות לעשות פרי במיוחד בתחום התחביר. אך יחד עם זה מתפרסמים מחקרים חשובים על התחביר, הן מעטם של חסיד האסכולות ה"מסורתיות" והן מעטם של המחדשים. במאמר זה רוצים אנו להציג לפני הקורא העברי את כיווניהן של מקצת העבודות האלה אגב הבלטת בעיות אחדות, שבעינינו ראויות הן במיוחד לציון, ובמיוחד אנו, שגם חקירת התחביר העברי עשויה להיבנות מהן.

א. M. Regula, *Grundlegung und Grundprobleme der Syntax*. היידלברג, Carl Winter Universitätsverlag, 1951, 202 עמ'.

ספר זה שייך למחקר החדש רק לפי זמן חיבורו. אין ניכרים בו כלל רישומי הבלשנות החדשה ואף ההבחנה בין ניתוח סינכרוני ודיאכרוני זרה לו (השווה עמ' 90 ואילך את הדיון בקאזוסים אף בצרפתית, כאילו être d'avis מכיל גיניטיבוס (עמ' 102) רק משום שבלאטינית tantae molis erat (עמ' 101) הוא כיטוי של גיניטיבוס. כפי שמעיד המחבר עצמו על ספרו (עמ' 7) כלולים בו תמצית של ספר על תחביר הצרפתית, עיבודן של מונוגרפיות תחביריות ושל רשימות שונות. מכאן, כי כותרת הספר "הנחות יסוד ובעיות יסוד של התחביר" נראית מופרזת במקצת, כפי שריגולא אוהב בכלל לדבר גדולות (כגון "מה שנוגע להיקף [הספר], מסתבר השפע לכאורה של החומר מתוך השאיפה להבליט באמצעות חומר, המורג במידה רחבה יותר, את הכוחות שב'חיי הלשון' ולהאיר את פינות הסתר של חיי הלשון" עמ' 9), ודבריו לא תמיד מצטיינים בבהירות יתר. אולם על אף מגרעות אלו² ימצא הקורא במקומות שונים בספר מסקנות של הסתכלות חדה, העשויות להעשיר את ידיעותיו ולהרחיב את אופקו של חוקר התחביר.

חלקו הראשון של הספר מוקדש לדברים כלליים על הלשון והמשפט (עמ' 15–66); הסעיפים הראשונים דנים ביסודות הפסיכולוגיים והפילוסופיים של השפה. ריגולא, איש גראץ שבאוסטריה, הוא חסידה של Gegenstandstheorie מיסודו של הפילוסוף Alexius von Meinong, שפעל באוניברסיטת גראץ (ע"ע במפתח השמות; אך לעתים רחוקות מסתייג המחבר מדעותיו של מיינונג, עי' עמ' 79, הע' 1). בהמשך דן ריגולא בסוגי המשפטים ומסיים את החלק הראשון בתיאור המשפט הפועלי מחוסר הנושא.

1. אגב הערות ביוגרפיות, הנראות לנו מחוסרות טעם במקצת, כגון גירושו כגרמני מצ'כוסלובאקיה (שם). גם קינה על גורלו כמורה בבי"ט תיכון אינה חסרה.

2. גם הביבליוגרפיה אינה מדויקת תמיד. בעמ' 69 הכוונה כפי הנראה לספרים של E. Otto, שיצאו בשנת 1943, ולא 1944 ו-1945 (Sprache und Sprachbetrachtung ו-Wirklichkeit, Sprechend und Sprachsymbolik). כן יחס (עמ' 73) מאמרו של F. Sloty ב-Don. Nat. Schrijnen בטעות לאוטו.

ראוי במיוחד לתשומת לב טיפולו של המחבר ביחס הנושא והנשוא בעמ' 41–49. מי שלא ייבהל מכותרתו של סעיף זה (§18. Die Subjekt-Prädikat-Gestaltung) vom erfassungstheoretischen Standpunkt in ihren psychodynamischen und akzentuellen Auswirkungen" ימצא כאן שורה שלמה של הערות חשובות על יחס הנושא והנשוא. לא כל מה שנחשב בדרך כלל לנושא, ראוי, לדעת המחבר, לשם זה. עלינו להבחין (ראה הסיכום בעמ' 49; אני מפשט במקצת את המינוח ומתאם את הדוגמאות לעברית) (1) נושאים, הראויים לשם זה. (א) כשהנושא הוא הנושא הפסיכולוגי³: הילדים | התקוטטו, "הילדים", הנושא הפסיכולוגי, עומד מחוץ לנושא. (ב) לכאן מצרף ריגולא גם משפטים שהסופר מציג בהם בתחילתו של סיפור או של שיר את הנושא, כאילו היה ידוע מכבר, כגון "התהללו הנערים בדובנה העיר" (התחלת "בת הרב" לטשרניחובסקי), שבו מוצג הנושא "הנערים", כאילו היה ידוע לשומע זה כבר. לעומת זה סובר ריגולא – ולדעתי, בקווים כלליים הוא צודק – כי (2) במקרים הבאים מה שנחשב בדרך כלל לנושא אינו אלא חלק של הנשוא: (א) הנושא והנשוא משולבים זה בזה, עד שאין להפרידם אלא מבחינה הגיונית בלבד: מערה מתקרבת (משפט הנבדל אף מבחינת ההנגנה מן המשפט המתואר 1א). (ב) הנושא "הפנימי" (שהוא תוצאת הפעולה), אשר אין להפרידו מן הנושא אף מבחינה הגיונית: יהי אור. – במיוחד נראית לנו חשובה ההבחנה בין הטיפוסים 1א – 2א, הנבדלים זה מזה לדעת המחבר ע"י ההנגנה. לא תמיד יש לסמוך על סדר המלים כאמצעי הבחנה, שכן הוא עשוי לעתים קרובות להיות קבוע וקפוא. אף בערבית, שבה משמש על פי רוב הנושא המוקדם לפועלו כנושא פסיכולוגי (ע"י בעיקר להלן עמ' 101 [6]), ואילו ה"נושא" המאוחר אינו אלא agents (פאעל), לא תמיד יש לסמוך על סדר המלים. באנסאב אלאשראף לבלאדרי ה' (הוצאת ש"ד גויטיין, עמ' 218, שורה 5) משיב אבן אלחנפיה לאלמכ'תאר על הצעתו "אני עלי אלשכ'ן ללמלב בדמאיכם ואלאנתצאר לכם" ("אני עומד לצאת לנקום את דמכם ולנצח בשבילכם"), וזו תשובתו: "אני לאחב אן ינצרא רבנא" ("אני רוצה, כי ריבני [ולא אתה] ינצח בשבילי"), כשהנושא הדרדוקי, שהוא בחינת הנושא הפסיכולוגי "רבנא" בא אחרי הפועל (אמנם בעמיו של "אך"; אך לפני המחבר היו פתוחות דרכים, להשתמש במבעים אחרים, כגון "אנסאב"). אולם נדמה, כי אף ההנגנה, שעליה סומך כפי הנראה, ריגולא תמיד, אינה אמצעי בטוח בכל מקרה להבחין בין שני טיפוסים המבעים, שהרי המציאות רב-גונית יותר. כפי שהודיעני ש' מורג, בעברית מודרנית, למשל, אין הבדל בהנגנה בין הטיפוסים 1א ו2א; ואז נצטרך לסמוך על כך, כי בטיפוס 1א אפשר, בניגוד לטיפוס 2א, להשמיט את הנושא או להמירו לפחות בכינוי אנאפורי (מה עשו הילדים? הילדים | התקוטטו = [הם] התקוטטו). – במקרים אחרים עצם מבנה המבט אינו מאפשר את התפתחותם של טיפוסים ההנגנה. בעברית מקראית, למשל, עשוי לפעמים הנושא הפסיכולוגי להיות ללא הטעמה כלל, וכלול לחלוטין בתוך הנושא הפסיכולוגי, כשכינוי חבור משמש כנושא פסיכולוגי, כגון ישעיה ו' ח "אתמי אשלח... ואמר הנני שלחני" (במקום ביטוי מעין "אני הגבר תשלחני", על דרך "אני הגבר ראה עני" איכה ג, א), שבו משמש הכינוי החבור -ני כנושא פסיכולוגי, הכלול בתוך הנושא הפסיכולוגי "שלח". H. Reckendorf, Die syntaktischen Verhältnisse des Arabischen, ליידן 1895/8, עמ' 373/5 מונה בערבית קלאסית משפטים, שבהם מודגש הכינוי החבור ומביא גם דוגמה (פתוך אלטברי) המקבילה לכתוב המובא: -קאל פענר מן. קאל ענרי: ("אמר: אצל מי? אמר: אצלי...") – אולם מסתבר, כי בגרמנית לפחות אפשר בדרך

3. אך לא תמיד נראית לנו הבחנה בין הנושא הפסיכולוגי לבין נושאו; הדוגמאות המובאות עמ' 30

כנושאים מאוחרים במשפט שמני הם אליבא דאמת נושאים פסיכולוגיים.

כלל להבחין בין הטיפוסים 1א ל-2א על פי ההנגנה, ויש לקבל את הבחנתו של ריגולא. לעומת זה נראה, כי מוטב שלא לראות במשפטים מן הטיפוס 1ב (הסופר מציג בתחילת יצירתו את הנושא, כאילו ידוע הוא לשומע) את הנושא כעומד מחוץ לנשוא, אלא כ-agens (פֶּאָעַל) בלבד (כמובן, אין לקבל מונח זה במשמעו המילולי יתר על המידה, כפי שעשה O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar* עמ' 150, בטענו נגד Schuchardt) ולצרפו ל-2, שהרי אין ביניהם כל הבחנה פורמאלית-דקדוקית, אלא סגנונית בלבד: בהעמדת פנים של הסופר, כאילו הנושא ידוע לקורא מכבר. כן אין אנו רואים סיבה להבחין בין 2א ל-2ב, שהרי גם ההבדל ביניהם אינו דקדוקי, אלא הגיוני (אם אפשר להבדיל את הנושא מן הנושא לפחות מבחינה הגיונית). על כן נראה לנו להבחין בין משפטים, שהנושא משמש בהם כנושא פסיכולוגי, ומשום כך הוא מחוץ לנשוא (1א אצל ריגולא) – אשר על פי רוב בגרמנית לפחות סימנו החיצוני הנגנה מיוחדת – לבין משפטים, שאין בהם לפנינו, לאמיתו של דבר, נושא מחוץ לנשוא, אלא agens (פֶּאָעַל) (אצל ריגולא 1ב, 2א 2ב) הכלול בנשוא. משפטים אלו אינם דראיבריים במובן המדויק של המלה ואינם נבדלים ממשפטי מציאות (Existentialsätze) חדאיבריים אלא במבנם הפנימי בלבד: לנשוא במשפט חדאיברי אין agens, ואילו במשפטים שלנו הוא קיים. אותו המשפט ינותח אפוא, בגרמנית לפחות, עליפי הנגנתו, באופנים שונים. על השאלה "מה עשו הילדים?" – אשיב: "הילדים התקוטטו", כש"ילדים" מוטעם שלא בחזקה, ואחריו הפסקה, ואילו "התקוטטו" מוטעם בחזקה (דוגמה 1א). לעומת זה על השאלה "מה קרה?" – אשיב: "הילדים התקוטטו", כששתי המלים מוטעמות באותו החזק וללא הפסקה ביניהן; על שאלה אחרונה זו יכולתי גם להשיב במשפט חדאיברי "קטטה", ושתי התשובות "קטטה" ו"הילדים התקוטטו" (בהנגנה באותו הגובה) הן משפטי מציאות, אולם בעלי מבנה פנימי שונה⁴.

חלקו השני של הספר מוקדש לתיאורית חלקי הדיבור (עמ' 67–80) ולחלקי הדיבור השונים (עמ' 80–183).

ב. A. W. De Groot, *Structurele Syntaxis*, האג, Servire, 1949, עמ' 289 (אוקטאב קטן).

ספר זה הכתוב הולנדית ומוקדש לתורת המשפט (במובן המצומצם, להוציא, למשל, את חלקי הדיבור) של ההולנדית, שפת אמו של המחבר, מטרתו לבנות את תחבירה של ההולנדית

4. אולם אף תיאור זה, הנראה מסובך במקצת, הוא לעתים אינו אלא פישוט של המציאות, שהרי גם דברי G. v. d. Gabelentz (מצוטט אצל O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar* עמ' 147), כי כל ביטוי מאחור משמש כנשואו של הקודם, נכונים בחנאים ידועים. השווה בראשית א, כז: ויברא א' את האדם בצלמו בצלם א' ברא אתו זכר ונקבה ברא איתם. החזרה על ברא אתו/איתם (שהם נושאים פסיכולוגיים) מוכיחה, כי במשפט "ויברא א' את האדם בצלמו בצלם א' זכר ונקבה" אמנם משמשות המלים "בצלם א'" ו"זכר ונקבה" נושאים למלים הקודמות. על כן נראה, כי אם התשובה על השאלה "מה קרה" מבוסס "ילדים" "התקוטטו" ללא הפסקה בין המלים, הרי לפנינו נושא אחד, שבו כלולים גם השם וגם הפועל. אולם אם נוסף "התקוטטו" אחרי הפסקה כמחשבת משנה, הרי יש לראות ב"ילדים" משפט מציאות חדאיברי, שאליו נוסף נושא חדש: התקוטטו. לעתים קרובות אף יהיה קשה לקבוע על פי ההנגנה, איזה משני טיפוסים המשפטים לפנינו. גם במשפט שמני מרובים קשיי הניתוח. כמה קשה לקבוע, מה הנושא ומה הנשוא במשפטים מעין אלו, מראים אותם המקרים בערבית הקלאסית, שבהם נבדלים הנושא והנשוא בצורתם הדקדוקית, אולם לא תמיד באה אותה המלה כנושא, שלה היינו מצפים לפי תפיסתנו, עי' H. Reckendorf, *Arabische Syntax* עמ' 102/3, ועין גם קראן, סורה 30, פסוק 10 (לפי הוצאת קהיר).

על בסיס מבני. תפיסתו המעטית של די כְּרוֹט משווה לספרו חשיבות אף לתיאורן התחבירי של לשונות אחרות, והעברית בכלל, וזאת על אף נטייה ידועה לסכימטיזציה, כפי שהיא מתבטאת בעיקר בראייה, המחלקת את תופעות הלשון בעקבות Troubetzkoy (עי' על הבסיס התיאורטי של זה עמ' 45) חלוקה בינארית (דיכוטומית); השווה למשל את חלוקת חלקי הדיבור למילות הקריאה הסובייקטיביות, להבדיל מיתר חלקי הדיבור האובייקטיביים עמ' 204/5, חלוקת השמות והפעלים בלאטינית, ובכללה מערכת הקאזוסים עמ' 207, מערכת הנגנת המשפט עמ' 46 ו-216 וכו'). לאחר שהמחבר דן בפרקים הראשונים במשפט ובמלה, הוא מקדיש את הפרק השלישי להנגנת המשפט וקובע (עמ' 50) *c'est le ton qui fait la phrase*. וכפי שהנגינה מתחלקת לנגינת קריאה, שאלה וחיווי (די כְּרוֹט מחלק אמנם על פי אופוזיציה בינארית, עי' לעיל), כך מתחלק גם המשפט. ניתוח תחבירי ללא שימת לב לנגינה אינה בחינת ניתוח משפט, אלא ניתוח צירופי מלים (word-group). לצירופי מלים מוקדש הפרק הרביעי. בניגוד לטרובצקוי אין די כְּרוֹט מכיר בצירוף פרידיקאטיבי⁵, אלא במאוחד (מעין: הסוסים והפרדים) ובמשעבד בלבד (עמ' 59). לדעתו "הציפורים עפו" הוא צירוף משעבד, ולא פרידיקאטיבי, אולם לנו נראה יותר, כי אם במשפט "הציפורים עפו" משמש "ציפורים" כנושא פסיכולוגי (כלומר: הציפורים | עפו; למשל כתשובה על השאלה "מה עשו הציפורים?"), לפי ריגולא לעיל מקרה A1). אז אמנם אין לדבר על צירוף משעבד, אלא על משפט דיכוטומי, מורכב מנושא ומנשוא. אין לראות במשפט "הציפורים עפו" צירוף מלים אחד, אלא אם כל המשפט משמש כנשוא (ואז אמנם שונה הנגנתו; כגון בתשובה על השאלה "מה קרה כאן?"), לפי ריגולא לעיל מקרי 2א ו-2ב, לדעתי גם 2ב), ואילו במקרה הראשון לפנינו שני איברים, המהווים יחד את המשפט 6.

הפרקים החמישי והשישי מטפלים בצירופי המלים המשעבדים, אשר אותם מנתח המחבר לראשונה לפי גרעיניהם, אח"כ לפי ה"דיטרמיננטים" שלהם. בעיות קביעת הגרעין מתעוררות בצירופים, אשר L. Bloomfield, Language, ניו יורק 1933, עמ' 194, מכנה בשם exocentric ר"ל בקונסטרוקציות בעלות תפקיד שונה מתפקיד רכיביו הישירים, (כגון הצירוף "מן החדר", כי לצירוף יחס זה תפקיד שונה מתפקיד רכיביו הישירים, כלומר מתפקידיהם של מלת"היחס "מן" ושל שם"העצם "החדר"; שלא כצירוף endocentric, שבו תפקיד הצירוף כולו כתפקיד של אחד מרכיביו הישירים: "הילד הקטן" הוא צירוף אנדוצנטרי, כי תפקידו זהה לתפקיד "הילד")⁷. לגבי הצירוף האנדוצנטרי קיים אמצעי פשוט כדי לקבוע את הגרעין: כגרעין משמש אותו איבר, העשוי לשמש אף בלעדי האיבר(ים)

5. דעות שונות במקצת מביע די כְּרוֹט במאמרו ב- *Lingua*, עמ' 113–157 על ה-Classification of word-groups.

6. נראה לי, כי תפישה זו של יחס הנושא אל הנשוא עשוי לתאם, בסופו של דבר, גם לזו של די כְּרוֹט, המכנה עמ' 108 את החלק האנאפורי שבמשפט בשם "נושא שלילי" (בגלל הטעמתו "השלילית") והסיבר עמ' 231, כי היחס הפרידיקאטיבי הוא המרכזי פחות מכל המתארים. כאן יציין, כי לדעתי של D. Szabó, A mai magyar nyelv, בודאפשט 1956, עמ' 349 ואילך יש להבדיל במשפט פעלי בין ניתוח המשפט, שלפיו הפועל הוא הגרעין, לבין ניתוח צירופי-מלים (ניתוח סינטאגמטי), שלפיו הנושא הוא הגרעין. אולם הנחה זו נראית לנו, על אף חריפותה, מלאכותית. לדעתנו, כאשר הנושא הוא מחוץ לנשוא, אין לפנינו כלל צירוף-מלים אחד, שבו משתתפים הנושא והנשוא, וכל הבעיה מתעוררת לדעתנו רק, כשה"נושא" כלול בתוך הנושא, רעי' להלן.

7. די כְּרוֹט אינו משתמש במונחים אלו, והשווה מה שכתב נגדם במאמרו המצוטט בהע' 5, לדעתנו שלא בצדק.

האחרים) בתפקידו של הצירוף כולו (השווה את דברי די כְּרוֹט עמ' 148; אמנם אין הוא משתמש במונח "אנדונצטריי", אולם ההגדרה מתאימה רק למונח זה, אף על פי שהוא מנסה אותה חלקית גם לגבי צירוף אקסונצטריי, ע"י להלן). הגרעין בצירוף-יחס, לדעתו של די כְּרוֹט, היא מלת-יחס, שכן (עמ' 66) (1) במקום "הלכתי עם משה" אפשר לוטר איך שהוא במקומע "הלכתי עם . . .", אך "הלכתי משה" הוא חסר כל מובן. (2) במבע "עמו", המקביל ל"עם משה", צורתו של הכינוי היא צורת כינוי קבור, שהיא מיוחדת ל"דיטרמיננט" בתוך צירוף מלים, ולא צורה של גרעין. אולם לדעתנו אין הדבר פשוט כל כך. אם נבדוק את צירופי היחס ע"י השמטת איברים, נמצא לעתים קרובות, כי מלת היחס היא האיבר, אשר אפשר להשמיטו. השווה למשל "זמלח תשתה" (שמואל ב יב, ג) עם "כוס אחותך תשתי" (יחזקאל כג, לב); במקרה זה אמנם יש הבדל-מה בין המבעים, אך השווה, למשל, "ושתו ביין" (משלי ט, ה), הוזה למעשה לצירוף "ושתו יין". כאן יש להזכיר את הפעלים, המצריכים בערבית הן מושא ישר הן צירוף יחס בבי' (המכונה אלכא ללתעידה, ע"י W. Wright, A Grammar of the Arabic language³, קמברידג' 1896/8, 159/60), כגון בעת באלאולאד = בעת אלאולאד: ("שלח את הילדים"). לכאן שייך גם, למשל, "ולא יזכרבו" (ירמיה ג, מז) = ולא יזכרו אותו, וכן "כי לא להזכיר בשם ה'" (עמוס ו, י) לעומת "ממעני אמי הזכיר שמי" (ישעיה מט, א). כן השווה בערבית: כפי באללה שהירא (יהיה פירושו ההיסטורי אשר יהיה, וע"י H.L. Fleischer, Kleinere Schriften 199, הע' 2; 374) = כפי אללה שהירא ("אלהים מספיק כעד"), וכן את המקרים האחרים, שמצטט Th. Nöldeke, Zur Grammatik des Classischen Arabisch, וינה 1896, עמ' 76 ואילך. ובדומה לו: בחסבך דרהם = חסבך דרהם ("מספיק לך דרהם"). לכאן שייכים גם מקרי ב' הערה ב' בערבית, כגון "ביה שמו" תהלים סח, ה; גם כנשוא מורחב, כגון דברים כו, יד "ולא בערתי ממנו בטמא". ב' זו רגילה בערבית במשפטים שליליים ומצויה לפעמים אף בחיוביים, ע"י H. Reckendorf, Arabische Syntax, היידלברג 1921, § 3, 129. כן השווה "אדא בה" על יד "אדא הו". תופעות דומות מצויות בערבית לא רק בבי' היחס, אלא גם במלות יחס אחרות, ע"י את הרשימה אצל רקנדורף שם, עמ' 233. מקרי זהות חלקית של צירופי יחס עם מושא ישר מביא מתחום ההודו-אירופית ריגולא, עמ' 90 ר 149.

בדומה לזה אין נראית לנו דעת די כְּרוֹט (עמ' 112/3), כי יש לראות במשפט טפל⁸ סינדרטי את מלת החיבור כגרעין, שחרי במצבים ידועים עשויים משפטים טפלים סינדרטיים ואסינדרטיים להתחלק, או בלשון אחרת – הקניינוקציה אינה הכרחית תמיד. בכלל קביעת הגרעין בצירופים אקסונצטריים נראית לי מיותרת; לפנינו – אם מותר להשתמש בדוגמה ממדעי הטבע – תרכובת כימית, כשהתוצאה שונה מן היסודות המתאחדים, ועל כן אין לשאול, איזה יסוד הוא העיקרי בהם; ואילו הצירופים האנדונצטריים משולים לתערובת פיסיקאלית, שבה יש לחפש את היסוד הקובע את אופי התערובת, הרי הוא היסוד, אשר כל הצירוף מתנהג כמותו.

עמ' 148 ואילך קובע די כְּרוֹט, כי בהולאנדית, אשר בה הפועל המסוים אינו עשוי לעמוד בפני עצמו, הנושא הוא הגרעין, הפועל הוא הדיטרמיננט, ואילו בשפות, שבהן הפועל המסוים עומד ברשות עצמו, בכללו את נושאו בתוכו, הפועל הוא הגרעין, נושאו הוא הדיטרמיננט (כגון בעברית "הסוס קָעד", קָעד הוא הגרעין, כי יכול הוא לבדו להוות משפט). לפי תפיסתנו מתעוררת כל השאלה רק כשהאָנֶם (פאעל) של הפועל אינו הנושא הפסיכולוגי, אלא משמש יחד עם הפועל כנשוא (שהרי במקרים האחרים המשפט דיכטומי לפי תפיסתנו). אז, אם נקבל את הבחנת די כְּרוֹט בין לשונות, שבהן הפועל המסוים מהווה

8. די כְּרוֹט נמנע משם זה, אך אני משתמש בו לשם בהירות.

לברו משפט, לבין האחרות, נראה בצירוף הפועל עם האגנס בשפות, שבהן הפועל עשוי להיות משפטים, צירוף אנדוצנטרי, המתנהג כמו הפועל המסוים, ר"ל צירוף שגרעינו פועל. ואילו אותו הצירוף ייחשב בלשונות כמו הולאנדית ואנגלית, שבהן אין הפועל המסוים עשוי לעמוד ברשות עצמו, לצירוף אקסוצנטרי, ולפי שיטתנו לא נחפש בו גרעין. אולם כבר הביא W. E. Collinson בביקורתו על די כְּרוט *Lingua* ג' 175/6 דוגמאות לעמידת הפועל המסוים בפני עצמו ללא נושא אף בלשונות כמו האנגלית (השווה עם זה את עמידת הבינוני בפני עצמו בעברית המודרנית). לפי זה נראה בכל הלשונות בצירוף הפועל עם האגנס את הפועל כגרעין⁹. — אך נדמה, כי המצב עשוי להיות מסובך עוד יותר, עד שאין זה מספיק לבדוק (אליבא דדי כְּרוט). אם הפועל המסוים עשוי להיות מבע עצמאי, אלא יש להתחשב, בניגוד למחבר, בסדר המלים. בערבית הקלאסית¹⁰ יש להבדיל בין "נושא" מוקדם לנושא הפועלי לבין "נושא" המאוחר לו. הנושא המאוחר הוא באמת רק בחינת פועל (אגנס) של הפועל, שהוא גרעין המבע, כגון "ינצרא רבנא" ("ריבוננו יעזור לנו")¹¹, בו בזמן שהנושא המוקדם הוא הנושא הפסיכולוגי, אשר הפועל משמש כנושא, מעין "רבנא ינצרא" ("ריבוננו יעזור לנו") — המדקדקים הערביים רואים במשפט כזה משפט ייחודי, "רבנא-נושא טבעי, "ינצרא" נושא טבעי, כפי הנראה בגלל ההנגנה. ההבדל בין הנושא המוקדם למאוחר משתקף גם בהתאמתם עם הנשוא: הפועל מתאים לנושא המוקדם (אלאולאד צִרְבו-הילדים הכו), אך לא ל"נושא" המאוחר (צִרב אלאלואד; להבדיל מִצִּרְבו הם"; על חריגים עיי' גלדקי שם, עמ' 79). יוצא אפוא, כי אליבא דדי כְּרוט נצטרך לראות במשפט מעין "צִרב אלאלואד" צירוף שגרעינו פועל, ואילו "אלאלואד צִרְבו" ייחשב לצירוף, אשר גרעינו שם (אולם לדעתנו ייחשב צירוף זה לדיכוטומי, המורכב מנושא ומנשוא).

בדרך כלל שלם וברור ניתוחו של די כְּרוט, אולם נדמה לנו, כי לא שם לב במידה מספיקה לשימושי המשפטים המפלים הסינטיים ("צירופי מלות חיבור" לפי הגדרתו) כמתארים. הוא מזכיר אותם אמנם כמתארים בצירופי שמות עצם (עמ' 91/2, כגון "הילד שהלך"), אולם נפקד, למשל, מקומו כנושא של פועל, עמ' 118 ואילך.

הפרקים השביעי והשמיני (שאחריהם בא רק עוד פרק מסכם אחד) מוקדשים לבירור ההתאמה הסינטאקטית של מלים וצירופים לשמש כמשפטים, כאיבר של צירוף מאוחד או כגרעין או כמתאר של צירוף משועבד; כן דן המחבר בהם באמצעים הסינטאקטיים של הצירופים. ההתאמה הסינטאקטית תלויה לא רק באופיו של חלק הדיבור (כגון של שם תואר לשמש כלואי), אלא בקווים נוספים, שביניהם מזכיר המחבר את צורת הנסמך בעברית, המסמנת, כי השם אינו עומד בפני עצמו, אלא מתואר ע"י שם אחר. די כְּרוט דן בהתאמתן של היחידות התחביריות למסגרות השונות, למשפט או לצירופים. על ידי ניתוח זה של יחידות התחביר נעשים בעצם חלקי המשפט המקובלים מיותרים לדברי המחבר (עמ' 192), אולם (עמ' 270) הוא סותר את דברי עצמו, כשהוא מוצא לנחוץ לקבוע לגבי כל מלה, כאיזה חלק משפט היא משמשת. כן דן המחבר בהיראכיה של המתארים השונים. אנו רוצים לסיים את דברינו על ספר זה בהדגמת ניתוח משפט קצר (כשאנו משנים בכמה פרטים מתפיסת המחבר, בעיקר בקשר ליחס הנושא אל הנשוא; לכן אין אנו מסמנים את

9. אך, כמובן, יכול פועל מאוחר לשמש כנושא לשם קודם, המשמש עצמו נושא למה שקדם (לפי הקווים שהתווה פון גאבילינץ, עמ' הע' 4).

10. השווה את דברי המדקדקים הערביים, שעליהם הגן לאחרונה בנימוק משכנע, M. M. Bravmann, *Studies in Arabic and general syntax*, קהיר 1953, עמ' 2, הע' 1.

11. אך אף בסדר מלים זה ייתכן, כי הנושא יהיה הנושא הפסיכולוגי, עיי' לעיל עמ' 97 [2].

הנשוא – כתפיסתו של די כְּרוּט בעברית – כגרעין ב־10, את הדיטרמיננט הראשון שלו ב־1 וכו', אלא את הנשוא ב־1, את הדיטרמיננט הראשון שלו ב־2 וכו', את הנשוא בא, את הדיטרמיננט הראשון שלו בב, וכו', מלבד זה מבליטים אנו, בהתאם לנאמר בעמ' 71, את רכיבים הישירים:

הילדים, שגמרו, יכלו ללכת הביתה.

הרכיבים הישירים הם "הילדים שגמרו" ו"יכלו ללכת הביתה", שביניהם יחס פרידיקאטיבי. הנשוא הוא צירוף, שגרעינו (א) הוא פועל, והדיטרמיננט שלו (ב) "ללכת הביתה" המשמש כמושא. גרעינו של הצירוף "ללכת הביתה" הוא המקור "ללכת" והוא מתואר ע"י תואר הפועל (ג) (שנוצר ע"י הסיום –ה משם עצם). הנשוא מורכב מן הרכיבים הישירים "הילדים", שהוא הגרעין (שם עצם), ומשפט הלוואי "שגמרו". "הילדים" עצמו מורכב מן הגרעי "ילדים" (שם עצם, 1) ומן הדיטרמיננט ה' (ב) (ובדומה "הביתה", שבו ה' (ד) הוא הדיטרמיננט של שם העצם). יוצא אפוא, כי הניתוח הסופי יהיה (בסוגרים מציינים את הרכיבים הישירים):

הילדים	שגמרו	יכלו	ללכת	הביתה.
(1 2)	3	א	ב	(ד] ג])

ג. A. Francke, Hans Glinz, Die innere Form des Deutschen, ברן 1952. כמו ספרו של די כְּרוּט כן גם זה של גלינץ אין כוונתו להביא חומר לשוני חדש לפנינו, אלא מטרתו (עמ' 11) לערוך את החומר הידוע מכבר לפי קאטיגוריות חדשות ולפרשם מחדש. כמו די כְּרוּט כן גלינץ לקחו את שפת אמם כבסיס לניתוחיהם, מתוך הכרה נכונה, שמצד אחד בחומר מסובך רוב הסתעפויות כתחביר (על אחת כמה וכמה לפי ניתוח סינכרוני) חשיבות מכרעת נודעת לשליטתו של הכותב בחומר הלשוני (השווה עמ' 33), ושמידך, לכל לשון מערכת משלה, ועל המדקדק לקבוע את מערכתה של כל לשון לעצמה (השווה למשל עמ' 114, הע' 1). ובנידון שלנו את של הגרמנית. אולם אף המעוניין בלשון העברית עשוי ללמוד הרבה מגישתו של גלינץ. בספרו הוא מתגלה כבלשן, אשר עינו פקוחה על התיאוריות הבלשוניות החדשות, אך יחד עם זה אינו לכוד ברשתן של דעות מוקדמות, אלא מנסה הוא להגיע אל תופעות הלשון בדרך אמפירית. מבחינה זו נראה לנו החלק המכין (עמ' 15–67) חשוב במיוחד. יש בו חלקים, אשר כוחם יפה לא פחות לחקירת העברית המודרנית מאשר לחקירת הגרמנית. מעמ' 20 ואילך קובע גלינץ בצדק, כי הלשון, בתוקף התהליכים ההיסטוריים שעברו עליה, היא בחינת מערכת בלתי שלמה רבת שכבות. ובעמ' 35 הוא אומר, כי הגרמנית המודרנית אינה שפה מדוברת טבעית, אלא לשון, שהורחבה ו"הוארכה" באופן מלאכותי ע"י הכתב... לשון זו אנו חוקרים כמערכת. אך עד מהרה מתברר, כפי שציפינו מראש על סמך אופייה הבלתי־שלם ורבי־השכבות של הלשון, כי בתוך עולם סימנים משותף זה ובשביל אותה תודעת הלשון – ליד חלקים, ההולמים היטב את הסיסטימה, מצויים גם סימנים וצירופים, אשר מבנם נוגד את הסמורקטורה של החלקים בעלי הקביעות הגדולה יותר, ושאינן להסבירים באסת אלא מתוך נקודת ראות פרימיטיבית יותר, אף כי הותאמו, במידה פחותה או יתרה, למערכת של החלקים העיקריים. על כן יש לוותר על ההנחה, כאילו לפנינו סיסטימה אחת קפואה. עלינו להשקיף על הלשון מנקודת ראות של סיסטימות שונות, אשר מתוכן יהיה אפשר להבין באופן הטוב ביותר את השכבות השונות של המערכת, במלים אחרות את הקונגלומראט של המערכות. בדרך זו עשוי הדקדוק הדיאכרוני לעזור הרבה לדקדוק הסינכרוני, וללבד שלא יהיה בחינת "מפקד" 12.

12. השווה גם, למשל, את דבריו החשובים של גלינץ (עמ' 377) על העומק של הלשון בשימוש שירי,

נרמח לנו, כי גישה כזאת, 'כפי שהיא משתקפת מדברי גלינץ, היא ההולמת ביותר גם את הקירית תחבירה של העברית העתיקה, ועל אחת כמה וכמה של העברית החדשה, שאף היא מעצם מהותה רבת שכבות ו"מאורכת" ע"י הלשון הספרותית, ואשר בה מצויות, בכורה התפתחותה המיוחדת של לשוננו, לאחר שחדלה להיות מדוברת, שכבות הלשון, כדברי ז' בךחיים (לשוננו לעם לה-לו, תשי"ג, עמ' 44), לא זו על גבי זו, אלא זו על יד זו. בהתאם להכרה זו מצטיינת גישה גלינץ באמפיריות, ללא כל כבלים אפריוריים, כפי שזה משתקף למשל בשיטות שונות של קביעת חלקי הדיבור השונים, הכול בהתאם לחומר המיוחד, שבו הוא עוסק (השווה על הגישה השונה אל פעלים ושמות עצם עמ' 448; ועי' גם עמ' 203/4; 254). גלינץ משתמש, לדעתנו באופן לגיטימי, באינטרוספקציה, אך מתקן את תוצאותיה ע"י אמצעים אובייקטיביים יותר, שאותם הוא מכנה בשם אינטרפרטציה (עמ' 57), כגון שינוי סדר המלים והחלפת מלים. הואיל והוא מניע למסקנות שונות מן הדקדוק המקובל, משתמש הוא, לפי מעמנו במידה יתרה, במינוח חדש. הואיל וכל שיטת הספר מבוססת על החומר הלשוני המיוחד, שבו הוא מטפל, אין פריטה עשויים לעניין את הקורא העוסק בתחביר עברי, ועל כן מוותרים אנו על סקירה מפורטת של תוכן הספר. אולם ברצוננו להדגים בדוגמה אחת, באיזו מידה עשויה שיטתו של גלינץ בדבר מערכתה הבלתי-שלמה ורבת-השכבות של הלשון לעשות פרי אף בחקירת העברית. לגבי חלקי הדיבור קובע המחבר בצדק (עמ' 114, הע' 1), כי יש לקבעם בשביל כל לשון בנפרד (עי' כבר Sapir, Language, הוצ' Harvest Books, עמ' 119) 13. לשם קביעת חלקי הדיבור משתמש הוא בקריטריונים של צורה, תפוצה והוראה. על סמך זה הוא קובע, למשל (עמ' 193 ואילך), כי אין להפריד בגרמנית את תואר-הפועל האדייקטיבי (כגון *er schreibt fleissig*) משדה-תואר הפרידיקטיבי (כגון *er ist fleissig*), כי אין כל הבדל ביניהם בצורה (השווה גם את דברי די כְרוט על המצב בהולנדית, בספרו עמ' 271). השאלה, שאנו שואלים את עצמנו, היא, האם יש בעברית להבדיל את תואר-הפועל האדייקטיבי משדה-תואר, וכן (ושאלה שנייה זו קשורה בראשונה, ראה להלן) האם אפשר לקבוע קאטגוריות נפרדות לשם העצם והתואר (בגרמנית ההבדל ביניהם ברור למדי, עי' עמ' 309). נראה, כי את שמות התואר יש להפריד משמות העצם, אף על פי שהפרדה זו מבוססת על הבדלים חלקיים בלבד, כפי שזה אמנם טבעי לגבי ריבוי השכבות של הלשון. מבחינת הצורה יש משקלים, המיוחדים כמעט רק לשמות העצם (שמות סגוליים, שמות עם תחילות, להוציא את הבינוניים), ואחרים המצויים כמעט רק בשמות תואר (קָפֶל לציון בעלי מום, קָפֶל לציון צבעים, עם סיומת הנִסָּה, אם לא שנהפכו לשמות עצם ממש). כן משמות תואר אפשר ליצור באופן קבוע צורות נקבה וכן צורות ריבוי בסיום -ים ובסיום -ות מה שאין כן לגבי חלק של שמות העצם. לזה מקבילים הבדלי תפוצה, כגון שימוש חפשי של שמות תואר (אף שלא בסמיכות) כלואי, בו בומן ששימוש זה מצומצם למדי בשמות עצם (תמורה, אך גם אז אפשר על פי רוב להעמידו

המאפשר לנו לחזור אל הוראתם המלאה (הקדומה) של החלקים, שנתלכדו בצירופיהם למשמעויות חדשות. ועי' גם את דבריו הנרעזים לדעתי למדי (עמ' 406 ואילך), על האפשרות לשחזר מתוך הסינטימות המרובות של לשון ימינו את המבנים הקדומים.

13. גלינץ רואה בחלקי המשפט במידה ידועה "חלקי דיבור אידיאליים" (עמ' 461); אנו היינו מעדיפים לראות בחלקי הדיבור חלקי משפט "קפואים" (אך בלתי מדויקים, שהרי שם העצם, למשל, משמש לא רק כנושא, אלא גם כנושא שהועמד בצל – אם להשתמש בביטוי שטבע Schuchardt, מצוטט ב-O. Jespersen, *The Philosophy of Grammar*, עמ' 160 – כלומר כמושא); ועי' להלן עמ' [12] על הטראנסלאציה.

לא רק אחרי הגרעין, אלא גם לפניו, מה שאינו כן לגבי שמות תואר; להפך, אין שמות תואר משמשים שימוש חפשי כסומכים, וזה בניגוד לשמות העצם; שמות תואר רבים עשויים (לפחות בעברית מודרנית תקנית, ועי' גם להלן) לשמש כתוארי פועל (כגון: כתב יפה)¹⁴. כאמור, הבדלים אלו חלקיים הם בלבד, ולעתים עשויים הם להיעלם לגבי סוגים שלמים, אולם הם מאפשרים לנו לקבוע את שם העצם והתואר כחלקי דיבור נפרדים, שכן הם מגלים הבדלים חלקיים בצורה ובתפוצה, המקבילים להבדלים ברורים בהוראה. לעומת זה מפקפקת ההפרדה בין שמות תואר לבין תוארי פועל אדייקטיביים. כאמור, בעברית חדשה תקנית עשויים שמות תואר לשמש באופן חפשי למדי כתוארי פועל. לעומת זה במקרא אין שימוש זה של תוארי הפועל רגיל ביותר (כגון ישעיה לג, ז: מלאכי שלום מר יבכיון). בדרך כלל באות במקרא במקום תוארי פועל אדייקטיביים צורות מיוחדות, כגון צירופי יחס (בחזקה וכו'), צורות מקור מוחלט (היטב, מהר), נראה אפוא (אך הדבר ראוי לבדיקה מדוקדקת), כי במקרא אין לדבר אלא על ניצנים של תוארי פועל אדייקטיביים, שבחלקם נבדלים הם (ר' להלן אחורנית וכו' והשווה גם מבעים מעין "דיבר... קשות", בראשית מב, ז; ל, בעצם מושא ישר ברבות המביעות סתמיות, אך זהה בהוראתו לתואר פועל אדייקטיבי), ובחלקם אינם נבדלים מתוארי השם. בעברית החדשה, שבה, כאמור, משמשים תוארי שם לעתים קרובות כצורתם כתוארי פועל, קיימים על יד זה ניצנים של תוארי פועל אדייקטיביים פורים בעלי צורה מיוחדת: כוונתי לתוארי פועל בסיום -ית שנוצרו משמות נִסָּה (יחסית, נוצר מ"יחסי"), בעקבות הדוגמאות המקראיות "אחורנית, קדורנית, יהודית" וכו', יוצא אפוא, כי בעברית המודרנית שכיחים תוארי פועל אדייקטיביים, אולם, בהתאם לאופייה רב-המערכות של הלשון העברית, קצתם מזדהים הם בצורתם לשמות התואר, וקצתם שונים מהם, ועל כן אפשר לכל היותר לדבר על ניצני התהוות תוארי פועל אדייקטיביים כקאטיגוריה מיוחדת. וראוי לבדוק את הדבר ברבדים מגוונים שונים על פי מדגם רחב. אנו לא באנו כאן, אלא להראות, עד כמה פורה העיקרון של ריבוי השכבות בלשון.

מעטים לערך המקרים, שבהם אין דרכו של גלינץ נראית לנו. כך נדמה, כי הטיפול בנושא (subject), עמ' 158, אינו מקיף כל צורכו, והתעלמותו ממושג הנושא הפסיכולוגי אף גרמה, עמ' 311, לניתוח בלתי מדויק¹⁵.

ד. E. A. Nida, A Synopsis of English Syntax, 1951, 20, 90 עמוד (משוכפל).

מבחינה היצונית דומה מטרת ספרו של ניידה, שזיכה אותו בשנת 1943 בתואר דוקטור של אוניברסיטת Michigan, לזה של גלינץ (ושל די כרוט). גם הוא אינו מתכוון לדלות חומר חדש, אלא לערוך את היריעה מכבר על פי עקרונות חדשים. אף הוא מנתח את לשון אמו (יתרה מזו, ספרו מוקדש לאידיאולקט שלו, ר' עמ' 1). אולם בזה תמו הקווים המשותפים בין שני הספרים. בו בזמן שגלינץ נגש אל ספרו בשיטה אמפירית, ללא קביעת עמדה נוקשה, הרי ניידה שייך לאסכולה מוגדרת היטב, לזו של בלומפילד. וכל סמיטה ממנה נחשבת בעיני המחבר לשגיאה חמורה. הספר מבוסס על דרך ניתוחו של בלומפילד (עי' Language², עמ' 163). המיוסד על סדר מלים, נגינה, שינויים פוניטיים ובחירה (selection;

14. שמות עצם נדירים בתפקיד זה (כגון "מהרה" במקרא).— בערבית הקלאסית ברור אופיים הנפרד של שמות התואר יותר, כי אפשר ליצור מהם באופן חופשי אֶפְעַל אֶת־פֻעַל, והם עשויים לשמש כגרעין ב־אֶצְאֵה גיר חקיקה.

15. פליטת קולמוס בלבד נראה לנו, לעומת זה, כי בעמ' 439 נאמר, שב"לא ידעתי איפה הוא" "איפה הוא" משפט תואר הפועל הוא, ולא משפט מושא.

"taxeme" אחרון זה חשוב ביותר בעיני ניידה, ע"י עמ' 7, אם כי אנו שואלים את עצמנו, מה יתרון תיאורו של ניידה, כשהוא קובע למשל, כי שמות תואר מסוימים עשויים לבוא כנושא, על פני קביעת אותו הדבר באמצעות הטראנסלאציה, ע"י להלן עמ' 107 [12]). המחבר אינו ניגש אל הדקדוק בדרך המקובלת, המנתחת צורות על בסיס מורפולוגי ואח"כ רושמת את מקומותיהן וצורות הופעתן, אלא הוא מנתח את המבנים הקיימים באנגלית בדרך של קביעת הרכיבים הישירים של המשפט ורושם את הצורות והשימושים הבאים בחלקים השונים של מבנים אלו, כשעקרון התפוצה נר לרגליו, ואגב התרחקות מוחלטת מכל "notional approach". המשפטים מתחלקים ראשית לשני סוגים, למשפטים דראיבריים (major sentence types, פרק א-ח) וחדראיבריים (minor sentence types, פרק ט). המשפטים הדראיבריים יכולים להיות פשוטים (פרק א-ז) או מאוחדים (פרק ח). המשפטים הפשוטים עשויים להיות משפטים בעלי נשואים פעילים או סבילים, וכו'.

חשיבותו העיקרית של הספר, שהוא מתבסס על סדר מדויק על ידי שימוש עקיב וקפדני בעקרון התפוצה. נעלמת הערבוביה השוררת לרוב בספרי התחביר, שבהם אפשר בדרך כלל רק בעזרת המפתח למצוא תופעה מבוקשת. מחמת מבנה קפדני זה קיימת גם הבחנה ברורה בין תורת הצורות לתחביר (השווה, למשל, עמ' 73). יתרונות מהותיים תוכניים אין כפי הנראה לשיטתם של בלוטפילד-ניידה, גם שיטות אחרות (ע"י בשאר פרקי סקירתנו) מאפשרות להגיע אל הרכיבים הישירים של המבעים, המבנים הרחבים, אשר עליהם מבוסס ניתוח המחבר (ע"י למשל עמ' 73). אינם חשובים כל כך, כפי שנדמה במבט הראשון, לא בכדי מציין ניידה (עמ' 4), כי כשמבנה בא בפעם הראשונה בספרו, הוא מתאר באריכות, אך מסתפק ברמזיה בלבד, כשהוא בא שנית אף בשינויים מסוימים. סיבת הדבר, כי ביטוי הנושא, למשל, במשפט בעל נשוא סביל אינו שונה במהותו מנושא של משפט בעל נשוא פעיל, ואם כן, מה היתרון הגדול, כי נבסס את ניתוחינו על המבנים הרחבים בדרך של קביעת הרכיבים הישירים, אם רכיבים מרובים זהים במבנים רחבים שונים? במה תיחשב לנחותה שיטה, אשר תדון ישירות ברכיבים אלו ותקבע, באילו מסגרות הם באים? נשארים אפוא בעיקר היתרונות החיצוניים-טכניים, אשר אמנם גם בהם אין לזלזל כלל ועיקר, שהרי קובעים הם מסגרת ברורה ומדויקת למדע התחביר.

אולם נדמה לנו, כי מבנה קפדני ו"מדעי" זה נקנה על חשבון התעלמות מרכזיותה של הלשון, אשר אין לתארה על סמך התפוצה בלבד, אגב התעלמות מכוונת מן המובן (השווה גם את דבריו החשובים של די כרוט על נושא זה במאמרו המצוטט בהע' 5). איני טוען, חלילה, כי יש להכניס מן החוץ (מלשון אחרת, מן הלוגיקה או מן הפסיכולוגיה) אל לשון ידועה מושגים, אשר אין להם ביטוי חיצוני בה, אבל לאחר שנמצא למושג ידוע מבע בלשון, אין להוציאו על סמך שיקולי תפוצה בלבד. כן מתריע ניידה (למשל עמ' 72), כי בגלל תפוצתם יש לדון ב-shall ו-will יחד עם may, can, must, ואין להביאם כצורות עתיד של הפועל. אולם לנו נראית גישה זו מלאכותית, ועצם תוצאותיה, הפרדת העתיד מיתר הזמנים, מורות על ליקוייה (וע"י גם את דבריו המאלפים של די כרוט שם עמ' 149). מאחר שמושג הזמנים קיים באנגלית ((go:went) וכו') ולא הוכנסה לתוכה מן החוץ, האם ננתק את הקשר בין go, went וכו' לבין shall/will go – אף כי הם נתונים, כדברי די כרוט שם, בניגוד סימאנטי ישיר – רק משום שדרך הבעתם שונה? והרי העובדה, כי shall בא על פי רוב בפונקציה העתיד בצורת I shall, ואילו will בצורת I (ע"י למשל Palmer – F. G. Blandford, A Grammar of spoken English², 1939, עמ' 114/6) אף היא מוכיחה את מעמדן המיוחד! והרי אם נלך בדרך זו, נצטרך אף להתעלם מן התפוצה הקומפלימנטארית (השווה על כך די כרוט שם עמ' 150) של צורות קומפארטיב

וסופרלאטיב של מבעים מעין *greater/greatest* ו-*more/most beautiful* ולדון עליהן בנפרד, כשאנו מצרפים את *more/most beautiful* עם *very beautiful* וכו'! והרי אף ניידה אינו מרחיק לכת עד כדי כך, עי' עמ' 74, הע' k. עלינו לחפש אמנם את מושגיה המיוחדים של כל לשון, המשתקפים בצורות אותה הלשון, אולם לאחר שמצאנו את המושגים האלה, אין לנו למיינם לפי תפוצתם בלבד. היתרון שבחלוקה קפדנית וברורה יוצא בהפסד האונס, שמאנסים את הלשון – שהיא, בהכרח, רבת שכבות ובעלת מערכות בלתי שלמות – בהכניסנו אותה למסגרת אחידה וקפואה (השווה את דברי ניידה עצמו עמ' 80, הע' c). כן עשויה ההסתמכות היתרה על עקרון התפוצה לסמא את הטבט מלראות בעיות מסוימות. בסקירותינו לעיל עסקנו כמה פעמים ביחס הנושא והנשוא; קבענו, כי אותם המשפטים עצמם עשויים להיות בעלי מבנים שונים. בדרך כלל יש ביטוי של צורה לשוני הוזה בהנגנת המשפט. אולם הצבענו גם על דוגמאות (עמ' 98 [3]). שאין בהן כל סימן חיצוני להבדל בין המיפוסים השונים. נדמה לנו, כי אין זה מקרה, שאין זכר בספרו של ניידה לבעיות מסוג זה. בו בזמן, שגישתו של המחבר מאפשרת לנו לראות פרטים ראייה שלא ראינו עד כאן, הרי היא חוסמת במידה רבה את הדרך מלראות בעיות אחרות, אשר תיאורן על פי עקרון התפוצה כרוך בקשיים. יחד עם זה אנו סבורים, כי אנשי האסכולה האמריקאית עושים עבודה חשובה בהראותם לנו, כיצד בונים דקדוק בעיקר על פי עקרון התפוצה, ויש להניח, כי תוצאות מחקריהם ייכללו בחקירות תחביריות, אשר, בהתחשבן ברביהגוניות שבלשון, ישתמשו בקריטריון התפוצה יחד עם קריטריונים אחרים (בכלל זה המובן) ולא יראו בשפה מערכת אחת שלמה, אשר את הכל אפשר להבין בה מנקודת מוצא אחיד.

ה. Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, 's-Gravenhage, Mouton & Co, 1957, 116 עמ'.

לספרו של חומסקי בסיס משותף עם דקדוקן של ניידה (ועל כן גישתנו אליו לכאורה כגישתנו אל ספרו של ניידה), אולם הוא מרחיק לכת הרבה ממנו. עד כי אתה תוהה, אם עודנו שייך לתחום הבלשנות, או שמא הוא חורג ממנו. נקודת המוצא של חומסקי, בדומה לשל ניידה, היא ניתוחם של מבני המשפטים לחלקיהם על ידי קביעת רכיביהם הישירים (ר' פרק ד). אולם הוא מוסיף עליו את תיאורית הטראנספורמאציה, שבאמצעותה הוא הופך מבנה אחד למבנה אחר. כך מבדיל ניידה בין משפטים שנשואם פעיל לבין משפטים שנשואם סביל. לעומת זה חומסקי יוצא ממשפטים, אשר נשואיהם פעילים ויוצר מהם את המשפטים בעלי הנשואים הסבילים ע"י טראנספורמאציה (עמ' 43). אם משפט (אני מפשט את הסימון) כמו "שם עצם 1 – פועל – שם עצם 2" (כגון *Men admire sincerity*) הוא משפט, הרי שאף משפט כמו "שם עצם 2 – [be] + פועל + by – ed – שם עצם 1" (כגון *Sincerity is admired by men*) הוא משפט. התוצאה היא, כי אין עוד צורך לחלק בין שני סוגי המשפטים, ואפשר לגזור באמצעות הטראנספורמאציה את בעלי הנשואים הסבילים מבעלי הנשואים הפעילים. חומסקי רואה את הדקדוק כמורכב משלושה חלקים (עי' למשל עמ' 46): א) דקדוק הכולל מספר כללים על מבנה המשפטים; ב) דקדוק הכולל כללים מורפופונימטיים. כדי להפוך את סדרת המורפימות לסדרה של פונימות (כגון "שם עצם – C פועל" עשוי לסמן, למשל, *John – go [past]*, וזה נהפך ע"י השימוש בכללים המורפופונימטיים ל-*John went*); ג) דקדוק המכיל סדרה של כללי טראנספורמאציה, כפי שהוכרנו לעיל.

דברי חומסקי עושים רושם בעקביות המחשבה ובכושר הניתוח שבהם, אולם נדמה, כי הבלשן אינו עשוי להפיק תועלת רבה מספרו, שכן, כאמור, הוא הורג מתחום הבלשנות.

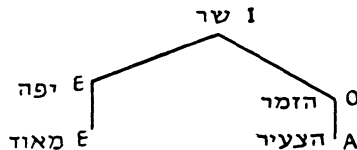
1. Lucien Tesnière, *Eléments de syntaxe structurale*, פאריס, קלינקסיק, 1959, XXVI, 672 עמ', מפה אחת.

ספרו של טסניאר, השואף, שלא כדרכו, גלינץ וניידה, לתאר את כל הלשונות 16 (אם כי מקצוע הדברים הוא מכוסם בראש וראשונה על הצרפתית, שפת אמו של המחבר), שונה בשני קווים עיקריים מספרי התחביר המקובלים: בשימוש נרחב של *stemma*, ובביצוע שלם של מושג הטראנסלאציה (*translation*). ערכם של הסקמות, ציורי הסתעפויות, הממחישים את קשרי חלקי המשפט, פדגוגי הוא בעיקרו. הנה דוגמה לסמטה מהעברית, הלוקחה (בשינויים קטנים בלבד) מעמ' 113, של המבצע "ברא א' את השמים ואת הארץ":

כפי שמראה הדוגמה הזאת, טסניאר חושב את הפועל לגרעין המשפט (אין הוא מתחשב כלל ביחסים השונים שייתכנו בין נושא לנושא), לפי תפיסתו הנושא (שהוא לדעתו מושג סימאנטי) משמש מבחינה סטרוקטוראלית כמתאר (סימנו O') של הנושא הפועל (שסימנו I), בדיוק כמו המושא הישר (סימנו O'). על כן מצריך "ברא" הן את הנושא "אלהים" והן את המושא הישר "את השמים ואת הארץ". כל גרעין (בגרון שלנו "ברא") מתווה, "קשר" (noed, עמ' 14) עם מתארו, בין אם מוצרכים הם על ידו במישרין ובין בעקיפין שכן הגרעין קושר אותם כביכול להבילה אחת. הגרעין של כל המשפט (כאן "ברא") מכונה בשם "הקשר המרכזי".

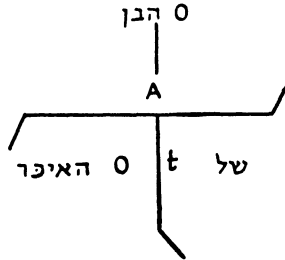
המחבר (עמ' 61 ואילך) מבחין ארבעה חלקי דיבור של המלים ה"שלמות" (להבדיל מן המלים, הממשותות כאמצעים דקדוקיים בלבד, ר' עליהן להלן בתיאוריה של הטראנסלאציה): השם (סימנו O), תואר השם (A), הפועל (I) ותואר הפועל (E). לא רק הפועל, אלא גם חלקי הדיבור האחרים עשויים ליצור "קשרים", דבר המקביל ליצורופים, שכינינו אותם בשם אנדוצנטריים אצל די כרוטי. הסמטה של המשפט "הזמר הצעיר שר יפה מאוד" תיראה אפוא כך:

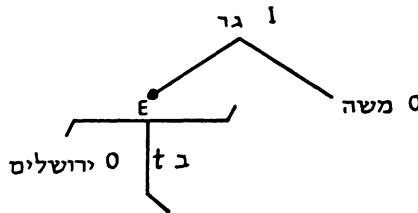
לפנינו אפוא, מלבד הקשר המרכזי, קשר שבעצם ("הזמר הצעיר") וקשר תואר-הפועל ("יפה מאוד"), והסמטה אף מכליטה את הרכיבים הישירים של המשפט.

המושג השני, שמשמש בו טסניאר בעקיבות רבה, הוא מושג הטראנסלאציה, שכל החלק השלישי של הספר מוקדש לו. מעמ' 361 כמעט עד סוף הספר. מושג זה מכונה אצל Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, ברן 1950, עמ' 116, *transposition*, והמחבר סוקר את ההיסטוריה שלו מעמ' 381 ואילך (ועי' גם עמ' 548, הע' 3; די כרוטי משתמש בספרו עמ' 109 ו-125 בביטוי *syntactisch equivalent*).

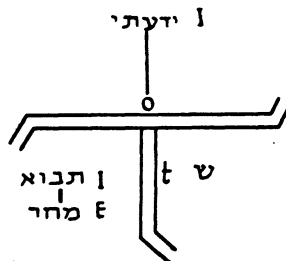
המושג מציין את העברתה של מלה או של צירוף מקאטיגוריה דקדוקית אחת לחברתה. במבע "הבן של האיכר" הועבר ע"י הטראנסלאטיף "של" השם "האיכר" אל הקאטיגוריה של שמות התואר. מכאן הספמה

ר"ל: שם העצם "בן" מצריך את שם העצם "האיכר", הועבר בגלל הטראנסלאטיף (סימנו t מסומן מעל העוקץ של T , המסמן את הטראנסלאציה עצמה) אל הקאטיגוריה של שמות התואר. הטראנסלאטיף עשוי להיות אף אפס (\odot ; עמ' 380), כגון במבע "העיר דמשק" שבו משמש "דמשק" לא כשם עצם, אלא כשם תואר ($A < 0$) בגלל הטראנסלאטיף \odot . הטראנסלאטיפים החשובים ביותר הן המלים, המשמשות כאמצעים דקדוקיים בלבד: מלות היחס ומלות החיבור המשעבדות (יוצא אפוא, כי בדרך זו מנתח מסניאר את הצירופים האקסוצנטריים הלא־פרדיקאטיביים). כך משמשת מלת היחס כטראנסלאטיף במבע "משח גר בירושלים":

"כל" $E < 0$, כי שם העצם "ירושלים" משמש כאן כתואר־הפועל בגלל הטראנסלאטיף ב. את פעולתן של מלות החיבור המשעבדות מכנה מסניאר בשם "טראנסלאציה בדרגה שנייה". הנה המבע "ידעתי שתבוא מחר":

כלומר לפנינו $I \ll 0$ (הקו הכפול של \ll ושל π מציין את הטראנסלאציה בדרגה

שנייה), כי הפועל "תבוא" (שהוא הקשר המרכזי של המשפט "תבוא מחר"), משמש כאן כשם ע"י הטראנסלאטיף "ש".

אשר לעצם שיטת הסמנות, נראה, כי יתרונותיה או מגרעותיה אינם עניין של הבלשנות במובן הצר של המלה, אלא של הפרדגמה. יבואו נא אנשי החינוך ויחוו הם את דעתם עליה. אולם תנאי אחד אנו מתנים: אמור, כי שיקולים של בהירות הצורה ישפיעו על התיאוריה של המבנה, ונראה לנו, כי אמנם קרה לפעמים כדבר הזה, בפרק המכריע על יחס הנושא אל הנשוא (פרק 49, עמ' 103/5) טוען מסניאר (סעיף 16), כי הנגרת הנושא לנשוא באותה הרמה מכניסה גורם של אסימטריה, כי הנושא והמושא, אשר התחלפותם היא היסוד של הפעיל והסביל, באים על רמות שונות (ועי' שם סעיף 17, 18). אבל לנו נדמה, כי בחיותם נושא ומושא הם באמת (אנו מדברים על משפטים דיכטומיים) על רמות שונות. כן נראה לנו, כי מסיבות חיצוניות בלבד מזהה מסניאר משפטי ייחוד (כגון: אחותך ראיתיה) למחשבת משנה (כגון: ראיתיה, את אחותך). אנו סבורים, כי בניגוד לדעת המחבר (עמ' 173, סעיף 8) יש הבדל ברור בין שתי דרכי המבע. משפט ייחוד מתחיל על פי רוב בנושא ההגייוני, ואחריו בא הנושא ההגייוני; לפנינו משפט שלם אף מבחינת תוכנו, הנבדל ממשפט "רגיל" (כגון: ראיתי את אחותך) רק בזה, כי המבנה הדקדוקי הרגיל ("אני" נושא, "ראיתי" נשוא, "אחותך" מושא), סתר את החלוקה לנושא ונשוא פסיכולוגיים, ועל סתירה זו התגבר הדובר ע"י העמדת הנושא הפסיכולוגי בצורת נושא דקדוקי בראש המשפט והכללתו לתוכו ע"י כינוי מוסב. לעומת זה במקרה של מחשבת משנה לפנינו משפט, שאמנם הוא שלם מבחינה דקדוקית ("ראיתיה"), אבל חסר בו פרט חיוני מבחינה עובדתית ("אחותך"), אשר אין השומע עשוי לדעתו: הדובר התעלם ממנו, אם בגלל התרגשותו, או בגלל דרך המחשבה האגוצנטרית של האדם הפשוט (השווה W. Havers, Handbuch der erklärenden Syntax, היידלברג 1931, עמ' 48). אולם מסניאר מתעלם מהבדל זה, מן ההנגנה השונה הכרוכה בו (במשפט הייחוד יש לנושא הפסיכולוגי לעתים קרובות נגינה עולה, המראה, כי המבע לא נסתיים), וכן מן העובדה (המכריעה לפי דעתנו), שמחשבת המשנה היא חלק של המשפט, ועל כן היא באה בהתאם להצרכתו ("את אחותך"), מה שאין כן במשפטי הייחוד ("אחותך"; "את אחותך ראיתיה" הוא על פי רוב תוצאת התפתחות תניינית). המחבר הלך שולל אחרי הרמיון החיצוני, כפי שהוא בא לידי ביטוי בסמטה, אשר לתיאוריה של הטראנסלאציה, נדמה, כי פרטים אחרים בו ראויים לבדיקה מחדש. השימוש בסמלים O, A, I, E (שם, שם תואר, פועל, תואר הפועל), כפי שהמחבר משתמש בהם בניתוח המשפט (ולא רק בטראנסלאציה, אלא גם מלבד זה, עי' למשל עמ' 64), נראה מבחינה עקרונית מופקפק. חסרה כאן ההבחנה בין חלקי הדיבור, המבוססים על צורה, לבין חלקי המשפט, המבוססים על פונקציה. לדעתנו "בירושלים" במבע "משה גר בירושלים" אינו תואר הפועל (E), אלא תיאור פועל; "שתבוא מחר" במשפט "ידעתי שתבוא מחר" אינו שם, אלא מושא ישר. כאן נראה לנו הכרח לשנות את המינוח. על טראנסלאציה משלם לשם-תואר ($A < 0$). למשל, אין לדבר אלא בקביעת חלקי הדיבור (למשל: הטראנסלאטיף -י הופך את שם העצם "יחס" לשם תואר: יחסי). על כן אין לומר, לדעתנו, כי במשפט "משה גר בירושלים" נהפך ע"י טראנסלאציה "ירושלים" לתואר-הפועל, אלא יש לקבוע (אליבא דמסניאר), כי על פי טבעם משמשים תואר-הפועל כתוארים, אך שמו-העצם (על פי רוב) אינם משמשים שימוש זה; אולם הטראנסלאטיף "ב" אפשר לשם-העצם "ירושלים" לשמש כתיאור. בדומה לזה מסוגל שם-העצם על פי טבעו לשמש כמושא, אך משפט (על פי רוב) לא ישמש כמושא. אולם בגלל הטראנסלאטיף "ש" במשפט "ידעתי שתבוא מחר" המשפט "תבוא מחר" משמש כמושא.

מלבד זה היקפו הגדול של הספר היה במידת מה לרועין לו. טסניאר לא הסתפק במה שבנה את תחבירו בשביל הצרפתית בלבד, אלא התכוון להכליל את כל הלשונות. עושר זה אמנם הוא אחד היתרונות החשובים של הספר, המלא וגדוש הצעות ללשונות שונות, אולם הוא שמור לבעליו לרעתו והוא מערער במידת מה את היסודות התיאורטיים. המחבר לא התחשב בכך, כי חלוקת המלים "המלאות" לארבעה חלקי דיבור אינה כלל נחלתן של כל הלשונות. נביא רק דוגמה אחת. למעלה קבענו, כדעת גלינץ, כי בגרמנית אין להפריד את שמות התואר הפרידיקאטיביים מתואריה הפועל האדייקטיביים. אולם טסניאר רואה בתואר הפועל האדייקטיבי בגרמנית שם-תואר, שהועבר להיות תואר-הפועל ע"י הטראנסלאטיף "אפס" (ע' עמ' 469, סעיף 20), ומערבב את חלקי הדיבור עם חלקי המשפט, ואינו קובע חלק דיבור מיוחד בשביל הגרמנית, שיכלול את שם-התואר הפרידיקאטיבי ואת תואר הפועל האדייקטיבי.

הערות בודדות אחדות:

איני מבין, מדוע מפריד המחבר את המבצע "העיר פרים" (עמ' 163 ואילך; 448) מהמבצע "העיר של פרים" (עמ' 446) עם "של" כטראנסלאטיף. הרי היה אפשר לנתח בדומה לזה את המבצע "העיר פרים" אגב הנחת טראנסלאטיף אפס. לכל הפחות אפשר היה לעשות כן באותם המקרים, שבהם אין התמורה מכארת אלא מגדירה (השווה על זה Bally שם עמ' 58/9). והשווה גם את דברי טסניאר עצמו עמ' 151, סעיף 7, ועמ' 440, סעיף 15. הגבולות בין ניתוח דיאכרוני לסינכרוני אינם נשמרים תמיד היטב, ע' עמ' 435, § 26. דעתו של טסניאר (עמ' 43, § 8), כי ככל שמלה נמצאת בשלב נמוך יותר בסולם הסמרוקטוראלי, הריהי חשובה יותר מבהינת מובן המשפט, אינה הכרחית כלל, שהרי למשל לוואי מבאר (להבדיל מלוואי מגדיר), למשל, אינו חשוב יחסית למובן המשפט. אולם הערות אלו אינן רוצות ואינן יכולות לגרוע מערכו של הספר, אשר עושר רב גלום בו בשביל כל מי שמתעניין בתחביר.

שמואל א' ליונשטם

עבט = ערב?

בלשונו כד, חוברת ד, עמ' 253 חלק מר ד' לייבל על הצעתי, להסמיק את הפועל "עבט-ביואל ב, ז לפועל האכדי ebētu (ככה! לא ebetu) ולפרשו במשמעות "עוה". סבור הוא, שללא צורך נוקתי לשפה זרה לשם הבהרת משמעותו של הפועל העברי הסתום, וכי ניתוחה הפנימי של העברית עצמה מחייב את המסקנה, שאין יִעְבְּטוּן אלא לשון יְעַבְּדוּן, היינו יערכבו. מבקרי לא טען שמצא בעברית את השורש עבט במשמעות ערבוב או במשמעות קרובה לו, אלא הגיע למסקנתו על סמך הסברה, שאופיים הנרדף של השרשים "עבט" ו"ערב" קורע פתח להשערה, שהשורש "עבט" הסתעף לאותן המשמעות גופן כמו השורש "ערב", אך טענה זו אינה נראית.

קודם כול ספק גדול הוא, אם מותר לדבר בפשטות על שורש עברי "ערב" א ח ד. עיון קל במילון מראה, שיש לצירוף העיצורים "ערב" משמעויות מרובות ושונות אלו מאלו עד כדי כך, שבדין התלבטו החוקרים בשאלה, אם כל אותן המשמעויות השתלשלו משורש אחד או שמה יש להפריד בין שרשים הומונימיים שונים¹. והרי ברור, שהצעתו של מר לייבל נופלת אם נעדיף את הנחת עירוב שרשים שונים ב"שורש" ערב. אף אפילו נפסוק, שאין בעברית אלא שורש "ערב" אחד בלבד, נשאר מקום לשאלה, אם אפשר לקבל את קביעתו של מר לייבל, שהשורשים "עבט" ו"ערב" משמשים במשמעויות מסוימות שימוש נרדף. נבדוק את דוגמאותיו של מר לייבל אחת אחת.

מר לייבל מסתמך קודם כול על אופיים הנרדף של השמות עֶרְבּוֹן וְעִבּוֹט במקרא, אך בירור משמעותם של שני השמות אינו מאשר טענה זו. השם עֶרְבּוֹן קרוב הוא לכל הדעות ללשון ערב², המציגת איש, שקיבל על עצמו אחריות בעד חוב הוולת, בין שהתחייב לסלק את החוב אם לא יפרענו הלווה, בין שהתחייבותו הצטמצמה לאחריות, שהלווה לא יברח. הערב מקבל אפוא על עצמו את האחריות, בו בזמן שהלווה התחייב בתשלום החוב וכיוצא בזה ניתן אף העירבון בשעת התחייבות החייב. יהודה התחייב לשלוח לתמר גדי עזים ונתן לה את חותמו, פתילו ומטהו כעירבון, לפני שבא אליה (בר' לח, טז-יח) וכיוצא בזה מצינו באסתר רבה לאס' ג, ב: דרכו של לוקח ליתן ערבון למוכר, היינו בשעת המכר. משמעותו של השם עֶרְבּוֹן ברורה היא אפוא, מה שאין כן בוזו של השם עִבּוֹט, השנויה במחלוקת מפרשי המקרא. כתוב: כי תשה ברעך משאת מאומה לא תבא אל ביתו לעבט עבטו. בחוץ תעמד והאיש אשר אתה נשה בו יוציא אליך את העבט החוצה. ואם איש עני הוא לא תשכב בעבטו. השב תשיב לו את העבט בבא השמש ושכב בשלמתו וגו' (דב' כד, י-ג). לפי הדעה הרווחת היום³ מורה השם עבט על משכון, שהלווה מקבל אותו בשעת הלוואה. הסבר זה מסתמך על הכתוב בדברים טו, ו "והעבטת גוים רבים ואתה לא תעבט", המדבר, לפי דעת רבים, על הלוואה במשכון. אם נסכים לשיטה זו, הרי באמת היינו עבט היינו עירבון, כדעת מר לייבל.

1. ע' המילונים למקרא, ובייחוד Brown-Driver-Briggs, Gesenius-Buhl, Koehler-Baumgartner.

2. השורש ערב נמצא במשמעות זו כבר בכתבי אוגרית. וע' Ch, Virolleaud, Palais Royal d'Ugarit II.

Paris 1957, p. 188.

3. ע' למשל M. David, OTS II 1943, pp. 81 ff.; Koehler-Baumgartner בערכו; R. de Vaux.

Les Institutions de l'Ancien Testament I, Paris 1958, p. 262.

אך הפרשנות הנ"ל אינה מכוונת לפשוטו הברור של הכתוב. עצם לשון המקרא מוכיחה, שהמדובר בתפיסת נכסי לוזה, שלא סילק את חובו בזמן הפירעון, שהרי איש המסכים להלוות כסף לחברו במשכון, אינו צריך להטריח את עצמו לשם קבלת המשכון. די לו בכך, שיודיע ללוזה כי לא יקבל את הכסף, כל זמן שלא הביא לו את המשכון. פירושנו, שבעיקול נכסי הלוזה הכתוב מדבר, מלתא דפשיטא הוא במסורת ישראל, ואין דנים אלא על הפרוצדורה של התפיסה בלבד, והשווה יוסף בן מתיה, קדמוניות ד' ח, כו; בבא מציעא ק"ג ע"א-קט"ז ע"א; הרמב"ם משנה תורה, מלוה ולוזה ג. ד. מסורת נאמנה זו הולמת אף את התפתחותו הכללית של המשפט. מאז חוק חמורבי (סעיף 24) ועד ימינו רבים הם החוקים, המצמצמים מטעמים סוציאליים את זכות המלוה לעקל את נכסי הלוזה המפגר בתשלומיו, מבלי להגביל את זכות המלוה לקבל משכון בשעת ההלוואה, אבל עדיין לא הובאה אסמכתא, שהייתה תחיקה, המחליפה את השיטה.

על משמעות זו של השורש "עבט" מעידה גם מימרת הגמרא: בר מתא אבר מתא מיעבט (בבא קמא ק"ג ע"ב), היינו: רשות ביד ישראל גבאי המלך למשכון בן העיר על מס בן עיר חברו (לשון רש"י). יתר על כן, יש ליחס לשם "עבוטות" את המשמעות של חפצים מעוקלים אף במדרש תנחומא אמור, יח⁴, שלא כדעת מר לייבל, המפרש בעקבות מילונו של גור⁵ "עבוטות" כאן כלשון חפצים, מסביר שוב בעקבות גור – כלשון חפצים אף את השם עֲרֻבָתָם (ש"א יז, יח), הסתם לחלוטין⁶, ומגיע בדרך זו לאישור חדש של טענתו, שהשרשים "ערב" ו"עבט" נרדפים הם בעברית. נביא כאן את קיצור התחלת המדרש. מסופר בו על שליח המלך שהלך לגבות בעיר. משנבה, התנפל עליו עירוני ונטל את כליו ואת המוגבה שהיתה בידו. כעבור זמן מה נתבע אותו העירוני לדין לפני המלך וביקש מן השליח, שילמד עליו זכות. "אמר ליה אותו הגבאי תן לי אותו זהב ואותן הכלים ואותן העבוטות שנטלת ממני... נטל (הגבאי) ממנו אותו זהב ועבוטות מקצתן והלך לו". והנה אין להתעלם מכך, שבגבאי מסים חמדרש מדבר, ובעל כורחנו אנו נזכרים את הגמרא הנ"ל בבבא קמא ק"ג, ב, הדנה בגבאי מסים, הלוקח עבוטות מבני העיר, ומן הסתם אף גבאי המסים של מדרש תנחומא נהג ככה ועבוטות אלו הם הם העבוטות שגול אותם העירוני ממנו, ואין שום טעם, ליחס לשם "עבוטות" כאן את ההוראה של חפצים סתם, שלא מצינו אותה בשום מקור אחר⁷.

הוראת השם עֲבוֹט "חפץ מעוקל" מתאשרת אפוא לאור שיקולים מרובים ובלתי תלויים זה בזה, ואין לערער עליה על סמך הכתוב בדברים טו, ו, כי הרי טעות בידי החוקרים, המסבירים "עבט" בכתוב זה במשמעות "משכון על מנת לקבל הלוואה", ופירושו הנכון הוא לוזה סתם, כדעת כל התרגומים העתיקים (פרט לתרגום ירושלמי), המתאשרת בכתוב המקביל: והלית גוים רבים ואתה לא תלוה (דב' כח, יב). מי שמפרש "עבט" כאן כלשון "משכון על מנת לקבל הלוואה" נדחק בעל כורחו להנחה המוקשה, שהפועל "עבט" מורה כאן

4. אותו המדרש נמצא באי אלו שינויי גרסה גם בתנחומא, הוצאת בוכר, אמור, כו.

5. גור נגרר בפירושו של תנחומא אמור, יח אחרי יסטרוב, המסביר "עבוטות" במדרש שלנו בכל מקום כלשון baggage, ואילו גור, המפרש עבוטות בתנחומא אמור, יח חפצים, מפרש אותה המלה באותו ההקשר בתנחומא בוכר, כו – משכונות.

6. ההסבר של ערבתם כלשון חפצים אינו מכוון לא לתרגומים העתיקים (וע' להלן בטקסט), ולא להצעות החוקרים בימינו, וע' למשל P.A.H. De Boer, OTS I 1942, p. 89.

7. הצעת מילונו של בן-יהודה להסמך "עבוטות" במדרש תנחומא ללשון עבט ולהסביר אוכפים, כרים, אינה מכוונת להקשר הטקסט במדרש. אין להבין מה ראה המדרש להבליט את גזל חפצים אלו דווקא.

על מתן המשכון על ידי הלואה, בעוד שהוא מציין בדברים כד, י את לקיחתו על ידי המלוה. יתר על כן, המשמעות הלואה סתם, והיא בלבד, הולמת את הכתוב בדברים טו, ו-י, המדבר אל לב העשיר שיעביט לעני די צורכו, ואפילו לפני שנת השמיטה, המשמטת את המלוה, ומבטיח לו בשכר מצווה זו את ברכת ה'. והרי ברור, שמתן המלוה לעני דומה כאן למתן צדקה, ושאינן להעלות על הדעת, שבמלוה במשכון הכתוב מדבר, אפילו נאחר את דין המשנה, הקובע בפירוש, שמלוה על משכון אינו משמט (שביעית י, ב). והשווה לדו-משמעות של השורש "עבט" מצד אחד את הפועל העברי "חבל" = עיקל⁸ ואת השם העברי "חבל" = חפץ מעוקל⁹, ומצד שני את השם האכדי *hubullum* = חוב¹⁰.

עוד טוען מר לייבל, שתרגום יונתן מוסר ערב ב-עבט, עבט ב-ערב. חילוף זה יוצא לו מתיקוני גרסאות התרגום, ועל כגון אלו אמרו: ערביך ערבא צריך.¹¹ מר לייבל דן בתרגום יונתן לכתוב הסתום: ואת ערבכם תקח (ש"א יז, יח). דפוסי התרגום גורסים כאן: וטיביהון תיתי. מר לייבל קובע, שגרסה זו אינה מוסברת, וכי צ"ל עביטיהון במקום טיביהון, אך גרסתו המדויקת של התרגום הנידון הוא טִבְהֹן¹², וגרסה זו מובנת כל צורכה. השם טִבָּא בארמית יהודית, הנכתב לפרקים בכתיב מלא, טיבא, ומקביליו הסוריים-טאבא, טבא - גזורים מהשורש "טבב", ומשמעותם - שמועה. מוזמן עמדו החוקרים על קרבת השורש "טבב" אל השורש "דבב", שממנו נגזר בעברית השם דִּבָּה¹³ המורה מעיקרו על שמועה סתם, דברים שאומרים על פלוני, אך התגלגל מכאן למשמעות המיוחדת של שמועה רעה. כיוצא בזה מציין אף השם הארמי טִבָּא בתרגומים על פי רוב את השמועה הרעה דווקא, כגון בת"א לבר' לו, ב: ואיתי יוסף ית טִבְהֹן בישא לאבוהון. אך אין זאת אומרת. שהשם הארמי מיוחד להוראה שמועה רעה, והשווה, למשל, את הפשיטתא לדברי הימים ב' י, לב: ונאתא מן מדנתא רחיקתא מטל שמך מטל דנשמעת טבה דשמך רבא. הלשון וטיביהון תיתי - ושמועתם תביא - מזכירה אפוא את לשון ת"א לבר' לו, ב, וכל ההבדל הוא בזה, שהתרגום לש"א יז, יח מדבר על שמועה סתם, ולא על שמועה רעה¹⁴, ואין אף להתעלם מדמיונו המובהק של תרגום יונתן לתרגום הפשיטתא לאותו הפסוק יוסברתהון איתי ליי, מלה במלה - ובשורתם הבא לי; ויפה תרגמה כאן הפוליגלוטה הלונדונית "סברתהון" - *nuntius eorum*. אם נתרגם את דברי ת"י לעברית פשוטה של ימינו, הרי כוונתם: ותגיד לי מה נשמע אתם. אמת היא, שאין למצוא לתרגום כזה אחיזה בדברי הכתוב. אך הוא דינם של יתר התרגומים העתיקים. השבעים תרגמו כאן: *καὶ ὅσα αὐτὸν ἐξήλωσεν πυνώσῃ* ותלמד¹⁵, מה הם צריכים;

8. שמא מותר להסמיק עבט במשמעות לוח לשם האכדי *ebuttum* הלואה, אך קריאת שם זה מוטלת בספק, ואולי צ"ל *ebuttum* צורת משנה של *hubuttum* וע' *Chicago Assyrian Dictionary* בערך *ebuttum*.

9. ע' מילונו של G. Dalman ערך טִבָּא.

10. על שרשים אלו ע' מלבד המילונים גם R. Gordis, VT. V. 1955, p. 89 f.

11. בעל הפוליגלוטה הלונדונית תרגם טיביהון בטעות מובנת *bonitatem* טובים. לוי, במילונו לתרגומים, הסביר טיביהון כלשון טיב, אופי, אך בכל זאת הרגיש במשמעות דברי התרגום, ונדהק על כן לפרש: *ihre Art, ihr Befinden, Lebensweise hinterbringe, nämlich Nachricht davon* - אופיים, שלומם, דרך חייהם הודע לי, כלומר בשורה על כך. והשווה אף את מילונו של בן-יהודה: ערך טִב, הגזר אף שם זה משורש טבב. יסתרוב במילונו הסביר *seal, sign of recognition* משמע, שקיבל את הפירוש החודש של השם המקראי ערבכם ויהיה פירוש מודרני זה לתרגום, ושיטה זו של פירוש התרגום פסולה מעיקרה.

12. השווה את תרגום השבעים לכתוב באיוב יב, כ: וטעם זקנים יקח - *ὁδνεσων δὲ πρεσβυτέρων ἐλαβον* - למד את טעם זקנים, בשני הכתובים הבינו אפוא השבעים את הפועל העברי "לקח" כלשון קבלת לקח רוחני, לימוד.

ואף הוולגאטה נקטה כאן בתרגום חפשי לחלוטין: Et cum quibus ordinati sunt disce – בקירוב: ותלמד מי הם האנשים שהם משובצים אתם ביחידה אחת. סקירה זו באה ללמדנו, שכל התרגומים העתיקים נתייאשו ממסירתו הנאמנה של המקור המוקשה ופירשו אותו בדרך סברה¹³ בלבד. אין אפוא מקום לטענה, שלא יתואר תרגום עֲרֵבָתָם – טיביהון, ומה גם, שגרסתנו כבר הייתה לגנד עיני הרד"ק, המצטט אותה ומפרשה, כנראה בהשפעת הוולגאטה, לאמר: ענינם תקח ותלמד ותגד לי.

מפוקפק לא פחות מזה הוא התיקון, שמר לייבל מציע אותו לעוסח תרגום יונתן ליואל ב, ז: ולא מעכבין אורחתהון. מר לייבל פוסל גרסה זו על סמך השיקול, שאין להבין "מעכבין" כתרגום של יַעֲבֹטָן, והוא מציע לגרוס יַעֲרָבָן. אך אף כאן כבר הייתה גרסתנו לגנד עיני הרד"ק, ולא זו בלבד, אלא שהרד"ק אמר להסביר על פיה את פשט הכתוב, שהוא לדעתו כתרגומו, ובעל כורחו תרגם אפוא גם כאן המתרגם מלה סתומה לפי הקשר הכתוב, ועשה בזה את כל מה שהיה ביכולתו.

סיכומו של דבר, אפילו נסכים להנחה המפוקפקת, שכל הוראותיו של "ערב" נשתלשלו משורש אחד, אין לקבל את הפירוש של יַעֲבֹטָן כלשון יַעֲרָבָן, באשר השרשים "ערב" ו"עבט" אינם נרדפים בשום מקום.

13. מכאן, שאין יסוד לנסיגות החוקרים, לשחזר Vorlage עברי של התרגומים העתיקים, הטוטה מנוסח המסורה, כגון השערתם, שהשבעים A גרסו "צרכתם" (מלה שאיננה קיימת בעברית!), וכי הירוגיזם גרס "ערבתם".

"יהדות" בלשון חכמים?

יעקב לוי קבע במילותיו התלמודי (ח"ב עמ' 224) ערך "יהדות" עפי' אסתר רבה ז, יא: כך הם לא שינו אלהיהם ודתותיהם והחזיקו ביהדותן, אחרי שהגיה וקרא: "ביהדותן". קאהוט, ערוך השלם ח"ד חמ' 114, "השלים" את ס' הערוך על ידי תוספת ערך "יהדות", שבו העתיק את דברי לוי. וכן נהגו יסטרויב (עמ' 566) ובן-יהודה (ח"ד עמ' 1984), אלא שהלה לא קיבל את התיקון של לוי וייחד מקום לערך "יהדות" – כמו יהדות. ש' קרויס, "תוספת הערוך השלם" לא העיר כלום על הערך הנ"ל.

ברם כל העניין יסודו בגרסה משובשת של הדפוסים המאוחרים. במדרש חמש מגילות דפוס פיזרו רע"ט הנוסח הוא: "והחזיקו ביחודן" וכ"ה בדפוס ויינציאה שכ"ו, קראקא שמ"ו. בדפוס אמשטרדם ת"א נמצא כבר "ביהדותן", אבל בדפ' פרנקפורט דאודר תנ"ג שוב "ביחודן", אלא שבדפוסים המאוחרים גברה יד ה"יהדות" על ה"יחוד". על כל פנים אין מקום לערך "יהדות" במילון של לשון חכמים.

לשוננו

כתבי־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים וחמישה, חוברת ג'ד — ניסן־תמוז תשכ"א

התוכן:

	יחזקאל קוטשר	לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו
117	מאמר ראשון:	האיגרות הארמיות
134	מנחם צבי קדרי	לבדיקת המיטאפורה בעברית של ימינו
145	גד בן־עמי צרפתי	לפ"ק ולפ"ג
	יהושע בר־הלל	סיבוכו של פסוק מהו?
150	סוגיה בבלשנות הקומבינאטורית
165	דב סדן	במזל שור; בינה בלשונות השכמה וסביביהם
	אוריאל וויינרייך	העברית האשכנזית והעברית שביידיש:
180	בחנינתן הגיאוגרפית (סיום)

הערות

197	ישי ואישי, נחש ויערי
199	ירח עצד פשת
201	להוראתה של אֵלֶּל בספר משלי
202	בוא רמס
203	הערות ל"פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ־ישראלי"
205	לחידות הלשון של ר' אברהם אבן־עזרא

ביקורת וביבליוגרפיה

206	גד בן־עמי צרפתי	אוצר הלשון העברית ליעקב כנעני כרך א' וב'
215	ספרים שנתקבלו באקדמיה	

כתובת הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' יחזקאל קוטשר, רח' הפלמ"ח 36, ירושלים
ד"ר מנחם צבי קדרי, רח' בית-אל 7, רמת-גן
ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים
פרופ' יהושע בר הלל, רח' אברבנאל 30, ירושלים
פרופ' דב סדן, רח' א"ד גורדון 11, קרית היובל, ירושלים
Prof. Uriel Weinreich, Department of Linguistics, Columbia
University, New York, 27, N. Y., U. S. A.

ד"ר מנחם נאור, רח' נס ציונה 8, תל-אביב
ד"ר שמריהו טלמון, תלפיות, ירושלים
מאיר רוטנברג, משמר השבעה 17, דואר בית-דגן
דניאל לייבל, רח' מרקוס 4, ירושלים
גדעון הנמן, בית המעלה כניסה ג', בתיים
הרב יוסף תייר, רח' דוד ילין 48, נתניה

לשונן של האיגרות העבריות והארמיות של בר כוסבה ובני דורו

מאמר ראשון: האיגרות הארמיות

א. חשיבות המציאה

קשה להפריז בחשיבותן של האיגרות הארמיות של בר כוסבה מבחינה בלשנית. צא ולמד, מה היה מצב ידיעתנו את הארמית של ארץ-ישראל לפני הגילוי הזה¹. היו בידינו כתובות ארמיות קדומות מסוריה, החל מן המאה העשירית לפני סה"נ, אך אלה, כמובן, קדומות לתקופה הנידונה כמעט באלף שנים. שפע של מגילות (וחרסים) ארמיות נמצאו במצרים, בעיקר בִּב (המאה השישית-החמישית לפני סה"נ). אך תעודות אלה אין בהן כדי ללמד דבר על הארמית של ארץ-ישראל. ואשר לארמית המקראית – הן טיבה שנוי במחלוקת מאז יצא סִר דרייבר להוכיח, כי מאוחרת היא ומוצאה מארץ ישראל. מחלוקת זו, שנטלו בה חלק חשוב ביותר בזמן האחרון ו' באומג'רֶטְנֶר והֶה שְדֶר, הגיעה עכשיו לכלל מצב של תיקון. שְדֶר הוכיח, שיש מקום להניח, כי היא עשויה לשקף את הארמית של המאה החמישית ואילך. ואשר למוצאה – מאחר שארמית זו, 'הארמית הממלכתית', הייתה משמשת בכל חלקי הממלכה הפרסית, הן במזרח (שבו צמחו מקץ מאות בשנים הניבים של הארמית המזרחית, שהם הסורית, לשון התלמוד הבבלי והמנדאית) והן במערב (שבה שימשו מקץ מאות בשנים הניבים של הארמית המערבית, היינו הארמית הגלילית, הארמית השומרונית והארמית הנוצרית של א־י), השתדלה היא להיות אל-דיאלקטית, ולכאורה, אין היא משקפת אפוא כל ניב מן הניל. אמנם תפיסה זאת תפיסה פשטנית היא, ואליבא דאמת, דרך משל, התעודות הארמיות שפרסם גִ'ר דרייבר, שאף הן נכתבו ב'ארמית הממלכתית', ואשר מוצאן מן החלק המזרחי של הממלכה הזאת (בבל, שושן), יש בהן רמזים ברורים למוצאן המזרחי. אבל גם אם נניח, שמוצאה של 'הארמית הממלכתית' מן המזרח – ואף אני סבור, כי אכן מוצאה מן המזרח (בדעתי להאריך בזה במקום אחר) – יש ידיים, המוכיחות, כי בתור לשון ספרותית, על כל פנים, היו לה מהלכין גם במערב². תרגום אונקלוס ותרגום הנביאים שוב הריהם בבחינת בעיה אשר למוצאם. דאלמאן, דרך משל, סבור, כי מוצאם מארץ יהודה (!), ואילו קאהלה היה טוען לשעבר, כי

• מאמר זה נכתב על יסוד האיגרות וקטעי האיגרות שפרסם פרופ' יגאל ידין (להלן הערה 9), וכן החומר שפרסם מיליק (להלן הערה 77). השטרות הנכללים בכרך שהוציא מיליק, הן הארמיים והן העבריים, לא נידונו כאן. אשר לשטרות הארמיים ברור, שלשונם שונה מלשון האיגרות. מכיוון שלשון שטרות עשויה להיות ארכאית יותר מלשון איגרות, רצוי בכלל, לדעתי, לבדוק את לשון האיגרות תחילה. שתיים מן האיגרות של מיליק פורסמו כבר לפני שנים ונידונו בהרחבה ע"י אנשי המדע. כמובן אי אפשר לחרוץ משפט לפני פרסום כל החומר, בייחוד עם התצלומים. אף על פי כן סבור אני, שהגיע הזמן להצביע על מה שניתן ללמוד ממנו כבר עכשיו. כמובן "טעות חזרת".

1. בדבר המקורות לסקירה זו ראה בפרוטרוט מאמרי The Language of the Genesis Apoc-
ryphon, *Scripta Hierosolymitana*, IV, Jerusalem, 1957, pp. 1-3. (מכאן ואילך = לשון מגילה חיצונית).

2. ראה שם, עמ' 13 – 14, וראה אף להלן ג 1.

נתחברו בבבל. במאמר על 'המגילה החיצונית לבראשית' הראיתי, כי היום יש מקום להניח, שתרגומים אלה נתחברו בארץ-ישראל; אך מאחר ששימשו בבבל, דבקו בהם צורות מורחיות³. מן הראוי לציין, כי אף קאהלה חזר בו אחרי מאמרי הנ"ל מהנחתו הקודמת, ושוב אין הוא בטוח במוצאם המורחיים של התרגומים האלה⁴.

כתובות ירושלים המעטות הכתובות ארמית אף הן אין בהן כדי ללמד על לשון המקום; שכן לא זו בלבד, כי מעטות הן (ודבר זה כוחו יפה גם לגבי המלים הארמיות שבאוונגליון וביסופוס), אלא ייתכן שהן נכתבו בארמית הממלכתית, היינו בלשון הארמית הרשמית של ממלכת פרס, אשר, כאמור, הייתה לכאורה אחידה בתחום הממלכה הזאת.

הניבים הארמיים של ארץ-ישראל, היינו הארמית הגלילית, הארמית הנוצרית של א"י והארמית השומרנית, המייצגים, ללא ספק, ניבים ארמיים מדוברים, ידועים לנו רק (בערך) מאמצע האלף הראשון לספירה. ולא זו בלבד, אלא שבעצת מסירתם (כתבי יד, מעתיקים וכיו"ב) הריהו בעיה מסובכת ביותר. אין לנו כתבי יד מן הניבים הללו אלא מתקופות מאוחרות מאות בשנים לתאריך הנ"ל. יש לאל ידינו להוכיח, כי בשל השפעות שונות נשתבשו כתבי יד אלה על ידי המעתיקים (הארמית הגלילית בהשפעתן של הארמית הבבלית, הארמית של התרגום וכיו"ב; הארמית הנוצרית בהשפעת הסורית). אשר לארמית הגלילית, שופר המצב על ידי כתובות בתי הכנסת שבגליל בעיקר, וכן על ידי מציאת כתבי יד טובים, קטעים מן הגניזה, ובעיקר של שרידי התרגום הארץ-ישראלי⁵. אבל גם כאן יש לציין, כי תאריך כתיבת החומר הזה מאוחר הרבה מאות בשנים מן התקופה שאנו דנים בה.

בשנים האחרונות חל אמנם שינוי עצום מבחינה זאת. נתגלתה ה'מגילה החיצונית לבראשית', שתאריכה בערך בין המאה הראשונה לפני סה"נ ובין המאה הראשונה לספירה⁶. אשר לה מותר היה להניח, אך קשה יותר להוכיח, כי לשונה מייצגת את לשון חבל הארץ, שבו נמצאה, היינו לשון ארץ יהודה. במאמרי הראיתי, שיש קרבה יתרה בין לשון המגילה הזאת ללשון תרגום אונקלוס והנביאים, וכן לארמית הנוצרית של ארץ-ישראל, אשר, לפי ההשערה המקובלת, מוצאה אף היא מארץ יהודה⁷. עם זה יש לציין, כי אף על פי שההנחות בדבר מוצאם המקומי של שלושת הניבים הנ"ל היו, לדעתי, מאוששות יפה, והן אף היו מצד אחר מאוששות להדדי, הרי לא היתה כאן הוכחה מוחלטת בדבר מוצאן המקומי, היינו ארץ יהודה. ולא זו אף זו: בהיות לשון 'המגילה החיצונית לבראשית' לשון ספרותית, קשה היה לדעת מראש, באיזו מידה היא משקפת את הלשון המדוברת⁸.

דברים אלה כוחם יפה גם לגבי לשון השטרות שנמצאו בין מגילות ים המלח מן התקופה הנידונה, שכן לשון השטרות ארכאית היא על פי רוב מן הלשון המדוברת. עתה, עם מציאת איגרות בר כוסבה ובני דורו, אשר בזכות שמות המקומות

3. 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 9 – 11.

4. P.E. Kahle, *The Cairo Geniza*², Oxford, 1959, p. 191, 194.

5. ראה על הבעיות האלה ועל דרכי פתרונן מאמרי 'מחקרים בארמית הגלילית' (מכאן ואילך:

'מחקרים'), תרביץ, כא (תשי"ז), עמ' 192 ואילך (תדפיס עמ' 3 ואילך).

6. 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 21–22.

7. שם 11 – 13.

8. ראה מאמרי ב-ZNTW 51 (1960), עמ' 54.

הנוכחים בהן אין להטיל ספק, כי מוצאן מארץ יהודה, יש בידינו חומר מוסמך לארמית של ארץ יהודה במאה השנייה לסה"נ. ומאחר שלשון האיגרות דרך הטבע קרובה יותר ללשון המדוברת מלשון הספרות והשטרות, הרי יש בידינו חומר חשוב ממדרגה ראשונה לקביעת טיבו של הניב, הוזה, אף על פי שלצערנו לעת עתה היקפו מוגבל ביותר.

להלן קטעי האיגרות כפי שנתפרסמו על ידי פרפ' ידין⁹, בתוספת הערות וסיכום בלשוני, שיצביעו על תרומת האיגרות האלה לפתרון כמה בעיות בלשוניות.

ב. קטעי האיגרות

איגרת 1 (ידין, עמ' 54 – 55; השורות אינן זהות לשורות של האיגרת).

1. שמעון בר כוסבה הנסי על ישראל ליהונתן ולמסבלה סלם... ותתנו
2. יתהן באספליא... ואם לא כן תעבדון די מנכן פרענותא תתעבד...
3. כל גבר תקועי... דמנכן אעבד ית פרענותה... ישוע בר תדמריה... ולא תבסרון למחד
4. ית סיפה די עלוי... שמואל בר עמי.

הערות

1. שמעון בן כוסבה, הנשיא על ישראל, ליהונתן ולמסבלה, שלום... ותתנו (תנו)
2. אותם באבטחה... ואם לא תעשו כן, (ש)מיכם תעשה פורענות (יפרע מכם)...
3. כל גבר תקועי... שמכם אעשה את הפורענות (אפרע מכם)... ישוע בן התדמורי... ואל תתרשלו מלקחת
4. את חרבו אשר עליו... שמואל בר עמי.

הערות

1. במכתב ארמי זה מופיעה התיבה 'הנסי' (=הנשיא) העברית; ייתכן, משום שהיה תוארו הרשמי של בר כוסבה. אך ראה להלן ג 3. הנסי: כתיבה של תיבה זו, בהשמטת האל"ף, מזכירה את הכתיב של תיבת 'נבי' (=נביא) במגילת ישעיהו א' כח, ז. אף ב'מגילת מלחמת בני אור בבני חושך' רשומה תיבה זו פעמיים בלי אל"ף 'נשי' (3, 14; 4, 1), והשווה אף 'להבי' (=להביא) בסרך היחד (1, 7)¹⁰; וראה להלן איגרת עברית 3, ש' 6 'לבר' (=לבוא) ושם ש' 2. בתקופה זו כבר נתבצעה השי"ן השמאלית כסמ"ך, ומכאן חילופי שי"ן וסמ"ך בתעודות אלה¹¹ (ראה להלן, וכן איגרת 4, 1, 3, וכן איגרת עברית 1, ש' 5). בכתיב זה מופיעה התיבה בארמית גלילית, 'נסייא' (נסייה), היינו

⁹ ידיעות החברה לחקירת א"י ועתיקותיה, כה (תשכ"א), עמ' 53 ואילך (מכאן ואילך = ידין).

¹⁰ ראה ספרי 'הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, ירושלים, תשי"ט, עמ' 134 למעלה,

עמ' 154 (מכאן ואילך 'הלשון'), וכן מאמרי ב'לשוננו', כב (תשי"ח), עמ' 94.

¹¹ חילופים אלה מצויים במגילות קומראן, ראה, דרך משל, 'הלשון', עמ' 139 למטה; ניצני מופיעים כבר בלשון המקרא ('שדרה' – 'סדרים' ועוד). בלשון חז"ל מופיעה שי"ן שמאלית לרוב כסמ"ך (סדר, ספק, פסק ועוד) ורק בתיבות המצויות ביותר במקרא (מעין 'עשר') עדיין מצויה שי"ן. אך כתבי היד נוטים לסמ"ך אף בכגון אלה, ראה, דרך משל, א' פורת, לשון חכמים, ירושלים, תרצ"ח, עמ' 11 למעלה.

'הנשיא', כגון ירושלמי עירובין. סוף פרק ז', כד ע"ד; (האלף-הה"א) = סימן הידוע הארמי). (הנסי) על ישראל: בהשפעת פסוקים מעין-אשימה על י מלך-דב'י, יד? או שמא היה זה שימוש לשון חי (בן-חיים), שאינו מזדמן במקורותינו? ול מס ב ל ה: השם הזה, המופיע אף בכתב-שין במקום סמך – איגרות 7, 4 – תעתיקו היווני בפפירוס יווני-*μασαβαλα* (ידין, עמ' 55). מכאן למד ידן לענין דרך היגיו של השם... מִסְבָּלָא (עמ' 56). כנראה 'מסבלא' אינו אלא הבינוני, הפעיל או הסביל, של השורש הארמי 'סבל' בבנין 'פיעל', היינו מִסְבָּלָא¹¹ (בסופית הידועה, שהיא כאן ה"א, ראה להלן). שורש זה בבנין זה הוראתו, דרך משל, בסורית, 'לשאת'¹², ובכתבי יב 'לפרנס'; כגון 'היות מסבל לך' (הייתי מפרנס אותך), אחיקר 48¹³. *a* הראשונה והשלישית הרי היא הביצוע של השווא הנע. בתעתיקים יווניים, במסורות העדות ובניקודים קדומים ביצוע השווא הנע הריהו לעתים [a]; והשווא שמות מעין *μανασση* (מנשה), *μαναση* (מנחם) בתרגום השבעים¹⁴. ובכן הוראת השם הריהו או 'הנשיא' (השווא 'עמוס' בעברית), אם הצורה צורת סביל היא, או 'המפרנס' וכיו"ב, אם הצורה צורה פעילה היא. (השווא שמות מעין יִתְרִי, יִתְרִי, 'רָחֵב' בעברית, כנראה בהוראה 'לתת בשפע' וכיו"ב)¹⁵, ויתכן שהיסוד התיאופורי הושמט, כמו בשמות עבריים לעתים קרובות. כמובן – אילולא ידענו, שהמדובר בשם-עצם פרטי, היה אפשר להסבירו 'אפסנאי' (מפרנס), בהתאם לתפקידו.

ס ל מ: צורה זו תמוהה ביותר. אמנם מצויים חילופי שין שמאלית בסמך במגילות קומראן¹⁶, אף באיגרות בר כוסבה, כגון לעיל, להלן, איגרת עברית 1, ש 5, וכן בלשון חז"ל¹⁷; אך אין דוגמה לחילוף שין ימנית בסמך. אמנם סבור ד"ר גומפרץ¹⁸, כי אף השין הימנית נהגתה כסמך בספרות חז"ל (אגב, לדעתו גם במקרא!). אבל דעתו זו אין לה על מה שתסמוך; שכן בעוד אשר מרובים חילופי שין שמאלית – סמך בלשון חז"ל, הרי אין למעשה דוגמה לחילוף שין ימנית – סמך¹⁹.

11. ייתכן כי השם הזה מצוי גם ביוספוס (ידין עמ' 55–56), בצורת *μασαβαλος*, כלומר הבי"ת הדגושה – ביצועה = $\mu\beta$, תופעה ידועה בתעתיקים היווניים; ראה אף 'סמבטיו' > 'שבת', להלן הערה 44. אך ישנו חילוף נוסף *μασβαλος*.
12. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*², Hallis Saxoni, 1928, s. v. (מכאן ואילך – ברוקלמן, מלון).

13. ראה המפתח של A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford, 1923, (מכאן ואילך: קאולי); וכן ראה את המפתח של E. G. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri*, New Haven, 1953, (מכאן ואילך = קרילינג), ושם עמ' 186. (ייתכן, כי אף 'אלופינו' מסובלים, תהלים קמד, יד, מתייחסת להוראה זאת).

14. ראה 'הלשון', עמ' 396, 6.

15. M. Noth, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, Stuttgart, 1928, p. 193.

16. ראה לעיל הערה 11.

17. לעיל הערה 11.

18. יג"פ גומפרץ, 'מבטאי שפתנו', ירושלים, תשי"ג, עמ' 43.

19. ראה 'תרביץ' כד (תשט"ו), עמ' 361. רק דוגמה אחת של חילוף סמך-שין ימנית ידועה לי, והוא ב'מדרש יוקרא רבה', מהדורת מ' מרגליות, ב, ירושלים, תשי"ד, עמ' רמה; קטע גניזה (ג) גורס 'סבך' = 'שבך' (ח"ב לש' 4), וכן במגילת סרך היחד VII, 3, כנראה 'כחס' = 'כחש'.

ושמא מותר להציע את ההשערה הבאה: כאמור, נמצאו בין האיגרות אף איגרות ביוונית. מכאן, כי במחיצתו של בר כוסבה היו גם יהודים דוברי יוונית. יש להניח, כי דוברי יוונית, כדרך שלא ידעו להגות את הגרוניות ואת הלועזיות, שאינן בנמצא בלשונם²⁰, כך לא ידעו להגות את ההגה ש-יין, החסר בלשונם. ואכן יש הקבלה מודרנית למצב המשוער הזה: כפי שמציין ד-ר גומפרץ²¹, הרי 'יהודי הבלקן ואיי הים האיגאי, הן ממוצא ספרדי והן ממוצא יווני' אומרים היום 'סבת סלום' (= שבת שלום), 'ראס הסנה' (= ראש השנה) וכיו"ב. שמא נקלטה אפוא תיבה זו בלשונם של בר כוסבה (או סופרו) מתוך לשונם של המשכילים היהודים דוברי יוונית, וצ"ע. יש לחכות גם בנידון זה לפרסום כל החומר. וראה להלן איגרת 6 תיבת 'מיסה' – אף ערעור הגרוניות נמצא באיגרות, ראה להלן. מאמר שני, הערות מסכמות 3 (דקדוק).

1-2. ותתנון יתהון באספליא: על 'יתהן' ראה ג 1. 'אספליא', 'אספליה' (מצויה לפי ידן 3 פעמים), נתפרשה יפה ע"י ידן (עמ' 54–55) כמלה שאולה מן היוונית, המופיעה פעם בלשון חז"ל. ואם לא: 'אם' העברית, ולא 'אן' (הן) הארמית! ראה למטה ג 3. די: בקטעים שפורסמו עד עתה משמשת 9 פעמים 'די' העתיקה, ואילו 'ד' הצעירה רק פעמיים (באיגרת זו ובאיגרת 3)²². אשר לשימושה כאן אין לחרוץ משפט, עד שנדע מה קדם למשפט הזה.

מנכן פרענותא תתעבד: השווה אונקלוס 'ידוהי יעבדן ליה פורענותא מסנאוהי' דב' לג' 22. העובדה, כי הפועל מתקשר במלת-היחס 'מן', מתפרשת בשורש זה בהוראה 'לגבות תשלום', השווה אף 'להיפרע מן' בלשון חז"ל. ייתכן, כי בהשפעת צירוף מעין זה אנו מוצאים במגילה החיצונית לבראשית xx, 14 'עבד לי דין מנה' (אבל שם, 13: 'למעבד בכולהן דין'). פרענותא: כאן סימן הידוע הריהו אל-ף, ואילו להלן – 'פרענותה', 'תדמוריה' – ה-א, וכן לעיל 'מסבלה', וראה למטן ג 2.

3. דמנכן: כאן 'ד' (ולא 'די') וכן למטן איגרת 3. ראה לעיל. אעבד ית פרענותה: השווה את הפסוק מת"א שצוטט לעיל. ית פרענותה: בדבר 'ית' ראה להלן ג 1. 'פרענותה': סימן הידוע כאן = ה-א, ראה למטן ג 2. תבסרון: שורש ארמי זה, הנמצא אף בלשון חז"ל ובמכתב העברי 8, ש' 6, הוראתו 'לבוות', כאן כנראה = 'להתרשל', ושמא גם כך במכתב העברי (וזהו הוראת 'בסירא' בסורית²²). למחד = 'למאחד'. כתיבים כאלה מצויים כבר ביב ('לממר', קאולי 32, 2) ובארמית המקראית. השורש משמש בתרגומים ומעט בארמית נוצרית, אך כנראה אינו בנמצא בהוראה זו בשני הניבים האחרים של הארמית המערבית.

4. סיפה: התיבה מצויה בלשון חז"ל באיגרות ובתרגומים, אך כנראה לא בארמית הגלילית ובארמית השומרונית. עלוי: בארמית הממלכתית 'עלוהי' וכיו"ב וכן בת"א; בניבי הארמית המערבית בעיקר 'עלוי'.

20. ראה 'מחקרים', תרביץ כג (תשי"ב), עמ' 57 ואילך (תדפיס עמ' 57 ואילך).

21. גומפרץ עמ' 36.

22א. ראה 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 6.

22. לפי מהדורת א' שפרבר, 'מכבי הקודש בארמית', לידן, 1859.

22א. ברוקלמן, מלון, בערכו.

איגרת 2 (ידין, עמ' 55)

1. וית כול... די... כתבת לכון ושלחת
2. לכון... (ואם...) לא תעבד...

תרגום

1. ואת כל... ש... כתבתי לכם ושלחתי
2. לכם... לא תעשה...

הערות

וית כול: בדבר ית' ראה להלן ג 1. 'כול' בכתוב מלא.

איגרת 3 (ידין, עמ' 56)

1. אגרת שמעון בר כוסבה שלם
2. ליהונתן בר בעיה דכל דאלישע
3. אמר לך עבד לה והתשדר
4. עמה... בידה
5. הוא שלם

תרגום

1. איגרת שמעון בן כוסבה, שלום.
2. ליהונתן בן בעיה לאמר: כל שאלישע
3. אמר (אומר, יאמר) לך עשה לו וטרח
4. עמו... בידו
5. הוא שלום.

הערות

2. ד כ ל: בדבר צורת ד' ראה לעיל הערות לאיגרת 1, ש' 2, 3. ד' = 'לאמר' ד' (די) משמשת בהוראה זו כבר בארמית המקראית, כגון 'וכן אמר לה די השכחת-דנ' ב, כה, ובניבים ארמיים שונים; שמא אף בעברית מקראית 'ויאמר אשר נס העם-שמ'ב א, ד; וכך בלשון חז"ל 'והיא כותבת לו שנתקבלתי ממך' משנת (Lowe) כתובות ה, א (2X) ועוד²³, וכן באיגרות העבריות, ראה להלן הערה לאיגרת עברית 3, ש' 2.

3. והתשדר עמה: שורש 'שדר' הוראתו כאן איננה 'שלוח' וכיו"ב, אלא = 'שדל' העברית, 'להשתדל'. ואכן, העיר טור-סיני, כי 'שדל' שבלשון חז"ל = 'שדר'²⁴. באבות ב, ה 'השתדל (להיות איש)' גורס כתב יד פארמה 'השתדר'. הצירוף הנמצא כאן 'והתשדר עמה' נמצא בכתבי יב (קאולי 38, 4) 'עלימי עניי אשתדרו עם וידרג'. והשווה אף: 'והוי משתדל עם אדם שהשעה משחקת לו' בבלי פסחים קיב ע"א^{24א}. 'התשדר' תמוהה משני טעמים: א. קיום הה"א (ולא אל-ף) מפתיע. בכל הניבים המאוחרים, בתרגום ואף ב'מגילה חיצונית לבראשית', בנבטית ובתדמורית אין למעשה

²³ ראה בפורטורט מאמרו של י"ב אפשטיין ז"ל JQR NS XII, (1922), עמ' 305 ואילך, ובעיקר

עמ' 382 — 383.

²⁴ ראה טור-סיני, במלוננו של בן-יהודה, ערך שדל ב, 4, וכן ערך שדר, הערה 2.

^{24א} אך ראה טור-סיני, בן-יהודה, עמ' 6915, הערה 1.

בבניינים האלה (הפעל, התפעל, התפעל) ה־א, כי אם אל־ף (אפעל וכו')²⁵. האם 'הבראיוֹם' יש כאן (ראה למטג 3)? אך מפתיע יותר עניין היעדר שיכול שִׁין ותיִו. יש כיוצא בזה גם במגילת ישעיהו וגם בהודיות²⁶, וכן בכתובת ארמית קדומה²⁷.

5. הוּא ש ל ם : צורת 'הוּא' (באל־ף) בתור ציווי יחיד טעונה דיון. בסורית²⁸ (שהיא ארמית מזרחית) למעשה אין בל־י בבנין קל אלא צורות מעין 'רמִי'. בארמית המקראית (שמוצאה מסופק, כנ־ל, ראה לעיל א), אין אלא שני פעלים בל־י, האחד 'חִי' ('דנ' ב, ד), השני 'שֵׁא' ('עז' ה, טו). בִּנְב אין להיבנות מכתבים מעין 'בני'; ואילו צורת 'אתה' איננה עשויה ללמד שום דבר, כיוון ששורש זה – ציווי חריג בניבים הארמיים (= 'תא')²⁹. בארמית של תרגום אונקלוס מצויות לכאורה שתי הצורות³⁰. אך מאלף ביותר, כי הצווי של שורש 'הוה', במידה שבדקתי, תמיד = 'הני'. (בחומש עשר דוגמאות, ורק בשנים מהן גורס כתב יד אחד 'הני' (דב' ט, ז; כד, ט)³¹. בארמית נוצרית הכתיב הריחו באל־ף מעין 'רמא' (זורק). המעיד איפוא, כפי שקובע שולטס בצדק (וכך גם נילדקה), על הגייה ב־e³². אך ראה זה פלא: דווקא בשורש

25. ראה 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 18 – 19.

26. 'הלשון', עמ' 266 למעלה.

27. A. Dupont-Sommer & J. Starcky, *Les inscriptions araméennes de Sfiré*, Paris, 1958, A, 29 (p. 18), cf. p. 45. (יתשמע).

תלמידי, מר ח' שירון, סבור, כי 'יתשמע' = בניין 'אתפעל' (שהוא, בניבים הארמיים המאוחרים = הסביל של 'אתפעל'). אמנם אין לבטל אפשרות זו, אך כנגדה יש להעיר: 1. דומה, כי עד עתה לא נמצא בניין זה בארמית הקדומה; 2. לפי ההקשר עדיף כאן בניין 'אתפעל' (= סביל של 'קל'); 3. כאן אין מקום להנחה זו, שכן שורש 'שדר' אינו משמש ב'אתפעל'.

28. Th. Nöldeke, *Kurzgefasste syrische Grammatik*, Leipzig, 1898, p. 118. (מכאן ואילך: נלדקה, סורית).

P. Leander, *Laut-und Formenlehre des Ägyptisch-Aramäischen*, Göteborg, 1928, 29. II p. 64, p. 67. (מכאן ואילך: ליאנדר). אמנם סבור ליאנדר (עמ' 12 וכן § 40 f), כי הכתיב מעיד על־י. אך בחומר, שהוא רושם בעמ' f 63 תמצא אמנם, כי בצורת העתיד (שהסתיימה ב־e) אם הקריאה הריהי ה־א על פי רוב, אך יש דוגמאות, שבהן היא מסתיימת ב־ד, וביניהן צורות שאי אפשר לפרש כעתיד מקוצר (שאף היא מסופקת!), סִה כ־10 דוגמאות. אעפ־כ אני סבור, כחברי פרופ' בן־חיים (בעל פה), כי צורת הצווי, ב־ד תמיד, רומזת ל־i.

G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch*², Leipzig, 1905, 30. (מכאן ואילך: דאלמאן). p. 348.

31. המקומות ראה לפי קונקורדנציא לת־א (אוצר התרגום) של הרב ח־י קאסאווסקי (הניקוד משובש), בספרו של א' שפרבר, כתיב הקודש בארמית, לידן, 1959.

F. Schulthess, *Grammatik des christlich palästinischen Aramäisch*, Tübingen, 1924, 32.

A. Spitaler, *Die Grammatik des* של (דקדוק). אני יכול להסכים לטענתו של 73, 3. (מכאן ואילך: שולטס, דקדוק). 4, n. 164, p. 1938, *neuaramäischen Dialekts von Ma'lūla*, Leipzig, 1938. (מכאן ואילך: ספיטאלר). הוא מטיל ספק בדבר הזה, לדעתי ללא יסוד. הן אי אפשר לבאר כתיב זה אלא כסימון של e או a, שהיא התנועה במעלולא! הצורה במעלולא תניינית היא, לפי ספיטאלר (נוצרה בתור גזירה לאחור מצורת הנקבה). כמובן, אחרי ככלות הכול, אין להוציא מכלל אפשרות את ההנחה, כי הצורה של מעלולא משתקפת כבר בארמית הנוצרית וכן בצורה הנידונה כאן, כלומר שהיא מציינת [a]. יש לחכות לחומר נוסף בנידון זה

'הוה' הכתיב תמיד ביו"ד, 'הוי'. לפיכך ספק הוא, אם הצדק עם שולטת הסבור, שאין זה אלא מקרה³³. לצערי קשה לברר מה המצב בשומרונית, והוא הדין בגלילית (הכתיב, שהוא ביו"ד, אין בו כדי להעיד על התנועה). מכל מקום ברור, שעל יסוד עדויות אותם הניבים הארמיים, שיש לנו מהם טקסטים בניקוד קדום, היינו צריכים לצפות כאן לצורת 'הוי'. מה אפוא הפתרון? – א. אפשר להניח, כי נתקיימה כאן צורה אחרת קדומה, מעין 'שא' בארמית מקראית, וכן השווה לעיל את הצורות של התרגום; ב. ייתכן כי הצורה 'הוא' מייצגת את הצורה העברית של הציווי, ולא את הצורה הארמית. (כדרך שגם בארמית הנוצרית יש מקום לסברה זו, לגבי כל הפעלים, חוץ מ'הוי'). ומאלף ביותר, דווקא בשורש הזה אנו מוציאים בדפוסים ובכתבי יד של לשון חז"ל במשנה אבות א, ז 'הוי', וכן במקומות אחרים במסכת זו³⁴, כלומר צורה ארמית בעברית. תופעה זאת כמובן שכיחה במצב מעין זה של מלחמת לשונות (ראה להלן ג 3). מין הדין להעיר, כי 'הוא שלום' מופיעה באיגרת עברית 3, 8, 'הוי שלום' באיגרת עברית 5, 2, 'אהוה שלום' באיגרת עברית 8, 7 (ראה הערות שם). אלה כנראה רומזים לצורה העברית.

הוא שלום: צירוף זה נמצא גם בארמית גלילית 'את הויה שלום' בראשית רבא, כו, ד (מהדורת טהעאדאר – אלבעק עמ' 247). אמנם כיו גורס 'לשלום'; במקרא: 'כל העם יהיה שלום' שב יז, ג; בלשון חז"ל בציווי: 'הוי שלום' בית מקדשי, הוי שלום בית מלכותי, הוי שלום בית יקרי' מדרש איכה רבתי, פתיחה^{34א}.

איגרת 4 (ידין עמ' 57–58; איני יודע, אם השורה האחרונה הריהי ש' 7 גם בתעודה).

1. שמעון בר כשבה
2. ליהונתן בר בעין
3. ולמשבלה בר שמעון
4. די תשלחן לי ית אלעזר
5. בר חטטה שוה קדם
6. שבת
7. שמעון בר יהודה כתבה

תרגום

1. שמעון בן כשבה
2. ליהונתן בר בעין
3. ולמשבלה בר שמעון
4. לאמר: תשלחו לי את אלעזר
5. בר שמעון מיד, לפני
6. שבת.
7. שמעון בן יהודה כתבה (או: הכותב).

33. שולטת, שם.

34. כך כ"י קופמן א, ו, ז. במחזור דפוס בולוניה צורת הרבים 'הוי', שוב צורה ארמית, וכך גם במחזור

איטליאני מהדורת שד"ל (בפרקי אבות).

34א. ראה בן-יהודה, ערך שלום, עמ' 7133, טור ב למטה (מדרש איכה רבתי, מהדורת ש' באבער, טו ע"א).

דומה, כי בהמשך נמצא הצירוף בארמית: 'מן כדון (מעכשיו) הוי שלום' (יש לגרוס 'שלם').

ה ע ר ו ת

1. כ ש ב ה : כאן בכתיב חסר ובשיי. על חילוף ש-ס ראה לעיל, איגרת 1, ש' 1.
2. ב ע י ה : ראה להלן הערות לאיגרת עברית 1, ש' 2.
3. ו ל מ ש ב ל ה : על חילוף ש-ס ראה לעיל. אף כאן הידוע סימנו ה-א ולא אל-ף.
4. ד י : ראה לעיל, הערות לאיגרת 3, ש' 2. ית : שוב 'ית' כסימן המושא לפני שם. ראה למטן 11.
5. ש ו ה ; יפה מאוד פירש ידין, בעקבות ליברמן³⁵, כי 'שוה' = 'מיד'. ליברמן גילה את התיבה בקטע מדרש, שפרסם מאן, וכן באקדמות 'יקבלן דין מן דין שוי דלא בששתא', והעיר, שהיא מצויה בארמית נוצרית ובארמית שומרונית³⁶ (כפי שמסר לי ד-ר י. בלאו, אף בטכסטים ערביים נוצריים). כן יש להעיר, כי השורש בתור פועל נמצא בתרגום³⁷, כגון ישעיה ו' (ויעף אלי אחד מן השרפים) 'אשתוי לותי וכו' (אגב, דומה כי בעל אקדמות הושפע מן הפסוק הזה, שכן שם, פס' ג, 'וקרא זה אל זה' מתורגם 'ומקבלן דין מן דין'). תלמידי מר מ' יורגראו סבור, כי הוראת השורש ניכרת כבר בפסוק 'משוה רגלי כאילות' (שמ"ב כב, לד כתיב 'רגליו'; תה' יח, לד).
6. ש ב ת : בארמית מן הדין שהצורה בנפרד תהא 'שבה' (שובה), וביידוע 'שבתא'. 'שבת' בארמית צורת הסמיכות היא. הרי זו איפוא הבראזם.
7. כ ת ב ה : ייתכן שפירושה 'הכותב' (בינוני+הידוע, שוב ה-א במקום אל-ף). או אפילו 'כתובה' (משקל 'לקוח') בכתיב חסר, השווה לעיל 'כשבה' ולהלן איגרת 5 'יתן' ועוד. תיבת 'כתובה' מופיעה בארמית גלילית ובסורית³⁸.

איגרת 5 (ידין עמ' 58)

1. [שמע]ון לינתן ולמסבלה
2. [ש]לם די תנמן ותשלחן למחניה...

ת ר ג ו מ

1. [שמע]ון ליונתן ולמסבלה
2. [ש]לום, לאמר: תקצרו ותשלחו למחנה...

ה ע ר ו ת

1. ינתן : בלי ה-א ואף חסר ו-י, וראה הערות לעיל איגרת 4, ש' 7.
2. ד י : ראה הערות לאיגרת 3, ש' 2. תנמן : ראויה לעיון הצעת פירושו של ידין, בהסתמך על פאה ג, ב 'המנמר את שדהו ושיר קלחים לחים', היינו (כדברי ידין) 'לקצור בשדה המנומר אותם חלקים שכבר הבשילו, אף על פי ששאר השדה עדיין לח'. עם זה יש להדגיש, שטיב השורש אינו מחזור³⁹. ולא זו אף זו: להלן, איגרת

³⁵ S. Lieberman, *Greek in Jewish Palestine*, New York, 5702-1942, p. 176-177.

³⁶ הערה 144 (בשם א' הלקין), ראה ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ירושלים, תשי"ז עמ' 521: 'שבי' (= שוי) תרגום 'נא' (כגון בר' יב, יא) בערבית אלן (עכשיו!) נרדפת לתיבה זו. הריהי תיבת 'חי', היא 'הי' = 'מהר' במגילה תיזונית לבראשית, ראה 'לשון המגלה החיצונית', עמ' 14, הערה 66. אך ראה בן חיים שם. בן-חיים פירש כך את התיבה 'שוה' באסטיר, שההדיר בתרביץ שנה טו, עמ' 77.

³⁷ ראה ערוך השלם, ערך שו 2.

³⁸ ראה מילונים.

³⁹ ראה מילונים וראה פירושו של אלבק, ששה סדרי משנה, סדר זרעים, וכן בהשלמות.

8, ש' 2 – 3 אנחנו מוצאים את הציור 'יעמרן וישלחן למחניה'. השונה אפוא רק באות אחת מן הציורים שלנו. לפיכך יש לשאול: (א) אם אין לגרוס גם כאן 'יעמרן', (ב) או אם אין להניח טעות סופר. ואכן מסר לי פרופ' ידן, כי הנון איננה נו"ן ממש, אך גם איננה עי"ן ממש. וצריך עיון. – שתי התיבות כתובות חסר, בלא וי"ו. למחניה: בדבר הכתיב ראה להלן הערות לאיגרת עברית 2/8. אמנם בכתובת זכר הארמית היא מופיעה⁴⁰, אך תיבת 'המחניה' באיגרת עברית 8 מעידה, שהתיבה עברית היא, ראה שם. נראה כי מונחי הצבא עבריים היו, וזו הסיבה להופעתה כאן. וראה להלן ג 3.

איגרת 6 (ידין עמ' 58 – 59; השורות אינן מקבילות לשורות התעודה)

1. שמעון בר כוסבה ליהונתן בר בעין ולמסבלה
2. ...רהומיה... ותדברון ית תירסיס בר תנינוס ויתה עמכון די אנחנה
3. צריכין לה... רבנו בטניה בר מיסה... הוו שלם.

תרגום

1. שמעון בן כוסבה ליהונתן בן בעין ולמסבלה
2. ...הרומאים... ותקחו את תירסיס בן תנינוס ויבוא עמכם מפני שאנחנו
3. צריכים לו... רבנו בטניה בן מיסה... הוו שלום.

הערות

1. בעין: נידון בהערות לאיגרת עברית 1, ש' 2.
2. רהומיה: 'הרומאים' כפי שמציין ידן, בעקבות פרפ' ליברמן, שמצא צורה מעין זו במקורותיו ובכתובת נבטית (כך גם בסורית)⁴¹. ותדברון (תקחו): שורש ארמי זה אינו בנמצא בארמית המערבית, אך מצוי ביותר בתרגום וכן ב'מגילה החיצונית לבראשית'⁴² (ובניבים אחרים, כגון ב"ב ובסורית). ית... ויתה: על 'ית' ראה למטן; 'יתה' חסר אליף, כמו 'למחד', איגרת 1. אנחנה: צורה זאת שוב אינה מצויה כבר בניבים של הארמית המערבית, שבהם הצורה הריהי 'אנן' וכיו"ב. רק בארמית נוצרית 'אנה', 'אניה', וכאן הה"א הריהי בבואה של החית, כפי שהעיר עוד גלדקה⁴³. אך זוהי הצורה המשמשת בת"א.
3. צריכין: מצויה בניבים הארמיים וכן בת"א. בטניה בר מיסה: בדבר בטניה' ראה ידין עמ' 59. אף לגבי 'מיסה' מזכיר ידן את השם 'מישא', 'מישא', 'מיאשא', 'מיאשא' וכן 'מישא' (דבה"א ח, ט)⁴⁴, בשבעים *μωσα*. דומה, כי אף

40. ראה הכתובת ב, M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik* III, 1909,

p. 1-11.

41. בספרו הנ"ל (הערה 35), עמ' 179 ואילך ('ארחומי' בסוף שה"ש זוטא, 'ארחומיא' בנבטית, 'רהומי'

בסורית).

42. ראה 'מגילה חיצונית לבראשית', מהדורת אביגד-ידין, ירושלים, תשי"ו, 11, 14.

43. ראה שולטסה, דקדוק, עמ' 32, § 56; ספיטאלר, עמ' 50, § 34, d (במעלולא anah).

44. מעניין, כי לפי הבבלי עירובין יג ע"ב, שמו של רבי מאיר 'מישא' היה. אמנם במהדורות שלנו

כאן לפנינו השם העברי בהגייה יוונית, ראה לעיל אגרת 1 ש, 1, לגבי תיבת 'סלם'. לכאורה אף כאן נראה דבר זה כתמוה, היינו ששם עברי יופיע במקור יהודי בצורתו היוונית. אך יש כיוצא בזה בירושלמי ובמדרשי האגדה, שבהם מופיע השם העברי 'שמעון' בצורת 'סימון'. כיון שהעין לא נהגתה ביוונית, השיין נהגתה כסמך, נודדה השם עם השם היווני המקורי *Σίμων*⁴⁴.

אגרת 7 (ידין עמ' 60; השורות אינן מקבילות לשורות האיגרת)

1. שמעון בר כושבה ליהונתן
2. ולמשבלא... כול אנש מתקוע ומתל ארזין(?)... ואם לא תשדרון יתהן
3. ידוע יהוא לכן די מנכן אעבד פרענותא...

תרגום

1. שמעון בן כושבה ליהונתן
2. ולמשבלא... כל אדם מתקוע ומתל ארזין(?)... ואם לא תשלחו אותם
3. ידוע יהיה לכם, כי מכם אפרע...

הערות

1. כושבה... משבלא: כאן שתי המלים בשיין וב'משבלא' אליף ולא ה"א, ראה להלן ג, 2, ולעיל איגרת 1, ש, 1.
2. כול אנש: 'כול' מלאה, ראה להלן ג, 2. מתקוע ומתל ארזין: בארמית מן הדין שיהיה 'מן תקוע ומן תל ארזין'⁴⁴. ושוב – תופעה זו של טמיעת הנרין מצויה ביותר בתרגום אונקלוס ושל הנביאים⁴⁴. ואם לא תשדרון יתהן: 'זאם' עברית (ולא 'הן, אך ארמית). ראה להלן ג, 3. תשדרון יתהן: 'תשדרון' מלא, בניגוד ל'תשלחן' וכו' באיגרות הקודמות. על 'יתהן' ראה להלן ג, 3.
3. ידוע יהוא לכן: לכאורה 'ידוע' העברית (לא 'ידיע' הארמית). לפי בקשתי בדק פרופ' ידן את הצורה מחדש וגורס עתה 'ידיע'. 'הוא': צורה זו חשיבותה גדולה לגבי השאלה, אם הארמית המקראית מוצאה מן המזרח או מן המערב. אחד הסימנים המבחניים בין הניבים של הארמית המזרחית לבין הניבים של הארמית המערבית הריהי העובדה, כי התחילית של עתיד לנסתר, לנסתרים ולנסתרות בארמית המזרחית, אינה יו"ד אלא למ"ד (כך בעיקר בארמית של התלמוד הבבלי, ונמצאת גם במנדאית) או גרין (סורית ומנדאית). והנה בארמית המקראית, שהתחילית שבה היא תמיד יו"ד (וכך גם בכתובות ארמיות של סוריה, של יב וכו'), כמו בארמית המערבית, משמש פועל 'הוא' רק בתחילית למ"ד. דבר זה בולט הרבה בצירוף המצוי 'ידיע להוא', כגון עזרא ד, יב.

הגרסה 'נחוראי', אך ראה דקדוקי סופרים ('נחוראי' נכנסה מן הסיפא). רבי מאיר תלמידו של רבי עקיבא היה!

כמובן אילו מצאנו את הגרסה 'בר מיישא' לא היינו מתקשים הרבה בויהוי האיש שבאיגרתנו!

44. ראה W. Bacher, *Die Agada der Tannaiten*, I, Strassburg i. E. עמ' 297, הערה 3. אף

החיבה 'סמבטיון', שמוצאה משבת' העברית, הריהי צורה יוונית בעברית, שם.

44א. ראה הערה 68.

44ב. ראה דאלמאן, דקדוק, עמ' 227 ('כמעט בלי יוצא מן הכלל').

אמנם מתקבל על הדעת ההסבר, שדווקא בפועל הזה משמשת הלמיד, כדי שבתחילת יו"ד לא תזדהה הצורה עם שם היהיה⁴⁵ ('הוא' עשויה להופיע בכתוב 'הוה'). אולם, דבר זה ייתכן רק במקום שהקורא יכול להבין את שתי הצורות, היינו בתחילת למיד או יו"ד, כלומר בתחום הארמית המזרחית. לפי זה ההנחה היא אפוא, שהארמית המקראית נכתבה במזרח, בשעה שבספרות שימשה עדיין יו"ד, אך בלשון המדוברת רווחה כבר התחילת למיד, כנראה בהשפעת האכדית, כפי שמניחים, לדעתי בצדק⁴⁶. ובכן, במצב זה, כדי להימנע מן החשש הנ"ל, השתמש הכותב בתחילת למיד הוולגארי. כמובן, הנחה זאת אפשרית רק במקום שלמיד זאת הייתה רווחת, אך אינה אפשרית לגבי ארץ-ישראל, שלמיד זאת לא הייתה ידועה בה.

אמנם, למיד זאת מופיעה גם בכתובות ארמיות קדומות מסוריה, אך כפי שהעיר גינוברג בצדק⁴⁷, רק בהוראה יוסיבית, ואילו בארמית המקראית היא משמשת בשורש 'הוא' בלי יוצא מן הכלל, אף שלא בהוראה יוסיבית, ומאידך גיסא, בגיב הארמית המערבית למיד זאת אינה משמשת כל עיקר (אף לא בכתובות הארמיות שלאחר המאה השביעית לפני סה"נ, כגון ב"ב). אמנם דאלמאן⁴⁸ רשם כמה דוגמאות מן הארמית הגלילית בתחילת למיד, ומשום כך טען ראולי⁴⁹, שתחילת זאת הייתה קיימת גם בארמית המערבית. אולם כפי שהראיתי⁵⁰, הרי הטקסטים של הארמית הגלילית נשתבשו על ידי המעתיקים בהשפעת לשון התלמוד הבבלי. ואכן, במקום שיש אפשרות לבדוק את הדבר באמצעות כתבי יד, נתברר, שלמיד זו אינה בנמצא. והרי שתי דוגמאות: 'לשתבע' ברכות ג, ע"ג, ואילו בשרידי ירושלמי, עמ' 30, בראש העמוד, הגירסה 'משתבע'. 'לחשדינה' שקלים, מו, ע"ג מפוקפקת לפחות בגלל כינוי המושא שהוא ארמי בבלי, אך לא גלילי. בכתב יד ליידן, שממנו נדפס ירושלמי מהדורת ויינציא – בו מופיע הקטע הנידון כולו בגיליון, כלומר שהוא אינו מן הירושלמי, ואף הסר בשרידי הגניזה, ואכן, בניבים המערביים, אפילו בשימוש היוסיבי, מופיעה יו"ד ולא למיד, השווה למשל 'הוויין' משנה כתוב' ד, יא, בנוסח ארמי. ואם נותרו עוד ספקות, הרי באה האגירת הזאת וסילקה אותם. שכן כאן מופיע הצירוף, שבארמית מקראית משמש בלמיד, ידיע להוא ביו"ד-יהוא.

אך הבעיה חוזרת בצורה אחרת. שכן בתעודה ארמית, אשר לפי מיליק יתכן שנכתבה בשנת 111 לספ'⁵¹, מופיעה 'להוי' (ש' 7), וכן 'להי' (=יהי, ש' 20). כמובן נוכל לתרץ עובדה זו בשני תירוצים: (1) תחילת זו אמנם לא הייתה ידועה לגיב המערב אך הייתה ידועה לארמית הממלכתית, שמוצאה מן המזרח, והגיעה עם זו (בתור לשון ספרותית) למערב. (2) כפי שהראיתי לגבי 'מגילה חיצונית לבראשית', ניכרות בה השפעות מן הארמית המקראית⁵². ובכן אף כאן אפשר להניח השפעה זו. אך לפי

45. ראה למשל H.H. Rowley, *The Aramaic of the Old Testament*, Oxford-London, 1929, p. 99.

46. F. Rosenthal, *Die aramaistische Forschung etc.*, Leiden, 1939, p. 173.

47. JAOS, 1942, p. 234, n. 26.

48. דאלמאן, דקדוק, § 61, עמ' 264.

49. בספרו הנ"ל (בהערה 45), עמ' 92.

50. 'מחקרים', תרביץ כא (תש"י), עמ' 198 ואילך (תדפיס עמ' 3 ואילך).

51. מיליק, תעודה 19 (עמ' 105).

52. 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 7.

תשובה 1 ברור, שהארמית המקראית יכלה אפוא להיכתב במערב; 2 אינו מניח את הדעת, שכן אין להבין למה אין השפעה זו ניכרת בשטרות שבמשנה. ובכן שוב דומה כי יש להניח תיקו בפרשה זו.

איגרת 8 (ידן עמ' 60–61).

1. שמעון ליהודה בר מנשה לקרית ערביה שלחת לך תרי חמרין די תשלח
2. עמהן תר גברין לות יהונתן בר בעין ולות מסבלה די יעמרן
3. וישלחן למחניה לותך ללבין ואתרנן ואת שלח אחרנן מלותך
4. וימטון לך הדסין וערבין ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה...
5. ... הוא שלם.

תרגום

1. שמעון ליהודה בן מנשה לקרית ערביה: שלחתי לך שני חמורים שתשלח
2. עמהם שני אנשים אל יהונתן בן בעין ואל מסבלה, כדי שיעמרן
3. וישלחו למחנה אליך לולבים ואתרננים. ואתה שלח אחרים מעמרן
4. ויביאו לך הדסים וערבות. ותקן אותם ושלח אותם למחנה...
5. ... היה שלום.

הערות

1. קרית ערביה: בדבר המקום הזה ראה ידן (עמ' 62). – מתוך האיגרות העבריות ברור, כי הגרוניות ה־א–חית הוחלפו במחיצתו של בר כוסבא; ראה להלן II ג.ד. אף על פי כן יהיה רחוק ביותר להניח, כי הדברים אמורים ב'קרית ארבע'. שכן מצד אחד אין בידנו הוכחה לחילוף אל־ף–עין (ואף חילוף זה אין בו כדי להסביר במילואו את הצורה שלפנינו), ומן הצד השני לא קל יהיה להניח קיום השם המקראי הזה בתקופה הנדונה.

1–2. תרי... תר: כתיב חסר ומלא באותה תיבה.

- 2–3. יעמרן וישלחן: שורש 'עמר' הוראתו 'פינוי העמרים' = 'איסוף היבול': ואכן כך פירש' ליברמן תוס' פאה ג.4: 'שדה שעמריה מעורבין, ועימר ושכח אחד מהן אין שכחה עד שיעמר כל סביביו'; וכן שם 8: 'המעמר מפני דלוקה ומפני אמת המים' היינו 'המפנה עומרים... מתוך שדהו, כדי להצילן מפני הדליקה או מפני השטפון' (ליברמן)⁵³. וראה לעיל הערות לאיגרת 5. ללבין: שוב כתיב חסר (לולב > *לבלב). מלותך: אף כאן בארמית היינו מעדיפים 'מן לותך'; ראה הערות לאיגרת 2.7.
4. ותקן יתהן ושלח יתהן למחניה: אשר ליתקן ראה ידן עמ' 61 (להפריש מעשר); 'מחניה', ראה הערות לאיגרת 5; בדבר 'יתהן' ראה ג 1.
5. הוא שלם: ראה לעיל, הערות לאיגרת 3, 5.

ג. הערות מסכמות

1. שימוש 'ית'. שימוש 'ית' טעון דיון מיוחד. 'ית' כסימן למושא נדיר מאוד בניבים המזרחיים, ושכיח בניבים המערביים^{53א}. לשעבר סבורים היו כי

53. ש' ליברמן, 'תוספתא', ניו יורק, תשט"ו, עמ' 51, 53; ראה אף פירושו המפורט 'תוספתא כפשוטה',

עמ' 165 ועמ' 169. ליברמן העיר לרש"י שבת כז, ע"א.

53א. ראה מאמרי ב'הכנוס העולמי למדעי היהדות', ירושלים, תשי"ב, עמ' 126 – 127. במאמרי זה תיקנתי

2–3 פריטים, שהיו טעונים דיוק יתר. – בדבר 'ית' במזרח ראה נידלקה, סורית, § 287, וכן Th. Nöldeke

היא מאוחרת. 'ות' ו- 'אית' הקשורות בה, מופיעות בכתובת החד ובכתובת זכר, לפני שם. עתה נתגלתה 'ית' גם בִּיב⁵⁴. 'ית' משמשת יחד עם 'ל' כציון המושא בשלושת הניבים של הארמית המערבית, אך בתפקידים מוגדרים: 'ית' לא תבוא למעשה לפני שם, ואין היא משמשת אלא עם כינויים ('יתי', 'יתך', 'וכו'), כפי שקבע גלדקה בצדק לגבי הארמית הנוצרית⁵⁵, וזהו המצב אף בארמית הגלילית (ודומה כי הוא הדין לשומרנית)^{55א}. ואילו 'ל' יכולה לשמש הן לפני שם ('לביתא' = את הבית) והן בכינויים. כנראה זהו המצב גם בנבטית, שבה מופיעה 'ית' רק עם כינויים (ואין 'ל' כל עיקר)⁵⁶. והנה, באיגרות האלה נתגלתה 'ית' 5 פעמים לפני שם (איגרת 1 פעמיים, וכן איגרות 3/4:6). לתופעה זאת אין הקבלה אלא בשני מקורות ארמיים: (1) 'ית' נמצאה פעם אחת לפני שם בתדמורית (הדוגמה היחידה בתדמורית של 'ית', 'ל' נדירה בה בשימוש זה⁵⁷); (2) תרגום אונקלוס ושרידי התרגום הארץ ישראלי. אמנם בתרגום אונקלוס ובשרידי התרגום מקבילה 'ית' בנאמנות ל'את' העברית. אולם גם במקומות שהתרגום הוא פרפרזה של הטקסט העברי, או שיש בו תוספת, הוא עשוי להשתמש ב'ית', ובכן גם כשאין כנגדו 'את' בטקסט העברי. בתרגום אונקלוס, דרך משל, שם' טו, טז: 'ית ארנונא... ית ירדנא' (חסר באחד הטקסטים של ת"א)⁵⁸; 'ית ירדנא' ברא' מט, יט; 'ית עמא' שופ' ה, ב, ט, וכן שם יד, יז, כו. אך יש גם 'ל': 'ברוך דאפתי לגד' דב' לג, כ; 'וירדפון מנכון חמשה למאה... לרבותא' (ויק' כו, ח), וכן 'תקבלון למימרי' (למשל שם, יד, ועוד). ודומה, כי שימוש זה, היינו 'ל', הריהו בחינת רוב. ושמא יש לזקוף דבר זה על חשבון העובדה, כי תרגום זה שימש בבבל (וכך חדרו אף צורות מזרחיות מעין 'אפוקי' לתרגום). הדבר טעון בדיקה מקיפה.

M. Schlesinger, *Satzlehre*, Halle, 1875 עמ' 390, הערה 2; *der aramäischen Sprache des babylonischen Talmud*, Leipzig, 1928 עמ' 105. הוא מופיע בבבלי כמעט רק בספורים א"י עתיקים (!); ורק עם כינויים (ולא לפני שם)! ראה אף רוזנטל (לעיל הערה 46), עמ' 201. 54. קרלינג 3, 22. אמנם דעתו של ח"א גינזברג (JAOS, 74 (1954), עמ' 157, כי יש כאן שורש 'אתה' בכתוב חסר. אך הוא עצמו מרגיש בקשיים שלתפיסה זו (חסרה האל"ף, המופיעה תמיד במקרים כאלה בכתבי יב); וכן בפירושו השני, כי יש כאן עבר (!) בתור 'גזירה לאחור' אף היא רחוקה. אמנם יש להודות, כי ההקשר אינו מחוור די צורכו, אך אפשר לישבו. לדעי רצה הכותב לכתוב: 'ולא יתה כהלן פצלן' = 'ואותו אין אנו יכולים' לסלק (לה' שייכת ל'ברה' הקודמת). אמנם אין 'פצלי' משמשת בשאר המקומות עם כינוי המושא, כפי שהוכרינו ד"ר ר' ירון, אך מקבילותיה עשויות לשמש כך לגבי הרכוש ולגבי האיש הנטען ואף לגבי הטוען, ראה תרביץ יט (תש"ח), עמ' 55.

55. ZDMG, 22 (1868), p. 511.

53א. בארמית גלילית רושם דאלמאן, הקובע בפירוש, כי השימוש נדיר ביותר, 2 דוגמאות בלבד (דקדוק, עמ' 110). אשר לארמית השומרנית מסר לי פרפ' בן-חיים 'מצוי לא רק בתרגום התורה, אלא גם בלשונו של מרקה... כגון... טר יום שבתה (ציטאטה של דב' ה, יב); אבל הרבה במדרש מרקה, בפרט בציטאטות מן התרגום... וספר אסטיר בלא קשר עם פסוק, סוף פרק א' (תרביץ יד [ת"ד], עמ' 125). — גם מתוך דבריו נמצאנו למדים, כי עיקר שימושה של 'ית' זו בתרגום היא, או בציטאטות ממנו, אך נדיר הוא בספרות זולתו.

56. J. Cantineau, *Le Nabatéen*, I, Paris, 1930, p. 56.

57. F. Rosenthal, *Die Sprache der palmirenischen Inschriften*, Leipzig, 1936, p. 84;

J. Cantineau, *Grammaire du palmyrénien épigraphique*, Le Caire, 1935, p. 145 (ית לגינא).

58. ראה מהדורת שפרבר (לעיל הערה 22).

בשרידי התרגום הארץ-ישראלי⁵⁹ המצב ברור הרבה יותר במקרים מעין אלה. מצאתי למעשה כמעט רק 'ית', כגון עמ' 3 (שמ' כב, ח): 'זית מן דיי' (תרגום 'אשר ירשיען-); עמ' 6 (בר' ד, ד): 'זית הבל וית דורון דידה' (כנגד 'אל הבל ואל מנחתו-'; עמ' 7 (שמ, פס' טז): 'זית הבל' (אין בנוסח העברי); עמ' 8 (שמ לא, לט): 'זית מה... פעמיים (תרגום 'גנבתי יום וגנבתי לילה-'; עמ' 12 (בר' לה, ט): 'זית עינוונתך- (אין בנוסח העברי); עמ' 13 (אותו פסוק); 'זית ביישיא... ית אבליא' (אין בנוסח העברי); עמ' 19 (בר' לח, כו) ועוד הרבה. 'ית' מצויה הרבה עם כינויים, מאחר שהיא משמשת במקום הכינוי החבור, שאינו בנמצא בשרידי התרגום כל עיקר⁵⁹. ואילו 'לי' נדירה הן לפני שם והן עם כינוי: עמ' 6 (בר' ד, ה) 'ולקין ולדורון דידה-'; עמ' 7 (בר' ד, טו) 'דקטל לקין-'; עמ' 13 (בר' לה, ט) 'לדברה-'; עמ' 19 (בר' לח, כה) 'מפרסיא ליה' (אין בנוסח העברי). ודוגמאות נוספות מעטות.

ברור, כי מן הדין, שתרגום אונקלוס והנביאים ייבדקו בדיקה יסודית מבחינה זו. אך המצב בשרידי התרגום ברור למדי. אפשר להסתמך גם על העובדה, כי כל התרגומים האלה משתמשים תמיד ב'ית' כתמורת 'את' העברית, ולטעון, ששימוש זה

59. P. Kahle, *Masoreten des Westens*, II, Stuttgart, 1930, p. 1 ff. קטעים נוספים פרסם

A. Diez Macho, *Sefarad*, XV (1955), p. 33 ff.

חבל, כי הטקסטים המעולים האלה לא נוצלו עדיין דרך שיטה; ראה 'מחקרים' תרביץ' כא, עמ' 193 ואילך (תדפיס עמ' 4 ואילך). לפי שעה ראה ח"א גינזברג, תרביץ ה, עמ' 381 וכן 'מחקרים' במקומות שונים. יש בו שלושה קווים, שבהם הוא קרוב ביותר לא"ג: 1) אין כינוי מושא חבור לפועל, אף במקומות שכינוי זה נמצא בנוסח העברי. תחתיו יבוא תמיד 'ית' + כינוי. דוגמאות מרובות מצויות בכל עמוד, כגון עמ' 2 (שמ' כא, 6, 19 שתי פעמים, 26) וגו'. זהו המצב בארמית הנוצרית, שבה, לפי שלוטהס, עמ' 78, נמצאו רק 60 דוגמאות של כינוי חבור; במקומו תבוא 'ית' + כינויים (שולטהס, שם). דומה כי זה היה המצב אף בנבטית, שכנתה הדרומית של יהודה (שהיא, לפי המשוער, ארץ מוצאה של הארמית הנוצרית, ראה לעיל הערה 7), שיש בה 9 מקרים של 'ית' + כינוי, ורק דוגמה אחת של כינוי חבור בטקסטים קדומים, ועוד שתי דוגמאות בכתובות המושפעות מן הערבית, ראה קנטינו I, (לעיל, הערה 56), עמ' 55–57; II, עמ' 105. 2) עבר נסתרים צורתו בגלילית (באבות טקסטים) = 'קטלון' (בשתי כתובות, שאחת מהן אינה מן הגליל, מצאתי 'קטלון' ואכמ"ל; בדעתי להאריך בפרשה זו במקום אחר), בארמית שומרנית ובארמית נוצרית 'קטלון'; בארמית הנוצרית יש צורות מועטות של 'קטלון' (שולטהס, עמ' 62, למעלה), ואילו בשרידי התרגום תמיד 'קטלון'; 'קטלון' רק בפעלי ל"י, ראה למשל 'הוון' (עמ' 7 שתי פעמים, עמ' 8 ועוד), 'ענון' (עמ' 11), 'אשתיצון' 'אתכסון' (עמ' 15) 'אתחמון' (עמ' 16), 'חמוון', 'דלון', (עמ' 17), 'אדון' (עמ' 20), ועוד. מן השלמים מצאתי רק 'אתגברון' (עמ' 15). אגב, בנסתרות תמיד נר"ן ואכמ"ל. 3) בינוני ל"י מקיים כאן את הנר"ן, ראה 'מחקרים', תרביץ כב, עמ' 189 (תדפיס עמ' 32). בעיקר שני הקווים הראשונים אפשר שהם רומזים לקרבה בין שני אלה (היינו שרידי התרגום והא"ג), אך עדיין אין בהם משום הוכחה של ממש, כי התרגום הזה מוצאו מארץ יהודה. מן הצד האחר, קו משותף לגלילית ולתרגום, שאינו בנמצא לא בארמית הנוצרית ולא בשומרנית (ישנו במעלולא): עתיד גוף ראשון יחיד = נקטל, ראה גינזברג, במאמרו הנ"ל, עמ' 382. אגב — יש בתרגום הזה קו שהוא שונה מכל הניבים הנ"ל: 'זעיר' (וכי"ב) תמיד, כגון עמ' 20, 21 (שתייה בניקוד), 34 שתי פעמים, 37 ועוד, ולא 'זעור', ראה 'מחקרים' תרביץ כב, עמ' 53 (תדפיס עמ' 17). — אי אפשר להשתמש בשום מהדורה של התרגום המיוחס ליונתן ותרגום ירושלמי, אף לא בשל מ' גינזברג, ברלין, תרס"ג תרנ"ה, לשם ביוררים דקדוקיים, שכן הן משובשות ללא תקנה. ראה דרך משל, 'מחקרים', תרביץ כב, עמ' 61 (תדפיס עמ' 25), הערה 81, בדבר אחת הסיבות למצב זה.

מוכיח, כי 'ית' לא היתה זרה ללשונם העצמית. כנגד זה: הן כך המצב בתרגום השומרוני, ואילו בשאר הטקסטים השומרוניים דומני שאין אלא 'ל' ³⁵⁹.

נמצא אפוא, כי איגרות בר כוסבא, אף בהן יש משום רמז, כי התרגום מוצא מארץ יהודה, כפי שאפשר היה להניח על יסוד 'מגילה חיצונית לבראשית' ⁶⁰. בולטת בעיקר הקרבה לשרידי התרגום, אשר את ארץ מוצאו אין אנו יודעים ⁶¹.

שאלה נוספת, שיש לבררה, הריהי שימוש של 'יתהן' 4 פעמים (איגרות 1, 7, 8 שתי פעמים) ולא 'אינון' וכיו"ב. דומה, כי במקום שתרגום אונקלוס והנביאים אינו מתרגם טקסט עברי, אין בו 'ית'. רשמתי לי רק 'אוכח יתהן' דב' א. א. כנגדו 'אינון' (הממלא את מקום הכינוי החבור, החסר בארמית) דב' לג, ג. כח פעמיים; שופ' ה, ב שתי פעמים, ח. יז. כמובן אף פרט זה טעון בדיקה יסודית (דוגמאותי מקריות הן). אך נראה לפי שעה, כי שימוש זה הוא הרוב. ושוב: אפשר לתרצו בהשפעה מזרחית (השווה למשל את המצב בסורית, שבה משמש הוא ליד 'ל' + כני ⁶²). ראה העמוד הקודם. וזה היה המצב כפי הנראה, בארמית הממלכתית ^{62א}.

בארמית המערבית אין המצב ברור עדיין. בארמית הגלילית ידועות לי דוגמאות מרובות של 'יתהן' וכיו"ב ^{62ב}, אך אין בידי לקבוע ברגע זה, אם שתי האפשרויות האחרות ('אינון', 'להן') אינן מצויות כל עיקר. דומה, כי אף בארמית הנוצרית אין 'הנן', ובעיקר משמשת 'יתהן' ^{62ג}. בשרידי התרגום הארץ-ישראלי מצאתי רק

359. A.E. Cowley, *The Samaritan Liturgy*, II, Oxford, 1909, p. XLI. אין הוא מפרט,

מסתבר כי הכוונה הן לפני השם והן בכינויים (ראה הדוגמה שם). דבריו אינם מדויקים. הן הוא עצמו קובע בעמוד הקודם את עניין הצטרפות התינו בין הפועל לכינוי המושא, 'ית' זו > 'ית'! (ראה לעיל הערה 355א, ולהלן, הערה 62 ב).

60. לשון מגילה חיצונית, עמ' 8 ואילך.

61. ראה הערה 59.

62. גילדקה, סורית, § 66, § 287.

62א. בארמית המקראית ראה H. Bauer & P. Leander, *Grammatik des Biblisch-Aramäischen*

Halle/Saale, p. 70i. כ"ב ראה ליאנדר עמ' h26. בארמית מקראית 'ל' משמשת עם כינוי; הפועל 'טרד' דנ' ד, כב, כט (ראה ל); 'סעם' שם כב, כט (ראה ה, כא); 'נעא' שם ד, לג, השווה שימושו באחיקר, ש' 53 בקאולי, וכן בתעודות שפרסם דרייבר (מס' 7); 'ידע' דנ' ד, ד, עז' ז, כד (ראה דנ' ב, ה). אך כל אלה אין בהם גוף שלישי רבים. 'ית' נמצאת רק פעם אחת, בכינוי גוף שלישי 'יתהון', דנ' ג, יב.

62ב. הרי דוגמאות אחדות לפי כ"ו של בראשית רבה, מהדורת טהעאדאר-אלבעק, מתוך השוואה עם התצלום שבידי: עמ' 689, ש. 1: 'יתהון'; ש. ש. 7: 'נסתחן' (= 'נסה' + 'יתחן') צורות מעין אלה, בהעלמות הו"ד, מצויות ביותר בארמית הגלילית, בעיקר כשכינוי המושא מצטרף לשורש המסתיים בתנועה, או בסופית תנועתית. מעין כך המצב בשומרונית, ראה הספר המצוטט לעיל הערה 359א, עמ' XL למעלה ובאמצע העמוד; אלא שקאולי לא הבין כנראה מה שראו עיניו, ראה ההערה ההיא. אשר לארמית הנוצרית, ראה שולטסה, דקדוק, עמ' 78 c3. על התופעה הזאת, אשר לגלילית ולשומרונית, עמד כבר גלדקה, בדקדוק למנדאית (ראה הערה 53), עמ' 390, הערה 2, שם 'ואסיקהון' (!), ראה בארמית נוצרית שלוטה שם b; עמ' 1241, ש. 10. 'זקפון' (בשוליים). איני זוכר צורות 'אינון' וכיו"ב; אך אופייני: עמ' 930. ש. 2 'שובקוהון' (= שובקו יתחן) חוקנה ל'שובקוהון'! לא רשמתי לי 'להון', אע"פ שנמצא עמ' 452 'לך אפיק ולי לא אפיק' (ולפני זה 'אפיקו יתי'), ובכן 'ל' + כינוי. 'יתהון' בכתובת יריחו (ספר הישוב, כרך ראשון, חלק ראשון, ירושלים, תרצ"ט, עמ' 68): 'דסייע יתהון' וגם 'יכתוב יתהון'! (היינו לא כינוי חבור).

62ג. שולטסה, דקדוק, § 175 (הדברים אינם ברורים שם, אך ראה גלדקה, לעיל הערה 355), עמ' 78, 3.

'יתחק' 62. (מה המצב בשומרונית?). לפי שעה נראה לי אפוא, שהשימוש באיגרות עולה בקנה אחד עם הידוע לי מן הארמית המערבית.

2. הכתיב אינו נוטה להיות מלא. כנגד 'כול' איגרות 2, 7 (תנועה שמית קצרה) מצינו 'כל', איגרת 3; 'לכך', איגרת 2 שתי פעמים, 'עמכך' איגרת 6, אבל 'לכן', 'מנכן' באיגרת 7. ושם אין זה מקרה, כי 'יתחק' חסרה תמיד, איגרות 1, 7, 8 שתי פעמים (גרונית). בארמית המקראית צורות אלה מלאות ואכמל. ולא זו בלבד, אלא שאף תנועות שמיות ארוכות עשויות להופיע חסרות לעתים קרובות למדי: 'תנמן ותשלחן' איגרת 5, 'יעמרן וישלחן' איגרת 8 (כנגד 'תתנן' איגרת 1 למשל); והשווה אף 'יתן' איגרת 5. והוא הדין לדו-תנועה 'ללכין' ו'תר' איגרת 8. וראה בפרוטרוט להלן 211. תנועת ארוכה בסוף תיבה: העובדה, כי מן הדוגמאות הבאות בחשבון רק 5 בלבד מצינו תנועה זו באלף ('פרענותא' איגרת 1, 7, 'אספליא' פעמיים (?) איגרת 1, 'משבלא', איגרת 7. ואילו כ-10 מצינים אותה בה' (לרבות 'כוסבה) מראות, כי מבחינה זו נוטות האיגרות לנהוג לפי 'ארץ ישראל' 63, שבו אף היידוע צוין כמעט תמיד בה', ולא באלף, (שלא כדרך ציין היידוע בכתובות הארמיות הקדומות או למעשה תמיד בבי). בעוד אשר בארמית המקראית השימוש כבר אינו יציב, אלף וה' משמות בערבוביה, הרי ב'מגילה' החיצונית לבראשית, משמשת אלף לא רק כסימן ליידוע, אלא גם סימן לנקבה, כדרך הארמית המזרחית 64. בעניין חילופי שין-סמך הוער במקומות השונים (ראה איגרת 1).

3. טיב הלשון

כמובן אין להסיק מסקנה על יסוד הקטעים המעטים. אך כבר הוער במקומות שונים, כי בולטת הקרבה עם לשון תרגום אונקלוס ותרגום הנביאים מצד אחד ועם הארמית הנוצרית מצד שני; וכן ראה לעיל 1 את פרשת 'ית'. אף אופייני, כי המלית 'אם' העברית מופיעה בטקסטים ארמיים אלה פעמיים, ולא 'הן' (אן) הארמית (איגרות 1, 7). לי ידוע רק גיב ארמי אחד הנוהג כך, התרגום הנל 65, וכן שטרות ארמיים שבמשנה, כגון 'אם תמותין' כתובות ד, ט, לפי Lowe וכן 'דאם' (בשוליים) תשתבין-שם לפי כ"י קאופמן (בכ"י פרמה ובלו' דאין; הקטע הקודם חסר בקאופמן ובפרמה). כן יש לציין את טמיעת הנון של 'מן', ראה הערות לאיגרת 7, ש' 2 (ואילו באיגרות העבריות מצינו את התופעה ההפוכה, ראה להלן מאמר שני, הערות מסכמות 3, דקדוק). אף כאן מקבילים התרגומים הנל. ושם מעידה על השפעת העברית אף 'הוא שלם', ראה לעיל איגרת 3. כנגד זה תיבות מעין 'מחניה' איגרת 5, 8, 'הנס' איגרת 1, 'שבת' איגרת 4, הריהן בחינת מונחים טכניים עבריים בטקסט הארמי.

(המאמר השני בחוברת הבאה)

762. עמ' 3 (שמות כב, 6), עמ' 4 (שם כב, 22), עמ' 26 (דב' ה, 19), עמ' 18 (בר' לה, 25) 4 פעמים. עמ.

43 4 פעמים (מקבילה).

63. 'מחקרים' תרביץ כא (תש"י), עמ' 201 (תדפיס עמ' 12).

64. 'לשון מגילה חיצונית', עמ' 26 - 27.

65. ראה מילונים וכן דאלמאן, דקדוק, עמ' 237 - 238.

לבדיקת המיטאפורה בעברית של ימינו

א. הגישה מצד הסגנון

המיטאפורה משמשת זה אלפים בשנים נושא לעיוניהם של מלומדים: עסקו בה פילוסופים, נואמים ומשוררים, פסיכולוגים ובלשנים כאחד. אכן נולדו במשך הזמן גישות שונות אל מושג המיטאפורה¹, עד שכל מי שבא היום לדון בה, חייב לומר תחילה, מהי התפיסה, שהוא מתכוון לדון לפיה, ומהו המקצוע, שהנחותיו משמשות יסוד לתפיסתו. ואם תעמוד הגדרת המושג על צירופם של יסודות הלכתיים ממקצועות שונים, יהיה מן הראוי לציין את מקורותיו השונים של אותו צירוף. על כן ייאמר מיד, שנקודת המוצא לעיסוקנו במיטאפורה היא התעניינות בשאלות סגנון. מתוך עיון בסגנונם של סופרים ושל כותבים אחרים בימינו עלה הצורך למצוא קריטריונים לתיאור סגנונות ולהערכתם. נראה היה, שצריך לבדוק יסודות לשון, שמידת השימוש בהם מסורה רובה או כולה בידי המשתמש בלשון, ואין הם כפויים עליו מכוח החוקיות שבלשון². ודאי שיש יסודות לשון כאלה במידה רבה (אפילו מלות הקישור, הנראות לכאורה הכרחיות בכל מבע, עשויות לשמש קנה מידה לבדיקה סגנונית כזאת), אבל ניכר מיד יתרונם של אותם דרכי הבעה, הקרויים בריטוריקה "תמונות לשון" (*tropes*), אנב ניצולם לתיאור סגנונות. שכן דרכי לשון פגורטיביים אינם ביטויים הכרחיים בשום לשון אלא בחלקם המועט, וממילא גדול כוחם בתיאורם ובהערכתם של סגנונות. ומכיוון שתמונת הלשון העיקרית היא המיטאפורה (גם אם לא נכלול בה את שאר תמונות הלשון, כגון: מיטונימיה, סינקדוכי, פרסוניפיקציה)³, מתבקשת מאליה הפנייה אל המיטאפורה. מכאן, שתפיסתנו את המיטאפורה היא סגנונית.

אלא שבסטיליסטיקה מתאגדות הבחנות שמקורן בריטוריקה והבחנות שמקורן בבלשנות: הערכות אסתטיות עומדות בה בצד ניתוחים בלשניים, המכוונים לאובייקטיביות מדעית⁴. גם מושג המיטאפורה ניכרות בו שתי בחינות שונות אלו, ויהיה עלינו להתחשב בשתייהן בדיוינו. ומכיוון שנוהגים להפריד את הדיונים בסגנון מן הדיונים ב"תורת הסגנון", בגלל אותו יסוד אי-רציונאלי עצמו, שאין שום מדע יכול לנתחו⁵,

א. 1. סקירה ממצה על כל הגישות אל מושג המיטאפורה אפשר למצוא בספרו של C.F.P. Stutterheim, *Het begrip metaphor* (הולנדית), אמסטרדם-פאריס 1941 (להלן בקיצור: שטוטרהיים).

2. כפי שמחייבת תפיסת הסגנון המודרנית. עי' J. Marouzeau, *Précis de stylistique*, française, Paris 1950, עמ' 10; M. Sandman, *Subject and Predicate*, Edinburgh 1954. עמ' 41 ואילך.

3. עי' בחלוקת המלים ובחלוקת תמונות הלשון אצל שטוטרהיים, עמ' 557.

4. רא"מ ליפשיץ מבחין בין "סגנון חיצוני" (= לשוני) ובין "סגנון פנימי" (= אסתטי), עי' בכתביו

כרך ב', עמ' קט.

5. עי' M. Cressot, *Le style et ses techniques*, 1951 עמ' 4.

נראה גם לנו לנהוג כן. ונקדים את העיון בשאלות הבלשניות של המיטאפורה (הן הן השאלות, שִׁתּוּרַת הסַעֲוֹן־נוקטת להן), ולאור מסקנותינו מעיון זה ננסה להגיע גם לדין בשאלות האסתטיות שבה (הן השאלות הנוגעות ב־סַעֲוֹן־בלבד).⁶

1. המיטאפורה כחלק ה־לשון־ (langue)⁷

אין לך לשון (langage) בעולם, שאינה מעשירה את אוצר מלותיה עִי־הפעלתה השיטתית של המיטאפורה (μεταφορα – העברה), ומבחינה בלשנית אין המיטאפורה בשימוש הטכני אלא כל כִּי־ייה ממשמעותה⁸ המקורית⁹ או ממשמעותה העיקרית¹⁰ של המלה (ויכולה המלה להיות שם־עצם, שם־תואר או פועל כאחד). תחילה יש בסטייה סימנטית זו משום חידוש, ואין היא אלא נחלת היחיד, שהשתמש בה בדרך ספונטנית או בדרך מודעת ומכוונת, אבל משנעשתה אותה סטייה קבע, יש בפנינו משמעות חדשה למלה הראשונה¹¹.

כל משמעות קבועה במלה, הנרשמת בתודעתם של המשתמשים בלשון והדוחקת את המשמעויות הקודמות של המלה, מביאה לידי שינוי במצב ה־לשון־. שהרי נשתנה בכך אוצר המלים שלה: המילונים ירשמו מעתה הגדרות שונות לאותה מלה¹², או שיקבעו למשמעות החדשה ערך מילוני חדש¹³: בין כך ובין כך משפיע השינוי על ה־langue (לשון־). ועיקרון סימנטי זה פועל במקרה של המיטאפורה, כשם שהוא פועל בשינויי משמעויות אחרים. מכאן, שראויה המיטאפורה שתיחשב כיסוד פועל ב־לשון־.

מכיוון שמיטאפורה־לשונית־ כזאת עוברת בירושה עם שאר קנייני הלשון מתקופה לתקופה, הרינו צריכים לשם הכרת חוקיותה של המיטאפורה שבלשון ימינו לראות את כל גלגוליה למן תקופת המקורות. מן הדין הוא אפוא, שיקדם לתיאורה של המיטאפורה בלשון החדשה, שכבר הייתה לחלק ה־לשון־, ניתוח המיטאפורות שבלשון המקרא, שבלשון חכמים ואף שבלשון העברית הכתובה בתקופות המאוחרות

6. בסטיליסטיקה הקדם־לינגוויסטית עסקו בצד זה בלבד של דרכי המבע, וביניהם גם של המיטאפורה כפי שמשתקף בכל הספרים על תורת הסגנון המסורתית. עי' למשל באנציקלופדיה בריטניקה, ערך style, ואת הביבליוגרפיה שם.

7. "לשון" במירכאות מציינת כאן langue.

8. כוונתנו ב"משמעות" לערך המייצג של הסימן הלשוני, כפי הגדרתה אצל סנדרמן (לעיל, הערה 4); ועי', C. K. Ogden-I.A. Richards, Meaning of Meaning, בעיקר עמ' 185–208.

9. על הבעייתיות שבמלה "מקורי" עי' שטורהיים, עמ' 666 (בסיכומו הגרמני). עכ"פ אנו מתכוונים בה לבחינת משמעותה של מלה מנקודת ראותה של הסימנטיקה הדיא־כרונית.

10. ההבחנה בין משמעות עיקרית ("חזקה") ובין משמעויות טפלות ("חלשות") של מלים היא נחלת הסימנטיקה הכללית (הש', למשל, Vendryes, Le langage, 1921, p. 297). בניגוד לבחינת המשמעות ה"מקורית", יש כאן אפוא בחינה מצד הסימנטיקה הסינכרונית.

11. כבר בעלי הגישה הפסיכולוגיסטית הכירו באפשרות של יצירת משמעויות חדשות עִי־המיטאפורה, עי' למשל H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte, 68.

12. כך נוהגים רוב המילונים עד היום.

13. כפי שתובעים הלינגוויסטים בעלי הכיוון הסוציולוגי; עי' למשל Vendryes (לעיל, הערה 9), עמ' 208; A. Gardiner, Speech and Language², Oxford 1951, עמ' 166.

יותר. וכל זמן שלא ניתנה בידינו בדיקה כזאת¹⁴, אין אנו יכולים להזדקק לבחינת המיטאפורה שבלשון ימינו מצד זה. אבל פתוחה בפנינו הדרך להתבונן אל המיטאפורה החדשה השייכת לתחום הדיבור-parole, שכן בה לא דבקו עדיין הרגלי השימוש, והיא עומדת כולה בחידושה. מטבע הדברים מעבירנו עיון זה אל הדוגמה הספרותית (והספרות כיצירה חדשה בחינת דיבור היא), שכן רשומות בה מיטאפורות כאלה יותר מבכל מקום אחר, וממילא גם אנו חוזרים אל נושא עיוניה של הסטיליסטיקה האסתטית.

2. המיטאפורה כחלק הדיבור (parole)

בראשונה נכללת כל מיטאפורה בתחום הדיבור החד-פעמי, אפילו אותה מיטאפורה הנקלטת לאחר מכן בלשון. תמיד יש בה משום עירוב המשמעות הישנה של המלה (המוצעת עי הלשון) עם המשמעות החדשה שלה (הנולדת אנב פעולת הדיבור). ועירוב זה חשוב לעצם מהותה של המיטאפורה עד כדי כך, שאם אין הוא מורגש עוד במלה, שוב אין בפנינו מיטאפורה. כלומר: אם המשמעות החדשה, הדיבורית של תמונת הלשון דחקה את משמעותה הקודמת, הלשונית, עד שהדובר הרגיל לא יזכור כלל את המשמעות הישנה, אין אנו רשאים עוד לדבר על מיטאפורה. בכנן זה נולדה מלה חדשה, הדיבור-הפך לשון¹⁵.

אין לך תחום פתוח ליצירה הדיבורית של מיטאפורות למיניהן כתחום הספרות היפה. כבר הכירו בעלי תורת הסנען המסורתית, שחיבה יתרה נודעת למיטאפורה ממוררים וסופרים, משום שבה יש בידם להראות את כוח חידושם, וכאן המקום לבטא את אישיותם. שכן המיטאפורה מבחינה רטורית אינה אלא דימוי קצר, ובתמונת לשון כזאת יש לדמיון היוצר מקום להתגדר בה; בזכות הצמצום שבה ראייה היא לאמן, המבקש לעורר את קוראיו למאמצים, שהנאה אסתטית כרוכה בהם, בשעת קריאת תמונותיו. כמובן, אנו עומדים בזה בתחומה של אותה מיטאפורה חדשה, שהיא פרי תכנון והכנה, להבדיל מן המיטאפורה החדשה, הספונטאנית, היפה בעיקר ללשון השיחה.

אין להסיק מתמונת הלשון שביצירה ספרותית על ערכה האמנותי ואין ללמוד מהן בלבד על אופייה הכללי של היצירה, שכן בדיקה זו בדיקה חלקית היא. ואף על פי כן לא נוכל להתעלם מחשיבותה של בדיקה כזאת, משום שהיא עשויה להאיר את היצירה הנדונה הארה אופיינית לה, וניתן לצרף את מסקנותיה אל הנתונים האחרים, שהועלו מבדיקותיה האחרות של אותה יצירה. בבדיקה לדוגמה של סיפור מן הספרות היפה של ימינו ננסה להעלות את סימניה השונים של המיטאפורות שבה, ובהמשך הזמן נוכל להשוות אליהם את תוצאות הבדיקות הדומות בסיפורים אחרים של אותו מספר עצמו וביצירותיהם של משוררים ומספרים אחרים.

לעיון ראשון זה בחרנו בסיפורו של ש"י עגנון בלבב ימים, שהוא מסיפוריו הידועים של הסופר ונלמד אף בבתי הספר. מתאים הוא הסיפור הזה מבחינת אורכו (יש בו כעשרים ואחד אלף מלה) להדגים ממנו את הטיפוסים השונים של המיטאפורה,

14. הסיכום הסטיליסטי של Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die bibl. Literatur, של

Leipzig 1900 אינו אלא מיון, ואין בו בדיקה סימנטית של המטאפורה המקראית.

15. עיי Gardiner שם, עמ' 166.

שהסופר השתמש בהם, וגם להעלות מתוכו סיכומים על המיטאפורות שלו בדרך העיץ הסטאטיסטי, כדי שנוכל ללמוד מהם אחר מכן על כלל סגנונו של המספר.

ב. המיטאפורה ב-בלבב ימים- לעגנון (הדגמות וסיכומים בדרך הסטאטיסטיקה)

נכללו בבדיקה זו מיטאפורות שבמלים בודדות ומיטאפורות שבסדרה של מלים כאחד, וכולן – כשהולמת אותן ההגדרה 'מיטאפורה פיוטית'¹⁶; כלומר: הן כולן מיטאפורות חדשות, שנוצרו בדרך היצירה האמנותית, ומורגשת בהן חיות וחדוש; או גם אם הן מיטאפורות ששקעו בנוסחאות לשון, אין הן מצויות בימינו אלא בסגנון הספרותי הגבוה, עד שיש בכוחן לשוות לתיאור חן מיוחד.

נמנו בסיפור 'בלבב ימים' 228 מיטאפורות כאלה, מהן 120 בתחום השם, 108 בתחום הפועל. לפי רמות הסגנון, שתמונות לשון אלו עשויות להופיע בהן אצל אחרים ניתן לחלקן כך: 12 מן הסגנון הכללי הן, כגון: 'ודאגתם אכלה את לבם' (39)¹⁷, 'מיד נוטל כל אחד גל גדול ורוכב עליו' (41); 27 מסגנון הכתיבה הבינונית, ובמיוחד מסגנון הלמדנים, כגון: 'מפי הגבורה' (72), 'ואין התפילות נתקלות שם בשום עבודה זרה' (17); ו-189 מן הסגנון הספרותי הגבוה, כגון: שגולן יהיה השושבין שלי' (7). 'הוא גובה בכל יום חובת אותו יום' (77); הווה אומר: למעלה מ-80% של המיטאפורות מן הסגנון הספרותי הן.

1. חוג המושגים של המיטאפורות

כל הקבוצה הזאת של תמונות לשון מציגה בפני הקורא את תחומי התעניינותו של הסופר. בדין נוהגים בודקי סגנונות ללמוד ממידת תכיפותן של מיטאפורות מתחומים שונים על יחסו של הסופר אל אותם תחומים. גם אם בדרך חלוקתה של ההווה האנושית לספירות מושגים שונות אינה מקובלת על כל הסטיליסטיקנים, משום שכל חלוקה כזאת תלויה בהנחות פילוסופיות שונות ומשום שאין כל חוקרי הסגנונות מסגלים לעצמם אותן ההנחות, נראה שעשויה גם בדיקה כזאת של המיטאפורות להאיר את אישיותו ואת 'סגנונו' של הסופר (כאן 'סגנון' נתפס במשמעות ספרותית מרחיבה), ללא הבדל בין אופני החלוקה השונים¹⁸.

אם נהגו בבדיקתנו בדרך חלוקה משלנו ונמיינ את המיטאפורות שב-בלבב ימים- לפי מוצאם מתחומי המושגים הבאים: האלוהות, האדם, הטבע (חלוקות פנימיות נוספות ע' להלן) – דומה שנתקרב אל מה שניתן ללמוד בדרך זו. שהרי מסתבר, שעקרונות המיון עצמם מן הראוי שיועלו מן היצירה הנדונה.

גם ממבחר מצומצם של דוגמאות נוכל לעמוד על טיבן של המיטאפורות מבחינה

זו:

א. מיטאפורות מתחום האלוהות (בכלל זה ענייני דת): 'ארץ ישראל עשויה 'שמות' (48), 'ארץ ישראל היא שטר כתובה בין ישראל להקדוש ברוך הוא' (10).

16. להבדיל מהמיטאפורה המאובנת השכיחה, גם אם היא מיוצגת בסיפור בשפע, כגון: 'על ראשי

ההרים' (32). על סימון מקום המובאה ע' בהערה הבאה.

17. ההבאות על-פי מהדורות שוקן תש"ו. הבלטת המיטאפורה בכל מקום שלי היא.

18. ע' למשל את דרך בדיקתם של הדימויים והמיטאפורות שכתבם וידרו, אצל E. Huber בספר

היובל לא' גמילשג, Syntactica und Stylistica, טיבינגן 1957, עמ' 229 ואילך.

ב. מיטאפורות מתחום האדם:

1. מן האדם עצמו, כגון מחלקי הגוף: "ונתן לו [לכלי] זיו פנים" (8), "אין לך עיר קרובה לבוצץ כיולובין, ממש ראשה של זו בצד זנבה של זו" (16); מתנועות הגוף ומפעולות הגוף: "...ליבוש הקצב שהארץ פלטתו אחר כך" (11), "נתעטפה החמה במלבוש של כמה גווני" (45); מתכונות האדם: "עד ששכך הים מועפו" (36), "וגור על שר שלים שיכבוש את כעסו וכבוש כעסו" (61); 2. מתחום היחסים שבין בני אדם, כגון: "ונעשה שלום בין מים למים" (36), "שר של ים" (60, 61); 3. מתחום חפצי הטכניקה, כגון: "צריך שיפול תחילה ממדרגותיו הראשונות (77), "צרור כספם נתקב" (78).

ג. מיטאפורות מן הטבע:

1. מתופעות הטבע, כגון: "כל העולם במזל של ירידה ואנו במזל של עלייה" (21), "והם יושבין בצלן של מלכויות" (26); 2. מהצמחים: "והצית את עלי הקטורת והעלה עשן" (23), "שמא קליפה של ים שם" (38); 3. מבעלי החיים: "נטרפה לו השעה ולא עלה" (39, ובדומה: 44). מן הדוגמאות האלה עצמן מתברר, שלא כל המיטאפורות הן מחידושי הסופר, אדרבה: מספר ניכר מהן מאובנות הן (כגון: "שר של ים", "במזל של...", "בצלן של...", "קליפה של ים"), אבל גם הן נחשבות היום כחלק מלשון הספרות בלבד, ועל כן יש להתחשב בהן כאן. מאחר שאין בדוגמאות אלה כדי לרמוז, לשם עמידה על טיב המיטאפורות מבחינת עולם המושגים שלהן במלוא היקפן, מן הראוי לעיין גם בסיכומן במספרים.

ט ב ל ה א'

חוג המושגים של המיטאפורות	מספר המיטאפורות	מהן מאובנות
א. האלוהות		
	25	12
1. האדם עצמו: חלקי הגוף	20	10
תנועות הגוף ופעולותיו	60	17
תכונות האדם	5	
2. יחסים בין בני האדם	47	22
3. חפצי טכניקה	37	16
סה"כ	169	
ג. הטבע		
1. תופעות הטבע והדומם	30	3
2. צמחים	2	1
3. בעלי חיים	2	
סה"כ	34	
סה"כ	228	81

נראה מכאן, שהמספר הגדול ביותר של המיטאפורות לקוח מחוג המושגים הקשור באדם, ומתחום זה באות גם רוב המיטאפורות המקוריות, החדשות ממש (כ-45%). עיון בפרטי תמונות לשון אלו מלמדנו, שענן רוחש חיבה יתרה לתיאורי תנועת הגוף ופעולות הגוף ולספירה של יחסי חברה בין בני אדם. בקבוצת-המשנה של יחסי בני אדם מרובות הן המיטאפורות הקשורות בהוויי של שליטים, כגון: 'בוצץ הסירה מהם את העטרה' (16); ובמיוחד כשהמשמעות המושאלת של המלים מוסבה על הקב"ה, כגון: 'יחיתם לעמוד בהיכל המלך' (71).

עשירה במיטאפורות אמנותיות קבוצת-המשנה של תופעות הטבע שבקבוצת המיטאפורות הלקוחות מהטבע, וגם כאן לא מעטות התמונות המוסבות על האלוהות, כגון: 'בצלו של הקדוש ברוך הוא' (40). בולטת במיוחד מיעוט המיטאפורות שמעולם הצמחים ובעלי החיים.

חשיבות נודעת גם לקבוצת המיטאפורות השאולות מעולם האלוהות ומתחום הקשור בטרנסצנדנטי, מפאת כוח החידוש שבהן (עי' דוגמות לעיל).

2. חוג המושגים של הנמשלים

לא עולם המושגים של המיטאפורה בלבד מלמד על דרך התעניינותו של הסופר, אלא גם עולם המושגים המתואר ע"י המיטאפורה (ואם נראה במיטאפורה משל מצומצם, נוכל לדבר על עולם המושגים של הנמשל במיטאפורה). מכאן, שמן הראוי יהיה לשאול גם את השאלה: מה הם הנושאים, שבהם מתעורר כוח הדמיון וכשרון היצירה של המשורר כדי להביעם באמצעות המיטאפורה.

נעין תחילה בדוגמות לחוגי המושגים השונים של הנמשלים, כשהחלוקה שנהגו בה מקודם מתקיימת בידינו (בשינוי מועט):

א. הנמשלים מתחום האלוהות:

'והוא לא אמר אלא על אביו שבשמים' (21), 'ואם החריד עליהם את הים' (37).

ב. הנמשלים מתחום האדם:

1. מהאדם עצמו, כגון מחלקי הגוף: 'כל שנכנס בתוך קשת היד' (28); ומנפש האדם: 'ונתן לבו לעלות לארץ-ישראל' (10), 'אלא ודאי האריך נפשו' (53), 'הייתה רצועה של ארץ-ישראל נמשכת והולכת לביתו' (11) - חי במחשבותיו באי, 'שעה קלה הדליק לפניה אור גדול' (24) - הייתה מאושרת מאוד; מתנועות האדם ומפעולותיו, כגון: 'מיד נוטל כל אחד גל גדול ורוכב עליו' (41), 'משמשי הספינה היו מכבשים את המים' (57).

2. מתחום היחסים שבין בני אדם, כגון: 'הרבה נתעסקו עמהם צדיקי הדור לזקוף אותם מעפרם' (29) - לחזקם ביהדותם, 'מסר בידי חנה שעשאו סניף לעצמו' (15):

3. מתחום חפצי הטכניקה, כגון: 'ונתן לו [לכלי] זיוזפונים' (8), 'כל כלי שהשינה מסתתרת בתוכו שף ומירק' (8);

ג. הנמשלים מן הטבע:

1. מתופעות ומהדומם, כגון: 'ובאר השוק שפעה שני צנתרות של כסף' (13), 'ונעשה שלום בין מים למים' (36).

2. מהצמחים, כגון: "בייחוד כפות תמרים" (55);
 3. מבעלי החיים, כגון: "ואם גלגל עינו של ליתן היא" (38).
 יש גם כאן, כמובן, מיטאפורות מאובנות (כגון: "כפות תמרים", "גלגל עינו...").
 וכך הוא מספר המיטאפורות לפי חוגי המושגים של הנמשלים:

ט ב ל ה ב'

סה"כ	חוג המושגים של המיטאפורה				
	א האלוהות	ב האדם	ג הטבע		
61	5	51	5	א. האלוהות	חוג המושגים של הנמשל
116	17	75	24	ב. האדם	
51	3	43	5	ג. הטבע	
228	25	169	34	סה"כ	

גם מכאן אנו למדים, שעיקר עניינו של ענן בסיפורו "בלבב ימים" הוא האדם: כ-50% מכלל הנמשלים (116 מתוך 228) תופסים עניינים שבחיי האדם, שהסופר ביקש להבהירם ע"י מיטאפורה. קבוצות המשנה החשובות ביותר בתוך הקבוצה של האדם הן: פעולות הנפש ותכונות הנפש, והאדם בחברה (פירוט פנימי במספרים ע' בטבלה ג'). שנייה במידת התכיפות היא קבוצת המיטאפורות המשמשות להבהרת מושגים מתחום האלוהות: כ-25% מכל המיטאפורות מתחום זה הן (61 מתוך 228).

מטבלה ב' מתבררים גם הקשרים שבין חוגי המושגים של המיטאפורות ושל הנמשל בהן. הקרבה הגדולה ביותר נראית שוב בקבוצת האדם: 75 מיטאפורות הלקוחות מעולם האדם מתארות את האדם (כ-30%), כגון: "היו מעטרים ימיהם בתורה ובתפילה" (10) – פעולת האדם מתוארת בתמונה מגיוני מלכות (יחסים חברתיים). אבל בתוך קבוצה זו עצמה יש התרחקות מה בין קבוצות המשנה, וניתן לומר, שמגמת ההתרחקות היא לקרב את המופשט ואת הבלתי-נתפס בקלות אל הבנת הקורא. על כן באות מיטאפורות שמקורן בגוף האדם לתאר את נפש האדם, כגון: "ודאגתם אכלה את לבם" (39), ותמונות לשון שמוצאן בחפצי שימוש של אדם לתאר את יחסי החברה, כגון: "זו יפו שהיא שער לעיר האלקים" (64).

הפירוט המלא של יחסים אלה נראה בטבלה הבאה:

ט ב ל ה ג'

חוג המושגים של המיטאפורה										
ס"ה										
א. האלוהות				ב. האדם			ג. הטבע			
חפצי										
מידות דת גוף נפש חברה שימוש תופעות דומם צומח חי										
20				5	10	2	3			
41	1	1	3	3	13		15	5	דת	האלוהות
23	3		1	1	1	9	1	7	גוף	
44				8	5	5	26			
45	1	1	8	9	1		9	16	חברה	האדם
4	1				1				1	חפצי שימוש
33	1			3	7	2	3	14	3	תופעות
15				1	4	2			8	דומם
1							1			צומח
2				1				1	חי	
228	3	4	3	24	36	42	6	85	25	ס"ה

3. מידת הריחוק בין חוגי המושגים של המיטאפורה ושל הנמשל

מטבעה של המיטאפורה עולה, שלא תהיה התמונה המבארת שבה מעורפלת מן המושג, שהמורר מבקש להבהירו. משום כך אין מיטאפורות שמקורן בעולם המידות האלוהיות, ויש מעט מיטאפורות בלבד הלקוחות מחיי הנפש של האדם (בסִה 6), כגון: 'ואם החריד עליהם את הים' (37), 'נתרגשו ידי משמחה...' (75). וכשיש צורך להבהיר מושגים שמעולם המידות האלוהיות או מחיי הנפש של האדם, פונה ענן אל ביטויים (מהם גם מיטאפורות מאובנות), הבנויים על חוגי מושגים

אחרים, בעיקר של שאר התחומים מספירת האדם; כגון: "מפי הגבורה" (72), "ועד לגלגלי המרכבה" (41) – לתיאור האלוהות; "מבקש אתה לצרוף מחשבותיך" (36), "וסובלים את הגלות בעין יפה" (26) – לתיאור תהליכים שבנפש. כפי מידת הריחוק שבין חוג המושגים של המיטאפורה ושל הנמשל שבה עשויים אנו, הקוראים, לחוש את החידוש ואת המקוריות שבתמונה (על כן אפשרית כאן מקוריות גם בשימושה של תמונת לשון מאובנת לכאורה). ההפתעה שבמיטאפורה היא כאן ביחס הפוך אל שכיחותה: דווקא אותן מיטאפורות מעטות-ביחס, שמקורן בעולם האלוהות ובטבע, עשירות יותר בתמונות בלתי צפויות (כגון: "כל כלי שהשכינה מסתתרת בתוכו, שף ומירק" [8]; "וגלי הים מתנענעים ונדים ושביבין של אור יוצאים מהם" [50]), מקבוצת המיטאפורות, שמקורן בעולם המושגים של האדם (כגון: "ונעשה שלום בין מים למים" [36]). הטבלה הבאה תבהיר את היחס המספרי בין המיטאפורות המפתיעות ובין שאינן מפתיעות:

טבלה ד'

עולם המושגים של המיטאפורה		מפתיעה		לא-מפתיעה		סה"כ	
מספר	%	מספר	%	מספר	%	מספר	%
12	48	13	52	25	100		
47	28	122	72	169	100		
24	71	10	29	34	100		
83		145		228			

כלומר: בעוד שבקבוצת המיטאפורות שמקורן בטבע המיטאפורות המפתיעות הן באחוז הגבוה ביותר (71%), ובקבוצת המיטאפורות הלקוחות מעולם האלוהות הן 48%, בקבוצה העשירה ביותר, היא קבוצת מושגי האדם, יש רק 28% תמונות מפתיעות.

4. האופי הרגשי או ההגיוני של המיטאפורות

עיון נוסף במיטאפורות של ענון ב"בלבב ימים" מלמדנו, שדרגת ההפתעה שבהן תואמת במידת מה לא את הריחוק שבין חוגי המושגים של התמונה ושל הנמשל-בה בלבד, אלא גם את האופי הרגשי או ההגיוני של המיטאפורה. כשם שכל מלה שאינה פיגורטיבית נושאת מטען רגשי במידה מועטת או במידה מרובה¹⁹, כן גם המיטאפורה עשויה להיות מיטאפורה רגשית (כשהתוכן הרגשי משתלט עליה), או מיטאפורה

¹⁹ עיי' Ch. Bally, *Traité de stylistique française* 1951 חלק א', עמ' 288.

הגיונית (כשאין המטען הרגשי ניכר בה)²⁰. נשווה, למשל, את המיטאפורות הבאות זו לזו: "בוצץ הסירה מהם את העטרה" (16), "אין רצונו יתברך שגולן יהיה השושבין שלי" (7) – מכאן; "כל שנכנס בתוך קשת היד" (28), "אין לך עיר קרובה לבוצץ כילוביץ, ממש ראשה של זו בצד זנבה של זו" (16) – מכאן. הראשונות מעוררות בשומע רגשות בעיקר, ואילו האחרונות מבארות את המושגומעוררות מחשבה ברורה.

בבדיקה זו נקבל את הטבלה הבאה:

ט ב ל ה '

מיטאפורה	מפתיעה	לא-מפתיעה	סה"כ
רגשית	71	68	139
הגיונית	12	77	89
סה"כ	83	145	228

נמצאו למדים מכאן, שמרבית המיטאפורות שנבדקו (כלומר המיטאפורות הפיטיות) רגשיות הן (139 מתוך 228, יותר מ-60%), ומתן יותר ממחציתן נכללות בקבוצת המיטאפורות המפתיעות (71 מתוך 139). ולא עוד, אלא שהרוב המכריע של התמונות המפתיעות מהן יצאו (71 מבין 83, כלומר: כ-90%). מכאן, שכוחו של ענן ביצירת מיטאפורות מעוררות חוויה גדול בעיקר בתחום ההבעה הרגשית.

5. תפוצתן של המיטאפורות המפתיעות

לרוב מפורות המיטאפורות בעלות הכוח הפיטית הרב בחלקי הסיפור השונים, אבל יש מקומות, שבהם מצוי ריכוז של כמה מהן. דומה, שאפשר להכיר באותם קטעים את חלקי היצירה המרכזיים גם מתוך ניתוחו המבני של הסיפור²¹. כך בתיאור עליית החסידים לארץ ישראל באות מיטאפורות תכופות (5 בעמודים 16–17), וקטע זה הוא בבחינת שיא ביחס לפרקי ההכנה לנסיעה. גם בקטע שמסופר בו על הזעזוע שנודעו הנלבבים, בשעה שהרגישו בהעדרו של חנייה מחברתם, מתרבות המיטאפורות הפיטיות (3 בעמוד 39). תיאור הנסיעה בים מלווה מיטאפורות תכופות (3 בעמוד 57, 3 בעמוד 60, 3 בעמוד 63). ומעל לכול מצטיינים בריבוי המיטאפורות המפתיעות חלקים משני הפרקים האחרונים של הסיפור, שבהם אנו שומעים על בואם של החסידים ליפו (4 מיטאפורות בעמוד 69) ולירושלים (3 בעמוד 71), ועל קורותיהם בירושלים ("שכנים לשכניה" – 5 מיטאפורות בעמוד 77, 2 בעמוד 78, 3 בעמוד 79).

ג. סיכום

עד כמה אופיינית תמונה זו של המיטאפורות ב"בלבב ימים" לכתיבתו של ענן בכללה, לא נוכל לומר, כמובן, אלא אחר בדיקה דומה של סיפוריו האחרים מתקופות

20. עי' H. Adank, Essai sur... la métaphore affective, Geneve 1939, בייחוד עמ' 94 ואילך,

והש' Bally, שם עמ' 271.

21. אין כאן ניסיון לעשות ניתוח סטרוקטורלי בכלי הביקורת הספרותית.

יצירה שונות ומגוונות תיאור שונים משל סיפור זה. ואפילו אז לא יהיה בידינו לשפוט על ריבוייה או על מיעוטה של תמונת לשון זו אצל סופרנו, עד שלא נבדוק את מיטאפורה גם אצל סופרים אחרים, ומתוך השוואה יימצא לנו קנה מידה לריבוי הו למיעוט; עניין בפני עצמו יהיה להשוות את דרכי השימוש במיטאפורה ואת מידת אהיזקות לה אצל ענן (ואצל סופרים אחרים). אל הלשון העומדת בקצה שכנגד ברמות הסעף, אל לשון הדיבור.

לפ"ק ולפ"ג

1. כשאנו כותבים את התאריך העברי, רגילים אנו לציין את המאות, את העשרות ואת היחידות של השנה, ולא את האלפים. סיבת הדבר היא אהבת הקיצור: אף בתאריך הלועזי כותבים לפעמים '61 במקום 1961, לא כל שכן בעברית, שבה קשה ציין האלפים; כי מי יכתוב ארבע עשרה פעמים ת' ($5600 = 14 \times 400$), ואחר כך כ"א, או שש פעמים פ' ($5400 = 6 \times 900$), ואחר כך רכ"א? אפשר אמנם לכתוב גם ה' אלפים תשכ"א או ה'תשכ"א, וכן נוהגים לעיתים, אולם הפשוט ביותר הוא להסתפק במספר תשכ"א, ללא ציין האלפים, ולסמוך על כך שאין אדם טועה אלף שנה. ליתר דיוק כותבים אחרי תאריך כזה, חסר מספר האלפים, את המלים "לפרט קטן", בקיצור לפ"ק, ולעומתן כותבים את המלים "לפרט גדול", בקיצור לפ"ג, אחרי תאריך הניתן בשלמות: תשכ"א לפ"ק, או ה' תשכ"א לפ"ג. וכבר חרו ביאליק באחד משיריו לעת מצוא¹:

אני הכותב והחותם:
ביאליק חיים נחמן,
שנת התרפ"ח, י"ז סיון,
לפרט גדול ולפרט קטן.

מהו מקורם של שני הביטויים האלה ומה פירושה המילולי? כבר עסק בבעיה הזאת בורנשטיין², החוקר הנודע בענייני כרונולוגיה, וכתב כי "שני כינויים אלה אינם דרושים לעניינם כלל, ואינם מתארים כראוי את הכוונה הנרצית בהם, ורק מפני שהורגלנו בהם, אין אנו מרגישים עוד את זרותם; השם 'פרט' עומד תמיד בניגוד אל השם 'כלל', ומורה על חלק קצוב מן הדבר השלם; ואם כן הכינוי 'פרט גדול' נושא את סותרו בחיקו, כי חלק, לפי גדרו ההגיגי, קטן מן המספר השלם, ובעניין שלפנינו הוא מציין את ההפך הגמור ממה שיש בלבנו, שהרי אנו כותבים את כל המניין כולו; ובכינוי 'פרט קטן' התואר 'קטן' מיותר, כי השם 'פרט' לבדו מורה, שכוונתנו רק אל חלק מן המניין ולא אל כולו. הוא יישב את קושינו על ידי השערה זו: בתחילה היו מציינים את מניין השנים, כאשר נשמט ממנו מספר האלפים, במלים "לפרט גדול", ואת המניין שנשמט ממנו האלפים וגם המאות, בלשון "פרט קטן"; בהמשך, עם התפשטות שני הכינויים, נשתבשה הוראתם, והעם השתמש בהם שימוש לא-נכון, אשר התקיים עד היום הזה.

השערה זו, בניסוחו של בורנשטיין, אין לה על מה שתסמוך: הציין "לפרט קטן", כבר בתעודות הראשונות שהוא נמצא בהן, מלווה את מניין השנה, המכיל גם את המאות, ואילו הציין "לפרט גדול" לא נולד אלא זמן רב אחרי שכבר היה נפוץ הביטוי הראשון; ואמנם לא עלה בידו של בורנשטיין להביא אפילו ציין תאריך אחד, שתהיה בו עדות ברורה להשערתו.

1 כל כתבי ביאליק, ת"א תרצ"ח, עמ' שפט.

2 בורנשטיין, התקופה, ט' עמ' 245 ואילך.

אנסה כאן לברר את העניין מחדש.

2. כלל נתנו בתלמוד (עבודה זרה ט, ע"ב) למי שיודע את מניין השנה לחורבן הבית ורוצה לדעת מהי השנה לשנות השבוע, כלומר לשמיטה, ואמרו: "נחשוב כללי ביובלי ופרטי בשבועי" – יתשב את הכללים ביובלות, ואת הפרטים בשבועות. הכללים, כפי שמבאר רש"י במקום, הם המאות, והפרטים הם העשרות והיחידות. לפי זה יש לחשב, כמה יובלות יש במאות השלמות של השנים שעברו עד השנה הנדונה, וכמה שמיטות יש בשנים הנותרות שאינן מגיעות למאה שלמה. לא מעניינו כאן לבאר את עצם החשבון³ – מה שמעניין אותנו הוא זוג המלים "כלל-פרט" הבאות בהוראה "מאות" לעומת "עשרות ויחידות".

בלשון חכמים, כאשר "כלל" ו"פרט" באות בקשר עם מספרים, "כלל" פירושו סך-הכול, המספר הכולל, ו"פרט" המספר המחולק ליחידות קטנות, החשוב המפורט. כך אמרו, למשל, על אודות בני יעקב הבאים מצרימה: "בכללן אתה מוצא שבעים, בפרטן אתה מוצא שבעים חסר אחד" (בבא בתרא קכג ע"א) – כלומר: התורה נקבה את המספר הכולל שבעים נפש (בר' מו, כז), אבל אם נספור את השמות אחד אחד לא נמצא אלא שישים ותשעה. אולם ההוראה שבקטע שלנו שונה היא ואינה רשומה במילונים.

הוראה מיוחדת זו אנו מוצאים בדברי התוספות (עבודה זרה י ע"א, ד"ה ספרא): "מכאן יש להכשיר שטר שדילג בו הסופר לבריאת עולם, ואפילו דילג האלפים והמאות רק שכתב בכך וכך לפרט... ור"ת עשה מעשה שכתב שטר בכך וכך לפרט ודילג האלפים וגם בריאת עולם". באותו מקום אומר הרא"ש: "מכאן הכשיר ר"י שטר שהיה כתוב המאות (יש מגיחים: האלפים) והפרט כדינו, אך שטעה הסופר ודילג לבריאת העולם... וכן אם לא כתב חמשת אלפים אלא הפרט כשר... והוא הדין גמי אי שביק לכולו כלל ונקט פרט". בקטעים אלה "פרט" הוא חלק של מספר ביחס ליחידות בעלות מקום עשרוני גבוה יותר: היחידות הפשוטות ביחס לעשרות, היחידות והעשרות ביחס למאות, היחידות והעשרות והמאות ביחס לאלפים, וכן הלאה – ולעומת זאת "כלל" הוא כל יחידה ביחס לחלק המספר המורכב מיחידות בעלות מקום עשרוני יותר נמוך, כגון האלפים ביחס למאות ולעשרות וליחידות, המאות ביחס לעשרות וליחידות, העשרות ביחס ליחידות הפשוטות.

קרובה לזו הוראת המלה "כלל" בדיבור אחד של רש"י בפירושו לתורה. על הפסוק "יהיו חיי שרה מאה שנה ועשרים שנה ושבע שנים" (בר' כג, א) אומר המדרש (בראשית רבה שם) "בת עשרים כבת שבע שנים לגוי, בת מאה כבת עשרים שנה לחטא"; רש"י מציג את דברי המדרש במלים: "לכך נכתב שנה בכל כלל וכלל לומר לך וכו'". "בכל כלל וכלל" פירושו כאן עם כל יחידה ויחידה, עם המאות ועם העשרות ועם היחידות הפשוטות – ואף על פי שהיחידות הפשוטות אין השם "כלל" נאה להן, רש"י תפס את לשון הרוב, ולא חש לדקדק.

בספר המספר לר' אברהם אבן עזרא⁴ אנו מוצאים את השם "פרט" ככינוי ליחידות הפשוטות, ואת השם "כלל" ככינוי ליחידות הגבוהות יותר, כלומר לעשרות,

3. ראה א"א עקיבאי, סדרי זמנים לפי המסורת, ת"א תש"ג, עמ' 307 ואילך.

4. הוציא לאור מ' זילברברג, פפד"מ תרנ"ה; ראה עמ' 3, 4.

למאות, לאלפים, וכו'. בבארו, למשל, את כתיבת המספרים לפי השיטה העשרונית, הוא אומר 'והנה לעולם אם יש בידך מספר באחדים לפני הכללים שהם העשרות, יכתוב בתחלה מספר האחדים ואחר כך מספר הכללים'; בבואו להציע את תוכן הספר, הוא כותב בין היתר: 'שער החלוק – לחלק חשבון כלל על פרט, או שניים כללים על פרט אחד, או כללים גבוהים על כללים שפלים, או כללים ופרטים על פרטים' – בלשונו: לחלק יחידה גבוהה ביחידה פשוטה (כגון 4:200), או מספר מורכב משתי יחידות גבוהות ביחידה פשוטה (5:7400), או יחידה גבוהה ביחידה גבוהה נמוכה ממנה (20:8000), או מספר מורכב מיחידה גבוהה ומיחידה פשוטה ביחידה פשוטה (3:804).

המונחים 'פרט' ו'כלל' הם בהכרח יחסיים: העשרת היא כלל ביחס ליחידה הפשוטה ופרט ביחס למאה. אבן עזרא השתמש ב'פרט' רק לענין היחידות הפשוטות וקרא לכל היחידות האחרות 'כלל' – משום כך נאלץ להבדיל בין 'כלל גבוה' ובין 'כלל שפל' כפי שראינו. מחברים אחרים קראו 'פרט' גם ליחידות גבוהות, בהשוואה ליחידה גבוהה מהן, הקרייה באותו הקשר 'כלל', ואז הבדילו בין 'פרט קטן' ל'פרט גדול'. דרך זו אנו מוצאים בדברי ספר התרומה⁵ (מפתח, סימן רל"ו): 'דן שטר שדלג ממנו לבריאת עולם שכשר, וכן נמי אם לא כתב בו כלל, כגון ארבעת אלפים, רק הפרט, תשע מאות ושישים, כשר, והוא הדין אם לא כתב פרט גדול, כגון תשע מאות, רק פרט קטן, כגון שנת ששים, כשר', ובדברי השולחן ערוך (חושן משפט מג, ב) 'אפילו השמיט גם המאות ולא כתב אלא הפרט הקטן – כשר'. (יש לשים לב לכך שהצירופים 'פרט קטן', 'פרט גדול' הם כאן עדיין בגדר מונחי אריתמטיקה, ואינם זהים לא בצורתם, לא במשמעותם ולא בשימושם לביטויים 'לפרט קטן', 'לפרט גדול' שאנו דנים בהם). את היחידות הפשוטות ציינו בשם 'פרט' סתם, וגם, ליתר בהירות, בשם 'פרטא בתרא', הפרט האחרון: 'ומספקא לי היכא דלא כתב שנת פ"ד אלא שנת ד' לפרט אי כשר או לא'⁶; 'משמע דאפילו אי שביק כללי דעשירות ולא נקט אלא פרטא בתרא כגון בשנת שס"ה לא כתב אלא ה' – השטר כשר'⁷.

3. ממה שנאמר עד כאן אנו מבינים, מדוע הוסיפו לתאריך הביטוי 'לפרט', כאשר לא ציינו את האלפים אלא רק את המאות, את העשרות ואת היחידות של השנה – כלומר ציינו את הפרט (יחידות נמוכות) בלי הכלל (יחידות גבוהות, אלפים). ובדיוק כמו בשטר של רבינו תם, הנזכר בדברי התוספות שהבאנו למעלה, כך אנו מוצאים בכתובות עתיקות רבות של בתי קברות מגרמניה⁸: 'תתק'ה לפרט נפטר הבחור יוסף

5. ראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ניר-יורק תש"ו-תש"ח, חלק ב' עמ' 48; לדעתו אף המפתח חובר על ידי מחבר הספר.

6. בית יוסף, לחושן משפט מ"ב ס"ק ה'.

7. פרישה, שם ס"ק ה' – ע"פ נוסחאות שונות שבגמרא ע"ז י א.

8. A. Kober, Jewish Monuments of the Middle Ages in Germany, Proceedings of the American Academy for Jewish Research, י"ד (1944) 149–220, טו (1945) 1–91; שתי הכתובות שהובאו כאן הן שפייר מס' 2 ומס' 6; באותו סגנון: שפייר 3, 5, 8, 9, 10, 24, 26, 27; קולוניה 2, 3, 5, 6, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 22, 31; וורמס 1, 3, 4; נירמברג 1; וכן בדרום איטליה: קאטורו, Rivista degli Studi Orientali, י"ג (1932), כתובת מס' 1 (ממצא יחיד).

בן מר חכים הכהן – הכוונה לשנת ד' אלפים תתק"ה, 1144–1145 לספירת הנוצרים; "ציון הלז לקבר ר' יוסף בר' יחיאל הנפטר כד במרחשון יום ז' לז' לפרט" – כלומר בשנת ה' אלפים ל-ד, היא 1273 – 1274 לסה"נ.

כך אנו מוצאים אף בתאריכים שעל גבי כתבי יד. למשל: "בשנת ג"ט לפרט דבר זה נחרט" (1299), "נשלם העתקת הביאור השמע הטבעי לאבן רשד ב"ט אלול משנת ע"ו לפרט" (1316)⁹.

גם בזמן הרבה יותר מאוחר, כגון בספר "שערי אורה", הנדפס באופיבך בשנת 1715, נמצא: "לסדר ולפרט ועוה" אל תראו אנכי אכלכל אתכם וגו'" – כלומר בשנת תע"ה בשבוע שבו קוראים את פרשת ויחי.

באחדות מן הכתובות הקדומות רשום הציון "לפרט", אף על פי שהתאריך כולל גם את מספר האלפים, כגון: "ק"ז לפרט לאלף שש"י"¹⁰. הדבר נוגד לכאורה את מה שאמרנו עד כאן, אולם יש להבין ציונים אלו בזה, שהכותב תפס את הפרט (מאות, עשרות, יחידות פשוטות) בפני עצמו, ואת הכלל (אלפים) בפני עצמו: סגנון זה שווה למעשה לסגנון אחר, אף הוא מצוי: "שנת ז"א לאלף השש"י"¹¹. ובאופן זה נבאר גם את המקרים הנדירים שמספרי היחידות באים בהם כולם כסדרם, ואף על פי כן נמצא הביטוי "לפרט" – כגון "שנת חמשת אלפים ומאה ושלישים ושתים" לפרט"¹²; עלינו לקרוא כאילו ניתן התאריך בשני המשכים נפרדים: חמשת אלפים – מאה ושלושים ושתים לפרט.

אולם הנוהג הקבוע הוא שכאשר התאריך ניתן בשלמות, בהזכרת האלפים, כתבו אחריו "לבריא" עולם" או "ליצירה". כך פעמים בודדות בכתובות עתיקות מגרמניה, כגון: "נפטרה בד'א תתקכ"ח ליצירה"¹³, וכן כמה פעמים בכתובות מדרום איטליה¹⁴ (שבדרך כלל מנו את השנים לחורבן הבית), וכן בתעודות אחדות מן העיזיה¹⁵.

הניגוד הוא אפוא: "לפרט" – כאשר מונים את השנים בתוך האלף החולף; "לבריא" עולם" או "ליצירה" – כאשר מונים את השנים החל מבריא" העולם. כך אנו מוצאים את התאריכים אף בכתבי יד עתיקים: תאריך בלי אלפים בציון "לפרט", או תאריך שלם בציון "לבריא" עולם" או "ליצירה"¹⁶.

4. אותו ניגוד מצוי בתאריכי הדפוסים, אולם בהם, וכבר בקדומים שבהם, אין

9. א"מ הברמן, תולדות הספר העברי, ירושלים תש"ה, עמ' 21, 25.

10. קובר, שפייר מס' 11; ובדומה: שפייר 1, 14, 15, 16, 25; קולוניה 30; וורמס 2.

11. קובר, קולוניה מס' 9; בדומה: שפייר 17, 18, 19, 20, 23; קולוניה 7, 8, 14, 17, 21, 23, 24, 25, 27, 28.

12. קובר, שפייר מס' 13; וכן: שפייר 28, 29; קולוניה 10.

13. קובר, קולוניה מס' 60; וכן שפייר 12; קולוניה 61.

14. ראה: קאסוטו, קדם, ב' ירושלים תש"ה, מס' 5, 9, 11; RSO י"ב (1932) מס' 2; Ascoli, Iscrizioni.

Inedite, טורינו-רומה 1884, מס' 37.

15. ראה: J. Mann, Texts and Studies, כרך א, סינסינטי 1931, עמ' 52, 54, 56; S. Schechter.

Saadyana, קמברידג' 1903, עמ' 23, 51, 55. הבאונים רשמו את התאריכים למנין השטרות; לפעמים השמיטו

את האלפים ואף את המאות ללא כל ציון מיוחד.

16. נציין דרך אגב שמכאן רמז נוסף שמצבות קרים בנוסח "שנת תשנ"א ליצירה" וכיוצא בו הן מזויפות.

כי בא הציון "ליצירה" אחרי תאריך חסר האלפים, וקריאתן צריכה להיות "שנת ה' תשנ"א ליצירה". ראה את הכתובות ואת הדיון עליהן ב"קורפוס" של (St. Petersburg, 1882) Chwolson.

אנו מוצאים "לפרט" אלא "לפרט קטן" או לפ"ק – ומתקופה מסוימת ואילך¹⁷ הביטוי המורכב הזה הולך ומתפשט בכל התעודות, ודוחק הצדה את הביטוי הפשוט "לפרט". כך, למשל, בשני ספרים שיצאו בשנה אחת בדפוס בומברג, כתוב באחד מהם, ספרא, "בשנת הש"ה ליצירה", ובאחד מהם, מדרש רבות, "בשנת ש"ה לפ"ק"¹⁸.

מניין תוספת שם התואר הזה "קטן"? נראה לי שהיא סימן החלטה של מסורת הלשון. נשכח הניגוד "פרט – כלל" במשמעות "יחידה עשורנית נמוכה – יחידה עשורנית גבוהה" כפי שהוא נמצא בתלמוד ובטקסטים העתיקים שהבאנו למעלה, וכל יחידה ויחידה נחשבת עתה ל"פרט" – ואם כן, שוב אין בביטוי "לפרט" כוח מספיק, כדי להשמיע שיש כאן רק יחידות נמוכות, ולכן מרחיבים אותו ומחזקים אותו על ידי שם התואר "קטן" ומתקבל הביטוי "לפרט קטן". תופעה רגילה היא בלשון, שמטבע לשוני נפוץ נשחק ודורש חיזוק.

השלב האחרון הוא יצירת הביטוי "לפרט גדול" ושימוש במקום הביטויים "לבריאת עולם" או "ליצירה", בניגוד ל"לפרט קטן". ביטוי זה בא רק בדפוסים המאוחרים, לפי עדותו של שטיינשניידר¹⁹, וקשה להצדיק אותו מתוך עצמו. אלא שזהו המשך התהליך של התרופפות מסורת הלשון, בצירוף השאיפה לסימטריה לשונית המושגת על ידי אנלוגיה: הניגוד "פרט – כלל" בהוראה הנדונה לעיל, נשכח מזמן; הניגוד הנהוג עד כה "לפרט קטן – לבריאת עולם" / "ליצירה" מורגש כמורכב משני יסודות ממינים שונים; לכן באנלוגיה ל"לפרט קטן" נוצר הביטוי "לפרט גדול" בדרך של גידול מיכאני של הלשון ושל יצירת צירוף מלים לא על פי משמעות רכיבי, אלא כהקבלה לצירוף הקיים מלפני כן. ואפשר שהשפיע גם זכר הצירופים "פרט קטן – פרט גדול", שכבר שימשו כמונחי חשבון, כפי שנזכר למעלה (סוף סעיף 2). בזה הגענו לשלב הנוכחי, הוא השלישי, של השתלשלות הניגוד הנדון כאן, אשר יסודו בזוג המלים המנוגדות שבלשון חכמים "פרט – כלל". אפשר לסכם את כל ההשתלשלות לשלביה בלוח הזה:

א	לפרט	לבריאת עולם, ליצירה
ב	לפרט קטן	לבריאת עולם, ליצירה
ג	לפרט קטן	לפרט גדול

17. בורנשטיין (שם עמ' 247) מצא לפ"ק בכתובת משנת קכ"ג – אך לדעתו התופעה נעשתה נפוצה משנת ש' ואילך. צורת הרבים "לפ"קים" נמצאת באגרות יל"ג (ורשה, תרנ"ד, הערה בסוף אגרת ג') כפי שהעיר לי מר ר' מירקין.

18. מובא על ידי ח. אלבק, מובא לבראשית רבא, ברלין תרצ"א, עמ' 129.

19. M. Steinschneider, Vorlesungen über die Kunde hebräischer Handschriften.

1897, מהדורה שנייה, ירושלים 1937, עמ' 55. בחיפוש ראשון התאריך הקדום ביותר בציון זה שבא לידי הוא בספר "חמדת ימים" חמ"ד בשנת ו'תתק"נ יג'ל נא כה ה' לפ"ג (ה' תככ"ג, 1763). מתוך כרסוט שהעמיד ברשותי באדיבותו מר בן מנחם, מן הספריה הלאומית, מציאת בין היתר: "אשד הנחלים", ליורנו, שנת כ"י לך א'תתק"נ לפ"ג (ה' תקפ"א, 1821); "אגרת הפרדים", שאלוניקי, שנת ליהודים ה'תתק"א א"ר"ה לפ"ג (ה' תרי"ב, 1852); "זכרון יהודה", אונגוואר שנת לזכר פולם יל"ה צדיק לפ"ג (ה' תרכ"ז, 1867); "פתוחי חותם", ירושלים, שנת והביאותים אל ה' קדש לפ"ג (ה' תרמ"ה, 1885).

סיבוכו של פסוק מהו? סוגיה בבלשנות הקומבינאטורית

מאמר זה מוקדש לפרופ' אברהם הלוי פרנקל, במלאות לו שבעים שנה. פרופ' פרנקל לא פסק מעולם מלעקוב אחרי התחדשות הלשון העברית והתפתחותה מתוך דאגה והבנה עמוקה, והוא שהכניסני ראשון לפרדס החשיבה הצורנית הקפדנית.

בשנים האחרונות נתחדשו חידושים רבים בבלשנות העיונית. אמנם הדים מהם נשמעו במחקרים שונים שנעשו בארצנו. אולם, כמדומה, לא פורסם בעברית עד כה דבר על אותו כיוון חדש בבלשנות, שאחד מניסוחיו הבהירים נשמע בדבריו של פרופ' נועם חומסקי, בספר לא גדול, שיצא בשנת 1957¹, ובפרסומים אחרים. אכן יש לציין, כי הן לפני הופעת ספר זה והן לאחריה נכתבו קצת עבודות מחקר בכיוון זה בידי בלשנים ולוגיקנים, אלא שרובן נתפרסמו כדו"חות פנימיים של מוסדות-מחקר או של כינוסים מדעיים, ובדרך כלל לא הגיעו לידיעת הציבור.

כיוון חדש זה בבלשנות עוסק באותו תחום שהבלשנות המסורתית עוסקת בו, היינו בניסוח הכלליים, שיחידות-לשון מצטרפות לפיהם ליחידות מורכבות יותר, כגון פונימות, למורפימות, מורפימות מלמים, מלים לניבים, ניבים לפסוקים, פסוקים לפסקאות וכו'. אולם המיוחד שבענף חדש זה הוא ניסוח קפדני, שהחוקרים מטילים על עצמם, שאפשר להשוותו לניסוח הקפדני שבתחומי המחקר המתמטי-פיסיקלי². כך למשל, אומר חומסקי בתחילת ספרו הנ"ל (עמ' 5):

The search for rigorous formulation in linguistics has a much more serious motivation than mere concern for logical niceties or the desire to purify well-established methods of linguistic analysis. Precisely constructed models for linguistic structure can play an important role, both negative and positive, in the process of discovery itself. By pushing a precise, but inadequate formulation to an unacceptable conclusion, we can often expose the exact source of this inadequacy and, consequently, gain a deeper understanding of the linguistic data. More positively, a formalized theory may auto-

* הריני מכיר תודה לחלמידי וידידי מר עוזי אורנן על העזרה המרובה שהגיש לי בהכנת מאמר זה.

1. Noam Chomsky, *Syntactic Structures* (Janua Linguarum, Nr. IV), Mouton & Co., 's-Gravenhage, 1957.

2. משום כך יאה היה לשיטה זו, בעצם, השם "בלשנות מתמטית". אלא שהשומע שם זה עלול לקשרו בענף הבלשנות העוסק בבטאטיסטיקה לשונית. לכן נעדיף לכנות את השיטה המודגמת במאמר זה בשם "בלשנות קומבינאטורית". השווה: Y. Bar-Hillel, "Some recent results in theoretical linguistics", *Proceedings of the 1960 International Congress for Logic, Philosophy and Methodology of Science* (Stanford, Calif.),

matically provide solutions for many problems other than those for which it was explicitly designed. Obscure and intuition-bound notions can neither lead to absurd conclusions nor provide new and correct ones, and hence they fail to be useful in two important respects.

כלומר: "חיפושי ניסוח קפדני בבלשנות נובעים מטעם רציני הרבה יותר מאשר דקדוקי לוגיקה סתם, או שאיפה לשפר שיטות בדוקות של ניתוח לשוני. דגמים למבנה לשוני, הערוכים בדיוקנות, עשויים למלא בתהליך התגלית עצמה תפקיד שלילי ותפקיד חיובי. על ידי הבאתו של ניסוח מדויק-לכאורה – אך בלתי מספיק – עד למסקנה בלתי-מתקבלת, אנו יכולים לעתים קרובות לחשוף את המקור המדויק של ליקוי, וע"י כך להבין את עובדות הלשון הבנה מעמיקה יותר. ועל צד החיובי, תיאוריה מנוסחת כהלכה עשויה לפתור אוטומטית לא רק את הבעיות שלשמן נוסחה, אלא גם הרבה בעיות אחרות. רעיונות מעורפלים, הכרוכים באינטואיציה, אינם עשויים להביאו לידי מסקנות אבסורדיות, ואף אינם מאלצים אותנו לבחור ברעיונות חדשים ומתוקנים תחתיהם, ומכאן, שאין הם מועילים בשתי בחינות חשובות".

אין להוסיף על דברי טעם אלה בשבח ה"ניסוח הקפדני" אולם כדאי לעמוד על חשיבותו בדרך של הדגמה. להדגמה כזאת מוקדש מאמר זה.

א

זה כשלושים שנה דעתם של בלשנים, מורים ומחנכים רבים בארה"ב נתונה למחקרי הקריאות (readability), ועד כה נתפרסמו כבר "נוסחות קריאות" רבות, שאפשר – לדעת מציעיהן – לקבוע על פיהן את "דרגת הקושי" של ספר, של סיפור או אף של מאמר³. שני מאמרים בתחום זה, שהם תמצית מחקר מקיף יותר, נתפרסמו גם בעברית⁴. עם גורמי הקושי בקריאה, המובאים בחשבון ברוב הנוסחאות, נמנה כמעט תמיד הגורם "אורך הפסוק". לדעת החוקרים, ככל שהאורך הממוצע של הפסוקים גדול יותר, כן קשה החומר לקריאה. אכן, בדרך כלל מדישים המחברים השונים, שהגורם האמיתי אינו האורך כשהוא לעצמו, אלא "הסיבוכ" של הפסוק. אולם מאחר שלא מצאו דרך למדוד את ה"סיבוכ" במישרין – הרי הם מבקשים תופעה אחרת, הניתנת למדידה ונתונה במתאם מרובה לסיבוכ. תופעה זו נמצאה, לדעתם, באורך הפסוק. אופייניים בעניין זה דברי רודולף פלש (Rudolf Flesch), שנוסחתו מצאה לה מהלכים רבים בקרב חוקרי הקריאות בארה"ב⁵:

The measurement of sentence length is indirectly a measurement of sentence complexity... Sentence complexity, in turn, may again be considered as a measure of abstraction.

אכן, אף מדבריהם של חוקרי הקריאות עצמם משתמע בבירור, כי מידת המתאם שבין אורך הפסוק ובין סיבוכו נקבעת מתוך התרשמות בלבד, ולא על סמך מחקר שיטתי ומקיף, שהרי הם עצמם נמנעים מבירור השאלה, "מהו פסוק מסובך?" ומובן,

3. ביבליוגרפיה עשירה אצל G.A. Miller, *Language and Communication*, Mc-Graw-Hill, N.Y., 1951, pp. 131–139. ור' גם בהערה הבאה.

4. ד"ר שמואל נחשון, "איזו ספר קריא?" החינוך, כרך ל"א, חוברת א–ב (חשון, תשי"ט), 71–91. ו"נוסחאות הקריאות העברית", החינוך, כרך ל"ב, חוברת ב–ג (ניסן, תש"ך), 213–192.

5. R. Flesch, "A New readability yardstick", *J. of Applied Psychology* 32 (1948), p. 226.

שאם שאלה יסודית זו לא נחקרה, הרי כל הנחה, שיש מתאם רב בין אורך הפסוק לסיבוכו היא בחינת השערה בלבד⁶, וכלפי כיוצא בזה נאמרו דברי חומסקי המצוטטים לעיל, בסופם.

מובן מאליו, כי במחקר מדעי, העריך בשיטה מתימטית, אין להשתמש לאורך ימים מברור טיבה של השערה כזאת. עלינו להתחיל לכל הפחות בברור השאלה: סיבוכו של פסוק מהו?

דוגמה פשוטה תוכיח, כי באמת אין הכרח של קשר בין אורכם הממוצע של פסוקי פסקה נתונה לבין הקושי שבהבנתה. נשווה נא את שלוש סדרות המלים הבאות, שהן "שוות משמעות", כלומר שלושותן מוסרות אינפורמציה אחת:

- (א) ראובן נוכח, שמעון חסר, לוי נוכח, יהודה חסר, דן נוכח, נפתלי חסר, גד נוכח, אשר חסר, יששכר נוכח, זבולון חסר, יוסף נוכח, בנימין חסר.
 ב. ראובן נוכח, שמעון חסר, לוי נוכח, יהודה חסר, דן נוכח, נפתלי חסר, גד נוכח, אשר חסר, יששכר נוכח, זבולון חסר, יוסף נוכח ובנימין חסר.
 ג. ראובן, לוי, דן, גד, יששכר ויוסף נוכחים, ואילו שמעון, יהודה, נפתלי, אשר, זבולון ובנימין חסרים.

האורך הממוצע של פסוק בסדרה (א) הוא 2 מלים; האורך הממוצע בסדרה (ב) הוא 24 מלים; האורך הממוצע בסדרה (ג) הוא 15 מלים. אולם על אף ההבדל העצום באורך הממוצע מסתבר שאין הבדל גדול ביניהן במידת קריאותם.

אם כך הוא, נשאלת השאלה: מהו קנה המידה לסיבוכו התחבירי של הפסוק? קודם שנשיב עליה, מן הראוי שנציין בשתי תופעות כלליות. התופעה הראשונה נוגעת לעניין הסדר של נושא ונושא. יש לשונות, שבמשפט הלוואי הן משנות את סדרם של הנושא והנושא, ואף בלשונו ייתכן דבר זה – עם שאינו חובה.

אם נצרף שני משפטים אלה

- (ד) הכלב נשך את התתול. התתול טרף את הגדי.

למשפט אחד – נוכל לומר

- (ה) התתול, שהכלב נשך אותו, טרף את הגדי.

או

- (ו) התתול, שנשך אותו הכלב, טרף את הגדי.

או

- (ז) התתול, שאותו נשך הכלב, טרף את הגדי.

או

- (ח) החתול, שאותו הכלב נשך, טרף את הגדי.

פסוק (ח), אף על פי שמצד הדקדוק אין הוא משובש (אין סדר מלים מחייב בעברית), בכל זאת אינו שכיח. מה טעמו של הדבר?

נניח שהסיפור המקורי הוא ארוך יותר:

- (ט) המים כיבו את האש, האש שרפה את המקל, המקל היכה את הכלב, הכלב נשך את התתול, התתול טרף את הגדי.

6. ש' נחשון: "אע"פ שאין האורך מודד במישרין את המבנה של המשפטים, בכ"ז משתקף המבנה בעקיפין באורך", ח הנייך, ל"א, 82.

שוב היה ברצונו – ולא חשוב מהי הסיבה לכך – להתחיל את הסיפור בחתול דווקא. אילו נאלצנו לעשות זאת דווקא לפי מתכונת (ח), היה עלינו לומר:

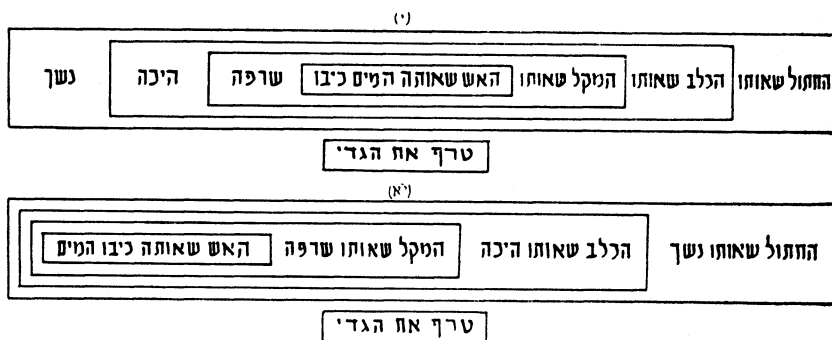
(י) החתול, שאותו הכלב, שאותו המקל, שאותו האש, שאותה המים כיבו, שרפה, היכה נשך, טרף את הגדי. פסוק זה לא זו בלבד שהוא נראה כתועבה לעיני אלא אף נשמע כך לאוזן, וספק אם יובן אף אם יובע עיני אמן הדיבור. לעומת זאת, גם (יא) החתול, שאותו נשך הכלב, שאותו היכה המקל, שאותו שרפה האש, שאותה כיבו המים, טרף את הגדי.

וגם

(יב) החתול, שנישך עיני הכלב, שהוכה עיני המקל, שנשרף עיני האש, שכיוונו עיני המים, טרף את הגדי. יובנו על נקלה, אף על פי שיש בהם מקצת דר-משמעות בכל אחד מפסוקי הזיקה, שכן כל אחד מהם (חוץ מ-שכובתה עיני המים) ניתן בעצם להתפרש כלואי של 'החתול- או כלואי של השם הסמוך הקודם לו.

האם השערה נעוזה מדיי היא לומר עתה, שתפקידו של היפוך סדר נושא ונשוא בפסוקי זיקה ותפקידו של הפאסיב הוא (בין השאר) לאפשר הבעת דברים, שלא ניתן לנסחם באמצעות הקונסטרוקציות התקינות – לא משום עברה על כללי הדקדוק, אלא משום שהפסוקים מסתבכים על ידי כך יותר מדיי להבנתו של בשר-ודם?

איין ספק, לדעתי, שכל דובר עברית ירגיש באופן אינטואיטיבי, שהפסוק (י) 'מכביד' עליו יותר מן הפסוקים (יא) ו (יב). אך – ובוזו אנו חוזרים לבעיתנו המקורית – במה מסובך (י) מ (יא) ומ- (יב), ומה טיבה של 'הכבדה' זו? – לא האורך הוא הגורם, שהרי לכולם אורך שווה (לפחות אם אורך זה נמדד במספר המלים). בניסוח בלתי- מחייב ניתן לתאר הכבדה זו בכך, שב- (י) קיימת 'התקפסות דו-צדדית' (nesting, Einschachtelung) – לעומת ה- 'התקפסות החד-צדדית' שב- (יא). התמונה המצטיירת היא בערך (כך תוך העלמת עין מן הפסיקים):

אך מדוע מכבידה התקפסות דו-צדדית יותר מהתקפסות חד-צדדית? ומדוע נעשית ההכבדה ללא-נשוא, משהגיעה 'דרגת' ההתקפסות ל-4 בערך? תופעה זו אינה כלל עניין של הלשון העברית דווקא! מעין זו נמצא בדיבור בכל לשון הידועה לי, והקורא הידוע אנגלית, גרמנית, צרפתית, רוסית וכר' לא יתקשה למצוא לעצמו דוגמות לרוב. דוגמות למה, בעצם? דוגמות למבנים תחביריים, שהם כשרים בהחלט מבחינה דקדוקית, ושכיחים ומובנים, כל עוד אין חוזרים עליהם יותר מדיי באותו פסוק, מבנים, ששכיחותם והבנתם פוחתת והולכת, ככל שמרבית בחזרות,

ושנעלמים כליל בדיבור (וקצת פחות מזה גם בכתיבה), ואינם ניתנים עוד להבנה כמות שהם (היינו בלי אמצעים מיוחדים), כשדרגת החזרה מגיעה ל-4 בערך⁷.

לפנינו תופעה, שאין סייגי הדקדוק חלים עליה, כיוון שאינה נוגדת את מבנה הלשון: אף על פי כן אין היא משמשת בלשון, מפני שהיא, כנראה, מעמסה על מבנה מערכת העצבים של האדם הדובר, ומכשול בדרך שבה חרותים במוחו כללי הדקדוק של הלשון שהוא דובר, ובדרך שבה פועל זיכרונו.

ב

ועתה נתבונן בתופעה השנייה על פי הדוגמה הבאה:

בשנות המלחמה העולמית השנייה נפוץ השימוש בכלי נשק הידועים בשם טילים, *missiles* באנגלית. לפני שנים אחדות הומצאו טילים המסוגלים לִרְט טילים אלה, ונשק זה נקרא טיל-נגד-טיל, ובאנגלית *anti-missile missile*. הנשק שיומצא נגד טילים חדשים אלה ייקרא בעברית, אם ימשיכו במתכונת זו, טיל-נגד-טיל-נגד-טיל ובאנגלית *anti-anti-missile-missile missile*. ברור, שאילו היו נוקטים יצירת מונחים לפי אותה מתכונת בעקיבות, כי אז עם כל המצאת טיל נגדי חדש היה גדל מספר המילים בשם הטיל בשתיים. אולם בעברית יבואו שתי המילים הנוספות יחד ("טיל-נגד-") בתחילת הצירוף, ואילו באנגלית תהיה התוספת שבשמו של ה-"טיל" החדש לעולם מקוטעת: חלקה הראשון *anti* יבוא בתחילת כינויו של הנשק החדש, וחלקה השני *missile* בסופו.

נניח שתהליך זה של יצירת נשק (ויצירת מונחים) מגיע לשלב

טיל-נגד-טיל-נגד-טיל-נגד-טיל-נגד-טיל-נגד-טיל-נגד-טיל,

וכן באנגלית: *anti-anti-anti-anti-missile-missile-missile-missile-missile missile*.

שים לב, שלשומע העברי לא יהיה כל קושי להחליט, אם הביטוי ששמע כשר הוא מבחינה דקדוקית. לא כן לגבי השומע האנגלי: זה, אם לא יזהר מראש ולא יפעיל אמצעים מיוחדים מן הרגע הראשון (יארן חלק ממוחו כך שישמש "מונה"), יאבד את החוט ולא יהיה מסוגל עוד לקבוע אם הביטוי ששמע בנוי כהלכה הוא או לאו, כפי שיוכל הקורא לבדוק בנקל על עצמו ולנסות במקורביו.

ואין זה משום שהלשון האנגלית היא "לשון קשה", או מחמת סיבות הדומות לזו, אלא פשוט משום שקונסטרוקציה זו היא באנגלית מן הסוג של התקפסות דו-צדדית, ובעברית מן הסוג של התקפסות חד-צדדית.

אפשר לתת לתופעות אלה ביסוס תיאורטי. קודם כול ננסה נא לתאר את דרך היצירה של הביטויים "טיל", "טיל-נגד-טיל" וכו' בעברית, ושל הביטויים *missile*, *anti-missile missile* וכו' באנגלית. ננסה זאת באמצעות "כללי יצירה" כדלקמן (שהנם כמובן פשטניים ביותר, אך לא במידה שתפגע במסקנותינו): אפשר לנסח כללי יצירה, הערוכים בשיטת ניסוח המקובלת במתימטיקה. כללי היצירה בעברית הנוגעים לעניין הם:

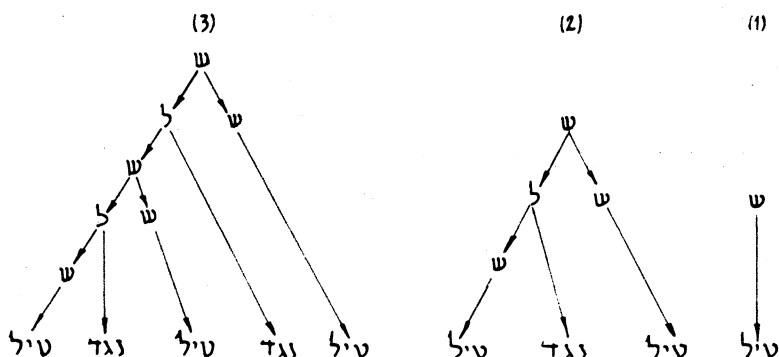
7. הווה דבריהם של מתקני לשון שונים על הצורך בפירוק של סמיכות, כאשר מספר הנסמכים מגיע לשלושה-ארבעה! למשל, י. אפשטיין, הגיוני לשון, 116: "שתיים מתאחות יפה, בשלוש מורגשת ההתרכבות, בארבע יתרופף העמוד, מכאן ומעלה סכנת מפולת". וכן י. פרץ, עברית כהלכה, א, 96 ועוד.

ש ← ש+ל; כלומר (בערך): שם (ש) מתפצל לשם ולוואי (ל);

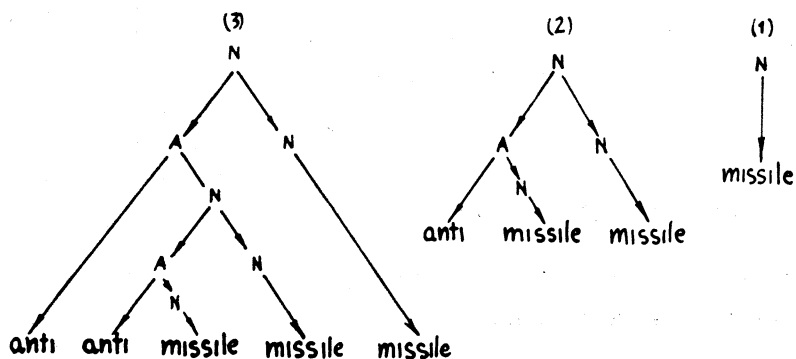
ל ← נגד+ש; כלומר: לוואי (ל) מתפצל ל-נגד ושם;

ש ← טיל; כלומר: שם (ש) עובר ל-טיל.

בנקל אפשר לראות, שכללים אלה מאפשרים ליצור איך-סוף של ביטויים שמניים משתי המלים "טיל" ו"נגד" בלבד. והרי "עצי הגזירה", שאפשר לסרטט שלושת הביטויים הראשונים בסדרה איך-סופית זו:

(אנו מעלימים כאן עץ מן המקפים: כן נעשה גם לגבי הדוגמה האנגלית.)
והרי עצי הגזירה של שלושת הביטויים הראשונים שבסדרה missile, anti-missile missile וכו'.

בעוד שבעברית ההתפצלות בעץ הגזירה בדוגמות שלפנינו היא לעולם התפצלות משמאל - היינו לעולם מתפצל הענף השמאלי ביותר שבעץ, הרי באנגלית ההתפצלות היא לסירוגין שמאלית וימנית, וזהו הגורם לאותה התקפסות דו-צדדית שבה למדנו לראות את אחד ממקורות ה"סרבול".

1

ניתן עתה כללי יצירה המאפשרים "יצירת" מספר גדול של פסוקים עבריים כשרים, והקובעים "לשונית" (language), שהיא, אנב, לשון חלקית של הלשון

העברית כולה: כללים אלה מקנים ללשונית מבנה, הידוע בספרות הבלשנית המבנית בשם "מבנה של רכיבי-מישרים רצופים" (continuous immediate constituent structures). הדגם הדקדוקי המיוחד, שבו אנו משתמשים כאן, קרוי "דקדוק של מבנה צירופים פשוט" (simple phrase structure grammar), והוא אחד הדגמים שנחקרו לאחרונה ע"י כמה חוקרים⁸.

ניתן כאן רק אותם פרטים, הדרושים להבנת המבנה של הלשונית א' שלנו. הדקדוק של אותה לשונית מורכב מאגרון (vocabulary) סופי, קבוצה סופית של סמלי עזר, שאחד מהם הנו סמל העזר המצוין, וממערכת סופית של כללי יצירה.

האגרון בלשונית זו מכיל את המלים הבאות: ראובן, שמעון, האיש, הילד, הגדול, הקטן, רואה, שומע, אוהב, את.

קבוצת סמלי העזר מכילה את הסמלים הבאים: פס, פי, ש, ת, צש, צפ.

סמל העזר המצוין הוא: פס.

מערכת כללי היצירה הם:

(1) פס \leftarrow צש + צפ (קרי: פסוק מתפצל לצירוף שמני ולצירוף פועלי)

(2) צש \leftarrow ש + ת (קרי: צירוף שמני מתפצל לשם ולתואר)

(3) צש \leftarrow ש (קרי: צירוף שמני עובר לשם)

(4א) ש \leftarrow ראובן

(4ב) ש \leftarrow שמעון

(4ג) ש \leftarrow האיש

(4ד) ש \leftarrow הילד

(4א5) ת \leftarrow הגדול

(4ב5) ת \leftarrow הקטן

(6) צפ \leftarrow פי + את + צש (קרי: צירוף פועלי מתפצל לפועל יוצא, למלת "את" ולצירוף שמני)

(7א) פי \leftarrow רואה

(7ב) פי \leftarrow שומע

(7ג) פי \leftarrow אוהב

פסוק בלשונית א' הוא כל סדרת מלים המתקבלת מסמל העזר המצוין פס ע"י שימוש בכללי היצירה, ותו לא.

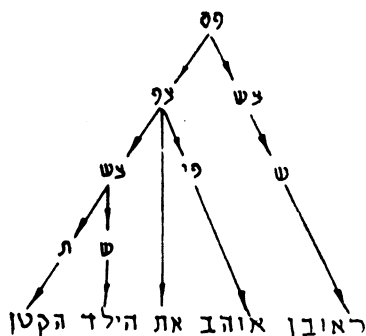
כך, למשל, נוכל להיווכח בנקל, כי סדרת המלים "ראובן אוהב את הילד הקטן" היא פסוק בלשונית שלנו, כיוון שאפשר לקבל סדרה זו ע"י שימוש בכללי היצירה מסמל העזר המצוין פס; ואכן:

לפי כלל (1) נקבל: צש + צפ

לפי כלל (6) נקבל: צש + פי + את + צש

N. Chomsky, op. cit.; id., "On certain formal properties of grammars", *Information and Control* 2 (1959), pp. 137-167, 393-395; Y. Bar-Hillel, C. Gaifman and E. Shamir, "On categorial and phrase-structure grammars", *Bull. Res. Council Isr.* 9 (1960), pp. 1-16; Y. Bar-Hillel, M. Perles and E. Shamir, "On formal properties of simple phrase-structure grammars", *Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft* 1 (1961).

לפי כלל (2) נקבל: צש + פי + את + ש + ת
 לפי כלל (3) נקבל: ש + פי + את + ש + ת
 לפי הכללים (4א), (7ג), (4ד) ו(5ב) נקבל:

ראובן אוהב את הילד הקטן.

דרך זו ניתנת גם לסרטוט של -עץ-גזירה:

קל להיווכח, שלגבי הלשונית שלנו קיימת שיטת הכרעה מיכאנית, המאפשרת לקבוע במספר סופי של בדיקות, אם צירוף מלים כלשהו מתוך האגרוף הוא פסוק או לא. וכן קל להכליל ולראות, שלגבי כל לשון, שדקדוקה הוא דקדוק של מבנה צירופים פשוט, קיימת שיטת הכרעה כזאת.

ד

האם קיימת שיטת הכרעה מיכאנית לקבוע, אם צירוף מלים הוא פסוק בלשון העברית כולה? ברור, שאין זו שאלה מדויקת, מכיוון שהמונח "לשון עברית" אינו מונח בעל משמעות מדויקת מבחינה מתמטית. אך בכל זאת אפשר לתת תשובה חלקית לאותה שאלה, בניסוח של טענה על תנאי: אם אפשר לתאר את הלשון העברית תיאור הולם באמצעות דקדוק מבנה צירופים פשוט, הרי שקיימת לגביה שיטת הכרעה, אם צירוף מלים הוא פסוק.

לא ניכנס כאן לשאלת האדקוואטיות של דקדוק מבנה צירופים פשוט לגבי הלשון העברית או לגבי כל לשון טבעית אחרת⁹. לעומת זאת כדאי להציג, ולו רק לצורכי הדגמה בלבד, דגם אחד להפקת פסוקים עבריים בדיבורו של אדם, דגם, שבין השאר הוא מסביר, כיצד קורה הדבר, שצירופים כשרים, הניתנים ליצירה במסגרת דקדוק מסוים של הלשון העברית, אינם ניתנים להפקה ע"י דובר עברי. (תן דעתך: "יצירה" הוא מונח של הבלשנות העיונית ואין בו שום משגג אנתרופומורפי; "הפקה" הוא מונח פסיכו-לינגוויסטי, מונח של הבלשנות הפסיכולוגית). על מידת האדקוואטיות של דגם זה לגבי תהליך הדיבור הממשי ידובר להלן.

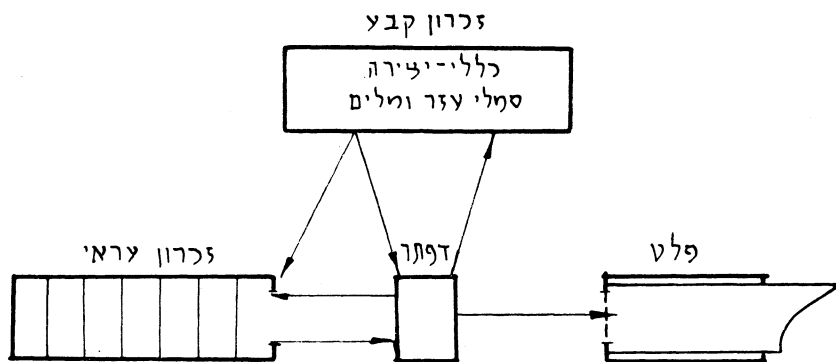
התיאור הניתן להלן הוא שינוי-נוסח של תיאור שניתן לפני זמן קצר ע"י פרופ' איגוונה¹⁰. הניסיון בשנים האחרונות הוכיח, שלפישוט העניין מוטב ליצור דגם להפקת

9. שאלה זו נדונה בחיבורים הנזכרים בהערה הקודמת.

V.H. Yngve, "A model and an hypothesis for language structure", *Proc. Amer.* 10

Phil. Soc., vol. 104, No. 5 (1960).

פסוקים, שהוא מכון למכונה הבנויה כדוגמת אחד המחשבים האלקטרוניים. במכונה שלושה חלקים עיקריים: (1) זיכרון קבע, שבו מוחסנים כללי היצירה של הלשון (ולכן גם כל המלים וכל סמלי העזר); (2) זיכרון עראי, שהוא מעין מחסנית בעלת קפיץ, הפתוחה לצד אחד בלבד, ויש בה מספר קטן של תאים, נניח שבעה; בכל תא אפשר להחסין יחידת לשון אחת, היינו מלה או סמל-עזר, ויחידה הנכנסת ראשונה יוצאת אחרונה (כמו במחסנית של אקדח); כשמוציאים את היחידה החיצונית, מזיז הקפיץ את כל שאר היחידות עד שפת המחסנית; (3) פלט, הוא מנגנון הדפסה, המכיל סרט נייר, הזז באופן אוטומטי צעד אחד, לאחר שמודפסת בו יחידה אחת, וע"י כך מתפנה מקום להדפסת יחידה אחרת. בין שלושת החלקים האלה נמצא הדפטר (הרגיסטר), הוא תא החישוב, המקשר את שלושת החלקים ובאמצעותו מתואמות הפעולות.

מיד בהמשך יתברר, כי הדפטר יכול להיות ריק, רק אם זיכרון העראי ריק, ואז מכונת ההפקה היא בלי תנועה. אם במצב זה רצונו להתחיל בהפקת פסוקים, הרי ההוראה הראשונה היא –

0. התחל: העתק אל הדפטר את יחידת העזר 99 (= פסוק) ועבור לצעד הבא. שאר ההוראות הן:

1. בדוק בדפטר: (א) אם יש בו מלה – העבר אותה לפלט ועבור להוראה 2.

(ב) אם יש בו סמל עזר – מצא בזיכרון הקבע כללי יצירה

שאנפו הימני הוא יחידת העזר¹¹; העבר את יחידת העזר

מן הדפטר אל הפלט; העתק את היחידה הראשונה שבאנף

השמאלי של כלל היצירה שמצאת אל הדפטר; העתק

את שאר היחידות (אם יש יותר מאחת) אל זיכרון העראי

(השמאלית ביותר תוכנס ראשונה) ועבור להוראה 1.

2. בדוק בזיכרון העראי: (א) אם רשומות בו יחידות לשון – העבר את הימנית

ביותר אל הדפטר, ועבור להוראה 1.

(ב) אם הוא ריק – עצור (ההפקה הסתיימה).

11. אם יש כללים אחדים – בחר בכלל אחד כרצונך, או הטל ביניהם גורל.

נדגים את הפקת הפסוק "ראובן אוהב את הילד הקטן" לפי כללי היצירה של לשונית א'.

המצב בסוף הצעד :

צעד מס'	לפי הוראת הפקת	לפי כלל יצירה	ב פ ל ט	בדפטר בויכור העראי
1	0		פס	פס
2	ב1	1	פס	צש צפ
3	ב1	3	פס צש	ש צפ
4	ב1	4א	פס צש ש	ראובן צפ
5	א1		פס צש ש ראובן	צפ
6	א2		פס צש ש ראובן	צפ
7	ב1	6	פס צש ש ראובן צפ	פי את צש
8	ב1	7ג	פס צש ש ראובן צפ פי	אוהב את צש
9	א1		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב	את צש
10	א2		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב	את צש
11	א1		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את	צש
12	א2		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את	צש
13	ב1	2	פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש	ש ת
14	ב1	4ד	פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש	הילד ת
15	א1		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש הילד	ת
16	א2		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש הילד	ת
17	ב1	5ב	פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש הילד ת	הקטן
18	א1		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש הילד ת הקטן	
19	ב2		פס צש ש ראובן צפ פי אוהב את צש ש הילד ת הקטן	

(ברור, שבפלט נמצא בכל עת כל מה שעבר דרך הדפטר בצעדים הקודמים. אין בפלט אלא מה שהיה תחילה בדפטר...) .

בפלט מופיעה סדרה של יחידות, מהן סמלי עזר ומהן מלים. כשנקרא את המלים לפי סדרן, בהשמטת סמלי העזר, נקבל את הפסוק המבוקש, אך גם לסדרם של סמלי העזר יש משמעות: הם ערוכים לפי סדר הקריאה של "עץ-הגזירה" שסורטט לעיל: פס, צש, ש, צפ, פ, צש, ש, ת, כלומר, בדגם הפקה זה אנו מקבלים הן את הפסוק המבוקש והן את מבנהו התחבירי.

שים לב, שבהפקת פסוק זה לא היו אף פעם אחת יותר משני תאים תפוסים בויתורן העראי. הפסוק המופק הוא פסוק "קל".

ה

נפנה עתה לדוגמה נוספת. כלשונית לדוגמה תשמש לנו "הרחבה" קטנה של הלשונית הקודמת. הלשונית החדשה מכילה מלה נוספת אחת באגרונה, היא המלה "שאותו", וכלל נוסף אחד במערכת הכללים שלה, הוא הכלל

$$(8) \text{ צש} \leftarrow \text{צש} + \text{שאותו} + \text{צש} + \text{פי}.$$

(1) ראובן אוהב את שמעון.

(2) ראובן, שאותו הילד רואה, אוהב את שמעון.

(3) ראובן, שאותו הילד, שאותו האיש שומע, רואה, אוהב את שמעון.

(4) ראובן, שאותו הילד, שאותו האיש, שאותו הילד רואה, שומע, רואה, אוהב את שמעון.

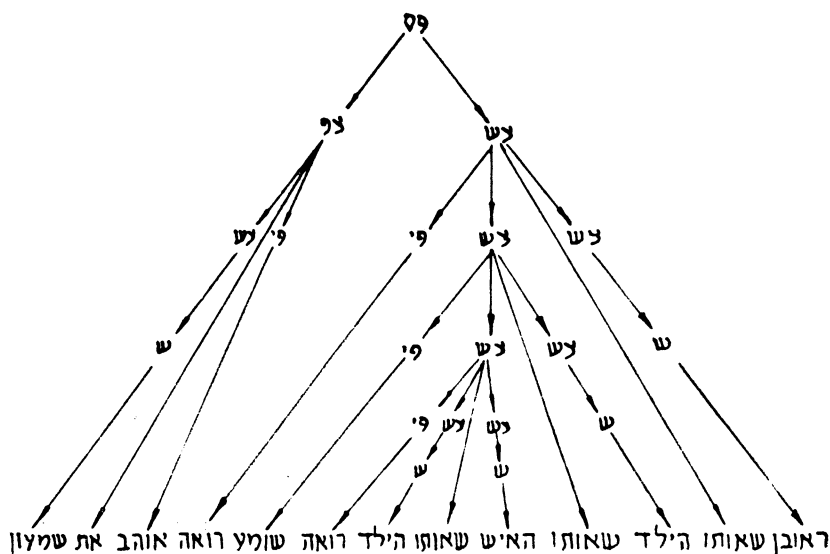
(5) ראובן, שאותו הילד, שאותו האיש, שאותו הילד, שאותו האיש רואה, שומע, רואה, שומע, אוהב את שמעון.

(6) ראובן, שאותו הילד, שאותו האיש, שאותו הילד, שאותו האיש, שאותו הילד
 רואה, שומע, רואה, שומע, רואה, שומע, רואה, שומע, רואה, שומע.

... (7)

האם ניתנים גם כל הפסוקים הללו להפקה בדגם שלנו?

נתבונן למשל בפסוק (4) שבסדרה זו. עץ הגזירה שלו הוא:

כיצד תבוצע הפקתו בדגם הג'ל?

המצב בסוף הצעד :

צער מס'	לפי הוראת הפקה	לפי כללי יצירה	ב ס ל ס	כדפתר	בויכרוך העראי
1	0			פס	
2	ב1	1		צפ	
3	ב1	8		צפ	שאותו צפ פי צפ
4	ב1	3		ש	שאותו צפ פי צפ
5	ב1	4א		ראובן	שאותו צפ פי צפ
6	א1			שאותו צפ פי צפ	
7	א2			שאותו	צפ פי צפ
8	א1			צפ פי צפ	
9	א2			צפ	פי צפ
10	ב1	8		צפ	שאותו צפ פי צפ
11	ב1	3		ש	שאותו צפ פי צפ
12	ב1	4ד		הילד	שאותו צפ פי צפ
13	א1			שאותו צפ פי צפ	
14	א2			שאותו	צפ פי צפ
15	א1			צפ פי צפ	
16	א2			צפ	פי פי צפ
17	ב1	8		צפ	פי פי צפ
18	ב1	3		ש	שאותו צפ פי פי צפ
19	ב1	4ג		האיש	שאותו צפ פי פי צפ
20	א1			שאותו צפ פי פי צפ	
21	א2			שאותו	צפ פי פי פי צפ
22	א1			צפ פי פי פי צפ	
23	א2			צפ	פי פי פי צפ
24	ב1	3		ש	פי פי פי צפ

בידור המצא		כ פ ל ס		לתי כללי עזרה	לתי הוראת תפקה	צעד מס
הילד	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	74	ב1	25
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	26
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	27
רואה	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	א7	ב1	28
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	29
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	30
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	ב7	ב1	31
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	32
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	33
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	א7	ב1	34
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	35
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	36
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	6	ב1	37
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	ז7	ב1	38
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	39
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	40
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	41
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	42
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	3	ב1	43
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן	ב4	ב1	44
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א1	45
פ"פ"פ"צ	פ"פ"פ"צ	האיש שאותו צטן	פסן צטן		א2	46

כפי שייזכר הקורא בעצמו בנקל, נזקקת ההפקה של כל פסוק נוסף בסדרה לתא אחד נוסף בזיכרון העראי. מכיוון שלפי הנחתנו מכיל זיכרון זה רק שבעה תאים, מתברר, שבדגם זה אין הפסוק (6) שבסדרה הנ"ל ניתן להפקה, שהרי הפקתו תצריך 8 תאים בזיכרון העראי. אם מסקנה זו נראית לקורא לגבי הלשון העברית כולה, היינו אם הוא סבור, שאמנם ניתנים הפסוקים (1) עד (5) להפקה, אף כי מתוך קשיים הולכים וגוברים, בעוד שהפסוק (6) אינו ניתן עוד להפקה בכלל – מתחזק תוקפו של מכלול שני הדגמים הנדונים, היינו דגם מבנה הצירופים הפשוט ללשונית השנייה ודגם ההפקה הכללי. מובן שאפילו כך, אין באימות חלקי זה כדי לקבוע מסמרות לגבי הלשון העברית, ויידרשו אימותים נוספים לכך. איננו מביא עוד תופעות לשוניות רבות, בעיקר לגבי הלשון האנגלית, שבהן הוא מוצא אישור לתורת שני הדגמים שלו. הקורא יוכל להיווכח על נקלה, למשל, שהסדרות האין-סופיות –

(1) ראובן אוהב את שמעון

(2) ראובן, שאותו רואה הילד, אוהב את שמעון

(3) ראובן, שאותו רואה הילד, שאותו שומע האיש, אוהב את שמעון, וכו'

ר- (10) ראובן אוהב את שמעון

(20) ראובן, הנראה ע"י הילד, אוהב את שמעון

(30) ראובן, הנראה ע"י הילד, הנשמע ע"י האיש, אוהב את שמעון, וכו' –

ניתנות להפקה ללא קושי מיוחד בדגמים שלנו, ודבר זה מבליט את תפקידם של היפוך הסדר ושל הפאסיב כאמצעים המאפשרים הפקת פסוקים השקולים מבחינת משמעותם כנגד פסוקים, שעל אף היותם כשרים ובעלי משמעות אינם ניתנים להפקה (ולקליטה) מחמת הגבלות מסוימות במנגנון ההפקה הלשונית של האדם. ועתה נחזור לגופה של בעייתנו. לגבי דקדוק יצירה ודגם הפקה נתונים, מסתבר שהמספר המקסימלי של תאים התפוסים בזיכרון העראי בתהליך הפקתו של פסוק נתון, יכול לשמש כקנה מידה לסיבוכן הפסוק. פירוש הדבר הוא, שלעת עתה לא מצאנו דרך לייחס לפסוק נתון מידת סיבוכן ללא תלות בדקדוק של הלשון שאליה הוא שייך ובדגם להפקתו. אולם אחרי שיקול מה אין הדבר צריך עוד להדאינו, ואדרבא, הוא משמש אישור נוסף לתוקפה העקרוני של התורה הנדונה. לפיכך יכול אותו פסוק להיות בעל מידות סרבול שונות לפי דקדוקים שונים, והמפיק והשומע אולי יכולים להוריד בשעת הצורך את מידת הסרבול של פסוק שיש לו לגבי דקדוק מסוים, ע"י מעבר מודע או לא-מודע לדקדוק אחר. אולי אין זה דמיוני מדי להניח שבזיכרון הקבע של האדם רשומות מערכות אחדות של כללי יצירה לאותה לשון, ושמסוגל הוא לקפוץ מדקדוק לדקדוק, לפחות בתנאים מסוימים – אם יכול הוא ע"י כך להוריד את דרגת הסרבול של פסוק שהוא עומד להשמיע או ששמעו זה עתה. האם לא זה הוא מה שמצליח לעשות האדם המאומן ושלא הצליח לעשותו לפני אותו אימון?

אין פלא אפוא, שכה התקשו במציאת קנה מידה סביר לסרבול תחבירי. קנה המידה היחיד שמצאנו מוגבל לעת עתה ללשוניות הניתנות לתיאור הולם באמצעות דקדוק מבנה צירופים פשוט, ונוסף לכך מתברר, שלא מידה אחידה מתקבלת, כי אם מידה שהיא עצמה תלויה בדקדוק המיוחד. אמת, יותר בעיות הועלו מפתרונים שנתגלו, אך האם לא רשאים אנו לקוות, שאנו נמצאים בדרך הנכונה לפתרונן?

נסיים בהערה קטנה ובציטטה. מן המפורסמות הוא, שהכותב יודע להפיק

פסוקים כשרים מסורבלים יותר ממה שיודע הדובר, ושהקורא מסוגל להבין את המבנה התחבירי של פסוקים מסורבלים יותר מן השומע. ידוע, שבדרך כלל, ואולי תמיד, קשורה יכולת גוספת זו באפשרות לחזור על הכתוב או על חלק ממנו (בין שהחוזר הוא הכותב עצמו בין שהוא הקורא). מותר להניח, שפירוש הדבר הוא, שעי חזרה זו מצליח האיש לארגן את החומר מחדש בצורה המקטינה את מידת הסרבול שלו.

אוסף עוד, באופן דוגמתי במקצת, שאיני סבור כי אפשר תמיד לנסח דברי עין, הנות, מדע, חוק או דיפלומטיה מתוך מיעוט של סרבול תחבירי, מבלי שהדבר יפגע בדיוק ובקפדנות של הדברים הנאמרים, או מבלי שיתנקם בצורה אחרת. התלונות המושמעות בקהל הרחב על סרבול של דברים אלה בדרך כלל אינן מוצדקות, אך דיון בפרשה זו מחייב מאמר חדש.

לפיכך נדמה לי, שיש לקבל את דברי הביקורת הנודעים של שופנהאואר¹² בקורטוב הגון של מלח:

"אותן פריודות ארוכות, משופעות במשפטים צדדיים מסוכסכים ומשולבים אלה באלה, כאוונים מטוגנים אלה ממולאים בתפוחים, אינן מחייבות בעצם אלא עבודת הויכרון בלבד; והרי בדין היה להטיל את העבודה על השכל ועל כוח-שיקול הדעת, שעבודתם מוכבדת והולכת ומותשת על ידי כך. שהרי פריודות כמותן של אלה אינן מביאות לקורא אלא דיבורים מקוטעים בלבד, שעל זיכרונו לאספן ולשמרן כקטעי מכתב קרוע, שאינם נשלמים והולכים אלא אחר כך על ידי הקטעים הנוספים, ורק מאתה שעה ואילך נקנית להם משמעות כל שהיא.

נמצא שעליו לקרוא שעה קלה או ארוכה ללא הבין את הנאמר, אלא מצוה עליו לזכור בתקווה, שהסוף יגיה את אורו, ואז יקבל גם משהו למחשבה. עליו ללמוד הרבה דברים על פה עד שניתן לו משהו להבנה. ברור שרע בדבר ויש בו משום עבירה על סבלנותו של הקורא. אולם החיבה המפורשת של בעלי המוח הבינוניים לדרך כתיבה זו מקורה בכך, שהיא פותחת לו לקורא משהו להבנה רק לאחר זמן כל שהוא ולאחר יגיעה, שהוא היה תופס אותו אף בלעדי זה; על ידי כך מתעורר הרושם, כאילו חונן הסופר ביתר עמקות וביתר שכל מאשר הקורא."

¹² ארתור שופנהאואר, "על מלאכת סופרים ועל סגנון", הגיונות (תרגום ד"ר צבי וויטלבוסקי),

במזל שור

בינה בלשונות השכמה וסביביהם

א

הבודק בלשונות, שענינם מועדי היום והלילה על הגדריהם וכינוייהם השגורים בעל פה ובכתב, אינו יכול שלא להתעורר על כך, כי לשונות ההשכמה, החיים משכבר וגם עתה בפי העם, מגינם מרובה, כשם שסיווג מרובה; וכחטיבה מיוחדת באוצרם הם השימושים, המשוטטים על פני טיילת הזימונים של העברית והיידיש; וכחטיבה בתוך חטיבה הם השימושים, שיצאו מלפני העברית ונכנסו לתוך היידיש ונתעונו בה כדרך שנתעונו, אם בענין אם בבנין, אם בשניהם, וחזרו בגיונם זה לתוך העברית. ונפתח בדוגמה המוקשה ביותר, מתוך שנביא אותה כדבר שיח חי של חייל עברי צעיר, כפי שנתנו בפיו המספר ס' יוהר לאמור: "ואילו לפחות כלי עבודה היו כאן לשלוח משהו להביא כלי עבודה, לצלצל, לשדר, שיביאו מחר כל חוץ? שטויות. יצחקו לך. כל השומע יצחק". קטע הוא, הלקוח מעם סיפורו "ימי צקלג" (כרך ראשון, עמ' 73), והוא מקיים אמינות של דיבור שגור, ובולטים בו שני שימושי כתובים. השימוש האחד, והוא סיומו של הקטע, ניתן כלשונו בכתוב על שלוש התיבות בשמיטת התיבה האחרונה: "כל השומע יצחק לך" (בראשית כו, ו), ושמיטה זו היא שעשתה את דברי הכתוב כפתגם; השימוש האחר, והוא אמצעו של הקטע, ניתן גם הוא כלשונו בכתוב, אלא בקיום התיבה הראשונה ובשמיטת ארבע התיבות שלאחריה: "כלחוץ השור את ירך השדה" (במדבר כב, ד), אולם בעוד השימוש הראשון מקיים את עיקר הוראתו במקרא, השימוש האחרון אינו מקיימו ויוצא להוראה, כפי שהיא נהגת בדיבור יידיש והדורשת כל חוץ השור או כל חוץ כלשונות של השכמה, ונמצא האומר "ער שטייט אויף כל חוץ השור" או "ער שטייט אויף כל חוץ" כאומר: הוא משכים, ואפילו משכים ביותר.

ודאי ששימוש זה, וביותר בקיצורו, אומר דרשני, וכוונת אמירתו גם לבניינו גם לעניינו. אם לבניינו, הרי אין הוא בן יחיד למנהגה של הלשון ליטול מטבע בן שתיים תיבות ולהעמידו על תיבה אחת, מתוך סברה, שיש לה על מה שתסמוך, כי המשמיע והשומע מתעוררים מאליהם על התיבה שלאחריה ועל הוראתה השגורה. האומר "חצות" מבין חצות לילה, האומר "ברית" מבין ברית מילה, האומר "גט" מבין גט פיטורין, האומר "סדר" מבין סדר של פסח וכדומה, אף שהמשנה הניחה תיבת "חצות" גם ליום גם ללילה, ואף שיש כמה בריתות, וגם כמה מיני גטין, וכמה ענייני סדר. והוא הדין האומר "מאכן מלא", או "מאכן א מלא" מבין תפלת [אל] מלא רחמים, והאומר "ער לערנט קצות" מבין לימוד קצות החושן; ואם להביא שימושים רווחים בינינו עתה, הרי היושב בזכרון יושב בזכרון יעקב, ולא בשכונת זכרון משה וכדומה, ואין צריך לומר כי הנוסע לראשון נוסע לראשון לציון, והלומד במקוה לומד במקוה ישראל. שתי הדוגמאות האחרונות אין להן בנות תחרות, ואפילו ייקרא מקום שם, שהנשמך שלו יהא ראשון או מקוה, תהא תחרותו קלושה, מהיות גם "ראשון לציון" גם "מקוה ישראל" מקראות מפורשים ומיוחסים.

אמנם עניינו עתה, ענין כל חוץ, אין לו ייחוס כשלהו, אבל מהיותו במקרא בן יחיד בבנינו, בנין קל, ובצורתו, הריהו גרר ממילא את התיבה שלאחריו, השור, שבלעדיה אין לו הבנה.

ודאי שעמידתה הפדלה של תיבת כל חוץ ניתן לקטרג עליה שהיא בחינת נסמך שנתלש מסומכו, אבל כדרכה של לשון, ובייחוד דיבורה, בשם-עצם, דרכה בפועל. נמצא, האומר תיבת כל חוץ לא זו בלבד שודאי לו, שהשומע ישמע את שכנתה השור, אלא שיתעורר לא על ההוראה המוקדמת, אלא על הוראתה המאוחרת. הנחה כזאת חבויה בשימוש ארבע פגפות, שיש בו נסמך תלוש, והסומך הסביר שלו הוא "ארבע כנפות הארץ", ואין השימוש חושש לא לתלישותו של זה ולא לסבירותו של זה, והוא בטוח שידעו, כי הכוונה היא לבגד של ציצית¹.

עד היכן העמידה הפדלה של הנסמך מגעת, ניתן ללמוד משימושים כגון "ער איז א רופא חולי", שיסודו "רופא חולי עמו ישראל", ונתלה בבשר ודם, ומכאן הכתיב "חולי" [=חולה], הנהוג גם בספרים עבריים, וביותר הפשוטים בעם, למשל "יוסף אומץ" לר' יחפא וכדומה; וראה, למשל, בנוסח מי שבירך: "וישלח רפואה שלימה מהרה מן השמים לה חולי" -- הוא יברך החולי -- (אברהם יערי: "תפילות מי שבירך", קרית ספר, כרך לג, תשי"ח, עמ' 245)². ההנחה, כי הקורא או השומע עשוי כמאליו להשלים לפי הנסמך את הסומך, הבשילה שימושים תמוהים לכאורה, והרי שתי דוגמאות, אחת רחוקה ואחת קרובה. דוגמה ראשונה, בשיר קדושי פרוסטיץ (פראג 1684, מהדורת פריימאן, Jahrbuch der jüd. litt. Gesellschaft, 1923, עמ' 53: "ר' אלחנן שמש מיט עטליכי לייט / שטונט דער פון עכ"פ אן ביקסן שוס ווייט / ווי זיא נאך גאנט ברוך שם כבוד"; לאמור:

1. והיחיד בידיש: א פגפה, אבל גם פגפות, או פגפֶּת; וראה, למשל, אלתר קאצינזה: "און צומאל, כאָטש אַ מלבוש, אַ כנפות, אַ יאָקע / שטייט אַ לאַנגאַטש דאַרטן – אָבער נאָקעט" (חיים יונה מיטן דלות, געקליבענע שריפטן, וורשה 1951, עמ' 95). כלומר: ולפעמים לפחות מלבוש, כנפת [= בגד של ציצית], מעיל, עומד קומקמן שם וערום. אבל גם ארבע פגפֶּת, וכן מביא שמואל להמן: "אברהם טו דו אָן די ארבע כנפֶּע / וואָס גיטל האָט דיר געטון שענקען / דו זאָלסט נישט גיין מיט קיין צווייטע מיידן / זי וועט דיר האָבן צו געדענקען" (גנבים לידער, וורשה, 1928 עמ' 188). כלומר: אברהם תלבש ארבע כנפה, שגיטל נתנה לך מתנה, אל תלך עם נערות אחרות, היא תזכורך [לרעה]. ומעניין הוא דרך התרגום הגמור: "אונ' זאָל זיין צורך טון אונ' זאָל ציכטיג זיין אוף דעם בית כסא אונ' גיט זיין שאַנד דען פיר ע קיין ווייזן ווען עש שון פישטער איז" (מנהגים וכו', אמשטרדם, 1724, דף ג' ע"ב). כלומר: יעשה צורכו וינהג בצניעות בבית הכיסא ולא יראה ערוותו לארבעת הקצוות [= לארבע הכנפות] אלא אם כבר שורה אפלה.

2. והמופשט חילי היה כסיוע לייצוב הצורה xojla, אך לא היה גרם לה, כפי שהיה המופשט עדות, הבא בידיש בהוראת עד. וראה המאמר השגור: הרוצה לשקר ירחיק עדותו; ויסודו דברי הרא"ש: כיאמרו העולם הרוצה לשקר ירחיק עדיו. וכמתכונת רופא חולי אתה מוצא קיצורים שונים, בייחוד בדיבור: הוא עבר שבעה מדורי [גהינום]; כל מדוי [מצרים]; ובשגרת הדיבור עתה: פלוני סופר מוציא עתה כל כתבי; והגיית הנסמכים האלה היא, בגליל, גם בדיבור העברי, מלעיל. ובתחום החידוד שמטת הסומך היא מכוונת וכן: הרופא לשבורי [= ערהילט א קילע, כלומר: מרפא שבר] וכדומה.

ר' אלחנן שמשוקצת אנשים עמדו על כל פנים (או: פחות) מרחק מטחוי יריות רובה, כשהם [הקדושים] חזרו ואמרו ברוך שם כבוד [מלכותו וכו']. אנב, מתוך החרחיים (לייט, ווייט, קבד) ניתן לקבוע הגייתם. דוגמה אחרונה – בשיר של אלמוני שנכתב, כנראה, במחנה ריכוז בסביבי לובלין, נאמר (מובא באסופת ש' קאצ'רגינסקי "לידער פון די געטאס און לאגערן", ניו-יורק 1948, עמ' 121): "חוסה ד' עלינו / אל תתנו בידי / האב רחמנות גיב אונדז ניט איבער / אין די הענט פון זיי / למה יאמרו הגויים / איה אליהם / דאס אז דאך שטענדיק זייער געשריי"; כלומר חוסה ד' עלינו ואל תתנו בידי [בשר ודם], רחם עלינו ואל תמסרנו בידיהם, למה יאמרו הגויים איה אליהם הלא זאת צעקתם תמיד. על דוגמאות אלו נוספה דוגמה עברית, שגם בה נקלט כצערם של שני השירים הקודמים – אריאנה הרן כותבת ("דבר הפועלת" חשון תשכ"א, עמ' 270): "כשחילקו את העולם לשניים / נשארתי מן העבר השני / בלי מטפחת לבנה / לנפנף בה / בשטח ההפקר / ובלי כתובת / לכתוב לך / כמה טוב היה העולם לְפָנַי". מהיות הנסמך תיבת סיום של השיר, בליטותה מופלגת, אלא מלבד שאותו נסמך אין סומכו מוכרע מאליו ושיעורו "לפני חלוקת העולם", הריהו כתובע לעצמו מעמד של נפרד, לרבות עצמאותו³.

ב

עד כאן על בניינו של כל חוץ, מכאן ואילך על קו מעבר בין בניינו לעניינו. בראשונה נציין, כי במשמעו כנקודת זמן הוא מעוררנו על תיבה אחרת, שבניינו וענינה כך, ומרוב דוגמאות נבחר אחת, והיא לישראל אָמִיט, הכותב בשירו ("חלומות", מתוך הסדרה "סיביר") "וואָס טוט מיין פעטער אַזוי שפעט אין חצות / ער לערנט תורה אַזוי ביז כעלות / און כ'הער נאָך קלאָר זיין האַרציק זיסן ניגון". כלומר: מה עושה דודי במאוחר כך כך בחצות, הוא לומד תורה כך עד פְּעֻלוֹת⁴.

כשם שתיבת חצות פירושה חצות לילה, כך תיבת כעלות פירושה, כפי שמחייב העניין ולשון הכתוב המכוון לו, כעלות השחר, אם כי אין בטחה, שהמשתמשים בתיבת כעלות לא היו משלימים אותה בתיבה אחרת, בדומה ללשון

3. ומצוי בידי נסמך, התובע לעצמו מעמד של נפרד, וחיוקו מתוך צמיחתו מסמיכות נודעת, והרי, דרך משל, המקרא יודע צורת נפרד קְהֻנָּה וצורת נסמך קְהֻנָּה, ובאשכנזית הבדל הקריאה ברור, והנה היידיש יודעת אך את הנסמך קְהֻנָּה ksejnəs, ksojnəs שגורה מסמיכות נודעת: קְהֻנָּה פסים וכדומה, וכן עברה לרוטוולטש, וזיגפריד וולף במילונם (Wörterbuch des Rotwelschen, מאנהיים, 1956) מביא בערכו: Casaunes, Kasones, Kesones, Ksaunes, כי גם אם בא הקיבוץ של הנפרד, הוא מקיים את התייז הרפה. ואוסף ראייה מספרו של גרשון אברהם (Kurzweil) "אוסף היידיש" (1929, עמ' 276): "נאָר די רביצין האָט דערפֿון זעהר פֿיל פֿערדראָס / וואָס די שיקסע העלפט דעם רבין / פראווען "חצות"; לאמור: אך הרבנים רוב תרעומת לה על שהשקצה מסייעה לו לרב לערוך חצות. והקריאה: xazos, ferdros. והוא הדין בתיבת כל חוץ; בכתוב בתורה קריאתה kilxojs, ובאמירה בפתגם kilxox.

4. חצות וכן כעלות קריאתה לכותב בתורת תיבה עברית xazajs, kaalojs ובתורת תיבת יידיש xazos, kaalos, וראה דרך חריזה – בשיר היתול של מ' רוזן (צוויי הונדערט לידער, שיקאגו, 1929, עמ' 276): "נאָר די רביצין האָט דערפֿון זעהר פֿיל פֿערדראָס / וואָס די שיקסע העלפט דעם רבין / פראווען "חצות"; לאמור: אך הרבנים רוב תרעומת לה על שהשקצה מסייעה לו לרב לערוך חצות. והקריאה: xazos, ferdros. והוא הדין בתיבת כל חוץ; בכתוב בתורה קריאתה kilxojs, ובאמירה בפתגם kilxox.

הכתוב, אך לא כדיוקו. וכך מביא פינחס ביזבורג, הבקי בלשון הדיבור וגיוונו: 'זאָגט ר' מענדל' – אז כ'קען קומען צום שיעור כעלות החמה, אפילו פֿיר אַ זייגער, ווען ס'זענען נאָך נאָס די גראָזן' ('שבת-יום-טובדיקע יידן', בואנוס איירס, 1949, עמ' 91); כלומר: אומר ר' מנדיל, כי אני יכול לבוא לשיעור כעלות החמה אפילו בשעה ארבע, כשהעשבים עודם רטובים. וכן: 'כעלות החמה האָט ר' מענדל ליב פראָווענען התבודדות' (שם); כלומר: כעלות החמה אוהב ר' מנדיל לערוך התבודדות. צירופו של כעלות החמה בא, ככל המשוער, על דרך רישומם של שני לשונות כתובים 'כעלות השחר' – 'כאור החמה' – על דרך כך: כעלות [השחר – כאור] החמה. ודומה כי פינחס ביזבורג עצמו חסידו כדיוקו, שהרי הקדים וכתב: 'שבת' נחומס האָט אַ געווינהייט כעלות השחר ארויסצושאָרן זיך פון שטוב – פֿאַרטאָגס ווען טוי וואַשט נאָך די וועלט' (כנ"ל, עמ' 21). כלומר: שבת נחום רגילות היא לו כעלות השחר להשחיל את עצמו מביתו, לפנות בוקר, כשהטל עודו רוחץ את העולם.

ג

אבל משהגענו לתיבת פֿאָר, דין שנוכר, כי כצורתה זו ובבדלותה משמשת היא בדיבור העם לשון השכמה רב יתר משמשמשת תיבת פֿעלות או תיבת פֿלחוף, והיא מורגשת בפי העם כשם-עצם, והרגשה זו מעצימה, מתוך שהידיש נוהגת בה כתיב פוניטי. וכן איציק מאנגר: 'דער שניי שיט פֿון קאַיאָר און וילבערט איין די גאָס, לאַמטערנס און די סקווערן' ('דער שניידער געזעלן נטע מאַנער זינגט', לונדון 1948, עמ' 93); כלומר: השלג נורה מבוקר השכם ומכסיף את הרחובות, הפנסים ופרשות רחובות. וביתר הדגש, כשהתיבה באה בשכנותה של חברתה המגדירה את הזמן: 'זיי לייגן זיך אוועק, זיי ליענען קרישמע. מאַרגן גאָנץ קאַיאָר / דארף מיין קוקן אין די אויגן נאָכאַמאָל דער וואָר / מיט בעטלער-לידער אין הכנעה פֿאַר א דרייער' (שם, עמ' 94); כלומר: מחר השכם השכם, צריך שוב להביט בעיני הבהקיץ בשירי קבצנים והכנעה בשכר שלוש פרוטות. תיבת קאַיאָר ותיבה וואָר: (באמת, בהקיץ) נעשו בנות צמד בחרזיה.

וראה, למשל, רבקה באַס מאַן: 'דאָך דאָן וועט די ווייטקייט פֿון וועגן / דיך ציען פֿון הימל פֿון קאַיאָר / בלייב רואיק מיין קינד אויף דיין שטעגל / געפֿון דיינע טריט אין דער וואָר' ('טויבן ביים ברונען', תל-אביב, 1959, עמ' 109); כלומר אך אז מרחק הדרכים ימשכן לבוהק ההשכמה, היה שקט, ילדי, במשעולך, מצא [עקבות] פסיעותיך בהקיץ. ואף פסי הרשפלד-פומרנץ: 'צומאַרגנס האָט א פיקהאָלץ / מיך אויפֿגעוועקט קאַיאָר / און אַנגעזאָגט דעם בוים – ס'איז פֿרילינג אויף דער וואָר', ('לעצטע שלאַכט', אונזער וועג, תשרי תשכ"א); כלומר: עם בוקר הנקִרץ העירני בהשכמה ובישר לעץ: אביב באמת [=בהקיץ]. ההבדלה בין שימושה של המשוררת האחת, 'אין דער וואָר', ובין שימושה של המשוררת האחרת, 'אויף דער וואָר', היא דקה, אך יש עמה הבחנה של ממש.

הגייתה של תיבת קאַיאָר ברורה מכתובה ודרכה כשל מלה עברית כפי הגייתה בדיבור יידיש, שכן תיבת פֿאָר בחינת תיבה עברית נהיית באשכונות k'ojr, k'ejr ובחינת תיבה יידיית היא נהיית, kajor, וכן נהיית בת צמדה העברית, וראה הירש גליק בשיר הפרטיזנים הנודע: 'נאָר אויב פֿאַרזאַמען וועט די זון און דער קאַיאָר / ווי א פֿאַראַל זאָל גיין דאָס ליד פֿון דור צו דור' (אסופת קצ'רגינסקי כנ"ל, עמ' 109).

3; כלומר: ואם יאחרו שמש והשכמה, כסיסמה יהלך השיר מדור לדור. הגיית החרוזים: ⁵kajor-dor.

עצמאותה של תיבת ק'אור ביידיש, שנתחזקה, כאמור, בשל הכתיב הפוניטי, מעמידה אותה כמין דמות, על תגובתה ויציבתה, ואם אבא קליגר עושה אותה כדרך משל: "דיין אטעם זאל זיין ווי א ווארעמע טויב / און פֿאָרש ווי דער קוש פון קאיאר אויפֿן שויב" (די פֿעדער, 1953, עמ' 66); כלומר: נשימתך תהיה כיונה חמה ורעננה כנושקת ההשכמה על הזוגית; – הרי יעקב פֿרידמאן מתארה בדימוי נועז כבעלת איברים: "סאַראַ וואונדערלעכע נסיעה / ארויסגעפֿלויגן פון דער ערד מיט די גאלדענע פֿליגל פֿון שקיעה / און מיט די בלויע פֿיס פון קאיאר אריינגעשפאָנט / אין שיינעם לבנה-לאַנד" (די לעגענדע נח גרין, ניו-יורק, 1960, עמ' 35); כלומר: איזו נסיעה נפלאה, יצא בטיסה מעם פני האדמה בכנפיים הזהובות של שקיעה, וברגליים הכחולות של זריחה [= כאור] פסע לתוך ארץ הירח היפה. ואן צריך לומר, כי מהיות התיבה שם-עצם, היא פתוחה לשימוש בלשון רבים, וכן פרץ מארקיש: "חייטע, ווייטע / שנייען, הימלען / און מיט גאָלדענע קאיארן / אין פֿון פֿלאַקערן פֿאַרהאַנגען" (גאָכן טעלערל פֿון הימל, 1919, עמ' 17); כלומר: רחוקים, רחוקים, שלגים, ובוריחות זהובות ומחופים שלהבות. ודרך חריזה יי טרונק על משחק המלך ליר: "וואו זיינען די אַקטיאָרן / דער ווייץ און דער קאַרן / די נעכט אין די קאַיאָרן / פֿון מיין זכרון" (צוריק-בליק, צוקונפט, דצמבר 1960); כלומר: היכן השחקנים, החיטה והשיפון [= העידית, העילית], הלילות והבקרים של זיכרוני. וכן נחמן ראפפ על נס קיבוץ גלויות: "עס קומען פֿאַרוואַנגלטע ברידער זיך זאַמלען / און טובלען די פיין אין ירדן אין קלאָרן / און לויטערע שטייען זיי אויף אין קאַיאָרן" (צער אין צאָרן, לעצטע נייעס, כ"ה ניסן תש"ך, ואחר כך בספר שיריו), כלומר: באים האחים הנדים [הגולים] ומתקבצים, טובלים את הצער בירדן הבהיר, חכים הם קמים בשחרים.

אבל שימוש התיבה על פֿתיבה הפוניטי לא עקר את שימושה ככתיבה מעיקרה, וכן מביא יי שווארץ באסופתו (ספר השבת, 1947, עמ' 123) שיר של מאני לייב על ערב שבת בחולנא, שנאמר בו: "און פֿרייטיק כאור, ווען אין שלאָף און

5. וכך גם הגייתה של התיבה בחינת תיבה עברית פֿאָר=k'jor, רואה=roja, שומע=someja וכדומה, והוא ניכר בחריזותם של משוררים עבריים – וכן ש'טשרניחובסקי: "בששי בין ער־בָּיִם – מלאכים שנים דוֹאָיִם" [נסחה קמאה: דָּאָיִם] ("בששי בין ערבים") ויהיו לשמצה באשר הם בָּאָיִם / לבח ולשגינה בין כל קהל הגוֹיִים ("מחזיונות הנביא"); "ביניהם שר צבא – ושמונים נפֿצֿים" – אמהות שכולות המלים הַשָּׁתִּים ("בין המצרים" – כאלו נשפכו על סעיפי הַפֿלִיעִים) – ממעל אפריון מרחבת שִׁמְיָם (שם) וכדומה. וכדרך דוגמה ביידיש שלמה פריזאמנט: "דו וואַלט אַוועק צו ביזע גוים" – פֿאַלג זשע מיך זאָג וויִהִיִּנוּעם ("בראָדער זינער, בואנוס איירס, תש"ך, עמ' 181). ההגייה היא – gojim, nojam, וכך ייאמר: הנועם אלימלך – der nojam elimelex. ונראה, כי הכלל הזה בהגייה נעלם מאפרים בריק, הכותב על שבת בעירת מולדתו, פוציבי: "די גוטע יידישע פשוטע מאַמעס האָבן מיט אַ געפֿיל פֿון דערהרבנקייט אויפֿגעוועקט דאָס שטעטל פֿרייטיק כהאי אור (קאַיאָר) צו באַקן אין קאָכן פֿאַרן שבת" ("פיטשאינעווער יזכור-בוך", פילאדלפיה, תש"ך, עמ' 194). כלומר: האימהות היהודיות הפשוטות העירו מתוך הרגשת רוממות את העיריה ביום ששי כהאי אור (כאור) לאפות ולבשל לכבוד שבת.

אין צער איז נאך ווילנע געלעגן פֿאַרזונקן; כלומר: וביום ששי עם שחר, כשוילנא עודה שקועה בשניה ובצער; (וכן (שם, עמ' 124): "אזוי איז געוואקסן דער טומעל אין ווילנע האָט רוישיק געקאָכט ווי א קעסל / פון בלויזן כאור ביר נאָכמיטק"; כלומר: וכן גדלה המהומה, וילנה רתחה בהמולה כקלחת, מתכלת השחר עד אחרי הצהריים. אבל בספרו של מאני לייב (לידער און באַלאַדן, ניו-יורק 1955) הכתיב הוא פוניטי (כרך ב', עמ' 104): און פרייטיק קאַיאָר, (וכן (שם, עמ' 108): פון בלויזן קאַיאָר. וכן משה אלטמאַן: "דעם אנדערן טאָג פֿאַרטאָג, געווען כאור איך שטיי אויף פרי, כ'האָב ליב פֿאַרטאָג צו כאַפֿן לופֿט" (געקליבענע ווערק, מהדורת ביקל, עמ' 77); כלומר: למחרת, לפנות בוקר, כאור [בוקר], אני משכים קום, אני אוהב לפנות בוקר לשאוף אוויר. ולא עוד, כדרך קאַיאָר, שזכה לרבים, קאַיאָרן כך גם עיקרו כאור זכה לרבים, וכן פינחס ביזברג: "אַנעהויבן טראַכטן, און ווו קען מען אזוי ריין טראַכטן ווי אין דרויסן הינטערן שטעטל אין די זומערדיקע פאָרס די גינגאַלדענע ברילאַנטענע פאָרס -- נאָוודאי ווען זענען די רעיונות אזוינע קלאַרע, לויטערע ווי אין די פֿאַרטאָג" (כנ"ל, עמ' 60); כלומר: התחיל מהרהר, והיכן ניתן להרהר בטהרה כל כך, כמו בחוץ [=בשדה] מאחורי העיירה בשחרי קיץ, שחרי פו ושהם, בוודאי הרעיונות בהירים, זכים כל כך כמו בשעות לפני בוקר. וכדי להעמיד על הערבוב בדרך הכתיב, הרי קצת מובאות מחוברת אחת של "גאָלדענע קייט" (1960, חוב' 36) – "צחק באשוויס, כותב בסיפורו: "פֿון איר אויסגעצערטער צורה קוקט אַרויס דער צער פון א פֿרוי וואָס מח אויפֿשטיין פֿאָר זאָגן פֿאַר חיונה" (עמ' 124); כלומר: מצורתה [=מפניה] המצומקת מציץ צערה של אשה האנוסה להשכים לדאוג לפרנסה. אולם יי טרונק כותב על קריאה מתוך "רומיאו ויוליה" לאמור: "לאָמיר זאָגן דעם דיאַלאָג צווישן צוויי געליבטע ווען דער זינגפֿריגל וועקט דעם קאַיאָר (עמ' 58); כלומר: דרך משל, הדיאלוג שבין שני האהובים, כשציפור רון מעירה את השחר. ואילו יעקב פרידמן מרחיב את שם-העצם כדי שם-תואר, כשהוא מעמיד לפנינו את תרח ומדמה מלאכת פסליו למלאכת הבורא: "אזוי איז דער באַשאַפֿער אַמאָל איבער ערשטן ליים, אין קאַיאָריקן בורשטין / געשטאַנען און געקנאַטן זיין בן אדם" (עמ' 53); כלומר: כן עמד הבורא לפניו מעל חומר בראשית, בענבר השחר, ולש את בן-האדם שלו. ויתרה מזו, ערבוב זה מצוי גם בכתיבתו של אותו מחבר עצמו ובאותו חיבור עצמו, וראה, למשל, ברוך האגר הכותב בספרו (מלכות חסידות, בואנוס איירס, 1955) מזה: "נאָר פֿאָר אַז ס'האָט אָנגעהויבן שאַריען אויף טאָג" (עמ' 69), כלומר: אולם עם שחר כשהתחיל להאפיר לקראת בוקר; (וכן: "פֿון פֿאָר איידער נאָך די זון ווישט זיך אויס די אויגן צו קוקן אויפֿן טאָג" (עמ' 103), כלומר: למן השחר קודם שהשמש מוחה [מגבת] את עיניה להביט בפני היום; ומזה, בעניין הרבי הנעלם בחשכה: "אזוי אַנאַנצע נאכט. קאַיאָר, אַז ס'האָט אָנגעהויבן טאָג, דערזעט מען אים --" (עמ' 38). כלומר: כך כל הלילה; בשחר, עם ראשית יום, רואים אותו. המדקדק ימצא עניין בכך, כי כתיב פֿאָר נוהג כאן בפסקאות מתארות, וכתיב קאַיאָר נוהג כאן בפסקאות דיאלוגיות, אך כדי להכריע, אם אמנם שיטת חלוקה היא לו למספר, צריך בחינה סטטיסטית גדולה יותר.

ואחרון אחרון, הגייתה של התיבה בידיש מובאת כדיוקה, בהביא ח' הזו דברי אישה והוא שוקד, כדרכו בכל אותו סיפור, על אמינותה של העגה: "עדיין יושבים אתם וניעורים? – קראה סלבה מעל המפתן – עד חצות הלילה. אתה דומה מחר

פִּיזִיר קופֶץ משנתך כחלוט, הא' (בישוב של יער, תר"ץ, עמ' 297). והמספר מעיר בהערת שוליים: "כאור, כל' כאור הבקר" (שם). והנה אותה אישה עצמה נעזרת באותה אמירה עצמה בשינוי, החשוב במיוחד לעיונו עתה; כי היא אומרת לו לבעלה: "לך, בבקשה ממך. מחר, אם ירצה השם יתברך יתן את החיים, דומה כל־חוך השור אתה קופֶץ, האז' (שם, עמ' 105); לאמור: "כאור" ו־כלחוך השור" – היינו הך, לשונות של השכמה.

ד

ראינו את ח' הזו מבאר: פִּיזִיר = כאור, כלומר כאור הבוקר. ואמנם תיבה זו נתפסת, ברגיל, כקיצורה של אותה סמיכות, וסופרי יידיש, כשם שהם מסתייעים בתיבה הבודדה, כך הם מסתייעים בצמד התיבות, וכן יונה רוזנפלד: "לאה, וועסט כאור הבוקר ווי עס וועט טאָג ווערן צוגיין צום גבאי" – (פֶּח שרעק, געקליבענע ווערק, 1955, עמ' 121); כלומר: לאה, כאור הבוקר, אך יהיה [יאר] יום, תלכי אצל הגבאי. או אפרים אוירבך: "היינט די בריק־יידן, וואָס זומער און ווינטער זענען זיי ארויסגעגאנגען כאור הבוקר צו דער בריק איבערצונע" מען דעם גי –" (געטראַכט מיט עברי טייטש, ניו־יורק, 1955, עמ' 196); כלומר: והרי יהודי הגשר אשר בקיץ ובחורף היו יוצאים כאור הבוקר לקבל את הגוי. ואף דרך שיר, כמו יוד לאמד מאַלאַמוט: "אלע טאָג כאור הבוקר / דאָונט סניטקיוו צוויי מניינים" (סניטקיוו מיין שטעטל, תל אביב, תש"ך, עמ' 19); כלומר: כל יום כאור הבוקר מתפללת סניטקוב בשני מניינים, וכן דרך חריזה: "דאָס קלייטל עפֿנט איציק זיסע / טאָג־איין טאָג־אויס כאור הבוקר / אין קלייטל ענדיקט ער מעמדות: אודה לאל לבב חוקר" (שם, עמ' 31); כלומר: את החנות פותח איציק זוסיא מדי יום ביזום כאור הבוקר, בחנות מסיים הוא מעמדות: אודה לאל לבב חוקר. וכן וולף מרקור: "אויף שיעס פלייצעס איז די קי געלעגן ווי אַ הויקער / ער האָט געדאַרפֿט זי פֿאַשן יעדן טאָג כאור הבוקר" (די וועלט איז 5'עלעם, בואנוס איירס, תש"ך, עמ' 150); כלומר: על גבו של יהושע הייתה הפרה מוטלת כחטוטרת, הוא הוצרך לרעותה יום יום כאור הבוקר; ואף: "די נייעס איז צעפויקט געוואָרן פֿון דעם גאַסנפויקער / און אַלטע, שוואַכע, יונגע, קראַנקע האָבן כאור הבוקר / זיך אויף דעם בית הקברות פֿאַרזאַמלט מיט אַ מורא –" (שם, עמ' 210); כלומר: החדשות נתופפו על ידי מתופף הרחוב, חקנים, חלושים, צעירים, חולים כאור הבוקר נתאספו באימה בבית הקברות.

ובמכוון הבאנו דרך שיר וחרוז, שכן דומה, כי טעמי קצב הם שהכריעו לקביעת המטבע כאור הבוקר, שאין כדיוקו במקרא, היודע לשון וכאור בקר (ש"ב כג, ד), צורה שבה הכ"ף רפויה ואין בה בסומכה ה"א הידיעה; כשם שהוא יודע באור הבקר (מיכה ב, א), שיש בו בסומך ב"ת דגושה וה"א הידיעה. על כל פנים מניין הדוגמאות שהבאנו דיו להעמידנו על תודעתם של המשתמשים בתיבת פֿאָר – [פִּיזִיר, קאַיאָר], שהיא קיצורו של כאור [ה]בוקר, אם כי ההגייה הטילה הבחן בין כאור ראשונה ובין כאור אחרונה – ראשונה kajor, ואחרונה kajor, k'jor, אם הקורקטיב לא העמידה על kaor, k'or. אבל תיבת פֿאָר ובייחוד בצורת קאַיאָר, נתחבבה עליהם על סופרי יידיש משום ייחודה, ולא עוד, אלא שהם מתחו קו חיבור בינה ובין כדומה לה, וראה, למשל, ל' פיינברג בפתיחה של רומן החרחים שלו (ידער פֿאַרמשפּטער דור): "געבוירן אין רוש פון געוויטער / אין

בראָכיקן שפּראַך פון קאַיאָר / שטייט א דור פֿאַרעקשנטע היטער / אוף דער גרענעץ פון חלום און וואָר; ; כלומר: נולד בסאן סערה, בנציצה השבירה של השחר, ניצב דור שומרים עקשנים בגבול בין חלום והקיץ. כבר ראינו כדרך חריזה זה, אולם כאן הוא חד יותר, מתוך שענין כאור הוא כקו התוחם בין לילה על חלומו ובין יום על עלילותו, אבל חשוב מזה הוא ענין התיבה שפּראַך, שתרגומה לשון נציצה. ושכנות, שאנו מוצאים בדוגמה זו, אנו מוצאים בדוגמאות אחרות וכן אפרים אויר בך: "צו מזרח און דרום די פֿענצטער צו קוקן / קאַיאָר, ווי דיון אויפֿן סטעפֿטוטאָ שפּראַך" ("גילדענע שקיעה", בואנוס איירס, תשי"ט, עמ' 109); כלומר: למזרח ולדרום החלונות להביט בשחר, איך השמש בערבה מנצה; וכן ייִ טרונק: "די ערשטע שפּראַצונען פון טאָג בליען אויף אין מזרח -- די זאָמדען -- ענטפֿערן אויף די קאַיאָרן פֿון די הימלען מיט אַן אונטערשטער שפע פון קאָלירפֿולע סעדער -- איז עס די אומגעשטילטע בענקשאַפט פון אַלע גאָטהייטן, וואָס בליעט איבער דער וועלט ווי די קאַיאָרן איבער דער מדבר" ("א ריזע איבערן מדבר", טאָג-מאָרגען-זשורנאַל, 1 באפריל 1961); כלומר: הניצנים הראשונים של היום פורחים ועולים במזרח, החולות נעים לאורי השחר של השמים בשפעה תחתית של בוסתנים ססגוניים; האם זו כמיהה לא מרווה של כל האלים הפורחת מעל העולם כאורי השחר מעל המדבר. ענינו הרואות, כי הכותב מסמך זריחה לפריחה, כמי שידע, כי כל ענין שפּראַך, שפּראַצן, שפּראַצונג, הנתלה בזריחת החמה ואוריה, שורשו בהגדרם של חול-הניץ החמה, כשתיבת הניץ פתוחה לכפל ההוראה, גם הארה, גם נביטה.

כללו של דבר: דרך הקיצור, שראינו בלשונות השכמה -- כל הוך [השור], כעלות [השחר], כאור [הבוקר] -- נופל גם בלשון הניץ [החמה], אלא שהוא ניתן בתרגומו, אם כשם עצם שפּראַך, אם כפועל שפּראַצן⁶. אבל כשם שאתה מוצא שפּראַך, אתה מוצא זון-שפּראַך, וכן יצחק באשוויס, הכותב: "עריץ הינטער די בערג האט שוין ארויסגעשפּראַצט די ווך" (דער קנעכט, פֿאַרווערטס, 19 נובמבר 1960); כלומר: אי שם מאחורי ההרים כבר הנצה חמה; וכן: "דאָסמאָל האָט ער מעהר נישט צוגעטאָן קיין אויג ביז זון-שפּראַך" (שם, 9 דצמבר 1960); כלומר: הפעם שוב לא עצם עץ עד הניץ החמה; וכן: "משהלי איז באַלד מיט זון-שפּראַך אוועק זיך טובלען אין מקוה" (משהלי און שיינדעלע-מתוך הסדרה "מענטשן אויף מיין וועג"); כלומר: משהלי מייד עם הניץ החמה הלך לטבול במקוה; וכן "גענוי צו זונשפּראַך, ווען דער מיוזח איז געוואָרן רויט" ("קוקעריקו", די גאָלדענע קייט, 1959, חוב' 35); כלומר: בדיוק להניץ החמה, כשהמזרח האדים; ובייחוד: "דער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן מיט אַן איינציגען געשריי פֿאָן אַ פֿויגל -- ס'האָט זיך געדאַכט ווי דער פֿויגל וואָלט געגעבן דער משפּחה זיינער אַ צייכן אַז עס דערנענטערט זיך דער זון-שפּראַך" (דער קנעכט, פֿאַרווערטס, 14 אוקטובר 1960). כלומר: היום התחיל בקריאת עוף בודדת, נדמה כאילו העוף נתן למשפחתו סימן, כי ממששובא הניץ החמה. תיבת שפּראַך כתרגומה של תיבת הניץ, שחדרה לשירת יידיש וסיפורה

6. אם לא נטעה, הרי דרך הקיצור בעברית אינו רווח עתה הרבה, ואם לדוגמה קרובה -- יצחק שנהר: "הוא היה קם עם הניץ לקול הפעמון המקיש" (מגילת תנחום, בשר ודם, עמ' 173), "וכשיצאו עם הניץ למדבר הגדול" (שם, עמ' 182).

מתחמו של הטייטש, שתרנומו כך, מצטרפת לשכנתה, שגם היא עניינה לשון השכמה, וכן יל מאלאמוט: מיטן וונשפראץ פון באגנינען / טריט א טרוי פון זיו השכינה (כנ"ל, עמ' 53), שתרנום לעברית מעמידה טאוטולוגיה: עם הנץ החמה של ההשכמה, נוטף אמן מזיו השכינה. והוא הדין משה שולשטיין על יל פרץ: "אך ווי א בונטער הינטער פאלעס פארבארגן / ער טראגט הינטער איר דעם נעמי-ראווערס האק / פארעקשנט זי ברענגט קעגן שפראץ פון פרימארגן / די ליבשאפט אין העלצער פארבונדן, פארפאקט" (בלומען פון באדויער, פאריס, 1959, עמ' 134); כלומר: וכמו מורד מסתיר מאחורי כנפי בנדו הוא נושא את קרדומו של הרב מגמירוב, מביא בעקשנות, עם הנץ בוקר השכם, את האהבה קשורה וחבושה במורי עצים.

על שום מה נבדל ענין "הנץ" מחבריו, שהם קיימו את לשון מקורם, והוא בא בתרגומו – זו סוגיה לטפה. אבל לשם תשלום נעיר, כי גם לשון השכמה אחר קיים את עצמו כדיוקן, והיא תיבת השכמה גופה, על סעיפיה, מה שמסתבר בנקל משימושה המצוי על זיקתו לתפילה. והרי שתי דוגמאות למשורר אחד – אריה שמרי, הכותב: "עס גייען די אשמורות אט איז שחר / אויך דער סגנהור שמייכלט איצט א וואכער / -- דער משכים איילט שוין ציטערדיק צו תפילה" (פונקען פון תיקון-תל-אביב, 1960, עמ' 76); כלומר: יוצאות האשמורות והנה שחר, גם הסומא מחיך עתה ער, המשכים כבר ממחר ברתת לתפילה; וספק, אם תיבת שחר (מה שאין כן שחרית) היא אמנה בדיבור יידיש. וכן: "איבער איינעם א לויפיקן ייד / וואס שוועבט דורך ווי א גלי-פליג צעגליט / דער ערשטער, השכמה, צו גאטס הויז" (שם, עמ' 95), כלומר: על יהודי חפח המרפרף מלוהט כזובב-אש, הראשון, בהשכמה, לבית אלהים⁷.

והמצוי אצל ספרות הדור בידיש יודע, כי בכלל הביטויים שהחיייתה, בייחוד מאוצרו של הטייטש, נמצא גם לשון השכים כתרגומו "זיך פֿעדערן", והוא מצוי עתה במופלג בפרחה ושיר, וראה פינחס ביזברג: "אדואיד דער ייד וואס איז זיך משכים און פלייסיקט זיך אים צו דינען" (בספרו כנ"ל, עמ' 92); כלומר: בוודאי היהודי המשכים ושוקד לעבוד אותו; והקונסטרוקציה "זיך משכים ויך" היא לפי "זיך מכין זיין", ברישומו של הטייטש: וישכם – ער האט זיך געפֿעדערט; וראה ל' פיינברג (בשירו-צוריק צום שורש): "דעם ויידנס טלית און עטרה / ארויסגענומען פֿון דעם שראנק – / איך פֿעדער זיך אין די קאָיאָרן / ביחידות דאווענען מיט געזאָגט" (טאָג-מאָרגען-זשורנאל, 21 ספטמבר 1960), כלומר:

7. ואשר ברש משמר מלשונות השכמה: "מחר לַמִּשְׁכָּים היא נוסעת אל הרבי החדש מבולז" (תמונות מבית מבשל השכר, כתביו, כרך א' עמ' 41); "וביום הרביעי לַמִּשְׁכָּים נפרדו ממרת אברדאם ומן הילדים שהשכימו קום --" (שם, עמ' 555); "למחר בהשכמה נסעה -- בעגלת שלג שכורה --" (שם, עמ' 66). וכן ח' הוז: "ולמחרת היום, למשכים, נתעטף בטלית ותפילין וסעד את לבו" (בישוב של יער, כנ"ל, עמ' 421); וראה ראובן בריינין שאינו מסתפק בהפעיל ומצריך הפעל: "אני מעת אשר וקנתי, הגני משכים לקום, אף כי אני עולה על מטתי בשעה מאוחרת בלילה, ולפעמים גם לאור הבוקר -- בבוקר אחד והשעה היתה מושכמה, ראיתי יושב בחדרי וכותב" (הרב והתלמיד, התורן, חוב' ג, אדר תרצ"ח), שעה מושכמה על משקל שעה מוקדמה.

טלית סבא ועטרתו הוצאתי מן הארון, אני משכים בשחרים (טאוטולוגיה) להתפלל ביחידות בנעימה.

ה

עתה שראינו את כל חוץ מבחינת בניינו, המשלבו בלשונות השכמה שונים, שדרכם כדרכו, ראוי שנראנו מבחינת בניינו. מקורו ברור, והוא בפרשת בלק, שהייתה להם לתינוקות דבית רבן מכלל הפרשיות קשות הלימוד, וסימנה הפתגם "ער לערגט מיט אים בלק", כלומר: הוא מלמדו בלק. ואף שלדעתנו, שאנו מקווים להרצותה ברבים, אין הפתגם מסתבר מכך בלבד, הרי לעת עתה דיינו, שהוא מסתבר גם מכך. והכתוב, שכבר הזכרנו אותו, ראוי שנחזור עליו ונביאנו בשלמותו: "ויאמר מואב אל זקני מדין עתה ילחכו הלה [הזה] את כל סביבותינו כלחך השור את ירק השדה ובלק בן צפור מלך למואב בעת ההיא" (במדבר כב, ד). הציור, על המשל ומשל, נהיר ונחקק יפה יפה בזכרונם של לומדיו, והראיה – שעיקרו של המשל נשמר כלשוננו "כלחוך השור" ונעשה פתגם בהוראה שאינה כלולה בו ואינה מסתברת ממנו. אמרנו, שעיקרו של המשל נשמר כלשוננו, שכן כל האמירה לא נשמרה כדיוקה, ואדרבה, האמירה הפשוטה בעם היא: כל חוץ השור את עשב השדה לאמור, תיבת ירק נחלפת בתיבת עשב, והטעם פשוט – הסמיכות "ירק השדה" אין לה אחות במקרא, ואילו הסמיכות "עשב השדה" או "עשב שדה" מניינה במקרא כתריסר, ודרכו של השור, שהוא דוחה את שאינו שגור. והדבר הניע לידיך, שהמקרא שלא כדיוקה של אותה תיבה לא זו בלבד שנעשה כחומר לדרשת פורים, אבל גם סופרים נחשבים נמשכו לכך⁸. כמובן, הרבה גורם מה שלשון פיעל, לְחַךְ, המצוי יותר במקרא, שימוש מרובה מלשון קל, לְחַץ, המצוי אך פעם אחת במקרא, וניתוק גורר ניתוק. וראה ח"נ ביאליק בשירה, שאין בה אלא לשון פיעל, ומבין עשר הזכרותיה שלוש נופלות בבעלי חיים, פעם אחת שהיא פעמיים בכללים (ימתי מדבר), ופעם אחת בעגל ("זהר"), אלא שלא פורש מה מאכלו. ואילו בפרוזה, שגם בה הוא נוהג לשון פיעל, נקרא: "הפרות שראה פרעה בחלום הן או צאצאי צאצאיהן – שמהלכות לתומן על שפתו [של נהר טיטירוב] ומלחכות עשב" ("ספח"). ובאדיקות יתר לכתוב שלנו: "זולצבאך העיר – מגרשי מרעה סביב לה ועדרי בקר וצאן עומדים שם משוקעים בתוך הדשאים ומלחכים את כל סביבותיהם. כמעט ששמעתי באוזני את קשקוש הפרומביות בצווארי העדרים ואת גריסת שיניהם בלחכם עשב" ("המליץ, הצפירה וצבע הנייר"). ויעקב כהן, בפסקת שיר, שהשור נזקק מתוכה דווקא מתוך שהוא מובלע בכלל בני תכונתו הכוללת, בנה גם סמיכות על דרך כך: "עת הרתה תבל ותלד / כל חיתו-טרף וכל בעלי קרן מלחכי עשב" ("אגדות אלהים", שירים, תרצ"ח, עמ' תקן).

והרי קצת דוגמאות משל אצ גרינברג – בבלידה שלו ("הקבר ביער") יאמר:

8. ועיקרה של הדרשה: ארבעה אבות נזיקין, הכיצד נתלה הזיק באב, וכיבוד אב מה יחא עליו, אלא שהם אבות כאלה: השור – הוא עשו, שנאמר: כלחוך השור את עשב השדה; הבור – הוא בלעם, שנאמר: בלעם בן בעור; המבעה שהוא שן – הוא לבן, שנאמר: ולבן שיניים מחלב; ההבער – הוא הקן, שנאמר: ויסר המלך את טבעתו אשר העביר מהמן. ובהביאי חידוד זה בקצרת צימוקים ס' 810, תיקנתי לעניין שור, שנאמר: שור אוכל עשב, ואינו כנוסח הפשוט בעם.

באביב יעלו עשבים על בורם / נשלח פרטנו ללחך עשב טוב. ובשירו אחר: 'ולמטה עומד ומלחך בעשב הסוס הלבן / שיהי למרכבת הכלה רתום' (מסכת עניים נגינית, מאזנים, כסלו תש"ך). וכן הוא טובע שם-עצם על פי הפועל, ודווקא על פי בניין קל: 'גם בהמות אחרי לחיכה מן העשב לא סייגמדושנות חלב/אז לבוא בנהר ברכיהן ולעמוד' (מן הספר 'מלחמות בגויים', שם, שבט תש"ך)⁹. וכך כביכול נתקע בו לשון הכתוב, והראיה – במאמרו יכתוב: 'הכוונה: לרכך את עמדתנו, ולאט לאט – לגרוע ולגרוע, כללחוך השור את העשב, מן חלקת השדה שלנו שקנינו לנו מחדש בדמים יקרים' (צריך לעמוד על העיקר, ידיעות אחרונות, ט"ז תמוז תשכ"א). וראה גם ראה – ש"י עגנון כותב: 'עזים באות אל שדה הקברות, ילחכו את עשב השדה' (חופת דודים, סיפורי אהבים, תרצ"א, עמ' רפח). וכך כביכול נתקע בו לשון הכתוב, והראיה – בסיפורו, שעניינו שור, יכתוב: 'ביקש את שורו ולא מצאו. עמד וקרא, שורי שורי, ולא נענה. געה כפרה ולא נענה. כללחוך השור את עשב השדה כך ליחכה השדה את עקבי השור' (אבי השור, עד הנה, עמ' שלח)¹⁰.

ואם סופרים כך, עיתונאים לא כל שכן – וראה אבינועם חיימי: 'כשיצאה המשלחת הגדולה למדבר יהודה, נראה כי החמיצה את הסיכוי לתגליות מרעישות, שכן הבדווים כבר לחכו את השטח כללחוך השור את עשב השדה' (הארץ, ט"ז אייר, תשכ"א). ואם בהזכרה שלמה וברורה של הכתוב, בהזכרתו הקטועה והעמומה לא כל שכן, וראה י' ליכטנבוים: 'כי בהמת הרים תלחוך עשבי משעול / וכי אל חוף סלעים נחשול ימים יסוח' (אדמה, עמרים חדשים, תשי"ט, עמ' 199). או אלעזר בן-יום, המסיים שירו (חיים בגילופין): 'שם אור יאור / כללחוך השור / דשא עשב מר / הולך אדם על ארבעיו / אל אלהיו / ליאור'¹¹. ודוגמה מחודדה – משה בסוק בשירו המתאר חמורים על גג בניין וראיתם את הרחוב שלמטה והרהורים: 'מבט מעל גג מענין. בוודאי. בחיי אתנו של בלעם / – אך מי יתנני קצת עשב ללחוך' (נחושתיים והללויות, תשכ"א, עמ' לג). המשורר מזכיר בבירור מקורו של הכתוב הנבדק לנו, פרשת בלק, אבל משנה לשונה של אותה תיבה, כדרך שנשתנתה בזיכרונו של העם.

אין בידנו לומר, מתי נצמחה הוראת כללחוך השור כלשון השכמה, אבל אפשר שבאה, לאחר שנקבע הכתוב כדרך שנקבע בזיכרון, ונמצא לפנינו שינוי בתר שינוי, לאמור, השינוי בהוראה בא אחרי השינוי בלשון. אבל אפילו כן, עדיין קשה להבין ריחוק כזה שבין ההוראה בכתוב ובין ההוראה בפתגם. ואין להסתפק בהסברה,

9. וכן ראה דוגמה למשורר, שיש בה שור וליחוך, אך אין בה עשב: 'למה באת שונאי ומשנאי / השולח תולעים אל פירות העצים בני / ואת השור השחור המלחך והוסף בלחכי / שדות תבואות שמש חזון למדבר וצחיח' (משא ונבל).

10. ויש גם שימושים מפליגים הרבה מעיקרו של הכתוב, בייחוד בשירת הצעירים – וכן יוסף שריד: 'אמר: 'כדעון סיגריה שבידי הן אבוא' – / ואחר כך אמר: 'כללחוך שמש וזמנך הן אנוע' (שלושה שירים, בטרם; על המשמר, כ"ה טבת תשכ"א); וכן אנדר אלדן: 'גם ידך נשמטת / עשבי ריסי ללחך האפר' (שלושה שירים, עכשיו, סתיו תשכ"א).

11. החרוזה של אור – יאור הוא מגופו של המקרא: 'העל זאת לא תרגו הארץ ואבל כל יושב בה ועלתה כאור כולה וגרשה ונשקה כי אור מצרים' (עמוס ח, ח)

כגון שדרכו של בעל השור להקדים להוציאו למרעה, שהשור יקדים וילחך, כדי שיקדים ויעבוד, ובשעת עבודתו יעלה גירתו, שאם כן דין שיהא גם פתגם דומה בלשונות הסביבה, ולא בלשון כתוב בלבד, שנדרש לתוכו מה שאין בו. כי אם לכתוב, יש לו לשור בן תחרות בסוס, שנאמר בו: "סוסים מחזים [מיוחנים] משכים" (ירמ' ה, ח). אבל דומה, כי נתקרב למרכזו של הביאור, אם נבקש בכלל הגדרי השכמה בידיש הגדרה שכלול בה ענין שור. והנה כשם שראינו בה לשונות השכמה השאולים, שאילה ישירה או עקיפה, מן העברית, יש בה לשונות השכמה השאולים מלשונות אחרות. נחום סטוטשקוב, באוצרו סי' 82, מונה, מלבד לשונות השכמה שהזכרנו – א שפראָץ; קאַיאָר, כיאור, כאור, כאור הבוקר; כעלות הבוקר, כעלות השחר; פלחוך השור, השכמה וכיוצא בהם – גם לשונות שסומנו סימן של לשון הדיוטות: פֿאַרצטאָג, פֿאַרצלֶאָך, פֿאַרצע דראָנע, פֿאַרצע לראָנע, פֿאַרטש מאָרטש. ונעיר, כי אמנם לפי ההוראה של התחילית (פֿאַרץ = נפיתה של מטה) עשויות המלים להישמע כלשון הדיוט, אבל הן היו שגורות בפי אניני לשון, שלא חשו בפגימה זו, אולי מתוך שחשו, כי מוצאה של התחילית אחר, לשון vor, vors [= קודם, לפני], ולשון לאָך, Loch, העשוי ליתפס ככינוי של עריות, יש לו גם הוראה של אור, והביטוי ein Loch in den Tag brennen lassen [= להעביר חור לתוך היום] פירושו להניח לו לנר, לאור, שיבער עד בוקר; וכן תיבת Tageloch, שתרגומה חור-יומם פירושה חלון¹². וככל המשוער יש גם צד של זיקה בין פֿאַרצלֶאָך, ובייחוד פֿאַרצטאָג, ולשון ההשכמה vor Tau und Tag שפירושו – לפני טל ויום [= ואור]. דהיינו לפני שחר¹³. הדגשת קדמותם של לשונות השכמה, המוחזקים שלא כדרך לשון הדיוט, חשובה לנו בבואנו להשלים את ערכו של סטוטשקוב, שחסרים ממנו לשונות השכמה: קאַקאַלע טאָג, האָץ טאָג, ובייחוד אָקס טאָג¹⁴. חסרונם של לשון אחרון מתמיה, שהרי נרשם בכלל פתגמים, שרשם אלפרד לנדא, כפי ששמעם בעיר מולדתו ברודי, ופרסם במאמרו Sprichwörter und Redensarten

12. וכן גרימלסהאוזן בסיפור הבדיה שלו על שפרינגאונספלד: wurde ich gezwungen mich — durch ein Tageloch hinauf auf das Dach zu begeben: (Ex Libris Verlag, Zürich, 294, עמ' 294), כלומר: הייתי אנוס לעלות דרך חור-יומם [= חלק] אל הגג.

13. ראה, למשל, הרמאן לונס, ברומן ממלחמת השלושים בענין האיכרים המורדים: da kamen sie vor Tau und Tag über die Haide geritten (Der Wehrwolf, 1922, 4, עמ' 4), כלומר: באו לפני טל ואור [= לפני שחר] רוכבים על הערבה; או בדיאלקט – בפואימה של פריץ רויטר (Kein Hüsing) ייאמר: Ja, Min, des säd, hei wir, hüt Morgen vor Dau und Dag all in de Stadt herinner schick nach Wihnachts-Saken כלומר: בעלי אומר כי הבוקר, לפני טל ואור [= לפני שחר], נשלח העירה בענין דברים לחן המולד.

14. וכן ניתן להוסיף מחידושיהם של המשוררים, כגון פֿריען (פועל שלשון פֿריי-השפם), וכן א' ש מ ר י: "דאס שטילטשע ליד פון דער וועלט וואָס פֿריט / אינעם אפֿן האָרץ פֿון ערשטן ליד" (כנ"ל, עמ' 96), כלומר: השקט שבשרים בעולם, המשכים בלב הפתוח של היהודי הראשון. או מֶאָר גֶענען (פועל מלשון מאָרגן = בוקר, מחר), וכן א' לעיעלעס: "די האָפֿענונג אָ גרינע פֿייער-פֿליג אין פֿרילינג / עס מֶאָר גֶענט מיט קאַליר, מיט פֿלאַטער און מיט קלאַנג" (א' ייד ארײַן יום, 1947, עמ' 211); כלומר: התקוה זבוב-אש קל באביב, מֶבְקִיר (או: מֶמְחִיר) בצבע, ברפרוף וצליל.

(Jahrbuch f. jüd. Volkskunde 1923), הוא מבאר שם ביטוי oks tug שפירושו – בשעת בוקר מוקדמת ביותר, בהשכמה יתרה, ומוסיף כלשון של דופי forts tug, שכבר ביטלו דופי מעיקרו, ומביא הגרסה הפשוטה בפניסק huks tug, וכן האמרה an okstog des polones, הנופלת במי שהטריד בשעה מוקדמת, והוא מעיר, כי אפשר הפירוש לפי הפולנית okez = o kęs, שדיוקן – בניסה אחת, ומשמעו: במשהו, כשיעור השערה, כמעט. ולפי שאינו מבאר לשון כדרך שמצינו אצל לינצקי: אָק ער שט טאָג הוא מבאר על פי ackers, ackerst, ockers המצויות בדיאלקט הגרמני, ועניין כמו nur, blos והוא מסמך כינויים boks tug, הבא תחת gots tug ויעוץ שם. אולם לפי שאין אני יכולים להתעלם מאפשרות של זיקה בין אָק ער שט טאָג, שעניינו לשון השכמה, ושהיה רוח בסביבי ילדותי, ושמעתי כביטוי שגור ביותר, ושתיבת אָק ער שט פירושה, באוזן העם, שור, ובין כלל חור השור, דין שנעין בביאורו של אלפרד לנדא לצד בדיקתו לשתי בחינותיו.

1

ראשית, לעניין boks tug כלשון לעג ל- gots tug (ועניין גאָטס טאָג הוא ככינוי יום מחרתו של יום כיפור, שחורים לומר האל הקדוש, והיה מנהג לקרוא גולדי היום הזה: שם), אף ששירור מצוי עד עתה, כעדות לשון bok [= תיש], שנבלע בו בסביבי הסלאווים לשון bog [= אָל], כינוי של דופי לפסל משיחם ולפסלים בכלל, אבל ספק, אם יש לו מעיקרו עניין ל- oks tug¹⁵.

שנית, לעניין אָק ער שט, שהאטימולוגיה העממית דורשתו – אָק ער שט [- הנה זה עתה], שימוש מצוי הרבה, והרי דוגמאות מעט מהרבה – אֶמֶדֶק: -צווייא דער וואקסענע קינדער וואס זיינען אויס געבילדעט געווארן אין אויסלאנד – - אוי וואס זיינען אָק ער שט געקומען צוריק (ריווע פֿינקעל, ווילנא, 1874,

15. ואליה בחור בבבא דאנטונא מבחין בלשונות שבועה וכדומה בין כובד ראש ובין לעג. מכאן: זי שפרך עזאזי ביי דעם בורא עולם / מין קרובה דרווינה, איך וויל איר גין געבן שלום (מהדורת הצילום של יודא יאסע, בית 386); כלומר: אמרה בבורא עולם [- באלהים], שארתי דרווינה היא, רצוני לילך לתת לה שלום. וכן: -אוי אוי איין הויפש מויל / מיט ווישן ציגליך / ביי דעם אלמיטיגן גוט ער איז גען ענליך (בית 547); כלומר: וספה נאה ושיניים בו צחורות, באלהים כול יכול, הוא דומה לגמרי. ומכאן: -ער שפרך קומן מיר אין די קלאמן / בייא דעם אלטן בוק בֶּן שוץ הוין / איך וויל אין וויידליך מיט קולבן לוין (בית 42); כלומר: אמר יבוא לחרצובותיי [= לידיי] בתיש הוקן משאפהאון, אָפֿלה אותו כהונן בקותו] - במכות). וכן: -איך זיך ער בֹּרַט בֹּרַט רעטריש ווערקן / איך וויל אין בייא בוק גין דר שטעכץ (בית 48), כלומר: רואה אני הוא עושה מעשי בגידה; בתיש, אלך ואדקרנו. ועירוב של לשונות שבועה: -איך הלט ער זייא גיווארן אזו איין ויינר מאן / ער טאר עש וואל זיין ביי מיינע לעבן / סיניבלד שפרך צו דער זעלבין הערין / דו בישט בייא בוק איין רעכטי גערין (בית 548), כלומר: סבורני כי הוא נעשה איש מעדנים, הוא רשאי להיות כן בחיי, סיניבלד אמר לאותה אדונית, את, בחיי התיש, פתיה הננה. ואנב, דרך לעיגה כואת מצויה גם בלשונות אחרות, בין מטעמי אמונה, שלא לישא שם אלהות לשוא, בין מטעמי חילופה וכן, למשל, בסולנית תחת לומר: jak Boga kocham [= כשם שאני אוהב את אלהים], ייאמר: jak Bochnię kocham, והוא שם עיר; או תחת rany boskie [= פצעי אלהים, כלומר פצעי משיחם] ייאמר rany gorzkie [= פצעים מרים] ועוד כהנה.

עמ' 22); כלומר: שני ילדים מגודלים, שקנו השכלה בחוץ לארץ ושחזרו זה עתה. וכן: 'אנו' איז אַ קאַרסט גיווארין איין העפלינג (איין הויפּמאַן) ביי דעם קעניג אין הויף- ('אַלטע אידעשע זאַגען', ווילנא, 1876, עמ' 7); כלומר: ואך זה עתה נעשר איש חצר בחצר המלך. ובקפיצה על כמה דורות – מ' קאַפּלאַן על יום, שבו נדפס ראשונה דבר מדבריו, והוא רץ מלוא מרצו הביתה לבשר: 'אין מיין האַרץ איך טראָג גאַנצע ימים גליק און רייכטהום / פֿון אַ העכסטען שטאַנד / כ'האַב דאָס אַ קאַרסט וואָס בעקומען / כ'האַלט דאָס אין מיין האַנד' ('הומאַר און סאַטירע', 1911, מהדורת 1928, עמ' 211); כלומר: בלבי אני נושא ימים שלמים של אושר ועושר מעולה; הנה אך קיבלתי את זה, אני מחזיקו בידי. הצד השווה מבחינת הכתיב היא החלפת שׂיין ימין בסמך, כהגייתם של בני ליטא, מה שאין כן ו' שניאור, שכתב בשׂיין (ואולי הגה שׂיין שמאל): 'אַקאַרשט אָנגעהויבן קווענקלען אין לאַטיין – איז פּלוצים אָנגעקומען אַ גרויסער קריג' ('יענע וועלט', בספרו '40 יאָר וכו'', עמ' 167); כלומר: אך זה עתה התחלתי לגמגם בלאטינית, ופתאום באה מלחמה גדולה. ובשמיטת אות ראשונה: 'דו וואָרט קאַרשט! וואָס שרייטסטו? ר' בענצי קומט באלד' ('דער ווייסינקער', שם, עמ' 117), כלומר: אתה חכה נא, מה לך צועק? ר' בנצי בא מייד. ושמיטה כזאת ו' בונין: 'האַט גאַט אַזוי געזאָגט צו די מלאכים / אַזוי צו זאָגן / אַנו, קאַרשט, חברה. / 5 אַר קאַטשעט נאָר די פֿליגלען' ('א חלום', בקובץ 'חשבון', לוס אנג'לס, אוקטובר 1959), כלומר: אמר אלהים אל המלאכים לאמור, הבו נא, חברותא, הפשילו את הכנפיים. השמיטה טעמה, כנראה, מַטאַנליט, אבל היא נוטלת עיקרה של המלה, אות 0, שהיא נשמטה. וכדרך אַקאַרשט גם אַקערשט, וכן למשל, משה אלטמאַן: 'זי האָט געקוקט אַזוי גלייך – ס'ערשטע מאָל מיך דערזען, גלייך זי האָט מיך אַקערשט אַנטדעקט' (געקליבענע ווערק, מהדורת ביקל, עמ' 77), כלומר: היא הביטה ישר, כאילו ראתני בראשונה, כאילו אך עתה גילתה אותי.

אַקאַרשט זה, שגרסותיו אַקערשט וגם אַקעש, שלא נמצא לי בכתב, שני פתחי ביאור לו. פתח אחד, והוא לעניינו כעיקר, בגרמנית הבינאית, תיבות oht, echt, oc, ok, ועל פיהם גם ockert, ocker, ockers, שפירושה כתואר-הפועל 'רק, בלבד, גם'; כמלת-חיבור 'אם, אך'; אחרי השוואה, 'כמו'. פתח אחר, והוא לעניינו כטפלה לעיקר, בפולנית, תיבות nieokiez okieź, שהעלו זה מקרוב מחלוקת הפוסקים, מה פירושן בדראמה של ויספיאנסקי 'הקללה', וסופיה ציר הופר במחקרה המפורט על כך (Język Polski, מאי-יוני 1959, עמ' 202–207) מביאה צורות okes, okos, okęs, okeż, uokes, uokec, o kęz ולעניינו חשוב okest (בסביבי אָפּט וצויזמיר), והוראת כל השימושים האלה 'כמעט כמעט ש', כפי שראינו צאצאים מרובים לתיבת היסוד, ואחד מהם הוא אַקערשט ובייחוד אַקעש שלנו.

הרי לפנינו שורשה של תיבת אַקס בביטוי אַקס טאַג כלשון השכמה, כשהגלגול של לשון 'כמעט', 'זה אך עתה' ללשון הקדם היא כפרשה לנפשה. לצורך עניינו עתה דינו בהשערה הקרובה, אולי, שתתקבל: דרך תרגום שאילה, בין של כובד ראש בין של קלות ראש, נעשה אַקס טאַג – כלחוך השור. ודאי, בהביאנו השערה זו אין אנו מתעלמים מטעויות של תיבת אַקס בחינת שור, שהוא כשם-דבר לטמטום, אווילות, איטיות, וידענו, כי בכל המלונים חיבת Ochsenpost

[=דואר שוורים] נרדפת לתיבת Schneckenpost [=דואר חילזון] כסמל האיטיות, והאומר "ער האָט עס געשיקט מיט אַקסנפּאָסט" [=הוא שלח בדואר שוורים] מבקש לומר, שהמשלוח לא יקדים לבוא או לא יבוא כלל¹⁶. ללמדנו, כי אָקס – שור הוא מועמד מסופק ביותר ללשון הקדם והשכמה. אך דומני, כי נשתמרו שימושים, שבהם תיבת Ochs עודה מקיימת הוראת oks כלשון הקדם והשכמה. הנה הכל יודעים כי ochsenmässig לשון טיפשות ואיטיות, אבל לסינוג בקומדיה שלו Die Juden נותן בפי הגוי הגנב, המתראה כאדם ישר, דברים בנגות היהודים, לאמור, Geschwind sind sie, ochsenmässig geschwind, wenn es aufs Stehlen ankommt. So behende – – wie der Blitz sind sie mit der Hand nach den Uhrtaschen – – das können sie nun alles geschickt machen כלומר: מהירים הם, מהירים מעשה שוורים, כשהדברים אמורים בנגבה; בחפזה כל כך, כמו הברק, ידם מכוונת לכיסי השעונים, הכול הם יודעים לעשות בוזירות. לא נאמר, כי אין אנו מתקשים להבין מעשה שוורים במכלול של מהירות, חפזה, ברק ורזיות, ואפילו לשון ochsenmässig הוראתו כאן שיעור מופלג, הרי שילובו במערכה זו בא משום הפן האחר של שורשו. ואם ניתן לפקפק בדוגמה זו, קשה לפקפק בדוגמה נהירה ממנה – אדוארד קולקא מניח לו לבעל, שינחם את אשתו הנואשת, לאמור: Aber Geduld muss der Mensch haben, es geht nicht alles auf der Ochsenpost, langsam muss es gehen, und stat und stat fährt man in (עמ' 267, Geschichten, Leipzig, 1869); לאמור: אך צריך שהאדם יהא לו אורך רוח, לא הכול הולך בדואר השוורים, מן המוכרח שילך לאט, וקמעה קמעה נוסעים אל תוך הקהילה. מתוך ההקשר ברור, כי דואר השוורים אינו כאן שם-דבר של איטיות, אלא, אדרבה, של מהירות, של הקדם, ואפשר וכל המושג צריך בדיקה, באופן שענין אָקסנפּאָסט הוא הדואר המוקדם, דואר ההשכמה, כשם שענין אָקס טאָג הוא הבוקר המוקדם, ההשכמה¹⁷.

לאור הביאורים האלה אנו חוזרים לפסקה של ס' יז, הר, שנטל לו לביטוי, שאולי לא ידע, עד מה רב משקעים הוא ועשיר גלגולים, ומשמצאו בפי הדור, קבעו בכתב הדור. גם ברוך יהיה¹⁸.

16. ודאי יש גם לשון סניגור, וכן אניה מהירה קרויה גם Drache [=דרקון] גם Schnecke [=חילזון].

17. התפמה על דרך הגלגול "אָקס לשון השכמה – אָקס לשון שור – אָקס טאָג – כלחוך השורי" יתן דעתו על גלגולים דומים כגון: "ס' איז נישטאָ קיין פּאָדים" תרגמו "אין חוט", אך פירושו "אין ממך", וככל הנכון יסודו היה "ס' איז נישטאָ קיין צוויירן", שגם תרגמו כך, וכבר ביאר זיגמונד וולף במילונו לשון Zwirn ממך, כגלגול של sefirn – לספור, למנות.

18. ולענין השימוש בביטוי שלנו שלא בחלקתו המונולוגית או דיאלוגית, אלא בחלקתו התיאורית של סיפור – ראה מנדלי: "אחת הבהמות הכשרות רמזה לו [לסוס] במנע, שיטריח וירתע מעט לאחוריו, ומיד כרעה ורבעה לשכב את משכב הלילה על מנת שתעמוד כל חוף השור עם הנץ החמה לאכילה בשדה עד ערב" (לקורות סוס נושא ספרים). והתות האותיות היא של המספר.

העברית האשכנזית והעברית שביידיש: בחינתן הגיאוגרפית

(סיום)

3.4. סיגול פונולוגי של העברית המותכת

3.41 תהליכים סדירים

סט. כפי שכבר הזכרנו (סעיף כא) תרי הפונולוגיה של יידיש נפלה מבחינה היסטורית וגיאוגרפית על ידי כמה וכמה הבחנות, החלות על כל אוצר המלים ביידיש, בלא הבדל מוצאה של מלה זאת ואחרת. הרכיב העברי משזור שיוור חלק כל כך בכל אוצר המלים, עד שמוצאו העברי אין בו חשיבות לגבי חוקר ההגאים⁷⁴. למשל: מעתק ההגאים $a > o$, שחל בזמן מסוים (תמצית האחרת של המאה הי"ח?) בחלק מסוים של יידיש המזרחית-דרומית, וקיים את עצמו בעבראזמים (כגון שבת), ממש כפי שקיים את עצמו בשאנים עבראזמים (כגון גאס, מאמע), והיו לו אותם חריגים עצמם (כגון שתנועת a עומדת בעינה לפני k) בכל הרכיבים (במלת תִּקְיָה ממש כמו במלת זֶאק 'שק', טאָקע 'אכ').

ע. רוב התהליכים הפונולוגיים הסדירים האלה נחקרו על דרך מניחה את הדעת והם מודגמים בספרות הדיאלקטולוגית של יידיש בדוגמאות הן מן העברית הן מן המוצאות האחרים. אמת, מצויות כמה התפתחויות הגאיות, החלות במקרה על צירופי הגאים, שהם מצויים יותר במלים ממוצא עברי, ודווקא אלה לא נחקרו עדיין כהלכה⁷⁵. אבל בבירורנו עתה אין אנו עוסקים אלא באותם הייחודים של מלים ביידיש הקשורים במישורים במוצאן העברי, שעל כן לא נטפל כאן בתהליכים הפונולוגיים הסדירים של כל יידיש. אנו עוברים לייחודים של הרכיב העברי בממדיהם הגיאוגרפיים.

74. הרעיון הזה חוזר ונשנה בספרות המדעית המודרנית על יידיש, אולם אך זה מקרוב התחילה החקירה ההיסטורית של יידיש להסיק מכאן את המסקנות הראויות – דהיינו, שההתפתחות ההגאית של יידיש דינה שתתנסה במונחים של גורל פונימות קדם-יידיות, ולא במונחים של הגאי הגרמנית העילית הביניית או של הנקוד העברי וכדומה. השווה תולדות לשון יידיש למאקס וויינגרין, העומד להופיע בקרוב. הגישה המודרנית ניכרת גם במספר עבודות של פ"י בראנק, למרות נסיגתו אל מושגים מיושנים יותר במונוגרפיה שלו שהכינה מכבר (1956). השווה גם א' וויינגרין (1958).

75. למשל: סילוק הפרובינציאליזם $ua = uvə$ במולדובה (כנראה במשך המאה הי"ט), שהביא לידי צורות מתוקנות-במפולג כמו מלאך-הקוות $mālxemúes$ ($-muvas$), קבר-אבות $kějvərués$ ($-uvəs$), קאטאוועס ($>$ כתבות?) $katú:s$ ($>$ $katúvəs$). הרבה עבראזמים אף פגעו בהם נציצת j בין התנועות ביידיש המזרחית-צפונית (פעס $- kajəs > kaas$; טעוּת $- tojəs > toas$, רפואות $- refújəs$), כשם שפגע בהם המעתק $ujə > oja$ במזרח של רוסיה הלכנה: רפואות $- refójas$, שבועות $- šavojəs$ וכדומה.

ביידיש פֿעל (כמו שֶכַר, שֶלֶל)⁷⁷, וכן כי שינוי גרסה זה התפשט יותר בשולי הטריטוריה, יש בהן אולי רמיזה לכך, כי נֶזֶן היא הצורה הישנה יותר, שנדחקה בלשון העם משטחי המרכז מפני נֶזֶן, הנשמע 'טבעי' יותר⁷⁸.

עג. *כוֹהֲנִים || כוֹהֲנִים (ראה מפה 9). שתי הצורות הן פאראדוקסליות. הצורה הראשונה נצמחה מתוך כך, שהפתח החטוף שמתחת לאות ה' שמר על ערך של תנועה. על ידי כך עלתה צורה חדשה של המשקל הנדיר בערך עם הטעמת ההברה השלישית מן הסוף⁷⁹. הצורה האחרונה באה לידי הטעמה נדירה ביחס אל הברה חטופה באמצע התיבה (כמו, למשל, אֶתְּבָה > אֶתְּבָה; השווה יֶגֶן גומפרץ [תשי"ג] עמ' 329).

עד. *אָסוֹנָא || אָסוֹנָא 'מרפא, לבריאות' (ראה מפה 6). עדיין אין לדעת, אם מלה זו תיתן איסוגלוס טוב, שכן אפשר, כי ההבדל בין שתי ההטעמות אינו רגיונאלי, אלא תלוי במדרגת הלומדות⁸⁰.

עה. *רֶשַׁעְטַע || רֶשַׁעְטַע 'אשה רשעה', השווה לעיל סעיף סו ולהלן סעיף פד.

עו. *רֶאשֶׁ-הַשָּׁנָה || ראש־השנה בצמצומים שונים של ההנאים הלא-מוטעמים: r.óssóna, r.óssóna.

עז. *שׁוּאָ || שׁוּאָ 'שם הנקודה-'. הצורה האחרונה נצמחת ודאי מתוך כוונה מלמדית, שלא להבליע את השווא הנע. שעל כן היו לומדים śa-vó, ולא עוד אלא בפירוש śá-vó, אולם ככל ש-פ בא שלא במוטעם ביידיש, הוסדר כמו ej⁸¹. אם הצורה עם הטעם בהברה e יש לה תפוצה גיאוגרפית יציבה – רק האטלס עתיד לתראות.

77. השווה בירנבוים (1922), עמ' 19 ואילך, ראה סעיף עח.

78. לכך מצוינה מקבילה (אף שאינה מדויקה מבחינה גיאוגרפית ופונטיטית) בגורל המלה היהודית שעניינה 'חג המולד' – גיטל: natál > nətál > nitál > nit(ə)l.

79. ניתן להבחין בהקבלה לאותה קבוצת משנה של מלים, שהטעמתן בהברה השלישית מן הסוף, כשעי"ן הפועל ולמ"ד הפועל הם אותו עיצור עצמו, והשווא שבהן שמתחת לעי"ן הפועל הגוי כתנועה כדי למנוע התלכדות העיצורים: בוררים = bor.rim ולא bor.rim; כוללים (בירושלים) = koj.lə.lim ולא kol.lim; התבודדות = hisbód.də.dəs ולא hisbód.dəs. עד כמה ש-h נאלמת (מה שכתרחש, כנראה, פעמים, הרבה, השווה מ' וויינגער (1929), עמ' 109, בעניין נשירת h שבין התנועות בתיבות אוהל, זוהר, אב־הם, להוט, קהל, נהרגן זיך), הרי kójenim מתאים למשקל הטעם של פועלים pójəlim, גואלים – mójəlim, מוהלים mójəlim (הסיפוס התקין, שבו עי"ן הפועל אינא, ע, או ה, הוא כמו ב־סוחר – קוֹתְרִים).

80. ברשימות המלים של יידיש המערבית מצויים רישומים הן בני שלוש הברות כמו asú(:)sə, asý:sə הן בני שתי הברות כמו ássə (כנראה מ-ásysə).

81. אחר כך השוו שתי התנועות בשם הנקודה, כמו בקובץ > קיבוץ, שורק > שורק, לפי הקבלה ל־פֶתַח, קָמֶץ; השווה ל־שׁוֹנֶנוֹ ל־עֵם מחזור יא קונטרס ג (תשי"ז, עמ' לא). צורת שׁוּאָ דין שתהא קדומה מאוד ביידיש, שכן ביידיש מרכזית גברה עליה ההתפתחות aj > ej (–). (–).

'ישן' || טפֿל 'טפּל', שפֿל 'גרוע' || שפֿל 'שפּל' (המלה השנייה בכל צמד היא צורת יידיש המורחית), פתגמים מחזורים יאֿ 'כן': לא, רחל – מוחל⁸⁵.

3.433 ע־א אחרי הברות פתוחות בפתח

פ. היעדר המבטא העיצורי של א־ע, ובמיצת גם של ה שכן שתי תנועות, יצרה לה ליידיש, במלים שיש בהן ע־ע או א־א (ובמקצת ה־ה), הרכבה aa בהברות מוטעמות פתוחות⁸⁶. שלא בכל התקופות ושלא בכל הדיאלקטים הסתגלה הרכבה זו במידה שווה באותה מערכת פונולוגית של יידיש, שנקבעה על ידי המשופע שברכיבי הלשון – הרכיב הגרמני. הלשון הפליגה לדרכים שונות בסיגול ההגה הבלתי-רגיל, ומלים שונות נהגו בהן קצת הדיאלקטים מנתג שונה. שעל כן שורת הדין נותנת, שהניאוגרפיה וההתפתחות של כל מלה ומלה תהא נחקרת לגופה.

פא. עקרון (א): a מזדהה ל־: a הקדם-יידי ומתגלגל, בהמשך התפתחותו, ל־o, ואף (ביידיש דרומית) ל־u. מסתבר, כי זהו הקדום שבכללים, ולא רק משום שתנועת a: הקדם-יידיית הייתה עוד מקדמת-דנא ל־o⁸⁷, אלא משום שהמלים, שעיקרון הזה הולם אותן, – *אַהרן, *יעקב, *תענית⁸⁸ – הן מכלל העבראיזמים הקדומים ביותר ביידיש. רק עתיק יומין זה נתכסה באותן מלים עצמן, כפי שהותכו לפי עקרונות מאוחרים אף יותר. אף כי לגבי *אַהרן וכן יעקב מצויים השרידים העתיקים jokəv/jukev, arn/urn ודאי פזורים מבחינה גיאוגרפית, הרי לגבי *תענית הם מגלים תמונה ברורה של פילוג לצד יידיש מורחית ולצד יידיש מערבית: ta.jnəs || tonəs/tunəs.

פב. עקרון (ב): התרכבה ע־ע, א־א, ה־ה נתפרשה כמו ə. (היש כאן מנהג צרפת? גומפרץ [תשג], עמ' 22.) סוף סוף בא ə לכלל חפיפה עם ההגה aj (המקביל של הפונימה הקדם-יידיית i). ביידיש המורחית-צפונית וכמעט בכל היידיש המערבית עומד ההגה בעינו כ־aj עד היום: תיבות מאמין, מעלה הגויות שם majlə, majmin. באגף ההולאנדי של יידיש המערבית נעשה אחר-כך ej: mejlə, mejmin.

85. השווה נ' פורגס (1921), עמ' 191.

86. בתנועות לא-מוטעמות דין שהנוגה של צירופי התנועות יהא מנוסח צירוף צירוף לגופו. דומה כי

a באה בהחלט במלה כמו תעניתים 'תעניות, ימי צום', אבל a מתחלפת ב־aj במלים מאכלים, מעקרות.

87. ראה הדיון של י"א יפה (1954), הקובע תאריכו של המעחק ברבע האחרון של המאה הי"ד (עמ' 12)

מתוך ביקורת השערה של תאריך מוקדם ממנו.

88. אפילו מלים, שהעיקרון הזה לא נדרש בהם בעקיבות, וצורות חדשות יותר שהותכו לפי עקרונות אחרים מתחלפות בצורות עתיקות: צורת orn/urn יש לה גם צורת arn (ואהרן הכהן הוא תמיד arn); צורת jokəv/jukəv יש לה גם צורת jankəv, jajkəv (ויעקב אבינו הוא תמיד jankəv); צורת tonəs/tunəs יש לה גם צורת tajnəs, והאיטולוטים של יתענית ו *אסתר-תענית אינם חופפים (במערב גליציה, למשל – tu:nəs, אבל ester tá:nəs). בעניין כל חילופי גרסאות אלו ראה את הבירור בסעיפים הבאים. ושמן מן העניין להוכיח את מלת להכעיס, שהותכה בתיך יידיש לפי העיקרון (א), כנראה על דרך כך: (אויף צו) להכעיס luxəs > -loxəs > -la:xəs > -leáxəs > leháxəs (ביידיש מערבית גם ləháxəs).

ביידיש המרכזית נעשה ההגה בן תנועה אחת (ועל כן ma:lə, ma:min) וביידיש המזרחית-דרומית חל בו קיצור (malə, mamin). כך היה גם דרכם של (הו)שענה 'בדי ערבה לנטילה בחג הסוכות', התלהבות, התפעלות, חוט-השערה, *טענה, 'עלהם 'לילות' (לפי קריאות 'יעלה' בתפילת ליל כיפור), פֶּעסן, מאדים 'איש מאומן חרץ, מומחה, מאכל, מאריך זיץ 'להאריך בדבר', מה-יעשתניק 'איש פרוץ' (לפי 'מה יעשה הבן שלא יחטא'), מעלה 'יתרון', מעמד, מענה-לשון 'דיבור של גידוף', מעקה (ביידיש של היישוב הישן בירושלים), מערב, מערה (> מְעָרָה). מעריב 'תפילת ערבית', מעשר, *קערה 'קערה של פסח, קערה לתרומות' (> קְעָרָה). שאלה (> שְׂאֵלָה), תאוות, תענוג. הגבלה דיאלקטית חלה על השתייכותן לקבוצה זו של המלים *תענית (ביידיש המערבית), אסתר-תענית 'תענית אסתר' (ביידיש המערבית ובחלקי יידיש המרכזית), ואולי במקצת גם *טתרה 'טהרת המת' (שאין ההגייה טתרה), אַהבָה (יידיש מערבית ajəv, יידיש מזרחית-דרומית ahávə) וכן *יעקב. פג. ושמא דין להוסיף, כי לגבי יידיש מרכזית, שבה מופיעה בקבוצה זו: a, נמצא המיון הזה 'לא-היסטורי', שכן בדיאלקט שהוא בא המקביל של ההרכבה 'פתח ואחריו חטף פתח' במלים מותכות לכלל חפיפה עם האופן שבו הייתה קבוצה זו נקראת עד היום בלשון-הקודש-ממש. אולם הדיאלקטים האחרים מגדירים את ייחודה של הקבוצה, שכן בהן אין ההגייה צפויה מראש מתוך תמונה שבכתב בלשון-הקודש.

פד. עקרון (א): הצירוף -ַע נתפרש בחזקת a: ארוכה, שהיא בכל-זאת 'שונה קצת' מן: a: הרגילה, כלומר שהוא מאונפפת. והנה [ā:] זו היא על הרוב מבחינה פונימית וזה לקבוצות ההגאים שלפני עיצור: [a:n] ביידיש המרכזית, [an] בדיאלקטים אחרים.⁸⁹ המלה היחידה, שהייתה ככל הנכון כפופה לפירוש זה למלוא הטריטוריה של יידיש, היא *יעקב [jəkəv; jā:kəv], אף על פי שהשם הזה מתחרה, כנראה, בכל מקום עם השם הארכאי יותר jokəv (הבנוי לפי עקרון א', ראה לעיל) ועם jajkəv (לפי עקרון ב'). לגבי מלים אחרות נוצרים איסגולוסים: בעניין גאוות וכן *מעשה 'סיפור' אנו רואים ביידיש המזרחית-צפונית וביידיש המערבית עיקרון ב', ביידיש הדרומית עקרון ג': ma(:)nse || majse. בעניין דאגה (> דְּאָגָה) מצוי לנו במזרח אירופה גם da(:)ngə || dajge, אבל כאן יידיש מערבית ויידיש דרומית מנתן אחד. בכלל הקבוצה הזו נכלל גם ביידיש מרכזית: יהדות [jā:des] 'מצפון' וכן רשעטע 'אישה רשעה'⁹⁰. בחלקי הדיאלקט הזה נכנס לכלל הקבוצה הזאת גם *פתח [pā:səx] כאילו נכתב פֶּאָתח.

89. לעת עתה לא מצאתי סיבה להגדיר פונימה מיוחדת [ā]. ביידיש המרכזית המלים, [jā:des dā:ngə] מן מבחינה פונימית /ja:ndəs, da:ngə, ma:nsə/ ממש כמו שהמלים [vā:sl, hā:t] מן מבחינה פונימית /ha:nt/ היינט 'היום'; /va:nsl/ וויינישל 'מין דובדבן'.

90. להלכה ניתן לדייק לכאן גם *שענה, שביידיש המרכזית יש לה פעמים הרבה תנועה מאונפפת:

פה. תמונה דיאלקטולוגית ססגונית ביותר מעלות אותן תמלים שאין בהן \bar{e} אלא \bar{e} מלאה. בטבלה המובאת להלן סויגה הגייתן לפי העקרונות שנתנסחו קודם. אנב כך דין גם להגדיר עקרון (ד): נשאר a, \bar{a} גם בידיש המזרחית והמערבית; ועקרון (ה): \bar{e} נתאחד עם \bar{a} – (כלומר, טעם ו־תם, למשל, נעשים הומונימים).

ידיש מז"צ	י"י מז"ד	י"י מרכות	י"י מערבית	י"י הולנדית
kas, kajs (ד)	kas (ב-ד)	ka:s (ב)	ka:s (ד)	ka:s (ד)
car (ד)	car (ב-ד)	ca:r (ב-ד)	?	?
raš (ד)	raš (ב-ד)	ra:š (ב-ד)		
šās (ה)	šos (ה)	šā:s (ב-ד)		
gás (ה)	gós (ה)	gá:s (ב-ד)		
gás (ה)	gós (ה)	gá:s (ב-ד)		gé:sta (א)91
tam (ה)	tom (ה)	ta:m (ב-ד)	tom (א)	tejm (א)91
			tajm (ב)	
			poom (א)	
			pa:m (ד)	
			ce:kən	
šát- (ה)	šót- (ה)	šát- (ה)	šót- (ה)	šót- (א)91

3.434 הבעיה של \bar{e}

פו. בידיש המערבית ביותר (הולאנד, אלזאס-לותרניגיה, שווייץ) אנו רואים התפתחות דיאלקטית גרידא של e : במלים שכתובן \bar{e} או \bar{e} : מעות 'כסף', $me:s$, *נעלימער ער 'פרסות סוס' (> נעלים), עמוד $e:məd$ (עמוד בבית הכנסת), *שעה (יחידה ורבות), $še$, וכן, כפי שמסתבר, גם בקצת תיבות שיש בהן \bar{e} : משוגעתטע 'אשה משוגעת', טעם, צעק(ענ)ען 'לצעוק'. יש ידיים לסברה, כי המקור נעוץ בדרך קריאה של הדיוטות – לאמור, ע קרויה ש כדרך היידיש – והראיה: הצירוף \bar{a} לא חל בו כאותו נוהג: תיבת גפאים נהגית בה o , ולגבי אלזאס מצוי ניגוד מינימאלי בהגיית מעות 'כסף': מאוס 'מאוס', שבידיש המזרחית הם הומונימים ($moəs$). (בעגת יידיש המערבית מצויים, בדרך כלל, עוד סימנים אחרים של עיון הדיוטות)

[tā:nə]. אבל נכונה יותר ההנחה, כי האנפוף מותנה כאן ממילא ב-[n] שלאחריו, כמו במלה מיינע ($mā:nə$) ובהברה מלים אחרות, ועל כן מקומה של \bar{e} טענה הוא על פינו בקבוצה (ב). – אם נכונה האסימולוגיה של השם ז'יגוול (> זאב, שמביא בן-נזן (1938), עמ' 158, יש בה דוגמה נוספת לעיקרון שלנו (ג); אבל הביאור הרגיל של ז'יגוול הוא, כי מוצאו בצורה הגרמנית של שמואל: $zāmuəl > zāmval$.

91. אנו מניחים, כי צורות יידיש המערבית בעלות e : עברו אצטדיה של o : שהועחק אחר-כך ל- e :

בהתפתחות הנידונה בסעיף פו.

בספר; השווה לֶבֶד = lejfat [שטרן 1858] ועוד). או שמא זו שירת מאוחרת של הגייה צרפתית, הניכרת גם במקבילות החוככות של ד (השווה סעיף קז).

3.435 תנועות שלאחר-הטעם

פו. כל יידיש כולה נודעת לה מגמה לטשטש את ההבדלים שבאיכות של תנועות שלאחר הטעם במלים בנות מוצא עברי; אולם לא בכל הדיאלקטים הפליגה ההתפתחות הזאת בשווה. שמרנות יתרה מצויה ביידיש המזרחית-צפונית⁹². אמנם, אפילו בה ניטשטשו התנועות שלאחר הטעם, המקבילות לתנועות העבריות סגול, צירי, חולם ושורק⁹³, אך נשתמר ההבדל שבין תוצאת כל הניטראליזציות האלו לבין התנועה המקבילה לחירק⁹⁴. בדיאלקטים אחרים חוסל גם הבדל זה שבין החירק לשאר התנועות שלאחר הטעם⁹⁵. שעל כן מתחרזים ביידיש הדרומית דוד ו-פֶבֶד, קדיש ו-מֶחֶדש (וִיין) 'לחדש', חָלוּם ו-מֶאֱכָלִים, עוֹלָם 'ציבור' ו-עוֹלִים, בעוד שביידיש המזרחית-צפונית אין אלו חרחים. האטלס דורש לאיסוגלוס המפריד בין הטריטוריה, שבה *דוד: פֶבֶד מתחרזים, לבין הטריטוריה, שבה אינם מתחרזים.

3.436 הברות הפותחות בשווא

פח. בהיתוך מלים עבריות, שעיצורן הראשון שווא מתחתיו – וכן במקצת תנועות אחרות לא-מוטעמות – נהגו שלושה עקרונות שבאפשר: (א) צמצום גמור עד אפיסת. במקום שניתן שלא להתוות את השווא, מבלי שייוצר על ידי כך קישור-עיצורים חדש,

92. השווה א' וויינרייך (1855), עמ' 102-103.

93. כך הונח פתח לצמדי-חרוזים, שאינם מדויקים בעברית, אך מדויקים הם ביידיש, כגון קֶשֶׁר וִיֶשֶׁר (> מֶשֶׁר וִיֶשֶׁר, עוֹלָם – גוֹלָם, הציבור שוטה, (> עוֹלָם, גוֹלָם). מכאן גם צורת ריבוי כגון שוּתָפִים (ולא שוּתָפִים; השווה קוֹחֵרִים) וחילופים כגו פֶּנְקֶסִים – פֶּנְקֶסִים, כשדובר יידיש אין בידו לדעת, אם לשון היחיד [piŋkas, šutaf] הוא מבחינה פונולוגית או šútuf, pínkos, sűtejf או pínkejs. רוב דוברי יידיש המרכזית נשמעת להם התנועה המאודשת בערך כ- [e], בין היא מקבילה בעברית לסגול (אמת), בין לחולם (ד' אמת), או לשורק (פמות), לְקֶמֶץ (שמש יִשְׁשָׁ), או לצירי (מבמו וִיין 'לרמו'). לגבי הפתח דין שנבחין בין המלים, שתנועתן חל בה אידוש (ניטראליזציה) (למשל, תחילת, קֶדֶת, תָּחַת), ובין המלים, שאולי נשמרה בהן תנועה לא מוטעמת, למשל אֵימַת-קוֹוֶס éjmas-móvos. השווה את החומר המצוין של מ' וויינבער (1829), עמ' 104-107 (ראפילו אינו מאורגן מבחינה פונולוגית). – לפני זו הרי התנועה המאודשת ביידיש המזרחית-צפונית היא ברגיל [o], אם התנועה המוטעמת היא eu, ej, עוֹלָם, חוֹלָם (> ?), גוֹלָם, אֶלָם (> ?) כולן ב-om, אבל חָלוּם, שָלוּם, מֶשֶׁלָם (וִיין) 'לשלם', כולן ב-em. מפי ירושלמית רשמית bikaxéjloam = ביקור-חולים, שם מוסד שאין לשון ריבוי שבו מורגשת (אותה דוברת אומרת עליהם על החולים לא חולים אלא חוֹלָאִים).

94. לפני עיצורים מסוימים (v, t, s) נתאדשה אפילו המקבילה של חירק עם שאר התנועות: גם ביידיש המזרחית-צפונית מתחרזות פלית, רִבְלִית, אִוִיר רִבְרִי, רִפְעִרִי שווה הגייה הוא עם פֶּעֶרֶ. לפני l, n נשמטת בכלל כל תנועה (וחקביל לנקודה שתקביל), ו- l ו- n נעשות אנב כך להברה: למשל dl במלים גָדוּל, לְהַבְרִיל, מְגִדֶל (וִיין) וכדומה.

95. שהתמוטטות הכללית של תנועות שלאחר-הטעם היא בקצת דיאלקטים קדומה למדי, מוכיחה לנו קדמות הכתיבים: שתדלין, מושלים 'מושלם', מפורסים; השווה ח' ילון (תש"ב), עמ' 62 הערה.

הרי אירע כך פעמים הרבה בכל הדיאלקטים: שֶׁל- = šl (שליחות כמו שלינגען 'לבלוע'; תֶּרֶם- = tr (תרופה כמו טרומייט 'חצוצרה') קֶנֶר- = kn (קניה כמו קני 'בֶּרֶךְ'). אולם בקצת מלים הנוהג הוא אינדיבידואלי: חניפֶה = xni:fə, אבל חליצה = xali:ce. (ב) הוגי השווא כתנועה מצומצמת, בערך ɤ או ɪ⁹⁶: מציאה 'קנייה בזול' mæci(:)je, וכיוצא בזה. (ג) השווא מקבילה לו תנועה אחרת - a או i, שהיא מבחינה פונולוגית שונה מ-ɤ.

פט. אולם אסור לקבוע כללים נחפזים (השווה גומפרץ [תשי"ג] עמ' 326). יש מלים מצויית הרבה ביידיש, שחל בהן נוהג שונה לגבי השווא, הכול לפי הדיאלקט. הרי קבוצות דוגמאות, שלגבי קצתן מתכוון האטלס לקבוע את האיסולוגסים המדויקים שבין שינויי הגרסאות.

צ. חילופים שבין מלוא-צמצום (א) ובין תנועה-בשווא (ב). *בֶּכֶר || bəxor || pxor, *גִּבֹּר 'עשיר' gvir || gəvir, גדולה 'רבותא, חדותא' gd- || gad, והוא הדין בעניין גִּמְרָא, פֶּסֶדֶר 'תדיר', *לִבְנֶה 'ירח', *לוֹוִיָה 'הלויית המת', *לחיים, (יידיש מערבית) מוכיח, *מְלָאכָה, מְלָכִים, *מַעֲרָה 'גברשת בבית כנסת', *סֶכֶךְ, פֶּגֶם, וכיוצא באלו.

צא. חילופים שבין תנועה-בשווא (ב) ובין תנועה מלאה (ג): בקשה - bək- || bak, *בִּוּיָן || bi- || bə, גִּפְאִים || ga- || gə, *מַחוּתְנַטֵּעַ 'מחותנת' ma- || mə, *מְלָאכִים - ma- || mə, *מַסִּירָה 'הלשנה' ma- || mā, *מַשְׁנֹעַ - mi- || mə, מְלַחֶמָה, מַצֵּבָה, מַטְבֵּעַ, כֶּפֶר, כִּמְעַט.

צב. חילופים בין מלוא-צמצום (א) ובין תנועה מלאה (ג): *ברוֹז || br- || bar, *חֲרוּסַת || xar- || xr, *חֲרֻטָה || xar- || xr (הצורות המצומצמות ביידיש המרכזית), שְׂבֻעוֹת (>שְׁבֻעוֹת) šv- || šav- (הצורות בלא צמצום ברייסיץ).

צג. חילופים שבין כל שלוש האפשרויות: *גִּיבִיָּה || gən- || gan, מְלָמֵד || ml- || mal, סִכְנָה || sak- || sk (ביידיש מערבית גם) -sk, והרבה כיוצא באלו.

3.437 חילופים לפיזורין

צד. האטלס דורש גם לאיסולוגסים נוספים בעניין עמעומי כללים במערכת התנועות של מלים עבריות המותכות בתוך היידיש.

צה. *תִּשְׁעָה-בָּבֶב || buv- || bəv || bjov-. ביידיש מזרחית-דרומית מצויות צורות בֶּ-ו, אף ששם החדש נופו הוא uv. נוסח bəv || bjov משתלשל מ-bəv || bəb.

צו. אֶסִּיפֶה || אֶסִּיפֶה, *חֲלִילָה || חֲלִילָה. הצורות בצירי הבא במפתיע מזדמנות ביידיש המזרחית-צפונית (רייסיץ), ושמה זיקה להן לדיפונגואציה הבין-תנועתית המצויה באותו דיאלקט (רִיפִּיִּים, גִּבְרִיאֵל, מַצִּיאה, frejər = פֶּרִיעֶר 'מוקדם יותר')?

96. איכות התנועה מובחנת גם לגופה מבחינה גיאוגרפית, אך אלו הם איסולוגסים, שאין להם ולמותן העברית ההיסטורית של המלים ולא כלום.

צו. *מרים || מרים; חרפה || חרפה, ניכפה || ניכפה; *טירחת || טרחת; סירכה || סרכה, *ברכות || ברכות 'חלה', והרבה כיצא באלו. נודעת הופעת 'פתחון' תנועות לפני *z* ולפני *x* באותה הברה עצמה, אבל ההתפשטות הגיאוגרפית של מלים בעלות תנועות, שחל בהן כאותו פתחון, אינה סדירה. למשל, ברכות מצוי בדיאלקטים המערביים בדרום הקארפאטים גם במקומות שבהם פֶּערצן 'ארבעה עשר', פֶּארטיק 'מוכן', באים ב-c ולא ב-a. חרפה מצויה לא רק ביידיש המערבית והמרכזית, שבהן $ir > ar$ הפליג ביותר, אלא דווקא ביידיש המזרחית-צפונית. משמע, מצוי בה איסוגלוס, שהוא שונה מן בארג 'הר', ערגער 'רע יותר', ווערטער 'מלים'. גם *מרים מגיע עד הדיאלקטים שפתחון $ir > ar$ הוא בהם נדיר בערך, ושעל כן יש בהם הבחנה לגבי מרים (והם שם שני שמות מיוחדים), בעוד שביידיש המרכזית והמערבית היא משמשת כמו *marjam* בחינת הצורה המקומית של השם מרים גופו.

צח. הָדס(ל) || הָדס(ל) 'תיבת בשמים'. ביידיש המערבית מזדמנות צורות ב-c: לא נתחווור עדיין, אם חילוף תנועות זה, המותנה מבחינה מורפולוגית בהקטנה, אם הוא שירות של תגיית צרפתית לחטף פתח (השווה גומפרץ [תשי"ג], עמ' 4, 9, 13), או שיש כאן זיקה לעיתוק פוניטי, שנכחד עתה, ושמתוכו נצמחו ביידיש המערבית גם צורות כמו פֶּחד 'פחד' וכדומה.

צט. *תשליך || תשליך. הצורה ב-c נפוצה ביידיש המערבית, מסתבר שחוקקה בכוח האסוציאציה: טעשלעך 'כיסים', בשל המנהג לנער את הכיסים⁹⁷. מן העניין יהיה ללמוד מתוך האטלס, אם הצורה המפתעת ב-ת מגעת גם לשטחי דיאלקטים, שבהם כיסים כינויים שונה (קעשענעס).

ק. *עשירים || $as-||jös-||näs-$, עבירות $av-||nev-$, *הוצאות $ha-||i-||ji-$ מלים הפותחות בתנועה ביידיש בגיווני-צורה שונים משום המטאנאליה של צירופים מסותמים (המתחלף גם הוא בין א ובין אן) ומידעים (די - di, dij)⁹⁸.

קא. *חול-המועד $xaləmojd||xolimejd$, עשרים וארבע 'תניך' $svarbe||$ $srinvarbe$, *שלח-מנות 'משלוח מנות' $šlax-||šaləx-||šalxo-$, *שלש-סעודות $šaləšudəs||šalšudəs$, בעלי-בתים $baləbátim||balbátim$, מלוות-מלכה $maləvə-||lavdə-$ מלים מורששות מקדם ומצויות בסדרת תנועת לא-מוטעמות מפתחות צמצומים שונים.

קב. יום-כיפור $jəmkipər||jiŋkipər||jurŋkipər$.

קג. *מבין 'מומחה' $mejvn||mojvn$, *ידֶפֶק $dejfik||dojfik$. הצורה ב-oj היא דוגמה למתקנות יתרה (hypercorrection) באוקראינה בסמוך לגבול $ej||oj$ במלים כמו ברויט 'לחם'.

97. מ' וויינברין (1910), עמ' 507.

98. השווה, למשל, מ' אלטבאואר (1947). ביידיש מערבית גם נדה (> הגדה), לצה (> הלצה), נאה

(> הנאה); ראה נאשר (1910).

3.44 מערכת העיצורים

3.441 הקוליות

קד. בדרך כלל הניגוד שבין עיצורים קוליים ואטומים בסוף התיבה נשמר בידיש המזרחית-צפונית וגם בקצת חלק יידיש המזרחית-דרומית והמערבית. שעל כן מפתיעות באותם דיאלקטים צורות בעלות עיצור קולי או אטום בהפך לאטימולוגיה העברית שלהן. בידיש המזרחית-צפונית אנו מוצאים יום-טוב $j\acute{o}ntaf$, *ganaf (אבל עירוב, למשל, ב-v-), פֶּרְצוֹף parčov (אבל חֶצוֹף ב-f-); בידיש המזרחית-דרומית נהרג מֶפֶה, פֶּצֶע' ב-k-. כקבוצה מיוחדת קובעים עצמם שמות האותיות: *beit || bejs, דלת || daləd, *rejs || rejs, שמא כל אלו ראיות לקביעת הלכה, כי לפנים הייתה התפשטות הניטראליזציה של הקוליות בידיש חזקה יותר מכפי שהיא בימינו⁹⁹.

איסוגלוס עיצורים השייך במיוחד לרכיב העברי של יידיש הוא זה הנובל בקוליותו של f כאיבר השני של קבוצת עיצורים: *ספֶּרֶה 'ספירת העומר' - || svi-sfi, *תפֶּיסה 'בית כלא' - || tvi-tfi, צֶפֶת - || cv-cf, וכדומה.

3.442 מלים שתחילתן s

קה. מלים עבריות, שתחילתן ס, ש הותכו, בחלקים המרכזיים של יידיש המערבית, בתוך העברית ל-c. האטלס ינסה לקבוע את האיסוגלוסים שמלפנים בין *סדר 'סדר של פסח' se:dar || ce:dar, סוכה sukə || cukə, שֶׁכַל se:xl || ce:xl. וכאן, ניתן לצפות, בקצת מלים יש להם גם התפתחות מיוחדת משלהן: בדרום-מערב פולין, שנשטפה בזמן מאוחר בערך על ידי היידיש המרכזית¹⁰⁰, אנו מוצאים בדרך כלל s, אבל *סגל ce:gl.

3.443 סיבוך בין צופרים לשופרים

קו. בחלקים מרובים של יידיש המזרחית-צפונית נתפשט סיבוך בין s ו-š, c ו-č, z ו-ž, מה שהיה קרוי בפי העם שֶׁבִּתְדִיקֶעֶר לְשׁוֹךְ. הסיבוך נגע גם ברכיב העברי, אולם משהתחיל הבדל ההגאים, כנראה במאה ה-יט, לחזור לקדמותו, הרי הרכיב העברי הפלה את עצמו במידה מסוימת. בקורלאנד נעשה השיקום הזה לפי המופת של הגרמנית, ושרידי הסיבוך נשתו בה יותר בסלאביזמים ובֶּעֶבְרָאִיזְמִים: *סדר sejdər, סוכה šuka, *שֶׁכַל šejxl¹⁰¹. ואילו בדרום רוסיה הלבנה בא השיקום הזה לפי המופת של העברית והיידיש הספרותיות, ומלים שניתנה לו לקהל שעת כושר מצייה לראותן כתובות בסידור התפילה או בחומש. על ההבדל שבין ש ו-ש, חלה בהן גורמאליזציה יותר משחלה במלים ש-בעל-פה, כגון *שלח-

99. השווה א' ויינר (1958), עמ' 375.

100. מ' ויינר (1958), עמ' 170-171.

101. א' ויינר (1952), עמ' 376-375.

מנות¹⁰². האטלס מנסה לאשר את הסברה הזאת על ידי השוואת התפשטותו של הסיבוך במלים שנזכרו לעיל (וכן גם במלים: *א סך 'הרבה', *שעת, שמש 'שמש') להתפשטותו במלים מסוימות משל הרכיב הגרמני והסלאבי.

3.444 ד חוככת

קו. ביידיש המערבית-ביותר אנו מוצאים $jys =$ יוד כנגד צורות ב-d- וב-t- בשאר הדיאלקטים. בעגת יידיש המערבית (השווה שטרן 1848) מוזמן גם מִשְפֶט Mischbes, אָבֶנט 'חגורה' Avnes. מסתבר, כי ההגייה החוככת של ד (לכתחילה) היא שירת של מסורות צרפתיות (השווה גימפרץ [תשיג], עמ' 9-11), שהייתה לפנים נפוצה עד כדי כך, שעם עירוב של דיאלקטים ב-t ו-s הביאה לידי החלפה מחוקנת-במופלג של $t > s$ אפילו במלים בעלות -ט אטימולוגית.

3.5 סקירה לאחור ולפנים

3.51 גיאוגרפיה כל-יהודית של העברית

קח. בכך נסתיימה סקירתנו על ההבדלים הגיאוגרפיים באותם היסודות העבריים והארמיים, שהותכו בתוך היידיש. כפי שמראה הפרופורציה של הצורות המובאות, בין שמסומנות בין שאינן מסומנות בכוכבונים, נוטל עליו האטלס לנפות דגם הגון מכל המצוי בלשון. למעלה מזה אין כדי כוחו של אטלס (הבנוי ממילא על דגימה, ושהבעייתיות העבראיסטית שלו אינה אלא חלק מכלל תפקידי הגדולים). שאר הבעיות צריכות חקר, בעיה לעצמה בעיה לעצמה. אולם ניתן לומר דרך ודאי, כי כל חקירה נוספת שכרה לא באיסולוסים מאותרים בלבד, אלא גם בכלל הידיעות המפתיעות, שנביות העדות לשם האטלס מקנות ממש מיום ליום.

קט. על סמך הניסיונות-למעשה שנחלקטו עם הכנת האטלס של אשכנז ובלטים הסרטוטים של אטלס כל-יהודי של העברית, שלא זו בלבד שהוא עתיד לאתר אספקטים מסוימים של הבדלים גיאוגרפיים במסורות העברית-ממש, אלא שהוא עתיד להשוות את העברית המותכת בלשונות היהודים השונות. דבעיות הדקדוקיות והפונולוגיות של ההיתוך הן, כמובן, שונות, הכול לפי המקום. שהרי הן תלויות במבנהו של הרכיב השליט בכל לשון מלשונות אלו: הרכיב הספרדי בגודיו (ל'אדינו'), הרכיב היווני ביוונית-יהודית, הרכיב הפרסי ב'ג'והורית', וכדומה. כבר התעוררו על כך, כי אין לך לשון יהודית - לא לשון תרגום ולא לשון יהודית-עברית וכדומה - שהותך בה שיעור כזה של לשון-הקודש כדרך שהותך ביידיש. על כל פנים יש מקום להשוות את הליקוט, הנוהג הסמאנטי והסגנוני והסיגול המבני של העברית בכל עדות ישראל, ולא לפי הלשונות בלבד, אלא דווקא לפי הדיאלקטים עד למעמקי המעמקים של הפרטים הגיאוגרפיים.

3.52 אחידות על רקע השוני

קי. ומשום שדגשו של הוויכוח שלנו מינוח במיני השוני הגיאוגרפיים, מן המועיל לסיים בקצת הערות על האחידות של העברית המותכת בתוך היידיש. ואין כוונת לאיתו צד של העברית דמותכת, העולה בקנה אחד עם כללי העברית-ממש, אלא דווקא לאחידויות, שמתוך שהן מאחדות את הרכיב העברי של כל הדיאלקטים שביידיש, הריהן מבדילות אותו מן העברית ה'רשמית'-ממש. מאמסטרדם עד קיוב, מריגה עד בוקארשט אמרו יהודים דוברי יידיש בתיים (של תפליין) אבל בתי- (מדרשים) אוֹרֶחַ ולא אוֹרֶחַ, המון ולא הֶמון או המון, חוֹבַּ ולא חוֹבֵּ או חוֹבֶּה, חלֵאָה 'חולִי', חֶפְצִים ולא חֶפְצִים, לִפְכּוֹד ולא לִכְבֹּד, קָשִׁיא 'שאלה קשה' ולא קָשִׁיא, שוֹתְפוֹת ולא שוֹתְפוֹת. נראה, כי בכל מקום אמרו בפתֶּבֶל ולא בכֶּתֶב, חוֹפֶר ולא חוֹכֶר, גִּלְיִן 'שולי הדף' כמו פִּדְיוֹן, אבֶּל בְּיוֹן, פֶּקֶדוֹן, ואפילו חֶסְרוֹן-כִּיס, בְּיוֹן-הַמֶּת (לפי הערת ידידי מר דניאל לייבל). בכל מקום השתמשו בתיבת פֶּרִיה בהוראת 'איש חרוץ, אמן', בתיבת מעֶרְכָּה בהוראת 'מזל, מקרה ממזל', בתיבת תִּפְלָה בהוראת 'בית יראה שלהם', בתיבת תְּכִלִּית בהוראת 'מעמד של ממש', בכל מקום השתעשעו באידיומים כמו וצִדְקָתְךָ בהוראת 'מתחסד, צבוע', מִשֶּׁה-מִּחוּיֵב (לענינה על מי שמחייב). ניט וויסן קיין צלם פֶּאַר אָן אָלֶף 'לא לדעת לקרוא', וכדומה וכדומה לדומה. תקורא המעיין ודאי התעורר על כך, כי בווֹיכּוּחַנו על הנוהג הדקדוקי לגבי הרכיב העברי (פרק 3.2) הרמזנו על אחידויות כל-יידישיות של כללים, שאפשר מבחינת הדקדוק העברי אין הן מוטעות, אבל הן מפתיעות. בעניין כמו קמץ = a (השווה סעיף עח) יש לנו סוגים שלמים של הסדרים חדשים: מֶבֶרֶר וִיץ, מֶפֶרֶש וִיץ (אם כי מֶפֶרֶשִׁים), מֶבֶר וִיץ, מתרעם וִיץ (אבל נתפסלו!); a בנחים: דִּן וִיץ, מֶל וִיץ, גַּע-וִיץ¹⁰³; a בלשון יחיד ו-ס בלשון רבים (פֶּלֶל-כָּלָלִים, פֶּרֶט-פֶּרְטִים, דָּם-דָּמִים, שֶׁבֶח-שֶׁבָּחִים) ואיפכא: חֶתֶן-חֲתָנִים, עֶם-הָאָרֶץ - עֶם-הָאֲרָצִים. ידענו כי על אף החיבורית המערביים-מזרחיים לא הייתה, בזמן החדש, סרבה יתירה בין קצות הדיאלקטים שביידיש: כן, למשל, סלאביזמים כמעט שלא עברו ממזרח-אירופה ליידיש המערבית הגרמנית. הלכך מן הדין הוא שהקווים האחידים הם, ביחס, ישנים, בין ששורשם יהא געוץ בתקופה של יידיש ישנה (נאמר, למן המאה ה-17) או קודם לכך, כשיידיש התפתחה על פני טריטוריה צרה בהרבה, בלא הפילוגים של אחר כך. בלשון אחר: האחידויות המפתיעות ברכיב העברי של יידיש, כשהן נראות על גבי רקע ההבדלים הגיאוגרפיים, שנוספו אחר כך, מניחות לנו פתח התבוננות לתוך תקופה של יידיש, שתיעודה שבכתב זעום ביותר, והן גם מסייעות לכרונולוגיזציה של פרטים מסוימים בדקדוק, באוצר המלים, בפראזיאולוגיה של העברית 'העממית' ממש, שאינם מתחזרים מתוך המקורים העבריים המוגבלים של התקופה ההיא.

103. בקצת שינויי-גרסה (יידיש מערבית), הסעונים עוד בירור של ביקורת: זליג (1702) מביא

מילונים ומחקרים שנזכרו במאמר

- H. Aubin, Th. Frings, und J. Müller, *Kulturströmungen — (1926) אאובין ואחרים*
und Kulturprovinzen in den Rheinlanden. Bonn
אטינגר, ש' (תשט"ז). "חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה", ציון כא, 107—142
A. Z. Idelesohn, "Die gegenwärtige Aussprache des — (1913) אידלסון, א"צ
Hebräischen bei Juden und Samaritanern". *Monatsschrift für Geschichte und*
Wissenschaft des Judentums LVII, 527—545, 697—721
История еврейского народа. Изд. "Мир" Москва — (1914) איסטוריה
אלטבאָער, מ' (1957). "מעטאָנאָלי פֿון העברישע אַנטלִינגען אין ייִדיש", די גאַלדענע קייט,
מס' 29, 224—227
H. Beem, *Jerösche. Jiddische Spreekwoorden en Zegswijzen — (1959) בים, ה'*
uit het nederlandse taalgebied. Assen
S. Birnbaum, *Das hebräische und das aramäische Element — (1922) בירנבוים, ש'*
in der jiddischen Sprache. Leipzig
בירנבוים, ש' (1934). "די היסטאָריע פֿון די אַלטע קלאַנגען אין ייִדיש", ייִד־בלעטער
VI, 25—60
H. Blanc, "Notes on Yiddish Influences in Israeli Hebrew". — (1961) בלאַנק, ח'
The Field of Yiddish, vol. II, New York (יצא בקרוב)
J. Fischer, "Zur Erklärung einiger jüdischer Namen", *Festschrift — (1938) בן־נון, י'*
für Leo Baeck. Berlin
בן־נון, י' (תשי"א). "העברית שביידיש", לשוננו יז, 139—144
F. J. Beranek, "Jiddisch", in *Deutsche Philologie im Aufriss — (1957) בראַנק, פֿ"י*
(hrsg. W. Stammler), 2. Aufl., Berlin, 1555—2000
F. J. Beranek, *Das Pinsker Jiddisch und seine Stellung im — (1958) בראַנק, פֿ"י*
gesamtjiddischen Sprachraum. Berlin
F. J. Beranek, "Zur westjiddischen Wortgeographie", — (1959) בראַנק, פֿ"י
Mitteilungen aus dem Arbeitskreis für Jiddistik I (1955—1959) 37—40
F. Guggenheim-Grünberg, "The Horse Dealers' — (1954) גוגנהיים־גרינברג, פ'
Language of the Swiss Jews of Endingen and Lengnau", *The Field of Yiddish*,
vol. I. New York, 48—62
גומפרץ, יג"פ (תשי"ג). מבטאי שפתנו ; מחקרים פוניטיים־היסטוריים. ירושלים
Ch. Gininger, "Sainéan's Accomplishments in Yiddish — (1954) גינינגער, ח'
Linguistics", *The Field of Yiddish*, vol. I, New York, 147—178
גלאַנק, ר' (1928). "די אויספֿאַרשונג פֿון דעם ייִדישן אייגנס אין דעם עלטערן הענטשקע־לשון",
פֿילאָלאָגישע שריפטן פֿון ייִחזק וו. 353—368
דובנאוו, ש' (1904). "יעד ארבע ארצות' במולק ויחוסו אל הקהלות", ספר היוכל הובל שי
לכבוד נחום טאקאלאוו. ווארשא
האַרקאוו, א' (1928). ייִדיש־ענגליש־העברעישער ווערטערבוך. ניו־יאָרק
הילפרין, י' (תשי"ה). פנסק ועד ד' הארצות. ירושלים
M. Herzog. "Geography and Reconstruction of a Yiddish — (1961) הערצאג, מ'
Counting-Out Rhyme" (עומד להידעס)

- E. Weill, "Le Yidisch alsacien-lorrain", *Revue des études juives* LXX(1920), 180—194, LXXI (1920), 66—88, 165—189, LXXII (1921), 65—88
- וויינגער, מ' (1928). "וועגן יידישע דיאלעקטן", צייטשריפט פֿאַר יידישער געשיכטע, דעמאָ גראַפֿיע און עקאָנאָמיק, ליטעראַטור־פֿאַרשונג, שפּראַך־וויסנשאַפֿט און עטנאָגראַפֿיא, וו—ו, 652—613
- וויינגער, מ' (1929). יידישע דיאלעקטאָלוגיע. מינסק.
- U. Weinreich, "Sàbediker losn in Yiddish: a Problem of Linguistic Affinity", *Word* VIII, 360—377
- וויינרייך, א' (1953) U. Weinreich, *Languages in Contact*. New York —
- וויינרייך, א' (1955) U. Weinreich, "Yiddish Blends with a Slavic Element", — *Word* XI, 603—610
- וויינרייך, א' (1955). "וועגן פֿילטראַפֿיקן גראַם", יידישע שפּראַך, XV, 97—109
- וויינרייך, א' (תשי"ח). "נוסח הסופרים העבריידי", לשוננו כב, 54—66
- וויינרייך, א' (1958) U. Weinreich, "Yiddish and Colonial German: the Differential Impact of Slavic", *American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists*, The Hague, 369—421
- וויינרייך, א' (1958) U. Weinreich, "A Retrograde Sound Shift in the Guise of a Survival: an Aspect of Yiddish Vowel Development", *Miscelánea homenaje a André Martinet, La Laguna*, vol. II, 221—267
- וויינרייך, א' (1960). ראשי־פרקים פֿון א דעסקריפּטיווער יידישער דיאלעקטאָלוגיע. ניריאַרק (מימעאָגראַפֿירט)
- וויינרייך, א' (1960). "וועגן א נייעם יידישן שפּראַך און קולטור־אַטלאַס", די גאָלדענע קייט, מס' 37, 49—54.
- וויינרייך, א' (1960) U. Weinreich, "Geographic Differentiation in Coteritorial Languages: Preliminary Results of the New Yiddish Dialect Atlas", *First International Congress of General Dialectology*, Louvain and Brussels, August 21—27, 1960
- וויינרייך, א' ו' (1959) U. and B. Weinreich, *Yiddish, Language and Folklore: a Selective Bibliography for Research*. The Hague
- וויינרייך, מ' (1939). "יידיש", אָלגעמיינע יידישע ענציקלאָפּעדיע, באַנד יידן ב, פֿאַריל, 23—90.
- וויינרייך, מ' (1953) M. Weinreich, "Yidishkayt and Yiddish: On the Impact of Religion on Language in Ashkenazic Jewry", *Mordecai M. Kaplan Jubilee Volume*, New York, 481—514
- וויינרייך, מ' (1954) M. Weinreich, "Prehistory and Early History of Yiddish: Facts and Conceptual Framework", *The Field of Yiddish*, vol. I, New York, 73—101
- וויינרייך, מ' (1958). "ראשי־פרקים וועגן מערבֿדיקן יידיש", וואָ אַ יאָפֿע־בוך, ניריאַרק, 148—194
- וויינרייך, מ' (1959). "בני־חית און בני־הית אין אשכנז: די פראַבלעם און וואָס זי לאָזט אינזן הערן, יוואָ־בלעטער מא, 101—123. בעכרית: "בני־הית ובני־חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשמיענו", לשוננו כג, 83—101.

- ווינר־יך, מ' (1959). "אינעווייניקסטע צווישפראַכיקייט אין אַשכנז : פֿאַקטן און באַגריפֿן", די גאַלדענע קייט, מס' 35, 80—88
- ווייס, ר' (1950) — R. Weiss, *Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde*. Basel
- ווילענקין, ל' (1931). ייִדישער שפראַכאַטלאַס פֿון סאַוועטן־פֿאַרבאַנד. מינסק.
- זאַרעצקי, אַ (1929). פראַקטישע ייִדישע גראַמאַטיק. ווילנע. זטע אויפֿלאַגע.
- זליג (1792) — [Selig], *Lehrbuch zur gründlichen Erlernung der juedischdeutschen Sprache*. Leipzig
- טוביב, י"ח (1923). "היסודות העבריים ב'דרגון', כתבים, 214—278
- טירש, ל' (1777) — [L. Tirsch], *Nützliches Handlexicon der jüdischen Sprache*. Prag
- טנדלאו, א' (1860) — A. Tendlau, *Sprichwörter und Redensarten deutsch-jüdischer Vorzeit*. Frankfurt
- יאברג, ק' (1936) — K. Jaberg, *Aspects géographiques du langage*. Paris
- ילון, ח' (תרצ"ז). "שבילי מבטאים", קונטרסים לעניני הלשון העברית, 62—78
- יפה, י"א (1954) — J. A. Joffe "Dating the Origin of Yiddish Dialects", *The Field of Yiddish*, vol. I, New York, 102—121
- יפהן, י"ב (1954) — J. B. Jofen, "The Dialectological Makeup of East European Yiddish: Phonological and Lexicological Criteria", Microfilm Dissertation no. 6639 (Columbia University)
- לוי, א"א (1924) — E. — H. Lévy, "Langue des hommes et langue de femmes en judéo-allemand", *Mélanges offerts à M. Charles Andler...*, Strasbourg, 197—217
- ליטקה, י"פ (1733) — [J. P. Luetke], *Philologottus, Kurze und gründliche Anweisung zur Teutsch-jüdischen Sprache...* Freyberg
- ליפֿשיץ, י'—מ' (1876). ייִדיש־רוסישער ווערטערבוך. זשיטאָמיר
- מאַרק, י' (1943). "דער גראַמאַטישער מין פֿון נאַכווערטער", ייִדישע שפראַך ווו, 97—136
- מאַרק, י' (1951). "אינווער ליטווישער ייִדיש", ליטע (רעד' מ. סודאַרסקי א"א), באַנד ו, גייראַרק, 429—479
- מאַרק, י' (1958). "ייִדיש־העברעישע און העברעיש־ייִדישע וואָרטשאַפֿונגען", ייִוואָבלעטער מאַגאַזין, 101—123 (1958—1957)
- נאָבל, ש' (1943). חומש־טייטש : אַן אויספֿאַרשונג וועגן דער טראַדיציע פֿון טייטשן חומש אין די חדרים גייראַרק
- נאָבל, ש' (1958). "ייִדיש אין אַ העברעישן לבֿוש", ייִוואָבלעטער מאַגאַזין, 158—175 (1958—1957)
- בעברית : "תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית", לשוננו כג (תשי"ט), 172—184
- נאשר, א' (1910) — Ed. Nasché, *Das Buch des jüdischen Jargons...* Wien-Leipzig
- סטוטשקאָו, ג' (1950). דער אוצר פֿון דער ייִדישער שפראַך. גייראַרק.
- ספיוואַק, ח' ויהוּאַש (1911). ייִדיש ווערטערבוך... גייראַרק.
- פורגס, ג' (1921) — N. Porges, "Remarques sur le yiddisch alsacien-lorrain", *Revue des études juives* LXXII, 192—200
- פערפֿערקאוויטש, ג' (1929). העברע־זומען אין ייִדיש. ריגע.
- פֿאַלקאוויטש, ע' (1940). ייִדיש. מאַסקווע.

- C. W. Friedrich, *Unterricht in der Judensprache und Schrift...* Prentzlow — פרידריך, ק"ו (1784) — קאַסאָווער, מ' (1932). "וועגן דעם יידיש פֿון אַלטן אַשכנזישן ייִשוב אין ארץ־ישׂראל", ייִווע בלעטער IV, 43—50
- M. Kosover, "Arabic Elements in the Yiddish Language — קאַסאָווער, מ' (1947) — of the Old Ashkenazic Jewish Community in Palestine", unpubl. dissertation, Johns Hopkins University
- M. Kosover, "Ashkenazim and Sephardim in Palestine: a Study in Intercommunal Relations", *Homenaje a Millás-Vallicrosa*, Barcelona, vol. I, 753—788 — קאַסאָווער, מ' (1954)
- E. Coseriu, *La geografía lingüística*. Montevideo — קוסעריו, א' (1958) — קלמנאוויטש, ז' (1936). "יוסף פערלס יידישע כתב־ים: ליטעראַרישער און שפראַכיקער אַנאַליז", ייִווע בלעטער, 266—302
- J. H. Callenberg, *Jüdisch-deutsches Wörterbüchlein...* Halle — קלנברג, י"ה (1739)
- E. Wolf von Reizenstein, *Der vollkommene Pferdekennner*. Uffenheim — רייצנשטיין (1794)
- J. Schaller, *Ganz neues Vocabularium hebraicum..* [בלי מקום] — שאלר, י' (בלי תאריך; בערך 1800)
- שטיף, ג' (1929). "די סאַציאַלע דיפערענציאַציע אין יידיש", די יידישע שפראַך, נומ' 17—18, 22—1
- שטערן, י' (1950). חדר און בית־מדרש. ניריאַרק
- Itzig Feitel Stern (pseud. von Friedrich Holzschuher), — שטרן, י"פ (1858) — *Lexicon der jüdischen Geschäfts- und Umgangssprache*. Leipzig und Meissen
- H. L. Strack, *Jüdisches Wörterbuch*. Leipzig — שטראַק, ה"ל (1926)
- שפירן, צ' (1926). "די יידישע שפראַך אין אינגערן", פֿילאָלאָגישע שריפֿטן פֿון ייִווע, 195—200
- תקנות (1937). תקנות פֿון יידישן אויסלייג. ווילנע. יידישער וויסנשאַפֿטלעכער אינסטיטוט — ייִווע

ישי ואישי, נחש ויערי

(למאמרו של י' דביר ב"לשוננו" כ"ה, עמ' 20-23)

הבא לחקור בעיה כלשהי במקרא חייב לברר לעצמו בראשונה, באיזו מידה יש לסמוך על גרסתם המסורתית של הכתובים הנוגעים לעניינו. אנסה להראות לקמן, שאין ארבעת השמות, אשר אביו של דויד נקרא בהם, אלא שם אחד: ישי.

א. ישי – נחש. נאמנות עלי כל העדויות המעידות, כי נחש אשר בשמ"ב יו, כה הוא ישי. אלא מאי? אין נחש אלא שיבוש שבזיווג מלים, ובא נחש תחת ישי בהשפעת נחש שבפס' כז שם. תיבות רבות נשתוו במקרא בטעות לתיבות קרובות, ואביא לקמן שתי דוגמאות של השתוות תיבה לתיבה שבפסוק שאחריה או אחרי אחריה.

בישע' טז, נאמר: על קיצך ועל קצירך הידד נפל; והרי בפס' י' שם נאמר: הידד השבתי! בפסוק המקביל בירמ' מח, לב נאמר במקום זה: שודד נפל. גם כאן, בישעיה, העיקר "שודד", ונכתב "הידד" אגב "הידד" שבפסוק י'.

בישע' מג, יט נאמר: במדבר דרך בשימון נהרות; ואין "נהרות" מקביל ל"דרך", אלא ל"מים" שבפס' כ: במדבר מים נהרות בשימון. בפסוק טז מקבילה ל"דרך" המלה "נתיבה", וכן במגילות ים המלח בפסוקו: נתיבים. העיקר אפוא בפסוק יט "נתיבה", ובא "נהרות" אגב "נהרות" שבפסוק שלאחריו.

יש עוד דוגמאות לתופעה מעין זו: לגברים – לבתים (יהושע ז, יז – יח), אלישמע – אלישוע (דה"א ג, ו – שם שם, ח) ועוד.

וכבר הודתה הברייתא דל"ב מידות דרבי אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי בשיבושי שמות שבמקרא:

מידה כ. מדבר שנאמר בזה, ואינו ענין לו, אבל הוא ענין לחבירו. ומאימתי הוא ענין לחבירו? משיצטרך לו זה, ולא יצטרך לו זה. כיצד? (דב' לג, ז) "זאת ליהוד ה" וגו', ואינו ענין ליהודה, שהרי הוא אומר: "שמע ה' קול יהודה"; תנהו ענין לשמעון, שהרי צריך לו, ואין יהודה צריך לו. ... קרא בברכה זו "לשמעון". כיצא בו (ירמ' לג, כו): "גם זרע יעקב ודוד עבדי" וגו'; אם אינו ענין ליעקב, שהרי כבר נאמר "מקחת מורעו מושלים" וגו', תנהו ענין לאהרן.

קרא אפוא בשמ"ב יז, כה: ועמשא בן איש ושמיתרא הישמעאלי (עפ"י דה"א ב, יז) אשר בא אל אביגיל (שם): בת ישי אחות צרויה אם יואב. שני השיבושים הנוספים מאשרים את הנחת השיבוש נחש – ישי.

ב. ישי – יערי. דביר בעמ' 23: "במחקר מיוחד אנו מוכיחים, וכבר הועלתה דעה זאת ע"י אחרים, שדויד הוא אלחנן, אך הרי אלחנן אינו בן ישי, אלא בן נחש! ... המדרש, שרואה וכן יערי – 'בן שהיה גדל ביער', עדיין המסורת המקראית הייתה קיימת בידו. אני טרם השתכנעתי, שאמנם דויד הוא אלחנן, ועוד אני נוטה לקבל את גרסת דה"א כ, ה: "יך אלחנן בן יעיר את לחמי אחי גלית הגתי" וגו' – אבל ברצון אבוא לעזרת הסוברים כן, ואראה להם, שייתכן וייתכן, "שיערי" הוא "ישי", אבל אין כל קשר בין "בן היער" ו"נחש" ל"ישי".

השם שריה אשר בעזרא ב, כ מקביל לשם עזריה בנחמיה ז, וזוהי מקביל השם שריה בנחמיה יא, יא לשם עזריה בדה"א ט, יא. מקבילות אלה נוצרו ע"י שילוב שתי האותיות עז

לאות אחת ש, או ע"י פירוד האות ש לשתי האותיות עז. ובעל כורחנו נקרא בדה"ב כא, ב שריה תחת עזריה. כי לא ייתכן, שיהיה ליהושפט בן "עזריה" ליד הבן "עזריהו". וכן נבין סוף סוף את הכתוב בנחמיה ג, ח: "ועל-ידו החזיק חגניה בן-הרקחים ויעזבו ירושלים עד החומה הרחבה" – כי נקרא: ועל ידו החזיק חגניה בן-הרקחים וישב בי ירושלים עד החומה הרחבה.

אבל לא רק שילוב ע עם ז מקביל לאות ש, כ"א שילוב ע עם כל אות אחרת, אשר ראש אחד לה (כי שני ראשי האות ע והראש הנוסף מקבילים לשלושת הראשים של האות ש, והקבל גם קשת – קינות בשמ"ב א, יח). לפיכך נראה לנו לקרא ברות ד, יז: "ותקראנה לו השכנות נעם לאמר ילד-בן לנעמי" תחת "ותקראנה לו השכנות שם" – כי מהו השם ומה עניינו לשם נעמי; ואם נשים לב למסורת, המציינת רי"ש זעירא בתיבה יערי אשר בשמ"ב כא, יט, וראינו מיד, כי שתי האותיות "ער" אשר שם יכולות להיות פירוד האות האחת ש, ונמצא אלחנן בן-יערי הוא אלחנן בן ישי!

ירח עצד פשת

מבין שמות תקופות השנה החקלאיות המגוונות בלוח גזר נתקשו ביותר בפירוש שם העונה הרביעית ירח עצד פשת, התואמת בערך את חודש ניסן (וחלקו של חודש אדר) בלוח המקובל של שנים עשר חדשים. רוב החוקרים הסכימו כי שם הפעולה עצד גזר מן הפועל עצד, שנמצא גם בפירוש על הספרא המיוחס לרבי שמשון משנן¹, ושהוראתו 'קטף'. אשר לתיבה פשת נטו בדרך כלל לבארה כצורת זכר של פִּשְׁתָּה (פִּשְׁתָּה), או ככתיב חסר של אותה מלה עצמה – פִּשְׁתָּה(ה).

כנגד ביאור זה יצא טור-סיני, שהטעים, כי אין עונת האביב יפה לקציר הפשתה. שהרי מלמדנו ס' שמות (ט, לא), כי בחודש ניסן הייתה הפשתה 'גבעול' ולא בשלה כל צורכה. ולא במצרים בלבד כן היה. מידעיות בספרות חז"ל הסיק ע' לוי², כי בארץ-ישראל נהגו לזרוע את הפשתה אך בחודש אדר. משמע, 'ירח עצד פשת' שבלוח גזר אינו יכול להיות מכון כנגד עונת קציר הפשתה.

בס' יהו' ב, ו, 'ותטמנם בפשתי העץ הערכות לה', משמש המונח 'פשת', כנראה, בהוראה רחבה יותר ואינו מתייחד לפשתה דווקא. הוא הדין לגבי שימוש המונח באיגרת 'לעזרבעל' מגבל: 'מפשתך עליך, ומפשתי עלי'. לפיכך מסיק טור-סיני, כי התיבה 'פשת' בלוח גזר היא כנראה בעיקר המלה 'פִּשְׁתָּה', מפועל פשה זה, הבא במקרא במשמעות צִמַח וגדל בכלל³. דומה, כי השערת טור-סיני זוכה עתה לאישוש מרשימת מועדים המובאת במגילת סרך היחד של כת מדבר יהודה. בטור י', שורות 6-7, בסוף אותה רשימה, מונה הסופר את ארבע עונות השנה, שבלוח הכת – לפי סדר זה:

מועד קציר לקיץ ומועד זרע למועד דשא.

שניים ממועדים אלה – 'קציר' ו-'קיץ' – מוזכרים במסכת עניינים מקבילה גם בפרק פב של ס' חנוך: 'יובשל קציר החטה' (פס' טז), 'והעצים יוציאו פריים גמור ותתנו את כל פריים גמור' (פס' יט). מכאן אתה למד, כי התיבה 'קציר' במג' סה"י, 7 על קציר החטים יוצאת. זיכרון של שתי העונות – 'קיץ' ו-'דשא' – בא כפי הנראה אף בקטע של תפילת יום הכיפורים⁴, שנמצא במערת קומראן⁵, שבו אנו קוראים על פי השלמת מיליק: 'למועד [קיץ] כאשר ענינו נפ[שו]תנו לתקופ[ת] הארץ במועד הזה כרביבים עלי [דשא]'. והנה מלמדת השוואת לוח הכת עם לוח גזר, כי סדר העונות בעיקרו אחד הוא בשניהם גם יחד. הם נבדלים בכך, שכנגד כל שתי עונות בלוח החקלאי הקדום מגויה בלוח הכת עונה אחת בלבד:

1. L. Finkelstein, A Talmudic Note on the Word for Cutting Flax in the Gezer Calendar. ראה.

BASOR 94 (1944), pp. 28–29.

2. I. Loew, Die Flora der Juden. 1924–1934. vol. II, p. 212.

3. ג'ה טור-סיני, להבנתו של לוח גזר. הלשון והספר, כרך הלשון. תש"ח, ע' 44. וכן הג"ל, המכתב הכנעני לעזרבעל מגבל. שם, עמ' 38–39.

4. D. Barthelemy—J.T. Milik, Qumran Cave I. 1955, pp. 152–153. וראה את דיוני בסוגיה זו במאמרי

'מחזור' הברכות של כת מדבר יהודה חרביץ כט (תש"ך), ע' 8–11.

לוח גזר	לוח הכת
ירחו אסף	
ירחו זרע	זרע
ירחו לקש	
ירח עצד פשת	דשא
ירח קצר שערם	
ירח קצר ו (כ)ל	קציר
ירח זמר	
ירח קץ	קיץ

ירח עצד פשת בלוח גזר מקביל אפוא ל'מועד דשא' בלוח הכת. והוא עדות, כי המדובר בעונת הקציר של מיני ירקות, שעלו ופשו בשדות בימות הגשמים. ברור, למצער, כי כפירוש טור-סיני לתיבה 'פשת' כפירושם של אנשי הכת ממדבר יהודה, בני תקופת הבית השני.

הקבלת סדר תקופות השנה בשני הלוחות מלמדת, כי לוח גזר החקלאי מונה בראש השנה את עונת האסיף, לאמור, הוא פותח את מניין העונות בבציר ובחג הסוכות על דרך הכתוב "וחג האסיף תקופות השנה" (שמות לד, כב)⁵. ואילו בלוח הכת, שהוא לוח ליטורגי, וכן בהערות הקלנדאריות שבס' חנוך פב, טז ואילך, הועמדה בראש הרשימה התקופה "קציר", שתחילתה באחך לחודש הרביעי של לוח השמש, שהיה נוהג בקרב הכת, והיא נמשכת עד סוף החודש השישי. ולא נתברר לי טעמה של שיטה זו.

⁵ אלברייט מסב את הכתוב וכן את המונח "אסף" בלוח גזר על אסיף הויתים דווקא (W. F. Albright, The

Gezer Calendar, BASOR 92, 1943; pp. 22–25).

להוראתה של אֵלֶּת בספר משלי

המעין בספריהם של פרשני המקרא ייתקל לא אחת בתופעה אופיינית, שפרשן המפרש במקום סתום אחד או במספר מקומות סתומים לפי הוראה, שונה מהמקובלת, שהוא מייחס למלה מסוימת במקום הסתום, אינו נזהג תמיד בעקיבות, ויש שבמקומות סתומים אחרים אין הוא מנסה לפרש לפי אותה הוראה. כשמעין זה ינסה להשלים מה שהפרשנים הקדמונים חיסרו בכיוון זה, יתברר לו, כי מספר רב של מקומות במקרא, הנחשבים עד היום כסתומים, עשויים להתפרש לו בדרך זו באופן מניח את הדעת.

מחוסר מקום אביא כאן לדבריי ראייה אחת בלבד.

במשלי יד, א: "חֲכָמוֹת נָשִׁים בָּנְתָה וְאֵלֶּת בְּיָדֶיהָ תִּהְרָסֶנָּה" פירשו התרגום הארמי, רש"י, ראב"ע, רד"ק, אייכל, לותר ואחרים לפי ההוראה "אֵלֶּת" – אשת איזולת או אישה אוזילה, בעוד ההוראה המקובלת היא: "אֵלֶּת" – שטות. לעומת זה, ביתר מקומותיה של המלה "אֵלֶּת" בס' משלי, שכמעט כולם קשי הבנה הם (הפרשנים החדשים אף הציעו שינויי טקסט), לא ניסה משום מה אף אחד מן הפרשנים האלה לפרש לפי ההוראה השונה מהמקובלת.

אני ניסיתי לעשות זאת ומצאתי, כי עשרה משלים בס' משלי מתפרשים יפה לפי ההוראה "אֵלֶּת" – אשת איזולת או אישה אוזילה, אך מכיוון שבמסגרת המאמר הזה אני יכול להביא את פירושי אלא לאחד מהם בלבד, בחרתי במשל שבמשלי כו, ד–ה, שהיה בכל הזמנים חידה ללומדי התנ"ך ואתגר לפרשניו. וזה פירושי לאותו משל:

משלי כו, ד – ה: "אֵל תַּעַן כְּסִיל כְּאֵזֶלְתּוֹ, פֶּן תִּשָּׁוּה לּוֹ גַם אֶתָּה; עֲנֵה כְּסִיל כְּאֵזֶלְתּוֹ, פֶּן יִהְיֶה חֶכֶם בְּעֵינָיו." – אל תען כסיל כאיזולת, כפי שהאשה האוזילה¹ שלו, היינו אשתו², עונה לו, פן תשווה לו גם אתה, כפי שהיא שווה לו; כלומר, אשתו של עם הארץ עונה לו תמיד בדברים נסים על הדברים הנסים שלו, כך שהיא שווה לו מבחינה זו, ואם גם אתה תענה לעם הארץ בנסות על דבריו הנסים, תהיה גם אתה שווה לו. לעומת זה, ענה כסיל כאיזולת, כפי שאיזולתו, השטות שלו, מחייבת³, כלומר, דע מה שתשיב לעם הארץ על דברי השטות שלו, פן יהיה חכם בעיניו, אם לא תצליח להכריעו בדבריו.

1. במשל זה הוראת "כְּאֵזֶלְתּוֹ" ברישא היא – כאישה האוזילה שלו, כלומר, כאשתו האוזילה של הכסיל, והוראת "כְּאֵזֶלְתּוֹ" בסיפא היא – כשטות שלו, בהתאם להוראת המקובלת של מלה זו. – במשל זה ובמשלי יד, כד "אֵלֶּת קְסִילִים אֵלֶּת" המלה "אֵלֶּת" משמשת בשתי הוראותיה, ובכך עיקר השוניות של שני משלים אלה.

2. חזקה על אשתו של כסיל, שגם היא כסילה ואוזילה.

3. כבמשלים אחרים בס' משלי, גם במשל זה "כְּסִיל" משמעותו בור, עם הארץ וכו', השווה ראב"ע (רמ"ק) למשלי כו, ה' "וְשׁוֹתָ חֶמֶס. שִׁיחַמְסוֹ הַכְּסִיל." א' כהנא שם: "לדעת בעל הזוהר כסיל של כאן הוא אדם שאינו שליחא מהימנא, כלומר שאינו עושה שליחותו באמונה ואינו מסור לענייניו." לדברי פרשנים אלה קְסִיל באותו משל הוא אפוא עם הארץ, המועל בשליחותו ושולח יד ברכושו של שולחו.

4. לפי כל הפירושים האחרים למשל זה, שראיתי, המלה "גם" מיותרת ומפריעה.

5. השווה תה' ז, יח "אודה ה' כצדקו", שפירושו – אודה ה', כפי שצדקו מחייב, כלומר, כפי שיש לתודות לו על

בוא || רמס

במאמרה "מונח נשכח מבית היוצר" מבקשת גב' רות עמירן להוסיף למובנו של ש-ע אגן את ההוראה "מעין עריבה גדולה, שבה נהג היוצר לבוס, או ללוש, את החומר" – והוא על יסוד התיקון הידוע: בישע' מא, כה, הגורס במקום 'ויבא סגים כמו חמר וכמו יוצר ירמס טיט' – ויבס וכו'. ר"ע אינה מסתפקת בהמרת אות א' באות ס' אלא גורסת כאן שיכול אותיות בין שתי התיבות: במקום 'ויבא סגים' – 'ויבס אגים', ונוסף לכך, כדי להתאים את הפסוק כולו לתיקון החדש, היא מציעה לקרוא 'במו' במקום 'כמו' (המופיע במקביל גם בצלע השניה של אותו כתוב: וכמו יוצר ירמס טיט). ולהלן מציעה היא עוד לתקן גם בנחום ג, יד במקום, 'בואי בטיט ורמסי בחמר' – 'בוסי' וכו', בהסתמכה על 'בוסי' בטיט חוצות' שבוכ' י, ה. ובהכרח היא מציעה כך, שכן השארת נוסח המסורה 'בואי' בנחום תעיד מעצמה לקיום המסורה 'ויבא' בכתוב שבישעיה.

ברם, כבר העיר ד"ר מ' ויידל¹, דווקא על יסוד ההקבלה עם הפסוק בנחום וכן עם תה' לו, יב: 'אל תבואני רגל גאווה ויד רשעים אל תנידני': ש' בוא' מעיקרו הוראתו גם דרך, רמס, כמו שתרנגם יונתן בישעיה: וידוש שלטוני צממיא ייתי (בכפל תרגום) כמא דדיישין ית עפרא וכפחרא דעריך ית טינא – וממילא אין מקום לתיקון. אמנם טעה ד"ר ויידל בכתבו (ע' שם), כי גם השבועים פירשו כך בכל המקומות, מאחר שכל הלשונות של השבועים כגוד 'בוא' במקומות האלה בישעיה *ἐρχέσθωσαν*, בנחום *ἐμβηθι εἰς*, בתהלים *ἐλθ' εἰς* אינם מעניין דריכה כלל. אבל כותב הדברים האלה יכול להוסיף על כך – שהכתוב בישע' כה, טו 'שיט שוטף כי יעבר לא יבואנו', ניגודו בא מיד לאחר זה בפסוק יח, והוא: שוטף שוטף כי יעבר והייתם לו למרמס. ובכן שוב: 'בוא' נרדף ל'רמס', גם בלא ליזוי של ציור.

מכיוון שכך, ודאי אין להניח, שיש לגרוס במקרא 'בוסי' במקום 'בוא' כשלושה מקומות שונים, שבהם הוא מופיע בתקבולת עם 'רמס'. וממילא, משנפל תיקון זה, אין הוא יכול לגרור אחרים אחריו.

1. ספר טור-סיני, הש"ך (מפרטומי החברה לחקר המקרא) עמ' 97.

2. Delitzsch, Lese- u. Schreibfehler, p. 22.

3. חקרי לשון, עמ' 23.

הערות לפסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ-ישראלי

(לשוננו כ"ג, 57–71).

(א) בסעיף ד' של המבוא לקטע הנ"ל (עמ' 59; וכן בעמ' 60) מצינים המהדירים, כי הסגול (x) משמש גם לציון שווא נע. כדוגמה מובאת המלה "ותהי" (דף ב, א ש' 15) מתוך הפסוק "ותהי הכנע" (שמות ח, יג–יד), ומתוך בדיקת הקטע נראה, כי זוהי גם הדוגמה היחידה. והנה, מתוך עיון בצילום מתעורר ספק, אם מותר במלה הנ"ל לייחס את ניקוד הסגול אל האות ת'. הסימן (הדומה, אנב, מאוד לשורק) נמצא בין הה"א לבין הויד, ושייך על כן מן הסתם אל הה"א. הקריאה, שכיוון אליה המנקד, הייתה כנראה: ותהי¹. שינוי כזה מן הקריאה המסורתית אין לראותו דווקא כשיבוש או כשינוי נוסחה, אלא מותר לראותו כהרכבת לשון חכמים על ציטטה מן המקרא, כשזו באה בתוך הקשר של ספרות חז"ל. על תופעה כזו לגבי הניקוד הארץ-ישראלי, שאנו עסוקים בו כאן, כבר הצביע פרופ' בן-חיים במאמרו על הכינויים ב"ספר אסף", עמ' 74, הערה 27.

גם העובדה ש"תהא" נכתבת בהמשך הפסיקתא באל"ף (ר' דף ד, ב ש' 2; עמ' 69) אינה סותרת אפשרות קריאה זו. בכתבי יד (כגון כת"י פרמה של המשנה, ו"לשון חכמים" לפורת, עמ' 43) נמצא הכתיב ביו"ד (יה, תהי) כשווה ערך לכתיב הרגיל באל"ף, ועל כן אין הכתיב המקראי מונע את המנקד מלקרוא את המלה כ"תהא".

מכל מקום, נדמה ששוב אין לנו דוגמה בטוחה לשימוש x במקום שווא נע. לעומת זאת יש בקטע שלוש דוגמאות ברורות לשימוש הסימן x (צרי (הגדרת המהדירים) במקום כזה: שמואל (דף א, ב ש' 16; הובא ע"י המהדירים במבוא בעמ' 60), ה' פ ר ד ע (ב, א ש' 13, שמות ח, ב – הצ' במסורה דגושה), מי מ' צ לי (ה, א ש' 7). מקרים נוספים של ציון שוואנע לא מצאתי.

מכאן, ששווא נע מסומן בקטע שלנו (תמיד) x.

(ב) המהדירים מצינים את הסימן x כסגול, ואת x כצרי (במבוא סעיף ד' 3, 4, עמ' 59). נדמה, כי הניקוד של הקטע שלפנינו אינו מצדיק זיהוי פסקני כזה, גם אם ניקח בחשבון שצרי וסגול מתחלפים, כהערת המהדירים בראש עמ' 60.

מתוך ספירת הסימנים הללו ובדיקת הקבלתם לסגול ולצרי הטברניים מתקבלים המספרים הבאים (לאחר שהוצאו מן החשבון המקומות המפוקפקים): בקטע נוקדו ברורות 18 מקומות המקבילים לצרי, מהם סומנו 11 ע"י x (61%) ו-7 ע"י x (39%); נוקדו 10 מקומות המקבילים לסגול, מהם 8 ע"י x (80%) ו-2 ע"י x (20%).

הפרשים כאלה באחוזים (כגון 80 כנגד 20 לגבי x) קשה לראותם מכריעים עד כדי כך, שנוכל לייחס על פיהם ערך מוחלט לכל סימן. בפרט קשה הדבר, כשהדוגמאות מועטות כמו לפנינו, כאשר אף לציון בודד משקל גבוה באחוזים.

ועוד, ראינו לעיל, כי לציון השווא הנע משמש הסימן x. בזה שווה הניקוד כאן לשיטת הניקוד שסומנה ע"י קאהלה כ- p (ר' בספרם של באואר-ליאנדר, Historische Grammatik d. hebr. Sprache עמ' 102, 107) ולשיטה שבקטעים אחדים שפרסם דיאס-מאצ'ו (ר' סיכום

1. הטעם להערכת הסימן x ע"י צרי, יתברר בסעיף ב.

2. אם נצרף גם את המקומות המפוקפקים אל החשבון – ארבעה הם, וכולם בצרי – נקבל מספרים אלה: ב-14 מקומות x (64%), וב-8 מקומות x (36%), דהיינו דמיון עוד יותר גדול למצב שבסגול (ראה רשימת כל הדוגמאות בסוף).

שיטתם ב *Estudios Biblicos*, כרך 13 (1954), עמ' 151–152), אלא שבאותם מקומות וזה סימן זה עם סגול, ואילו x̄ (הסגול של המהדירים) – עם צריי. אין (כך נדמה לפי המספרים דלעיל) דבר בקטע שלנו, שיחייב לסתור ולהפך זיהויים אלה.

נראה, שאת המצב אצלנו אפשר להגדיר כך: הערבוב בין שני הסימנים x̄ x̄ התגבר, עד שאין להבחין ביניהם. עם זאת השתלט בעיקר x̄ על התחום המשותף של שתי התנועות (סגול וצריי). רק ציון השווא הנע נשאר תחמו הבלבדי של x̄ (כנראה שריד שימוש כסגול).

ג) באותו סעיף ד' (עמ' 60) אומרים המהדירים, כי שורק מתחלף בחולם. כדוגמה מובאת המלה "רצוזה" (דף ג, א ש' 3). אולי מותר לראות חילוף זה כמיוחד למלה זו או למשקל זה, על דרך "סעודה" במסורות שונות (למשל במסורת התימנים, ר' י' דמתי, קונטרסים לעניי הלשון העברית, שנה ב, ב, עמ' 67). דוגמה נוספת לחילוף זה אין בקטע שלנו, ועל כן אין גם צורך להניח כאן חילוף תנועות חופשי.

ד) יש אי התאמה בין הנאמר בסעיף ד' 1 (עמ' 60) לבין הנדפס בנף הטקסט. שם כתוב "חיי" בנקודה אחת מעל ל"י, ואילו בטקסט (עמ' 67) כתוב "חיי" בסגול (של המהדירים).

הניקוד בצריי-סגול – אם הוא הנכון – הריהו מתאים יפה לנטיית הפועל "חיה" בלשון חכמים, והרי הוא ביוני במשקל פָּעַל (היוד השנייה כאם קריאה, ר' גם הערה א' לעיל). צורה זו שרדה פעם אחת אף בדפוסי המשנה שלנו: "והוא חיה ממנה" (ערלה א, ה, ראה הניקוד במהדורת אלבק-ילון). היא נמצאת בכתבי יד טובים גם בב"מ י, ו (ראה "שינוי נוסחאות" במשניות הוצאת ראם, וילנא): "מניין ירק זה חיה" – שהוא נוסח וזה כמעט לטקסט שלפנינו: [מהיכן] אותו האיש חיי⁴.

ה) לעניין הנוסחה "כָּבָשִׁים" במקום "כובשים" (סעיף ח' 3, עמ' 60) כדאי אולי להעיר, כי גם יעקב בנאי ז"ל עמד עליה במאמרו "עוללות למילון העברי" (לשונו טו, 209).

רשימת הדוגמאות, שעליהן מבוססים המספרים שבסעיף ב:

x̄ כצרי (11): אצל (א, א, 11), ג'ויל (א, א, 16), מגיס (א, ב, 17), כן (ב, ב, 4; 5), מאיר (ב, ב, 11), ואפילה (ב, ב, 13), ערימה (ג, ב, 5), סנהריב (ד, א, 10), סחי (ה, א, 9), בייתה (ה, א, 13).

x̄ כצרי (7): [עליהן] (ב, א, 6; לפי הצילום הניקוד הוא על ה-ל', ולא על ה-ה', כנדפס), עיניכם (ג, א, 2), [לוקח] (ג, א, 14), לה (ה, א, 8; 5), מימצלי (ה, א, 7), ליה (ה, א, 13).

x̄ כסגול (8): נידוקה (א, א, 5), נשחוטת (א, א, 5), בתיהן (א, א, 7), מלוכה (א, ב, 13), קשה (ב, א, 14), שבעתם (ב, ב, 9), לארץ (ב, ב, 14), העומר (ד, ב, 8).

x̄ כסגול (2): [זה] (ד, א, 10), הכלב (ה, ב, 3).

מסופקים (4): חיים (א, א, 17), עליהן (ב, א, 5; נראה בצילום כראש ה-ל'), מבזה (ה, א, 11), וקברונה (ה, ב, 6).

3. ברור, כי שיקול כזה כשלעצמו לא היה מספיק כדי להפריך שיטה שונה בקטעים אחרים, אך יחד עם הממצא הפנימי

בקטע שלנו מצטרף הוא לפחות להיות עדות מסייעת.

4. ואפשר להרבות דוגמאות מכתבי-יד. כאן השתדלתי להביא מקורות שיד כל אדם משנת אותם.

לחידות הלשון של ר' אברהם אבן-עזרא

ב"לשוננו" כרך י', עמ' 38–50 נתפרשו בידי הא' נ"ה טורטשינר (טור-סיני) חידות לשון אחדות לראב"ע. יורשה נא לי להציע כאן הערותיי ופירושי על שתיים מהן:

אָמיר בָּשֶׁם אֲשֶׁר רוּחַ תְּנִיפוּ
לְכָל רוּחַ עֲדֵי נִקְרָא הַסִּכָּסָף
בַּעַת אָמיר (כ"י אריים) שְׁמוֹ נִהְפֵּךְ לְאוֹיֵב
וְהוּא סִבֵּב לְדָמִי עַד וְשָׁפָךְ.

נראה לי, כי יש לתקן בשורה 4 ולקרוא "סִבֵּה" במקום "סִבֵּב", ועניינה של החידה היסודי המלים: אָמיר – מִיךָ א – רָאִים. אָמיר הוא ראש ענפי האילן, ובהשאלה כל דבר בעל חשיבות יתור נקרא "ראש": בשמים ראש (שמות ל, כט), בראש כל בשם (יחז' כו, כב), כל ראשי בשמים (שה"ש ד, טז). ראב"ע משתמש בשם אָמיר במקום "ראש". מִיךָ הוא תרגום ארמי של מר (שמות ל, כט).

זוה שיעורם של דברי החידה:

שורה 1–2: אָמיר זה אינו אמיר של עץ, ראש העץ, אלא אמיר של בושם, היינו ראש בשמים, אשר הרוח תניף את ריחו הטוב לכל רוח, עד שהוא נקרא בהיפוך: אָמיר – מִיךָ.

שורה 3–4: כשאחזור ואמיר, כלומר אחליף ואהפוך, שמו, ייהפך לשם רָאִים גונג, שהוא סיבה וגורם לשפוך את דמי. ראם כמשל לאויב גונג מצוי במקרא, כגון: וקרני רָאם קרנו בהם עמים יגח (דברים לג, יז), ומקרני רָאִים (תהי' כב, כב); ובכתיב מלא י"ד: ותרם כָּרָאִים קרני (תהי' צב, יא).

סוּד שֶׁם עֶפֶר לְסָנֵי וְקָנִי
בֵּית לָחֶם לָךְ אֲשֶׁמִיעֶנּוּ
אֶקְתָּב אַחֲרֵיתוֹ, וּמִי יִקְרָא
עָלָיו רֹאשׁ, יִדְעֶנּוּ.

נראה לי, כי יש לתקן בשורה 3 "אַחֲרֵית" (במקום "אחרייתו") ובשורה 4 "יִדְעֶנּוּ" (במקום "ידענו").

בשורה 1 יש לקרוא "עֶפֶר" (ולא עֶפֶר). השם עֶפֶר בא במקרא גם במשמ' אֶפֶר: מַעֲפָר שרפת החטאת (במד' יט, יז); ואשליך את עֶפֶר (דבר' ט, כא).

זוה שיעור הדברים:

סוד שם עפר (- אפר) אשמיע לך, והוא לסני וקני בית לחם, ר"ל בראש התיבות "קני בית לחם" – ר"ת זָבֵל.

אכתוב אחריית "ומי אקרא" – ר"ל סופי התיבות ומ" אקרא – כלומר אי – על ראש (היינו על ראש זבל), ואז תדענו.

והפתרון אי + זבל – אִי זָבֵל.

ב י ק ו ר ת ו ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

גד בן-עמי צרפתי

אוצר הלשון העברית

ליעקב כנעני, כרכים ראשון ושני, ירושלים – תל אביב (מסדה), תש"ך – תשכ"א

1. קשה מלאכתו של מחבר מילון, ותחתיה במתיחות מתמדת בין האובייקטיביות, שהיא לכאורה תכונתו היסודית, ובין הסובייקטיביות, האורבת לו בכל רגע. מה פשוט יותר, מיכאני יותר, מלאסוף מלים מתוך הספרים שנכתבו, לערוך אותן בסדר אלף-ביתי, ולכתוב את הגדרותיהן. כפי שההגיון הפשוט מחייב אותן? ולמעשה אין הדבר כן, אלא המילונאי נדרש להתחיל ולפסוק הלכה על כל צעד וצעד: האם מלה מסוימת ערך אחד היא, או שני ערכים הומוראפיים, או יותר? האם מלה שאולה מסרמת כבר נתאזרחה בלשון, או שמא זרה היא, ואינה ראויה לבוא במילון? האם הביעני הפועל של פועל מסוים אינו אלא צורה דיקדוקית רגילה של אותו פועל, או שמא הוא שם-עצם, המהווה ערך בפני עצמו? האם ביטוי מורכב מסוים ראוי הוא להיות ערך ראשי נפרד, או שמא אינו אלא ניב, שייזכר על יד אחד מרכיביו אלה הן אחדות מן השאלות המטרידות את המילונאי, ואפילו בשנתו.

אחרי מפעלו החלוצי של בן-יהודה, ואחרי מילונים אחדים, שלפי תכניתם וביצועם לא יצאו מגדר של מילון עממי שימושי, עדיין אנו מצפים למילון עברי מקיף ברמה לקסיקוגראפית נאותה. והנה עתה מונחים לפנינו שני כרכים בתבנית גדולה של "אוצר הלשון העברית לתקופותיה", ועוד שבעה מובטחים לנו עד השלמת המפעל. מן הדין שנעיין בכרכים אלו ונתחקה על דרכו של מחברם, בתקווה שנמצא כאן אותו מילון שאליו אנו מייחלים, או לכל הפחות מילון הצועד צעד קדימה לקראתו.

2. ראש דאטתיו של העורך היה לאנדר באוצרו את המספר הרב ביותר של מלים ושל שרשים, שהיה לאל ידו להשיג. על כן הוא מכריז כמטרה ראשונה של האוצר (מבוא, פרק ד, סעיף 1): "לא לדחות שום מלה מן האוצר הלשוני הקיים, אם גם רחוקה היא ריחוק של טעם או ריחוק של הבנה. המעיין ימצא באוצר זה כל מלה עברית". והוא מוסיף (סעיף 5): "אוצר הלשון העברית" מכיל בתוכו כאמור, את כל שרשי הלשון העברית, העתיקים והחדשים. תתנוט בו לא רק כל המלים העבריות, ואפילו הגדירות ביותר, אלא גם המלים הארמיות, היווניות והרומיות, – כל אותן המלים הלועזיות-המדעיות, העתיקות והחדשות, שנכנסו ללשון העברית במשך הדורות המרובים, נשתלבו בתוכה והיו לחלק בלתי-נפרד ממנה".

אל יחשוב הקורא, שהמלים האחרונות של המשפט באו למעט ולומר, שלא יתקבלו באוצר אלא אותן המלים, שנשתלבו בתוך הלשון – כדבריו של פרוס' בן-חיים, שהביא המחבר לסיוע, "כל שהאחזן הורגלה לשמוע והפה להפיק" – כי אין כאן כל מיעוט וכל חיסור: העין באוצר ילמד, שכל מה שנכתב אי פעם באותיות עבריות בתוך הקשר עברי ובא לידו החרוצה של העורך, הכול נכנס אל תוך האוצר הזה – ולא רק מלים שאולות מן הארמית מן היוונית ומן הרומית, כדברי המבוא, אלא גם מכל שפה אחרת. על כן המחבר יכול לסכם בנאוה (סוף הפרק ז): "אוצר לשוני זה שלם יותר ומלא יותר מכל המילונים שקדמו לו". והוא מוסיף (וכאן המבקר מסתייג מדבריו) כי "שיטתו, לדעתו, מחוקקת יותר ומשוכללת יותר משל כל המילונים שבאו לפניו. כל מי שישווה אוצר לשוני זה למילונים אחרים, קודמים, ימצא בו, ללא ספק, חומר לשוני מרובה יותר, ומסודר יותר, מבואר יותר ומוגש למעיין בצורה מודרנית יותר".

בין המקורות של העושר הלשוני הזה, מתה המבוא: א) את המלים הורות (סעיפים 6-7), ב) את העברית הישראלית החדשה (סעיפים 8-9), ג) את הפיוט ואת השירה (סעיפים 10-25).

בדבר המקורות ב' ו' דעת המחבר נראית. גם אם אפשר לפקסס בחיבותה של מלה משונה ללא רע לקוחה מפיוט בלתי חשוב, או של יצירת נפל שיצר עיתונאי נשכח, ייתכן מצד שני, שדווקא על מלים כאלו יש לשמוח, שמצאו מי שאסף אותן ושמר אותן לעיתים של החוקרים. אולם באשר למקור א', המלים הזרות, מתעוררים ספקות רבים על דרכו של המחבר.

ארוכה היא דרכה של מלה הנקלטת ללשון אחת מתוך לשון אחרת, ורבת שלבים: מקודם הבאה חד-פעמית בפי דובר בודד; אחר כך מעמד של מלה זרה (Fremdwort), המשמשת תדיר בלשון הקולטת, אך בהגבלות מסוימות ואגב הכרה, שאינה מולדת בית; לבסוף – מלה שאולה (Lehnwort), שזת מעמד ליתר מלות הלשון שבאו בירושה, עד שרק הבלשן יודע להבדיל בינה לביניהן. אין בחנים אובייקטיביים, המבדילים בין שלב לשלב, ואין תחומים ברורים – לכן אי אפשר לקבוע חוקים, שעל פיהם נדע, איזו מלה שאולה חייב המילון להביא, ואיזו לא להביא, ואיזו להביא בציון "מלה זרה" (יוזית, אנלית, גרמנית, ...). או בציוני הסתייגות אחרים. מכל מקום ברור, כי חוסר תחומים ברורים אין פירושו חוסר סוגים שונים: אין דין המלה "תוריאה", שבאה במדרש כונן אגב הודעה מפורשת שהיא אינה מלה עברית, באמרו "תורה – בלשון ית קורין למראה ודמות תוריאה" (θεωρη(α, θεωρία) – כדן המלה "פילגוס" הבאה פעמים אחדות בספרות החכמים בהוראת ים – וכדן המלים "סימן" או "דפוס", שכבר פשטו את לבושן הזר, תשכח כי זרות הן. כמו כן בלשון שבפינו לא שזזה דרגת הזרות של המלה "אטום" הנפוצה, לשל המלה "ליידי" (lady) במשפט "פלתית מתנהגת כמו ליידי אמיתית". אם בעיה זו קשה היא בכל הלשונות, קשה שבעתים היא בעברית, מתוך כמה סיבות. ההתאמה במבטא, ההתאמה הגראפית, האפשרות של נטייה לפי הפאראדיגמות של הלשון הקולטת, היכולת להוליד מלים נוספות לפי הדרכים של הלשון הקולטת – כל אלה עשויים לשמש במידת מה בחנים למידת ההתאורחות של המלה השאולה. אולם בעברית, מחמת האלף-בית השונה, ההתאמה הגראפית של המלה השאולה היא כמעט אוטומטית, ועמה התאמה של המבטא; כמו כן העברית מוכנה לחזר את צורת הרבים של כל מלה שאולה על ידי תוספת הסיומת העברית הרגילה – ולכן אין בכל אלו כל משמעות של הבחנה.

נוסף לכך הלשון העברית של היום פתוחה לרווחה לקבלת מלים זרות: דובר שלא ימצא מיד את המלה העברית הדרושה למושג שברצונו להביע, לא יהסס לרגע ליצור מלה כזאת מן הלשון המופרת לו – בחופשיות שאין דיגמטה אצל דוברי לשונות אחרות, כגון אנלית או צרפתית או כידצא בהן. אם ייסתח בישראל ענף תעשייתי חדש, או יטופח מקצוע מדעי חדש, מיד ייכנסו ללשוננו מלים זרות למאות – אחדות ייכנסו על מנת להישאר, ואחדות ייפלטו אחר זמן קצר, כאשר יוצעו להן תחליפים עבריים. מכאן גם המסקנה, שמצב הלשון העברית בעניין זה רופף ביותר: מלים נקלטות ומלים נפלטות ללא הרף.

כל זה מחייב את המילונאי והירות רבה, ואף כי אין ביכולתו לקבוע חוקים ברורים, מכל מקום יעשה לו כללים שיתנהג על פיהם, וידע מה לקבל ומה לדחות, וישתמש באפשרויות השונות העומדות לרשותו, כגון צורה שונה או גודל שונה של האותיות, מערכת של ציונים מתאימים, כדי להבדיל בין המלים העתיקות ובין המלים השאולות למיניהן, כפי שנהגים המחוקקים שבמילתים הזרים.

אולם המחבר שלנו לא חש לבעיות אלו, לא להן ולא למקצתן, וכשכולו שקוד על מגמתו להגדיל תורה (אך לא להאדירה), הכניס הכול מכול כול, ועשה דין אחד למלה יוזית, שנתאזרה בעברית זה אלף שנה, ולמלה צרפתית או אנלית, שריח זרותה לא פג ממנה עדיין, והמדריך בלשוננו משתדל לבטא אותה לפי המבטא המתאים לאותה לשון, כגון "אֶמְפְּלוֹאָה" (emploi) ו "בֵּיִסְבּוֹל" (base ball); דין אחד למלה, שנדחתה לגמרי מן השימוש אחרי שנוצר תרגומה העברי, כגון "אינדוסטריה" מפני תַּעֲשִׂיָה, או "אנטיסמיטיזם" ו"אנטיסמיטיסמוס" מפני

הדבר נקי מסוג: מלים רבות באות באוצר פעמיים לפי כתיבים שונים (אפול-ראפול-, אנ-ראנ-, בקרת-רבקורת-, ברזל-ברזלא-), במקום שאפשר היה להודיע במבוא על שיטת הכתיב ולהסתפק בצורה אחת לכל מלה; הבנינים השונים של פועל אחד מהווים ערכים עצמאיים (הבאים אמנם לא במקומם לפי סדר האלף-בית, אלא אחרי הבנין הקל של אותו פועל), ובכל בנין הביעני הפועל והפעול עשים שב להיות ערכים נפרדים, וכל אחד מהם יבוא פעמיים, פעם אחרי הבנין שאליו הוא שייך ופעם במקומו האלף-ביתי – על כן יש לנו, למשל: אסף, נאסף, אסף, מאסף (ע"י ערך מאסף-), מאסף (ע"י ערך מאסף-), התאסף, האסף.

פעמים רבות מאוד נפרדת מלה אחת לשני ערכים, לפי שהיא נחשבת שם-עצם גם שם-תואר: "בונה", למשל, מוגדר כשם-עצם בהוראת "מומחה למקצוע הבנין" וכשם-תואר בהוראת "יוצר, בניגוד להורס" (הוא כמובן כבר נכלל בבנין הקל של הפועל "בנה-"); המלה "גדול" נתנת בדרך זו חמישה ערכים: שם-התואר וארבעה שמות-העצם הנבדלים גדול, גדולה, גדולים, גדולות (ראה את הגדרותיהם במקומם). הבחנות אלה דקות הן, ורובן שרירותיות: המחבר יכול להסתפק בציון "בנה" – שם-עצם ושם-תואר-, אלמלא להיטותו לריבוי ערכים.

4. אחד האמצעים, שהשתמש בהם המחבר כדי להעשיר את הלשון העברית ולהגדיל את אוצרו, הוא "בניית תוארי-פועל משמות-עצם ומפעלים בצירוף אחת מארבע אותיות בכל-ם" (מבוא, סעיף 60) והוא אף מודיע בסיפוק כי "השתדל לאסוף מהם ככל האפשר יותר" (סעיף 61). על כן אנו מוצאים כאן, בין היתר, את הערכים: באחריות, באלכסון, באמתה, באמצעות, באמת, באסור, באפן, באריכות, בהדור, בהדרגה, בהזדמנות, בהסתר, בהצלחה, בהשכמה, בהתמדה, בראשית, ועוד כהנה וכהנה – כל אלה הן, לדעת המחבר, מלים הפותחות באות ב'. עתה, כדי להצדיק יצירת מלים סיטתית זו, אנו צריכים להניח שאות השימוש ב' איבדה בכל המקרים האלה את ערכה הסימאנטי (הוראת מקום, הוראת מכשיר, הוראת ליזוי וכו') ואף את כוחה כאות יחס, ונהייתה לתחילית, לציון דקדוקי גרידא. לפי זה, התהוות התחילית ב' של תוארי-הפועל בעברית היא תופעה של מעבר מתחום הסימאנטיקה לתחום הדקדוק, כמו התהוות הסופית *mentis, mentis* של תוארי-הפועל באיטלקית, בספרדית ובצרפתית, שאינה, כידוע, אלא האבלאטיב של שם העצם הלאטיני *mens* (רוח), שהתרוקן מערכו הסימאנטי. אבל דווקא השוואה זו מראה, שבעברית אין הדבר כן: בתואר-הפועל הצרפתי הצירוף המקורי של שם-התואר עם שם-העצם *mentis* נשכח כליל, ותואר-הפועל המתקבל הוא מלה חדשה שונה במשמעותה מהצירוף ההוא: *prochainement* פירושו "בקרו" ולא "ברוח קרובה", ואין הצירוף הזה זכור במחשבתו של מי שמבטא את תואר-הפועל. ואילו בעברית, הביטוי "באחריות", "באמתה", "בהשכמה", וכו', עדיין נשארים צירופים של ב' היחס עם שמות העצם "אחריות", "אמתה", "השכמה", וכו' והכרת הצירוף הזה חיה בתודעת דובר העברית, המשתמש בביטוי האלו ובדומים להם.

ברור אפוא, שאין כאן מלים חדשות הראויות לבוא במילון כערכים בפני עצמם, וכל הצירופים האלה נחלקים למעשה לשתי קבוצות:

- א. צירופים, שמשמעותם היא לא פחות ולא יותר מסכום המשמעות של רכיביהם, כשהם מתקשרים לפי דרכי התחביר הרגילות; בסוג זה יש למעשה, למשל, "באלכסון", "באמתה" (המדגם שבאוצר: "השחקן מילא את תפקידו באמתה"), "בהתמדה" (המדגם: "הוא לומד בהתמדה").
- ב. ניבים – כלומר צירופים, שמשמעותם אינה זהה לסכום משמעות הרכיבים, כגון "באחריות" כמתח טכני של שירות הדואר, "בראשית" בהוראת בריאת העולם, קדמות העולם; ועמהם צירופים שמשמשים שימוש מיוחד, כגון "בבקשה" כמלת נימוס בתודמעות ידועות

(באוצר אינה כערך ראשי אלא כערך משנה של "בקשה"), וצירופים שבהם הרכיב השני אינו עברי או שאינו שכיח בעברית, כגון "בדיעבד", "בעטיר" (אינו בא באוצר כערך).

אשר לקבוצה הראשונה – מובן מאליו, שצירופים אלו אין מקומם במילון לא כערכים ראשיים ולא כערכי-משנה, ויזכרו בו לכל היותר בין הדוגמאות, כל אחד על יד הערך המתאים לו. אשר לקבוצה השנייה – יש להבדיל בין המקרים השונים, לשקול כל אחד מהם, ולהחליט, אם להביאו כערך בפני עצמו או כערך-משנה של הערך המוקדש לרכיבו העיקרי: "באחריות" אצל "אחריות", "בראשית" אצל "ראשית" וכיוצא בהם. לנו נראה, כי הדרך השנייה היא על פי רוב הנכונה, אולם בכונן אלה יש לכבד את שיקול דעתו של המילונאי.

מכל מקום מספר הערכים הראשיים שיתקבלו בדרך זו יהיה מצומצם מאוד, ולחינם השפיע עלינו בעל האוצר שפע של תוארי-פועל מדומים, שאינם אלא שמות-עצם בצירוף אות בכלים. מאידך גיסא – אם נסבור לשיטתו, נמצא הוא בבחינת תנא ושייר, שכן אם הוא רושם את הערכים הרבים, שדוגמאות אחדות מהם הזכרנו לעיל, רשאים אנו לשאול מדוע לא רשם גם אחרים רבים כיוצא בהם, כגון "בישיבה", "ביושר", "בעדינוח", "ברעש", "ברשלנות"...? אם הביא "בטהרה" מדוע לא הביא "הטמאה"?

אולם, אם נסכים עם המחבר, כי צירוף התחילית ב' לשם-עצם עשוי ליצור תואר-הפועל, יש לשקול את האפשרות, כי נציין תוסעה זו אצל הערך "ב", ולא נרשום את תואר-הפועל האלה כי אם במקרים מיוחדים – כמו שמילון אנגלי פטור מלרשום כערכים ראשיים את כל תוארי-הפועל המסתיימים ב-ly, ally, דווקא מפני שידוע, שבדרך כלל אפשר להוסיף לשם-תואר סיומת זו וליצור על ידי כך תואר-הפועל, ואין כאן אלא פאראדיגמה דקדוקית קבועה.

5. בעיה מבעיות המילונאות הוא סידורן של המלים ההומוגראפיות ושל המלים רבות המשמעויות. כאשר מלה אחת יוצאת להוראות הרבה, הדבר נגרם על ידי אחת משתי אלו: או שחלה התפתחות סימאנטית, אשר הוסיפה משמעויות שונות למלה אחת, כמו, למשל, בדוגמה של "רגל", אחד מאיברי הגוף, ששימשה במשמעות "פעם", ואחר כך, באמצעות הביטוי המקראי "שלוש רגלים" השווה ל-"שלוש פעמים", קיבלה אף את המשמעות "חג" – או שהייתה התפתחות פוניטית מוקדמת, אשר השוותה את הצורות של שני שרשים, שהיו מעיקרן שונות, והביאה להתהוות מלה אחת הנשאת את המשמעויות של שתי מלים נבדלות, כגון "צבי", שבהוראת חיה מחיות השדה מקבילה לערבית "ט'בי", ובהוראת "חמדה" גזרה משורש מקביל לערבי "צבא". ויש להעיר שבדרך כלל אין הדבר כה פשוט ומבורר, הן מפני שהתפתחות הסימאנטית והתפתחות הפוניטית עשויות להשפיע זו על זו, הן מפני שלעיתים קרובות אין ביכולתנו לגלות את השלבים השונים של התהליך בתולדות הלשון.

כאשר המילונאי בא לסדר את המלים מן הסוג הזה, דרכים שונות לפניו, ואלו הן העיקריות:

- א. לערוך אותן בערך אחד ולפרט בו את המשמעויות השונות;
 - ב. לחלק אותן לערכים שונים, עד כמה שאפשר לייחס אותן לשרשים שונים מבחינת אטימולוגית, ולהביא שוב אחרי כל ערך את פירוט המשמעויות;
 - ג. לחלק אותן לערכים שונים לפי ההוראות העיקריות, בלי שים לב לאטימולוגיה.
- לכל שיטה ושיטה תכונותיה וקשייה המיוחדים – ואין צורך לומר שהראשונה היא היחידה המבטיחה אובייקטיביות כמעט מוחלטת. הבחירה תלויה בשיקול הדעת של העורך ובאופיו של המילון.

העורך שלנו קבע במבוא (סעיפים 46, 51) עמדה ברורה בנקודה זו, וזה למעשה לשנייה משלוש האפשרויות שמנינו למעלה. אולם העיקרון המוצהר לא נשמר תמיד בהקפדה, ופעמים

הרבה באו ערכים נפרדים במקום שהיה מתבקש ערך יחיד; ראה למשל את הערכים אדרת, אהיל, אוגר, נאי, גבר, ועוד. מצד שני 'גמלא' כשם הבהמה הידועה ובהוראת 'גשר' היווה ערך אחד, במקום להיפרד לשנים.

במקומות רבים סבר המחבר, שיש הוראות שונות, במקום שאין באמת אלא אחת – למשל כשהוא ייחס שתי הוראות ל'אנכרוניזם': 1. פעולה או תיאור שלא לפי התקופה הנדונה – 2. מעשים או השקפות שנתיישנו ואינם לפי רוח הזמן' (דוגמאות לא הובאו). יש שהגדיר הוראות שונות, אבל אינן עולות מהדוגמאות שהביא: מדוע משני המשפטים 'זבוח נחלץ הדתי מקושי' הפילוסוף', 'ובכל זה מסכימים בו הפילוסוף והדתי', המובאים בערך 'דתי', יעיד הראשון על ההוראה 'אדוק בעיקרי הדת' והשני על ההוראה 'תיאולוג'?

6. מבנה הערך כולל: א. הגדרה דקדוקית בראשי תיבות, לפי הצורות המורפולוגיות וחלקי הדיבר המקובלים; ב. צורות עיקריות של הנטייה – אם הערך הוא שם או פועל; ג. הגדרה, או הגדרות, להוראות השונות של המלה; ד. דוגמאות; ה. ניבים, מסודרים כערכי משנה, כל אחד עם הגדרתו ודוגמאותיו; ויבים של ערך ראשי אחד באים לפי הסדר האלף-ביתי של הרכיב השני, בלי שינסה המחבר ליחס כל ניב למשמעות המיוחדת של הערך הראשי שהוא קשור בה.

שני דברים, החייבים לבוא במילון, אינם כאן: האטימולוגיה של המלה והוראה על התחום הלשוני שהיא שייכת אליו.

אף כי שני במחלוקת, אם מילון חייב להביא את האטימולוגיה של כל מלה – אין ספק שלגבי מלים זרות, ובעיקר לגבי מלים זרות מורכבות, האטימולוגיה הכרחית היא לשם הבנת המלה ולשימושה הנכון, והיא אף עשויה להקל את העומס המוטל על ההגדרה. אי אפשר שעל יד המלה 'אטרנציונלי' לא תבוא הידיעה, שזוהי מלה מורכבת מהיסודות הלאטינים 'אינטר', שפירושו 'בין' ו'נציו' שפירושו 'לאום' – זוהי ידיעה הכרחית ומספקת להבנת המלה. וגם על יד מלה עברית מורכבת, כגון 'בכדי', ראוי לציין את רכיביה.

אבל בעל האוצר לא וו בלבד שלא ציין כל אטימולוגיה – לעולם לא ציין על יד מלה שאולה מאיזו לשון היא לקוחה, וכמו כן לא ציין, אם המלה חדשה היא או ישנה, של סיגנון פיוטי או של סגנון משפחתי, של אמנות מסוימת, של חוג מסוים, מדעית או טכנית – ידיעות שבאות בכל מילון מחוקן, על פי רוב לפי רשימה של קיצורים או של סימנים מוסכמים הנחתה מראש. לכן אם מצאת במילון ש'אפרת' הוא 'קורה מרכיית מקיר אל קיר או קורות היסוד של שלד הג', אי אתה יודע אם לסניך מונח טכני של הבנאים התל-אביביים, או מלה אנגלית, או מלה תלמודית. 'אפרה' הוא 'אלקלי', גוף מרכב ממתכות וחמצן: האם זהו המתח המדעי, הנהוג היום בספרי הכימיה בעברית כתרעום של 'אלקלי' הלועזי? האם זוהי מלה משנאית, והמפרשים קבעו שהיא זהה ל'אלקלי'? האם זהו חידוש שנתחדש לפני חמישים שנה, ואחר כך נדחה? אם 'בר' הוא 'בן' – הייתכן שהמילון לא יודיע ש'בן' הוא מלה עברית, ו'בר' ארמית, אף על פי שנמצאת היא בספר משלי?

כל זה אינו במילון. אולם גם מה שיש, מלא אי-דיוקים בתוכן ובסגנון. הנה כמה דוגמאות, פרי של דפדוף מקרי. 'בפנים' מוגדרת כמלת-יחס, ובאמת היא תואר-הפועל במשפט המובא 'אין מקדשים אלא שלמים ומלאים ומתוכן ובפנים' (ובתים סח, ע"א) – ואשר למשפט עצמו, המחבר לא הביא את נשאו ועשה אותו לבלתי מובן: 'כלי שרת אין מקדשים וכו'.' 'בדי' בהוראת 'בשביל' אינה תואר-הפועל, כדעת המחבר, אלא מלת-יחס ('אריה טורף בדי גורותיו' נחום ב, יט). 'בעה' אינה 'צמח-מאכל'... בעל טעם מתוק' – כי אין לצמח טעם אלא לסריו. אם 'אשם' הוא 'קרוב' לכפרה על חטא, יש לציין במה הוא נבדל מחטאת.

המלה 'בן' באה בכל הניבים המכילים אותה מעקדת בסגול, ובכללם 'בן זכר', 'בן יקר' 'בן סורר ומורה', אף על פי שבפסוקים המובאים במילוק הניקוד הוא, כמוכן, צירי (ב'בן סורר ומורה' המילוק העתיק את המקרא בטעות בסגול). 'אירדנטה' אין עיקרה שם-עצם במשמע 'תנועה בקרב תושבי חלקי מדינה המנותקים מארץ המטרופולין שלהם, ונמשכים לשוב ולהתאחד אתה', אלא שם-תואר נקבה, המתאר אותו חלק של המדינה עצמו, ופירושו 'בלתי-נגאל', והגדרה הג'ל מתאימה למלה 'אירדנטים'. 'אלקים' אינו 'כתיב... בפי החרדים' כי הכתיב אינו בפה, אלא על הנייר. 'בית-דין' מבואר 'בית-משפט', חבר שופטים, ו-'בית-משפט' מבואר 'בית-דין' –האם אין הבדל היסטורי וסימאנטי בין שני הביטויים? האם שימוש היום במדינת ישראל שזהו האם אין חובת המילוק להצביע על הבדלים אלו? 'בית-כנסת' ו-'בית-מדרש' אינם במקורות העתיקים, כי היחיד בלי כינוי הוא לעולם 'בית הכנסת', 'בית המדרש'; תופעה זו טענה ציון במילוק, גם אם השימוש של היום אינו כסוף למקורות בהכרח.

אפשר להמשיך בלי סוף. הכול רק בקירוב, בלי דיוק, בלי הבחנה. הייתי אומר – בלי חיבה למלים, לאופייה ולגולגוליה המיוחדים של כל אחת מהן.

7. בדבר הדוגמאות, כלומר המשפטים הבאים אחרי כל ערך להראות את השימוש של המלה למעשה ואת השתלבותה ביחידה לשונית גדולה יותר, כל הדרכים פתוחות לפני המילון-נאי: מן המילוק השימושי הוציר שאינו נזקק להם כלל, עד המילוק ההיסטורי הגדול המציג אותן במספר רב, מסודרות בסדר כרונולוגי ומחולקות לפי גוני המשמעות. הדוגמאות יכולות להיות מובאות מחיבורים נבחרים – במילוק הנורמאטיבי – או מחיבורים מכל הסוגים המייצגים בכללותה את היצירה הלשונית של התקופה שהמילוק מוקדש לה, לרבות עיתנים ואף ספרים נטולי ערך ספרותי; יש שהם משפטים, שבנה בעל המילוק בעצמו לצורך מילוני. כל אחת מן השיטות כשרה ומוצדקת, כשהיא מותאמת לאופיו ולרחו של המילוק, מכל מקום ברור, שככל שיעלה המילוק ברמה ובכמות, כן ירבו הדוגמאות במספרן ובחשיבותן. זאת לדעת, כי דוגמאות רבות, פרי בחירה שיטתית נבונה, יכולות למסור חלק הידיעות, שבדרך כלל מוטל על ההגדרות למסור אותן: להבנת הבדלי משמעות דקים, שימושי לשון, תכונות סגנון, יפה כוחם של כמה מובאות מתאימות, מכוחם של הגדרות וביאורים ארוכים ומסורבלים.

המחבר שלנו נאה דרש בעניין זה, ובמבוא אמר בין היתר 'כל ערך לשוני-ספרותי, עתיק או חדש, מחוץ למתחים טכניים, מובא במילוק זה לא כמלה בודדת, ערטילאית, העומדת בפני עצמה, אלא בפסוק שלם, שיש בו כדי להדגיש ולהסבירו' (סעיף 27). 'כשהמלה נמצאת בתוך משבצת טבעית משלה, בין חברותיה, ... מתפרשת היא מאליה, מובנת כראוי ופוטרת את המסביר מפירושים מיותרים. יתר על כן: הפסוק המובא באוצר מכל שכבה לשונית שהיא, לצורך הבנה מדויקת וברורה של הערך, תפקיד נוסף יש לו כאן: לתת למעיין באוצר זה שיעור חי בשימוש-הלשון ובתורת צירוף-המלים מפי מקורות לשוניים מוסמכים' (סעיף 28).

בעברו מן ההלכה למעשה הציג המחבר על פי רוב פסוק אחד או שניים על יד כל ערך או ערך-משנה, לעתים רחוקות מעט יותר. הדוגמאות האלה הן מובאות ממבחר נרחב מאוד מתוך הספרות העברית לחטיבותיה ולתקופותיה, והמחבר הקפיד שיהיו אלה מובאות אמיתיות ולא משפטים שנצרכו בידיו לצורך השעה, כי שולל הוא את דרכם של מילונאים עבריים אחדים שקדמו לו, אשר 'בחרו, על פי רוב, לבדות פסוקים לשוניים משלהם מאשר להזקק למקורות' (סעיף 38). על ידי זה ערך בעל האוצר לפינע אוסף עשיר ומנוח של קטעים לשוניים – אולם הקסדה זו עלתה לו ביוקר רב, כי מרוב דבקות למקורות הביא פעמים רבות פסוקים, שאינם תורמים ולא כלום להבנת הערך שלידו הם רשומים, אם בשל קיצורם הנמרץ, אם בשל אופיים

הגמלץ, שגורם לכך, שהפסוק לא יהיה ברור אלא מתוך הקשר יותר ארוך מזה שהמחבר ראה את עצמו רשאי להביא, אם בשל העובדה, שהמלה שיש להדגים ולבאר אינה תופסת בהם מקום מרכזי, אלא צדדי ומקרי, ואין הפסוק תלוי כלל בה, ולא היא בפסוק.

מה חכמנו, למשל, על אודות המלים "נאנס", "בלשנות", "בונים חפשים", "בְּעִתָּתָהּ" על ידי הביטויים: "שליח שטאנס", "חכמת הבלשנות", "הבונים החפשים הקדמונים", "כתחליף לבעיתנות האישית"? במה התקדמנו במיצוי הוראת הפועל "אטט" או התואר "אפרותי" על ידי המשפטים "סחרחורת ולס עצוב בכוסף מאטט", "יום של טיפות אפרוניות נטפות מעל כל עלעלי ירק-המספוא"? הלא קטעים אלו יותר ממה שהם מבארים טעמים הם בעצמם ביאור – ערבך ערבא צריך! האם יש בדברי הירושלמי "שמם אַרְיָה יוצאה לעולם" משהו שיעזור לנו בהבנת המלה "ארירה"? במשפט זה "ארירה" עשויה להיות שם של כוכב, של מחלה, של רוח, של מלאך, של אומה, של תכונה נפשית, של פגע מפנעי הטבע – או של כל תופעה אחרת, הן נשמית הן רוחנית, הן רצויה הן בלתי רצויה, והדבר היחיד העולה לנו מן הדוגמה הוא, ששם זה עשוי לשמש בלי יידוע, ודוקא כאן המחבר הביא גם משפט אחר, משמות רבה, "שהם הוסכים דבר ארירה לברכה", אשר על ידי האופחיציה ברכה "ארירה מכהיר יפה את המושג, ודברי הירושלמי לא הוסיפו דבר.

והנה עוד מובאות שאין בהן כל תועלת: "אנטומולוגיה – גיסי זה המריץ את המומחים לאנטומולוגיה לנסות את כוחם"; "אנציקליקה – האנציקליקות מופיעות רק במקרים חשובים מאוד"; "אפרורית – קנתי מפה אפרורית"; "אתנולוגי – גיסי חיינו... כתומר היסטורי-אתנולוגי"; "בהדור – הוא עושה הכל בהדור". הבוחן לדוגמה מוצלחת הוא, אם אפשר להמיר בה את המלה המודגמת במלה אחרת או במלים רבות אחרות, ואם כן הוא הדבר, כבדוגמת שהבאנו, הרי שלא הודגם ולא כלום.

בכל המקרים האלו, ובמקרים המרובים הדומים לאלו, נשארה לדוגמה חשיבות של עדות בלבד: היא מעידה, באיזו תקופה ובאילו טקסטים נמצאת המלה, אך עדות זו ערכה מוגבל, כי אין בכוחם של פסוקים אחדים לתת תמונה שלמה כעניין זה, ואפילו לא לרמח אליה. ועוד הוקטן ערך זה על ידי נוהג המחבר, שרשם מראה מקום שלם של הבאותיו רק בספרות המקרא, בספרות התלמוד ובחלק של ספרות המחקר והפרשנות – ואילו בכל יתר המקרים, או שמראה המקום מציין תחום רחב מאוד, תקופה שלמה (כגון: ספרות ימי הביניים, ספרות ההשכלה, ספרות עברית חדשה) וסוחרם לנו על ידי זה את שם המחבר שממנו לוקח המשפט, את זמנו המדויק ואת מקומו, או שהוא נותן לנו ציון מסוים יותר, שם של סופר (כגון: רמח"ל, ביאליק), אבל גם אז אין באפשרותו של המעיין למצוא במקומו את הפסוק המצוטט. גם זה חיסרון הוא – כי לא רק החוקר, אלא גם כל מעיין משכיל, בשעה שבא לברר לעצמו מה טיבה של מלה אחת, ומצא שהשתמש בה ביאליק, ירצה לדעת, אם היא נמצאת באחד משריו הנשגבים ביותר, או בחרח לעת מצוא, או בסיסור, או במאמר ספרותי – ואם לפניו מילוק רב ממדים כאוצר הזה, זכאי הוא למצוא בו תשובה שלמה.

מתפקידי הדוגמאות גם להורות את שימוש הלשון, כלומר מהו הבניין הנכון של המשפט המצטרף למלה הנדונה. הפועל "אהב", למשל, גורר אחריו במקרא מלות יחס שונות: וישראל אהב את יוסף, ואהבת לו כמוך, ומי אהב בהמתו, – צורות תחביריות אלו יש למצוא במילון, ועוד רשאי אני לשאול: האם הבדלים אלו משקפים הבדלי משמעות? האם הם נמצאים גם בספרות שלאחר המקרא? הבאות שנבחרו בעין פקוחה ישיבו על שאלות אלו ועל כיוצא בהן. והנה מה שנמצא באוצר שלט: אחרי הפועל "אהב" בא רק הדגמה אחת: "ויאהב יצחק את עשו... ורבקה אהבת את יעקב"; אחר כך בא, לא כהדגמה נוספת אלא כגיב המהווה ערך-משנה (מדוע?), "ואהבת לרעך כמוך". לשאלותיו אין כאן תשובה.

ועוד דבר דומה. מה שימוש הפועל 'בשר' באיזו יחסה יבוא הדבר המבושר (את הדבר, על אודות הדבר), ובאיזו יחסה יבוא האיש המקבל את הבשורה (את פלתי, לפלתי)? הדוגמות המובאות כאן הן: 'איש חיל אתה וטוב תבשר', 'רבי, מבשר טובות אני לך' – איש לא ידע מזה ש'בשר' משמש במקרא כפועל יוצא ומקבל הבשורה הוא מושא ישיר ('ארוצה נא ואבשר את המלך', שמ"ב יח, יט).

בכגון אלה שותק המילקן שלפניו שתיקה מוחלטת. וכן הוא שותק על אודות צירופי הלשון מבחינת המשמעות. נשוב לפועל 'אהב'. הצרפתי יניד בפועל אחד *j'aime ma patrie* (אני אוהב את ארץ מולדתי) וגם *j'aime cette soupe* (אני אוהב את המרק הזה) – ואילו האיטלקי ישתמש בשני פעלים שונים, ויאמר במשפט הראשון *amo la patria* ובשני *mi piace questa minestra*, כיצד יביע העברי את היחס הזה אל מאכל מסוים? כי לא נוכל לדעת, שהפועל המביע רגשות נעלים כלפי הרע, כלפי האלקים, כלפי הצדק, עשוי אף להביע את תאוותנו אל נדי צלוי (בר' כז, ט) ואל הענבים (הושע ג, א). אם לא נמצא לכך דוגמאות מתאימות – ודוגמאות אלו חובת המילקן להציג לפניו. אולם המחבר שלנו ראה את עצמו פטור לחלוטין מן הטורח הזה.

יש מלים לא מעטות, שנשארו ללא פסוק המדגים אותן, ולא רק מלים טכניות, כפי שכתב המחבר במבוא, אלא גם מלים רגילות, כגון 'אובסקורנט' (שנא השכלה), 'אובסרוטור' (צופה), 'אָנֶן' (אסרוח של אח) – וטעם חוסר המדגמים כאן נעלם הוא מאתנו.

חמור מזה, יש דוגמאות שאינן מתאימות למשמעויות שהן באות לסייע; מעין 'מעשה לסתור'. אם 'אֶפְרָט' הוא 'מנען, מערכת-מתקנים', אין להביא כדוגמה 'אפרט מדעי', ביטוי שבו רגילים לציין את האוסף של חילופי הגרסאות הנדפס בשולי טקסט ספרותי, כשמוציאים אותו לאור על פי מקורות שונים. אם 'בחזיב' הוא תואר-הפועל שהוראתו 'בהסכמה, באמירת הן', אין ראיה לכך מדברי אברבנאל (פירוש על התורה, שמות כ, ב) 'הנה נשאר היחוד בחזיב-ה' אלקינו ה' אחד', כי שם 'חזיב' אינו הסכמה אלא הטלת חובה, מצות עשה, כפי שיוצא ברור מטענת אברבנאל שיהיו עשרת הדיברות 'ממין אחד' – אם כלם מצות עשה מתייבות או כלם מצות לא תעשה שוללות – והמחבר הביא רק סופו של משפט אשר ראשו הוא 'כי אמר בשלילה לא יהיה לך, הנה נשאר וכו''. 'אצטנה' מוגדרת כגליל, וכשתי הדוגמאות המובאות שם מוכנה חרוט.

8. ההוצאה היא מהודרת – אולם זהו יופי חיצוני-כללי, ללא כל השתדלות לפטור את הבעיות המיוחדות של המילקן. שלושה גדלים שונים של אותיות הם מעט מדאי. הערכים שאינם בסדר האלף-בית, כגון הבניינים נפעל, הפעיל, התפעל, של הפעלים, באים בקו אחד עם שאר הערכים, מבלבלים את הסדר ומטעים את המעיין – וכאשר ערך כזה מזדמן בראש העמוד או בסופו, הריהו נרשם גם בגיליון העליון של הדף (כגון 'האיר') ומקשה את ההתמצאות על המעיין במקום להקל עליו. המספור של המשמעויות השונות של ערך אחד ושל המשמעויות של ניבוי מבוצע על ידי ספרות בטדל שווה, לכן לעתים המבט הראשון אינו מגלה, אם לפניך המשמעויות של הערך הראשי או של אחד מניבוי. על ידי אותיות מתאימות ושורות מלאות יותר היה אפשר להקטין את כמות המילקן ואת מספר כרכיו, לנחיות המעיין בו. הציון 'שם', הבא לעיתים קרובות כמראה מקום של הדוגמאות, מחייב את המעיין לתור אחרי הדוגמה שלפניה – ואם שוב ימצא את הציון 'שם', עליו לחפש את שלפני פניה: לפעמים הוא ידקק לארבע או חמש תחנות כאלה עד שיגלה את מראה המקום המפורש, כגון 'אשל', או 'סיט' (ראה ערך בְּלוֹקֶט): כדי לחסוך אות אחת המדפיס הכריח אותו לכל החיפוש הזה!

9. אם יש ל'אוצר הלשון העברית' מעלה, אינה אלא בכמות הגדולה של החומר הלשוני וברבנויותו. אולם הבירור והסידור לא שלטו בחומר הזה במידה מספקת, ואילו ההגדרות והביאורים של מילקן רב כרכים זה אינם עולים על אלו הנמצאים במילקן שימושי עממי קטן; אי-הדיוקים והשגיאות מצוים על המעיין שינהג בוהירות רבה.

ספרים שנתקבלו באקדמיה

אנציקלופדיה חינוכית. אוצר ידיעות על החינוך בעם ישראל ובאומות. כרך ראשון: יסודות החינוך. ירושלים, הוצאת משרד החינוך והתרבות ומוסד ביאליק, תשכ"א.

גור, עמיהוד, מונחים והסברים ביערנות (הצעה). ירושלים, ניסן תשכ"א.
ים, קובץ לענייני ימאות ליום העצמאות תשכ"א. תל-אביב, הוצאת החבל הימי לישראל, ניסן תשכ"א.
כנעני, יעקב, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות. כרך ב: אותיות ג-ד. עורכים יועצים: דוד לוין, אברהם שלונסקי. ירושלים-תל-אביב, הוצאת מסדה, תשכ"א.
כפיר, אהרן, מדרך לעבודת התיקון. ירושלים, נציבות שירות המדינה, השירות להדרכה ולהשכלה, תשכ"א.

ליטערארישע העפסן. פערטל-יאריקער יידישער זשורנאל פאר ליטעראטור, קונסט און קריטיק. רעדאקטירט פון: ב. דיימאנדשטיין און דר. דוב סטאלער. באנד 15, נומער 71-72, יולי-דעצעמבער 1960. מנצור, יעקב, העמדת הניקוד על המינוחים — הפתרון לכעית הכתיב, תדפיס מתוך „החינוך“, ניסן תשכ"א. המחבר מציע ש י ט ה של ניקוד חלקי.

משרד האוצר — פרסומי הדרכה, תדריך לתכתובת (תדריך זה מיועד למדריכים בקורסים לכתובת ויחסי ציבור הנערכים לעובדי האוצר).

סיוון, ראובן, כפילות או אחידות בכתיב? תדפיס מתוך „החינוך“, ניסן תשכ"א.
המחבר מציע כתיב אחד מלא לכל הגילים, בין בטקסט מנוקד בין בשאינו מנוקד.
ספר היוכל ליחזקאל קויפמן. מחקרים במקרא ובתולדות האמונה הישראלית, מוגשים לו בהתייעות לשיבה, ערך מנחם הרן. ירושלים, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, תשכ"א.
פרסומי החברה לחקר המקרא בישראל. ספר י', לזכר צבי קארל ז"ל, בעריכת אשר ווייזר וב"צ לוריא. ירושלים, הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל ע"י הוצאת קריית ספר, תש"ך.
קאסאווסקי, חיים יהושע, איצ'ר לשון התלמוד. ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי. כרך ט', אותיות גזע — דת. ירושלים, הוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה, תשכ"א.

שחם, אריה (לי גוטליב), הצעת תיקון לכתב העברי, סימני הניקוד בסיגנון האותיות, תדפיס מתוך „החינוך“ תשכ"ב, חוב' א'.
המחבר מציע התקנת סימני-כתב לכל הנוצות והבדלים ניכרים בין האות הדגושה לרפה, סימנים לשוא הנע, לחספים, לפתח הגנובה וכו'. הסימנים עשויים בסגנון האותיות של הא"ב העברי. המאמר פותח ויכוח מחודש בשאלת תיקון הכתב והכתיב.

Abu l-Mahâsin Ibn Taghri Birdi, History of Egypt, 1382-1469 A.D. Translated from the Arabic Annals of Abu l-Mahâsin Ibn Taghri Birdi by William Popper. Part VI, 1453—1461 A.D. Part VII, 1461-1468 A.D. Berkeley and Los Angeles, 1960 (University of California. Publications in Semitic Philology, Vols. 22-23).

Altheim, Franz, Awestische Textgeschichte. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, 1949. (Hallische Monographien. Nr. 9).

Aristotle and Plato in the Mid-Fourth Century. Papers of the Symposium Aristotelicum held at Oxford in August, 1957, edited by I. Düring and G.E.L. Owen. Göteborg, Alqvist & Wiksell, 1960. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia XI).

Averroes' Tahafut Al-Tahafut (The Incoherence of the Incoherence). Translated from the Arabic with introduction and notes by Simon Van Den Bergh, vols. I-II. London, 1954. (Unesco Collection of Great Works. Arabic Series).

- Breitholtz, Lennart**, Die Dorische Farce im Griechischen Mutterland vor dem 5. Jahrhundert. Hypothese oder Realität? Uppsala, 1960. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia X).
- Černý, Ladislav**, The Day of Yahweh and Some Relevant Problems. Praeae, Sumptibus Facultatis Philosophicae, Universitatis Carolinae, 1948. (Práce z Vědeckých Ústavů, LIII).
- Contributions Onomastiques**, publiées à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 août 1958. Bucarest, Editions de l'Académie de la République Populaire Roumaine, 1958.
- Eissfeldt, Otto**, Von den Anfängen der Phönizischen Epigraphik, nach einem bisher unveröffentlichten Brief von Wilhelm Gesenius. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, 1948. (Hallische Monographien. Nr. 5).
- Emmerling, Erich**, Die Polytechnische Ausbildung der Lehrstudenten an der Ernst-Moritz-Arndt-Universität. Greifswald, 1960.
- Fontenrose, Joseph**, The Cult and Myth of Pyrrhos at Delphi. Berkeley and Los Angeles, 1960 (University of California. Publications in Classical Archaeology, Vol. 4, No. 3).
- Al-Gazālī, Al-Munqid min Adalal** (Erreur et Délivrance). Traduction française avec introduction et notes: Farid Jabre. Beyrouth, Commission internationale pour la traduction des chefs-d'oeuvre, 1959 (Collection Unesco d'Oeuvres Représentatives. Série Arabe).
- Al-Gazālī, Lettre au Disciple** (Ayyuhā 'L-Walad). Traduction française par Toufic Sabbagh, deuxième édition. Beyrouth, Commission Internationale pour la traduction des chefs-d'oeuvre, 1959 (Collection Unesco d'Oeuvres Représentatives, Série Arabe).
- Al-Gazālī, O Disciple**. Translated by George H. Scherer, Beirut, International commission for the translation of the classics, 1951 (Collection des grandes oeuvres de l'Unesco. Arabic Series).
- Gorski Vc. V., Dremicevy I.D., Stolovy V.S.**, Nemecko-Russkij Aviacionnyj Slovar'. Voennoe Izdatel'stvo Ministerstva Oborony Sojuza SSR, Moskva 1959.
- Grohmann, Adolf**, Einführung und Chrestomathie zur Arabischen Papyrskunde, Praha, Státní Pedagogické Nakladatelství, 1955. (Monografie Archivu Orientálního, Vol. XIII/I).
- Hrozný, Bedřich**, Les Inscriptions Hittites Hieroglyphiques. Praha, Orientalni Ustav, Livraisons II-III, 1934-1937. (Monografie Archivu Orientálního, Vol. 1).
- Huppenbauer, Hans Walter**, Der Mensch zwischen zwei Welten. Der Dualismus der Texte von Qumran (Höhle 1) und der Damaskusfragmente. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Evangeliums. Zürich, Zwingli Verlag, 1959.
- Klima, Otakar & Segert, Stanislav**, Mluvnice Hebrejstiny a Aramejstiny. Praha, Nakladatelství Československé Akademie věd, 1956.
- Krayer-Schmitt, Susanna**, Die Demonstrativ-Pronomina in den Französischen Mundarten. Basel, 1953.
- Lenzen, Victor F.**, The Triumph of Dionysos on Textiles of Late Antique Egypt. Berkeley and Los Angeles, 1960 (University of California. Publications in Classical Archaeology, Vol. 5, No. 1).
- Pritchett, W. Kendrick**, Marathon. Berkeley and Los Angeles, 1960 (University of California. Publications in Classical Archaeology, Vol. 4, No. 2).
- Probleme de Linguistica Generala**, Editura academiei republicii populare Romine. Vol. II. 1960.
- Recueil d'Etudes Romanes**. Publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne du 31 mars au 3 avril, 1959. Bucarest, Editions de l'Académie de la République Populaire Roumaine, 1959.

- Scripta Hierosolymitana.** Publications of the Hebrew University, Jerusalem. Vol. VII, Studies in History, edited on behalf of the Faculty of Humanities by Alexander Fuks and Israel Halpern. Vol. VIII, Studies in the Bible, edited on behalf of the Institute of Jewish Studies in the Faculty of Humanities by Chaim Rabin. Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1961.
- Spieß, Gertrud,** Maḥmūd von Ġazna bei Faridu'd-dīn 'Aṭṭār, Basel, 1959.
- Trümpy, Hans,** Kriegerische Fachausdrücke im Griechischen Epos. Untersuchungen zum Wortschatze Homers. Basel, 1950.
- U.S. Bureau of the Census,** Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957, Washington, D.C., 1960.
- Vilborg, Ebbe,** A Tentative Grammar of Mycenaean Greek. Göteborg, 1960. (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia IX).
- Voprosy Leksikologii i Stilistiki Germanskix Jazykov.** Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta, 1958 (Učenye Zapiski LGU, No. 260).
- Wendel, Carl,** Die Griechisch-Römische Buchbeschreibung verglichen mit der des Vorderen Orients. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, 1949. (Hallische Monographien. Nr. 3).
- Wendel, Carl,** Der Thoraschrein im Altertum. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag, 1950 (Hallische Monographien, Nr. 15).

כ ת ב י - ע ת

- Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,** Budapest, Tom. XI, 1960, XII, 1961, XIII, 1961, fasc. 1-2.
- Archiv Orientální,** Československá Akademie věd Orientální Ústav, Praha, Vols. 28 (1960), 29 (1961), No. 1.
- Current Research and Development in Scientific Documentation,** National Science Foundation, Washington, D.C., Nos. 2-8, 1958-1961.
- Harvard Theological Review,** Cambridge, Mass., Vol. LIV, Nos. 1-3, 1961.
- Hebrew Union College Annual,** Cincinnati, Ohio, Vols. XXXI-XXXII, 1960-1961.
- Institut Jazykoznanija,** Doklady i Soobščeniya, XII, 1959.
- Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete,** Tübingen, Band VI, Heft 1-2, 1958-1959.
- Izvestija Akademii Nauk SSSR, Otdelenie Literatury i Jazyka,** Tom. XX, Vypusk 1-3, 1961.
- Język Polski,** Organ Towarzystwa Miłośników Języka Polskiego, Kraków, XL, 5, 1960.
- Journal of Biblical Literature,** Philadelphia, Pa., Vols. LXXIX, Parts 3-4, 1960, LXXX, 1-2, 1961.
- Journal of Near Eastern Studies,** Chicago, Ill., Vols. XIX, No. 4, 1960, XX, 1-2, 1961.
- Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,** London, 1960, parts 3-4, 1961, 1-2.
- Kratkie Soobščeniya Instituta Vostokovedeniya,** XXXVII-XXXVIII, 1960.
- Nonconventional Technical Information Systems in Current Use,** National Science Foundation, Washington, D.C., No. 2, 1959, Supplement, 1960.
- Orientalia Suecana,** Uppsala, Vol. VIII, 1959.
- Palestinskij Sbornik,** Vypusk 5 (68), 6 (69), 1960.
- Religious and Theological Abstracts,** Youngstown, Ohio, Vols. III, 1960, IV, No. 1, 1961.
- Revue de Linguistique,** Académie de la République Populaire Roumaine, Bucarest, Tome V, Nos. 1-2, 1960.
- Rivista degli Studi Orientali,** Pubblicata a Cura dei Professori della Scuola Orientale della Università di Roma, Vol. XXXVI, Fasc. 1-2, 1961.
- Revue des Etudes Juives,** Paris, Troisième Série, Tome I (118), 1959-1960.

Studia Orientalia, Edidit Societas Orientalis fennica, Helsinki, Vols. XXIV-XXV, 1960.

Vestnik Akademii Nauk SSSR, XXXI 1-6, 1961.

Vestnik Leningradskogo Universiteta; Serija Istorii, Jazyka i Literatury, Vypusk 1-3, 1961.

Voprosy Jazykoznanija, X, 3, 1961.

Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, gesellschafts- und sprechwissenschaftliche Reihe, Jahrgang IX, Heft 1-5. 1959-1960.

Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, Jahrgang IX, Heft 1-5, 1960.